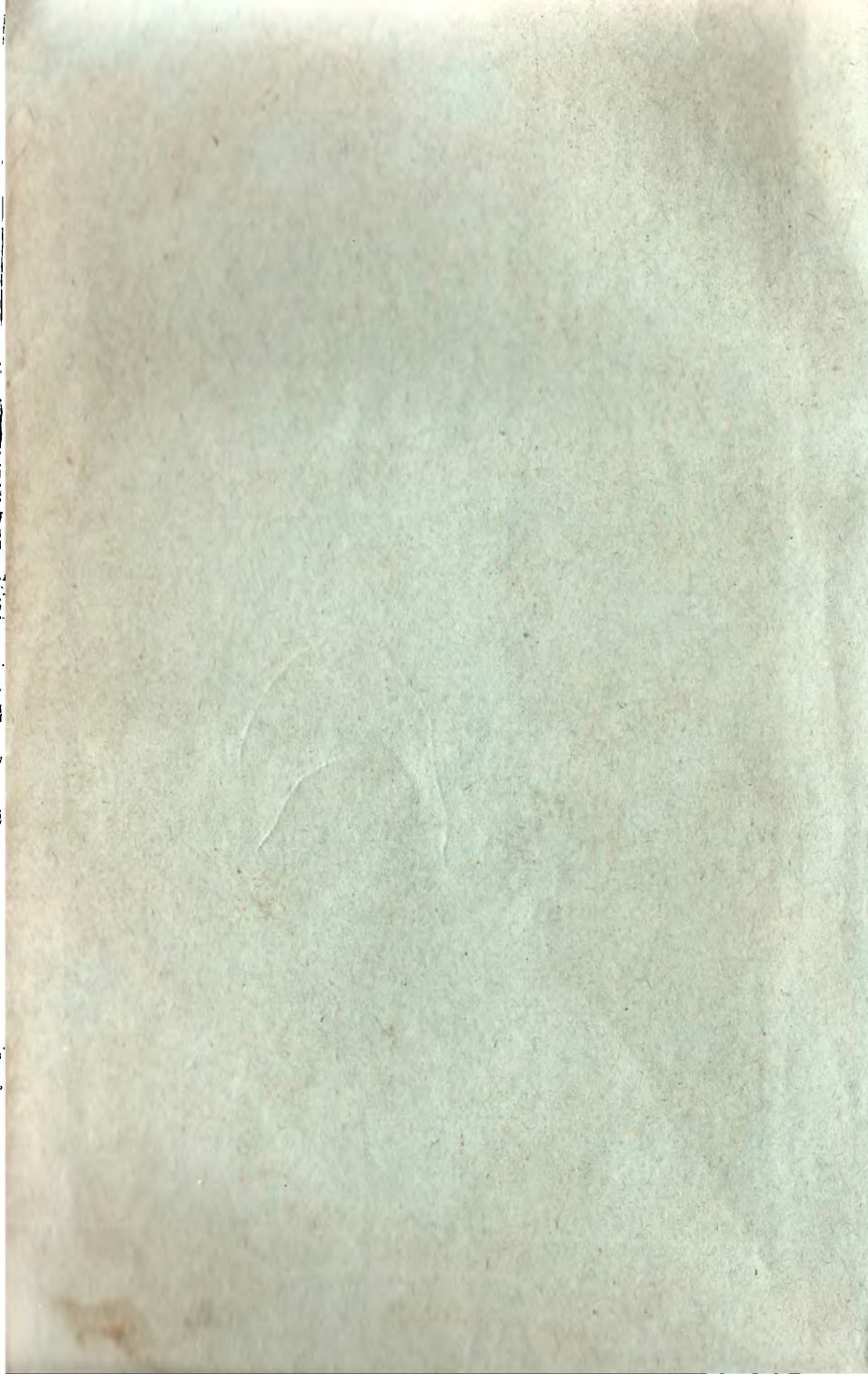

О. СТЕПАНОВ

ПОРТ-АРТУР

О. СТЕПАНОВ

ПОРТ-АРТУР

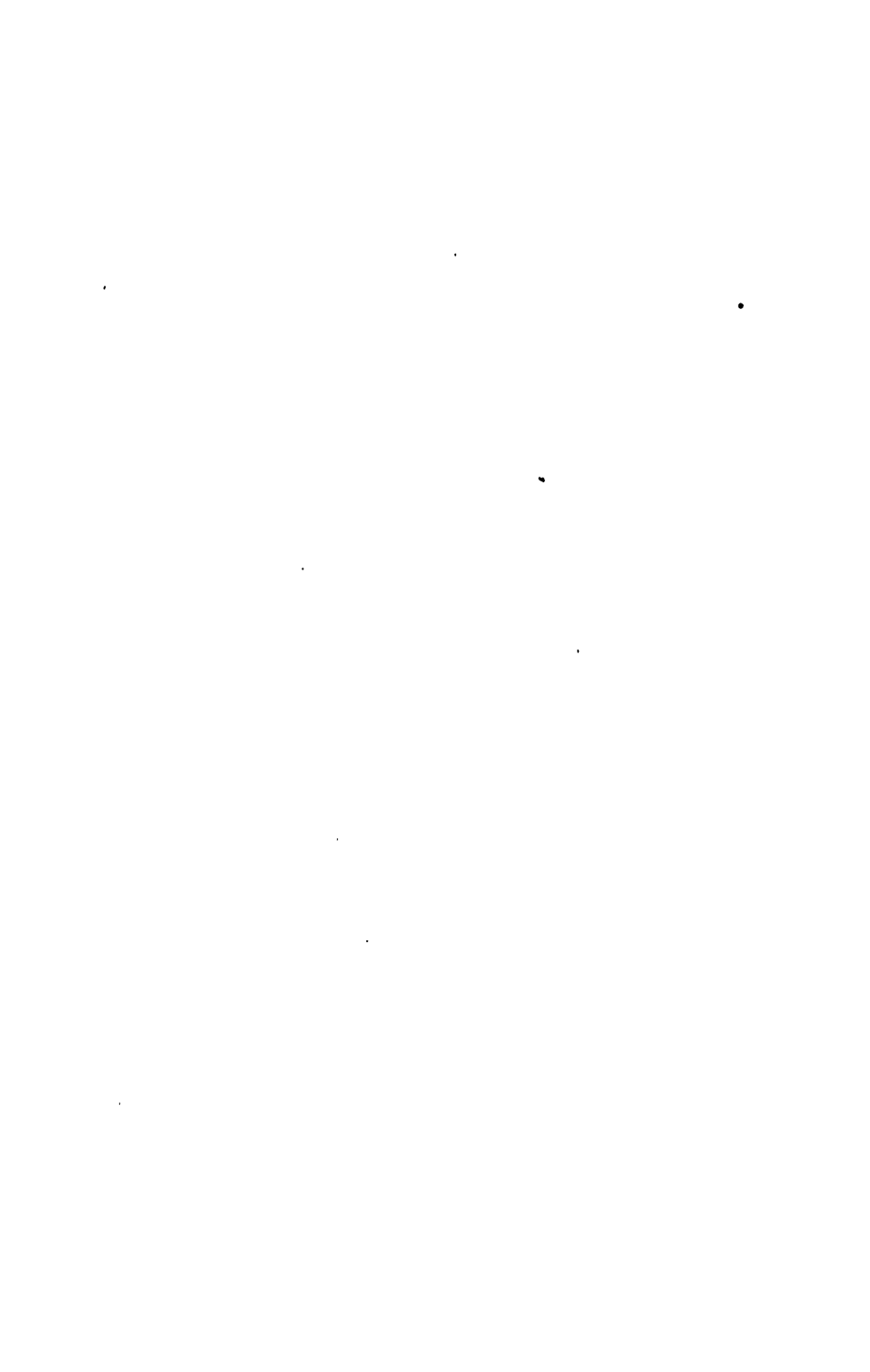

Переклад з російської
Є. ДРОБ'ЯЗКА

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ-1955

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

імнадцятого липня 1904 року четверта і сьома Східносибірські стрілецькі дивізії після кількох невдалих боїв на Зелених і Вовчих горах відійшли в Артур. Почалась тісна блокада кріпості. Японці енергійно взялись за облогу. Вже через тиждень вони підвезли великі гармати і двадцять п'ятого числа, у неділю, під час церковної процесії вперше обстріляли місто і ескадру, що стояла на внутрішньому рейді.

Був жаркий літній день. На майдані біля Загонової церкви зрання стали збиратися всі, хто лишився в обложеному місті — нечисленні жителі із своїми родинами, дрібні службовці, портові робітники, вільні від служби офіцери й солдати.

На молебство прибув Стессель з дружиною. Для урочистої соборної відправи з усіх артурських церков зібралось щось із двадцять військових і морських священиків. У святкових, золотих і срібних, ризах вони старанно благали бога допомогти і визволити від лих, які насувалися на місто з початком облоги.

Над юрбою повільно здіймався кільцями сивий димок ладану. Об'єднаний хор півчих м'яко вторив молитвам. Опахнувши один одного і молільників хмарами ладану, священики вирушили процесією по брудних і порошливих вулицях до набережної Старого міста, звідки здалека перехрестили розташовані на внутрішньому рейді судна. Далі Пушкінською та іншими вулицями процесія вийшла до Нового китайського міста на луг біля Циркового майдану.

Раптом вдалині м'яко пролунав постріл. У повітрі на-ростав різкий свист — то швидко наближався снаряд,

а далі розлігся оглушливий вибух. Над юрбою звився величезний султан чорного диму. Всі як один з зойками кинулися врозтіч, гублячи по дорозі капелюхи, парасольки, взуття. Тих, хто впав, топтали ногами.

Стесселя, його жінку і почет теж зім'яли втікачі. З генерала зірвали кашкет і добре-таки намісили йому боки. Генеральшу відтіснили вбік, збили з голови капелюшок і на додаток до цього перекинули в якусь яму.

Не бачачи своєї жінки, Стессель вирішив, що вона випередила його, і слідом за натовпом кинувся під захист найближчих будівель. Він отямився лише в якомусь підвалі.

Усе поле було суціль вкрите одягом, парасольками, капелюшками... Тут же тьмяно виблискували на сонці ризи й корогви. Серед усього цього хаосу лежало близько двох десятків людей, поранених, напівзатоптаних і просто переляканих. Дехто з них намагався підвестися на ноги, інші ж лежали незрушно, вважаючи, що небезпека ще не минула.

Коли перший переполох минув, з'явилися солдати і стали підбирати людей та збирати розкидані речі.

Стессель, лишивши сховище, кинувся розшукувати свою дружину. Незабаром двоє стрільців шанобливо привели під руки Віру Олексіївну, — вона не так була перелякана, як розлючена і плакала від сорому й злості.

Побачивши її, генерал зблід сильніше, ніж від вибуху японських снарядів.

— Ти мусиш нагородити їх за виявлене героїство, — хрипким від люті голосом промовила генеральша, кивнувши на солдатів. — Виявилось, що вони сміливіші за багатьох офіцерів.

Генерал почервоїв, зрозумівши жінчин натяк.

— Так, так. Спасибі вам, братці, — поспішно звернувся він до солдатів. — Нагороджую вас за зроблений вами подвиг георгіївським хрестом і двадцятьма п'ятьма карбованцями кожного.

— Раді старатися! — вигукнули здивовані солдати, так і не зрозумівши, в чому полягав їх подвиг. — Красно дякуємо, ваше превосходительство.

Коляска, підоспівши на цей час, зараз же відвезла превосходительне подружжя.

Тимчасом японці перенесли вогонь на набережну і порт. Весь день то посилювалось, то слабло бомбардування міста і внутрішнього басейну. Хоч істотних руйну-

вань воно не спричинило, але справило на всіх приголомшливе враження. Цілковита непридатність Артура як кріпості і захистку для міста і флоту стала очевидна. Відтепер Артур був під безперестанною небезпекою обстрілу у будь-яку пору дня і ночі.

Особливо переполохалися моряки. Два снаряди, влучивши в «Цесаревич», зруйнували на ньому рубку бездротового телеграфу і легко поранили при цьому адмірала Вітгефта. У порту пошкодило будинок адмірала Григоровича і морський госпіталь.

Того ж вечора в штабі Стесселя зібралась екстрена нарада морських і сухопутних начальників у питанні про дальшу оборону кріпості. Стессель вимагав від моряків негайного вогню з усіх великих суднових гармат по японській батареї, яка накоїла стільки лиха.

— Та її ж нізвідки не видно,— заперечив генерал Белей.

— Стріляйте по спалахах пострілів, в напрямі звуку; одне слово, робіть що хочете, але щоб завтра її було знищено,— вимагав генерал.

— Вживу всіх заходів для цього.

— Ні, ти повинен напевно знищити японців. Сьогодні ж від снарядів постраждало до двадцяти чоловік мирного населення та юрба п'ятнадцятьох потоптала, з них три жінки і двоє дітей. Про синці та забиті місця я вже не кажу. Навіть ми з дружиною не уникли цього.

— На ескадрі і в порту вбило трьох, десятьох ранило, в тому числі мене і мого флаг-офіцера,— додав Вітгефт, киваючи на свою перев'язану руку.

— Самі в цьому винні, ваше превосходительство. Якби ескадра пішла з Артура десятого червня, нічого б цього не було. Сподіваюсь, ви тепер розумієте, чому я так наполягав на якнайшвидшому виході флоту з Артура? Від початку тісної облоги Артур став пасткою для флоту,— сердито промовив Стессель.

Адмірал Григорович тільки гірко зітхнув. Сьогодні від вибуху снаряда загинула чудесна колекція китайського і японського фарфору, яку він дбайливо збирав багато років.

— Чи не зробити нам сильну вилазку в район розташування зловредної батареї, щоб її знищити? — запропонував комендант кріпості Смирнов.

— Наші частини ще не зовсім приведено в порядок після відходу з Вовчих гір. Отже, нам фактично нема чим зараз робити вилазки,— заперечив Кондратенко.

— Послати моряків, хоч би десантні роти,— запропонував Стессель.

— Матроси в нас не вивчають ні розсипного строю, ні штикових атак. Вони навряд чи придатні для цієї мети,— відповів Вітгефт.

— Наука невелика, було б бажання,— буркнув Стессель.

— Крім того, ескадра найближчими днями спробує прорватись у Владивосток, і матроси зараз потрібні на кораблях. Їх же не заміниш стрільцями,— підпустив шпильку адмірал.

— Використання матросів для вилазки, звичайно, поставить наші судна у скрутне становище,— підтримав Вітгефта Григорович.

— Для вилазки найпридатніші будуть прикордонники—ці аргурські пластуни,—втрутився в розмову Кондратенко.— Вони звикли непомітно підкрадатись до ворога.

— В такому разі призначимо дві роти прикордонників і роту квантунського екіпажу,— вирішив Стессель.— Загальне керівництво операцією покладаю на генерала Кондратенка.

На «Цесаревиче» Вітгефта чекала телеграма намісника, шойно приставлена через китайця-джонщика з Чіфу.

— «З думкою наради флагманів і командирів про неможливість виходу ескадри з Артура не згодний. З веління його величності наказую йти у Владивосток, уникаючи при цьому бою. Нагадую всім начальствующим особам про подвиг «Варяга» і застерігаю, що невихід ескадри в море в разі падіння кріпості призведе до її безперечної загибелі. Уся відповідальність за це згнєблення андріївського флага і честі рідного флоту цілком ляже на вас, адміралів і командирів. Про цю телеграму повідомити їх усіх під розписку. Адмірал Алексєєв».— Прочитавши телеграму, Вітгефт, забувши про своє лютеранство, побожно перехрестився по-православному.

— Тепер уже більше розмовляти й сперечатися не можна, Вільгельм Карлович,— сказав задоволений Матусевич.— Треба йти на прорив. Завтра ж зранку зберемо всіх командирів і ознайомимо з одержаним розпорядженням.

— Дійте, Микола Олександрович, я на все згоден. Перемогти ми не переможемо, але хоч помремо з честю, в разі, якщо від нас цього зажадають,— журно сказав командуючий флотом і, відпустивши флаг-капітана, засів за довгого листа своїй родині, в якому зворушливо прощався з нею «з огляду на неминучу нашу загибель у наступних боях».

Попрощавшись з Стесселем, Кондратенко в супроводі свого начальника штабу підполковника Науменка і Звонарьова зараз же поскакав у Нове місто, де стояли прикордонники. Генерал весь був заглиблений у думку про майбутню вилазку і швидко прикидав різні варіанти організації розшуку такої небезпечної для кріпості батареї. Науменко і Звонарьов мовчки їхали за ним.

— Я певен, що підполковник Бутусов зуміє знайти зловредну батарею, а, може, й знищити її,— задумано вимовив Науменко.

— Несподіваний відхід Фока з Вовчих гір поставив кріпость у критичне становище. Ще добре, що японці одразу не кинулися за нами і не вдерлися в Артур на плечах частин під час їх відходу. Не минути б нам лиха тоді при нашому безладді,— озвався Кондратенко.

— Недаремно ж Стессель навіть пішов на усунення Фока від оперативної діяльності,— підтакнув Науменко.

— Це не усунення. Фока призначено начальником загального резерву з підляганням безпосередньо Стесселю. Виходить, що Смирнов, хоч він і комендант кріпості, але розпоряджатися резервом без відома начальника району не має права,— заперечив Кондратенко.

— Та район уже весь у руках японців. Лишилась сама кріпость, підпорядкована Смирнову як її комендантові. Стессель по суті зараз ні при чому. Його влада скінчилась з того часу, як район зайняли японці.

— Проте Стессель фактично командує всім, а Смирнов — нічим. Тут важко що-небудь зрозуміти. Потрібні будуть роз'яснення з Пітера або Маньчжурії,— журився Кондратенко.

Незважаючи на пізню пору,— було близько півночі,— Бутусов ще не спав і зустрів прибулих, як завжди, дуже гостинно, запросивши генерала та його супутників до столу. Кондратенко швидко пояснив підполковникові мету свого пізнього візиту. Ознайомившись з районом, який треба було оглянути, Бутусов сказав:

— До світу не встигнемо його як слід обшукати. О п'ятій світає, через півгодини виступимо. На розшук лишиться всього чотири години. Треба поспішати,— і він вийшов дати потрібні розпорядження.

Через півгодини загін виступив. Кондратенко, як завжди, виряджав солдатів. У зеленій формі прикордонники були зовсім непомітні в нічній темряві. М'які солом'яні туфлі — зорі — робили рухи солдатів безшумними, добре припасована амуніція ніде не дзвеніла і не рипіла. Традиційні у прикордонників папахи були замінені на захисні кашкети.

— На ранок буде туман,— потягнув носом повітря Бутусов.— З моря тягне вологою, і зірки дуже миготять. Я, ваше превосходительство, беру з собою трьох китайців. Вони — жителі тих сіл, де зараз японці. Вони будуть нам провідниками вночі і в разі потреби лишаться й на день у японському тилу шукати батарею.

— А на довіру вони заслуговують? — спитав генерал.

— В одного японці згвалтували і вбили жінку, у другого зарізали батька, у третього спалили будинок. Їм є за що мститися японцям. Я їх знаю вже кілька років і цілком довіряю їм.

— Раз так, значить усе гаразд. Китайці можуть бути нам дуже корисні,— погодився Кондратенко.

Бутусов дав кілька коротких наказів, і загін нечутно вирушив. Люди йшли без шинелей і речових мішків, але з саперними лопатами і піроксиліновими шашками.

Стояла тепла, тиха, безмісячна ніч. Легкий туман застилав долини та яри. Тишу порушувала тільки гавкотня собак і виття шакалів, та ще в запашній по-нічному траві невгавно цокотіли цикади, ледве шелестів гаолян. Ніде не було чути жодного пострілу, лише самі білі стрічки безсонних кріпосних прожекторів, то затухаючи, то розгоряючись, ковзали по навколишніх сопках і долинах.

Загін Бутусова швидко дістався до сторожової охорони і тут зупинився. Зібравши до себе у невеличкій природолюбній фанзі командирів рот і взводів, підполковник ще раз вказав на карті райони пошуків і напрям руху кожного взводу. Далі викликав провідників-китайців. Вони мали провести прикордонників в японський тил, де, за припущеннями, розташована була зловредна батарея.

П'ять взводів вирушили вказаними напрямками, а три

лишилися в резерві. Пройшовши з сто кроків, солдати розтанули в нічній млі.

Минуло нескінченні півгодини. Як і раніш, все було цілком спокійно, тільки в деяких місцях виття шакала раптом то вщухало, то починалося з новою силою. Солдати, лежачи в придорожній канаві, чуйно прислухались до навколишнього, зрідка перекидаючись уривчастими зауваженнями.

Незабаром прибув ординарець від середнього взводу з донесенням, що взвод благополучно перейшов річку і, знявши японських вартових, просувається далі у ворожий тил.

Бутусов вдоволено крякнув, потягнувся своїм невисоким, але кремезним тілом і півголосом наказав резервним взводам підніматися.

Через деякий час вони, розсипавшись по гаоляну, нечутно просувались уперед. Бутусов із кількома солдатами ішов шляхом. Праворуч несподівано розляглося кілька пострілів, але стрілянина так само раптово вщухла, як і почалась. Тиша неї здалась особливо глибокою. Десь попереду пискнув потривожений птах, у гаоляні пробігла польова миша, пирхаючи перебіг дорогу їжак.

Жаби, що принишкли були після пострілів, знову розпочали свій концерт. При світлі електричного ліхтаря Бутусов подивився на карту. До наміченого для розшуку району лишалося ще близько кілометра. Один по одному прибували з донесеннями ординарці. Прикордонники вже перевалили за перший хребет і тепер розшукували злополучну батарею. Провідники-китайці заглибилися в розташування японців і збирали серед місцевого населення відомості про розташування японської артилерії.

Бутусов наказав запалити вогнища яскравіше і сидіти біля них.

— У зеленій одежі ви вночі завжди зійдете за японців. Вони вважатимуть вас за своїх і не думатимуть про небезпеку,— пояснив підполковник.

Голосний вибух попереду перервав розмову. За першим вибухом гримнуло ще кілька, спалахнула сильна рушнична перестрілка. Десь зовсім близько розляглися шалені вигуки «банзай». Бутусов з резервними взводами швидким кроком рушив на постріли. Нічну тишу змінили гуркіт вибухів, тріскотня розламуваного гаоляну, тупіт людей, крики і закличні свистки командирів.

— Бий японця штиком, не давай йому кричати,— наказував Бутусов.

Ніч сповнилась лункими гарматними пострілами, розривами бомб і гранат. У повітрі яскраво спалахували букети шрапнелей. Бій швидко розгорявся.

З хребта Бутусов намагався роздивитись, що діялось у низинах, але туман заважав щось розібрати в темряві. Крізь пільму по різних місцях миготіли вогники рушничних пострілів, праворуч бризнула кулеметна черга. Раптом зайнялося кимось підпалене китайське село. Червонувате, хитке полум'я освітило кілька подвір'їв і частину сільської вулиці, якою металися людські постаті. Праворуч злетіла в небо, лишаючи за собою іскристий слід, ракета і, розірвавшись, розсипалась цілим каскадом яскравих зірочок, які, повільно осідаючи вниз, осявали землю сліпучо білим світлом.

Бутусов засвистів. Зараз же йому відповіли звідусіль — перед ним вирисали темні постаті солдатів.

— Третій взвод висадив у повітря гармату, з трьох інших зняв замки й приціли,— доповів хтось із них і як речовий доказ поклав на землю приціли.

— Де зараз взвод?

— Япошка дуже навідає, відходить взвод сюди, зараз тут буде.

— Перший взвод захопив два кулемети з стрічками, батареї не знайшли,— доповів інший солдат.

— Другий взвод висадив у повітря дві гармати, прислугу побив. Япошку захопили зненацька і багатьох покололи,— доповів ще один ординарець.

Інші два взводи налетіли на бівак піхотного полку, нарobili багато переполоху, але потім насилу відійшли від навідаючих звідусіль японців.

— Передайте наказ у всі взводи: відходити за річку і далі. Я з резервом лишуся тут, щоб прикрити ваш відхід. Швидше приставляйте в тил поранених,— розпорядився Бутусов.

Розсипавшись уздовж хребта, резервні взводи зустріли японців дружними залпами. Важко було розраховувати на влучення в такий темряві, але японці все ж не насмілилися йти далі і стали окопуватись. З долин поповз густий туман, і під його прикриттям прикордонники, винісши всіх поранених, щасливо повернулися на лінію російської сторожової охорони.

На світанку Бутусов уже доповідав Кондратенкові про результат нічного пошуку.

— А китайці ваші? — згадав генерал.

— Лишилися до ночі в тилу японців, щоб простежити вдень за стрільбою японських батарей,— пояснив Бутусов.

Оглянувши захоплені прикордонниками приціли, Звонарьов оголосив, що тільки один з них належить морській гарматі, а решта — легким і гірським.

— Отже, зловредну батарею знищити так і не пощастило,— зітхнув Кондратенко.

Ніби у відповідь йому почався обстріл порту і гавані з далекобійних гармат.

Кондратенко наказав прапорщикові їхати до Белого з рапортом про результати пошуку. Місто ще тільки прокидалось. Відкривалися перші крамниці, китайці квапливо котили по вулицях легенькі колясочки з булками, городиною та іншим харчем. Господарки з кошиками йшли на базар. Робітники сунули до портових майстерень. Ніхто не звертав уваги на обстріл гавані, де раз у раз злітали в повітря високі сплески води від падіння снарядів.

Біля «Етажерки» Звонарьов неждано зустрів Варю Белую. Вона мала дуже стомлений вигляд, але була, як завжди, сповнена енергії.

— Мене не пропускають додому через обстріл гавані,— скаржилась вона.

— Беріть мого коня і скачіть навколо Золотої гори,— запропонував прапорщик.— Я щойно добре виспався і відпочив. Доберуся до управління артилерії й пішки.

Сівши на коня, Варя помчала вперед, а Звонарьов став пробиратися в управління артилерії. Один із снарядів підпалив у порту цистерну з машинним мастилом, і чорний густий дим закрити усю Золоту гору і район порту. Насилу можна було йти у клубах маслянистого чорного диму, непроникного для сонячного проміння. Коли прапорщик дістався до квартири Белого, то схожий був на негра.

— Ідіть у ванну,— розпорядився генерал, побачивши Звонарьова.

Помившись і опорядившись, прапорщик з'явився на рапорт до генерала в управління артилерії, де він застав Тахателова і Гобято.

— Оголосімо премію за відшукування проклятої батареї. Сто карбованців офіцеру, двадцять п'ять солдату. Встановімо безперервне чергування на Великому Орлиному Гнізді, Перепелиній горі і на Високій. З них відкривається великий кругозір,— запропонував Тахтелов.

— Треба зв'язатися з моряками. Вони дуже зацікавлені у знищенні цієї батареї,— додав Гобято.

— Слід залучити місцеве китайське населення,— воно прекрасно знає навколишні гори і може подати велику допомогу у розшукуванні батареї,— сказав Звонарьов.

— Попрошу вас, Сергій Володимирович, у цьому питанні зв'язатися з Петром Дмитровичем Бутусовим. У нього серед китайців багато знайомих і друзів,— розпорядився Белий.

На цьому й покінчили.

Наступного дня на флагманському броненосці «Цесаревич» відбулась нарада флагманів і командирів. Генерал негайно зібрався в дорогу і взяв з собою Звонарьова.

Японці перенесли вогонь на розташовані на внутрішньому рейді судна. «Ретвизан», «Победа» «Цесаревич» посилено засипалися снарядами. Минуло з півгодини, поки до пристані Артилерійського городка зміг підійти паровий катер «Цесаревича». У момент його відходу снаряд влучив у борт броненосця і, розірвавшись, подірвав катер. Крім того, перебило димову трубу і штуртроси. Отже, перед тим, як вирушати на ньому, довелося зробити потрібний ремонт.

Тільки близько полудня потрапили, нарешті, артилеристи на засідання моряків. На відміну від попередніх нарад сьогодні Вітгефт обмежився лише конкретними вказівками про вихід, оголосив диспозицію ескадри, порядок проходження трального каравану і ще раз повторив наказ про вихід ранком двадцять восьмого липня.

— Прошу вас, панове, пам'ятати, що ми виконуємо волю його величності, отже, наші власні думки мусять лишатися при нас. Я керуватиму ескадрою, враховуючи обстановку. Пошкоджених у бою суден ескадра чекати не буде. В цьому разі командири повинні діяти по змозі, пам'ятаючи загальну директиву— іти у Владивосток,— закінчив свою промову адмірал.

— Пронеси, господи, через міни біля Артура, а там ми зуміємо битися з японцями,— відповів йому флаг-капі-

тан ескадри Матусевич.— Міни — от головна наша небезпека.

— А прориватися в іноземні порти можна? — раптом спитав командир броненосця «Севастополь» капітан першого рангу Ессен.

— Це буде розглядатися як втеча з поля бою,— відповів Вітгефт.

— Не згоджуюся з цим,— заперечив командуючий загоном крейсерів адмірал Рейценштейн.— В Артурі немає більше змоги лагодити пошкоджені судна внаслідок обстрілу порту з сухопутного фронту. Отже, кораблі, що не зможуть дістатися до Владивостока, повинні намагатися пробитися хоч би в нейтральні порти або, може, навіть іти просто назустріч Балтійській ескадрі.

— Та вона ще не вийшла з Кронштадта,— всміхнувся Вітгефт.— Навряд чи Артур протримається до її приходу сюди. Тільки оце міркування й примушує нас вийти в море на напевний розгром. Може, потопимо кілька кораблів Того і хоч цим допоможемо нашій другій ескадрі.

— Про нейтральні порти, ідучи у Владивосток, думати не слід, а то, мабуть, всі в них опинимось, і до місця призначення не добереться ніхто,— заперечив Ессен.

— Вільгельм Карлович, а чи не можна буде взяти з собою з Артура родини деяких офіцерів? — раптом спитав молодший флагман ескадри контр-адмірал князь Ухтомський.

— Я вважаю, що можна буде дозволити перебування жінок на «Монголии», яка піде з ескадрою,— підтримав Матусевич.— Однаково вчора і сьогодні з міста і особливо з порту туди перебралось багато родин.

— Мабуть, на «Монголии» збереться стільки всіляких пасажирів, що й пораненим не залишиться місця,— сказав Вітгефт.

— Справа старшого лікаря лазарету врегулювати це питання,— озвався флаг-капітан.

На цьому нарада моряків і закінчилась.

— Василь Федорович,— звернувся нарешті і Вітгефт до Белого, який розмовляв з флагманським артилеристом лейтенантом Кетлінським.— Я просив вас прибути до нас, щоб обміркувати питання, як нам боротися із цією паскудною батареєю стодвадцятиліметровок, що обстрілює нас от уже кілька днів.

— Я теж хотів поговорити з вами з цього приводу.

Зараз з вашим флаг-офіцером ми домовилися про зв'язок кораблів з нашими спостережними пунктами і завтра спробуємо збити батарею перекидним вогнем з броненосців.

Обидва превосходительства почали жваву розмову. Звонарьов, чекаючи розпоряджень, шанобливо стояв осторонь.

— Ви що це, молодий чоловіче, замість служби в строю на Електричному Утьосі перейшли в ад'ютанти? — підійшов до нього Ессен.

— Я весь час був на роботах по будівництву укріплень на сухопутному фронті, але цими днями мене обіцяли повернути на Утьос,— відповів Звонарьов.— Ви сподіваєтесь на успіх при виході ескадри, Микола Отгович?

— Той не солдат, в кого нема маршальського жезла в ранці! Але, одверто кажучи, боюсь не так японців, як нашого адмірала. Раптом знову, побачивши японців, здрейфить і втече в Артур, як було десятого червня. Та й більшість наших командирів проти виходу. Отже, вони весь час оглядатимуться на Артур і з першим же приводом повернуть назад.

— В такому разі треба змінити ненадійних командирів.

— Всіх не зміниш. Лихо наше в тому, що в самого адмірала настроїв пригнічений і цілковита невпевненість у собі.

Артилеристи стали прощатися.

— До побачення у Владивостоку. Бажаю вам, панове, цілковитого успіху,— говорив Белий, потискуючи руки морякам.

— А вам бажаю успішно витримати облогу і швидше визволитися від блокади,— відповів за всіх Вітгефт.

Генерал почоломкався з ним і, зворушений, сів на катер.

Гімчасом бомбардування припинилось. Сонячний, ясний день привітно зустрів артилеристів, коли вони вийшли з напівтемних приміщень броненосця. Катер швидко привіз їх на пристань.

Наступного дня бомбардування відновилося з ще більшою силою. З самого рання посипалися снаряди в західний басейн, де стояли всі броненосці. Один снаряд

влучив у борт «Ретвизана» і зробив на ньому підводну пробоїну мало не в половину квадратного сажня. Броненосець крізь неї набрав п'ятсот тонн води і осів на один фут. Одним із слідуючих снарядів легко поранило в руку командира броненосця Шенсновича і двадцять матросів. Це відбувалося на очах ескадри і справило на всіх гнітюче враження.

Марно всі шість броненосців громили перекидним вогнем райони можливого розташування японських батарей, стрясаючи до основи тендітні будиночки в Старому і Новому місті. Бомбардування невпинно тривало. Неможливість дальшого перебування ескадри в Артурі стала очевидна.

Тільки-но припинився обстріл, з усіх пристаней вирушили до кораблів численні шлюпки і катери. На деяких з них сиділи в яскравих літніх платтях лейтенантші, капітанші і представниці артурського півсвіту.

Плаваючий лазарет «Монголию» весь день обсідали десятки катерів і шлюпок, з яких численні пасажирки пропонували свої послуги на посади сестер і санітарок. І хоч усі штати давним-давно були заповнені, довелось все-таки прийняти щасливиць, які мали превосходительних покровителів. Влаштувати їх у приміщеннях команди і медичного персоналу не було де, а тому їм відвели одну з кают, призначених для поранених.

— Не встигнемо ми вийти з Артура, а нам уже не буде куди приймати підібраних у бою,— обурювався головний лікар лазарету Петров.

Звістка про вихід ескадри на наступний ранок ще вдень облетіла місто. Всі квапилися на набережну, востаннє полюбуватися з розташованих на рейді суден. Морські офіцери, залишені в Артурі — молодь з заздрістю, а старші з жалем — дивились на темні силуети кораблів.

— Хто з них ще плаватиме завтра у цю пору,— зітхав літній капітан.

— Можна поручитися, що не всі,— відповів йому співрозмовник.

— Не вірю, щоб наші самотопи рискнули розпочати бій з японцями,— басив гладкий стрілецький капітан.— Тільки-но побачать Того, так і втечуть світ за очі.

— На місці Стесселя я застеріг би моряків, що назад в Артур їм ходу нема,— вторив йому товстий полковник Савицький.

— Без флоту ми Артура довго не втримаємо,— задумано сказав командир польової батареї підполковник Петров.

Такі розмови точились і на вулицях, і в ресторанах, і на батареях. Моряки вважали за краще відмовчуватись, щоб не дратувати обурених цілковитою бездіяльністю флоту сухопутних офіцерів.

У морському зібранні цього вечора морські офіцери, що лишались в Артурі, вшановували своїх від'їжджаючих товаришів. Рікою лилось шампанське, проголошувались палкі тости, гарячі клятви вмерти, але не зганьбити андріївського флага.

Напередодні виходу ескадри Звонарьов з Борейком і вчительками Пушкінської школи вирішили зробити прощальний візит у Ривин будинок. Уже потемну вони добралися до Нового міста і застали Риву за останніми приготуваннями. Усі цінні речі були упаковані, але обстановка квартири лишалася вся. Рива у формі сестри-жалібниці радісно зустріла гостей.

— Я така рада, що їду з Артура, а то за останні дні кілька снарядів розірвалося зовсім поряд нашої квартири. Боюся тільки, щоб у морі не потопили мінами «Монголию»,— зітхала вона.

— Будемо сподіватись, що все обійдеться. Це ми тут мусимо пережити тяжкі дні облоги,— відповіла Оля.

— Що ви зробите з квартирою? — спитав Борейко.

— Лишаю на Куїнсан. Може, Серьожа тимчасово оселиться тут? Ви часто буваєте в цьому районі. Куїнсан приготує вам обід, попере білизну,— одно слово, зробить все, що потрібно такому завзятому холостякові, як ви,— лукаво посміхнулась Рива.

— В Артилерійському городку знайдуться особи, готові завжди подбати про нього,— хитро подививсь на друга Борейко.

Звонарьов почервонів, але заперечувати не став.

Подали чай, розмова не в'язалась, усі були схвильовані скорою розлукою і більше мовчали.

— Час вирушати,— піднявся Акінфієв.— Я доведу тебе до «Монголии».

— Перед дорогою треба посидіти і подумати про наступну путь,— сказала Льоля.

Усі на хвилинку присіли, потім стали прощатися. Дівчата цілувалися, чоловіки потискали один одному руки.

Юрбою вийшли на набережну, де вже на них чекав катер з «Севастополя».

Стояла тиха тепла зоряна ніч. З моря тягло прохолодою. З фортів лунала слабка рушнична перестрілка, що переривалась окремими гарматними пострілами.

— Відчайдух! — скомандував лейтенант, і катер швидко розтанув у темряві.

Ніч кінчалась. Гавань з її дзеркальною поверхнею, темні громаддя суден, Тигровий півострів, Золота гора — усе було безмовне. Коли раптом щось блиснуло на «Цесаревиче». Трепетно замиготіли фосфоричні вогники на щоглі, і зараз же вогники з'явилися на всіх суднах. Спалахнуть — погаснуть і знову спалахнуть. Слідом за цим одразу ожили мовчазні темні громаддя броненосців і крейсерів. Над тихим артурським рейдом розляглися різкі свистки боцманських дудок, гамір голосів і лунки вигуки команди. Почувся тупіт численних ніг по палубах, засвітилися вогнями люмінатори. Незабаром з кораблів пролунав стройний тисячний хор, — матроси співали ранкові молитви. На «Цесаревиче» оркестр заграє гімн. Його підхопили на інших кораблях. Біля Адміральської пристані в порту, вишикуваний на набережній батальйон квантунського флотського екіпажу з оркестром вторив ескадрі. Юрба вже встигла зібратись на березі і тепер познімала кашкети.

— Нашому славному флоту ура! — вигукнув хтось у юрбі, і російський переможний клич покотився по набережних, перекинувся в порт, де його підхопили, вибігши з майстерень, робітники й матроси флотського екіпажу. Минуло з чверть години, аж поки, нарешті, ці вигуки ушухли.

— Дав би тільки їм бог добратися до Владивостока! — чулись окремі вигуки в натовпі.

Небо на сході помалу світлішало. Промені кріпосних прожекторів блідли і гасли один по одному. Настав тихий ясний ранок, з моря тягнув прохолодний норд-ост.

На щоглі сигнальної станції, розташованої на Золотій горі, біля виходу на зовнішній рейд, піднялось кілька флагів. Зараз же два портові катери вирушили до бонів, які загороджували прохід у гавань, і стали їх розводити. Слідом за ними пішов легкий крейсер «Новик».

Неквапливо проплив тральний караван — чотири землечерпалки-замазури і два невеликі пароплави. Посилено

димлячи, вони пострілися по двоє і, завівши трали, рушили вздовж берега на південь до бухти Білого Вовка, де й зупинились. За ними стали виходити на зовнішній рейд впереміж крейсери, канонерки, міноносці. Точно о шостій ранку з-за рогу Адміральської пристані з'явився могутній, красивий корпус флагманського броненосця «Цесаревич», на фок-стенззі якого ледве тремтів адміральський флаг. Хвилин через п'ять, пробравшись крізь прохід і мінні загородження, він віддав якір на зовнішньому рейді, залитому сліпучим світлом ранкового сонця.

Зеленоблакитна гладь горизонту була ще сповита вранішнім туманом, крізь який ледве проступали силуети сторожових японських суден. Вони намагалися наблизитись до Артура, щоб краще роздивитися маневри російської ескадри, але зараз же «Новик», густо задимивши з усіх своїх труб, навально ринув уперед, несучи на носі величезний білий бурун. Зграйка міноносців наввипередки теж кинулася в напрямі до ворога. Розляглось кілька глухих пострілів. На обрії зметнулись водяні стовпи, і японці поспішили зникнути в морі. Зробивши своє, «Новик» з міноносцями повернув до ескадри. Дальший вихід ескадри затримав «Ретвизан», квапливо кінчаючи лагодження пробіни, одержаної напередодні.

Нетерплячий командир «Севастополя» Ессен вирушив був до виходу з гавані, але командуючий флотом зараз же зупинив його сигналом.

Тільки-но «Ретвизан» рушив з місця, як загаявся «Пересвет». Не розуміючи, в чому справа, Ессен семафором спитав у командира броненосця Бойсмана про причину затримки і, дізнавшись, що в цьому вина Ухтомського, запропонував йому звільнитися від адмірала.

— Одразу у вас, Василь Арсенович, ходу побільшає на два-три вузли, — рекомендував він Бойсману.

— Мені оці штабні пацюки зовсім дихати не дають. Краще міноносцем командувати, ніж плавати разом з таким контр-адміралом, як Ухтомський, — нарікав у відповідь Бойсман.

Втручання Ессена все ж дало свої наслідки. «Пересвет» вирушив у прохід. Слідом за ним пішов «Севастополь».

Тільки о пів на дев'яту ранку, через три з половиною години після виходу «Новика», ескадра зосередилась на зовнішньому рейді.

— Бойова ескадра, а, ідучи на прорив, повзе, мов та черепаха,— обурювався Ессен.— Та за цей час судна від Владивостока можна підтягти до Артура.

— Проте адмірал Того чогось спізнюється,— зауважив Акінфієв, який був у розпорядженні командира.

— Чекає на нас у відкритому морі, далі від кріпосних батарей,— відповів старший офіцер капітан другого рангу Бахметьєв.

Була дев'ята година ранку. Ставало досить парко. На морі крізь марево туману знову замаячили японські судна. Ескадра все ще стояла на зовнішньому рейді, витягшись у кільватерну колону вздовж берега від Золотої гори до Ляотешаню.

— Час би й вирушати,— нетерпляче сказав Акінфієв.— Здається, всі зібралися.

З «Цесаревича» засигналили.

— «Флот сповіщається, що государ імператор наказав іти у Владивосток»,— доповів Есену вахтовий офіцер, розбравши сигнал.

Незабаром кораблі стали зніматися з якоря і вирушили за тральним караваном курсом на південний захід. Слідом за ескадрою мав іти плавучий лазарет «Монголия», — пасажирський пароплав місткістю близько п'яти тисяч тонн. Він був спеціально переустаткований для приймання і лікування поранених. Досить скорохідна «Монголия» могла розвивати швидкість до сімнадцяти вузлів, не поступаючись у швидкості перед крейсерами «Диана» і «Паллада». Пофарбована у білий колір, з виразно помітними червоними хрестами на бортах і флагах, вона навіть здалеку різко відрізнялась від темносірих бойових суден ескадри.

Командував нею капітан Охотський,— досвідчений моряк, він добре знав далекосхідні води. Крім моряків, на «Монголии» було ще п'ять лікарів і тридцять чоловік медичного персоналу Червоного хреста. За день до виходу було прийнято на корабель також із двадцять жінок і дітей з родин морських офіцерів. Отже, на пароплаві зібралось вже досить багато народу, і це скоротило кількість лазаретних ліжок на кораблі до півтора.

Затримавшись на прийманні медикаментів, «Монголия» спізнилася до виходу ескадри і наздогнала її вже на зовнішньому рейді під час руху.

Серед медичного персоналу пароплава була й Рива Блум. Нещодавно закінчивши прискорені курси сестер, вона ще не цілком освоїлася з роботою і з винуватою усмішкою зверталась по допомогу до інших сестер.

Тільки-но пароплав вийшов у море, усе населення плавучого лазарету висипало на палубу. Разом з усіма вийшла наверх і Рива.

— Чи не хочете полюбуватися ескадрою з капітанського містка? Там усе видно далеко краще, ніж тут,— запропонував Риві провізор госпіталю Фейгельсон.

— Але нас туди не пустять,— засумнівалась вона.

— Хіба є на землі таке місце, куди б не пустили Фейгельсона? Капітан Охотський мій друг.

При появі Риви на містку Охотський розшаркався перед нею і запропонував їй морський бінокль.

На темноблакитному небі було виразно видно ескадру, витягнуту у довгу кильватерну колону. Попереду йшли три пари тральщиків, за ними «Новик», а далі, густо димлячи, посувались броненосці «Цесаревич», «Ретвизан», «Победа», «Пересвет», «Севастополь» і «Полтава». Трохи відтягнувшись, ішов загін крейсерів — «Аскольд», «Паллада», «Диана». Міноносці прикривали ескадру з флангів, тримаючись на обох траверзах адмірала. Замикали колону чотири канонерки: «Бобр», «Гиляк», «Отважный», «Гремящий». «Монголия» прилаштувалась у кильватер міноносцям, що йшли з західного боку ескадри.

— Ех, нема нашого «Баяна»! — журився Охотський. — Він сам один вартий більше, ніж «Даша» та «Палаша», разом взяті,— ткнув він біноклем на «Диану» і «Палладу». — Хід ескадри занадто вже невеликий — всього шість вузлів. Отак до Владивостока і за тиждень не доберемося.

— Ліворуч по кормі з'явилися димки,— доповів вахтовий сигнальник флотського екіпажу.

— Ось Того! Веде всю свою ескадру. Раз, два, три... — почав Охотський підраховувати димки дедалі ближчих суден, але незабаром збився.

— На лівому крамболі ще димки,— знову показав сигнальник,— і на правому траверзі — теж.

— Здається, японці починають оточувати нашу ескадру? — стурбувався Охотський. — За наказом ми повинні триматися проти четвертого від голови мателота з проти-

лежного від ворога боку, поза досяжністю артилерійського вогню. Але зараз ворог з'явився звідусіль. Де ж ми повинні бути?

Під цей час на «Цесаревиче» підняли новий сигнал: «Мати хід десять вузлів, додержувати відстані».

Ескадра поступово стала збільшувати хід. Та не минуло й чверті години, як «Цесаревич» круто кинувся вбік і застопорив машину. На щоглі звився сигнал: «Не можу управлятися».

— Полонка! Не могли перед походом відремонтуватися як належить,— сердито пробурмотів капітан.

Уся ескадра зменшила хід. Зупинився і плавучий лазарет.

Всі з тривогою дивилися на адміральський корабель. Скориставшись з затримки російської ескадри, японці швидко наблизилися.

Сигналом з «Цесаревича» було відпущено під охороною канонерок і міноносців другого загону тральний караван, який ішов спереду. Незабаром «Цесаревич» збільшив хід. За ним пішли і інші судна.

Усі кораблі посилено димили, і над ескадрою стояла суцільна чорна хмара, крізь яку ледве пробивалося сонце. На обрії все ясніш було видно, як з усіх боків підходила японська ескадра.

— Жаркий сьогодні буде день,— говорив Охотський,— бій буде дуже сильний. Японців удвоє чи втриє більше проти наших.

Порівнявшись з «Отважним», Охотський у мегафон спитав у Лощинського вказівки, де йому бути.

— Повертаймося в Артур! — замість відповіді запропонував Лощинський.

Місток маленької канонерки опинився внизу «Монголии». Бронзовочервоний Лощинський, знявши кашкета, витирав свою лису голову і, як завжди, добродушно всміхався.

Охотський на мить задумався і не одразу відповів на пропозицію. Кілька хвилин «Монголия» і «Отважный» ішли поруч малим ходом у напрямі до Артура.

— З «Цесаревича» передають: «Монголии» йти в кільватер колони міноносців,— доповів сигнальний.

— От і відповідь на мої вагання! — зрадів капітан.— Щасливо зоставатись в Артурі, ваше превосходительство! — прокричав він на «Отважный».

— Бажаю успіху! — відповів уже здалека Лощинський, і судна розійшлись.

«Монголія» повним ходом помчала на вказане їй флагманом місце у хвості загону міноносців.

Тепер стало видно всю ескадру. Спереду йшов «Цесаревич», безперервно подаючи ескадрі різні сигнали. На суднах їх зараз же повторювали. Ліворуч, навперейми курсові російської ескадри, насувались японські кораблі.

— «Мікаса», «Асахі», «Фуджі», «Шікішіма», — перелічував сигнальник.

— Звідки ти їх знаєш? — спитав Охотський.

— На «Петропавловске» при адміралі Макарові був старшим сигнальником. Там нас весь час лепертили на японські кораблі. Покажуть вирізане з картону судно, а ми повинні впізнати, який це корабель, чи наш чи японський, — пояснив сигнальник.

У цей час задзвенів гонг, закликаючи на сніданок.

— У кают-компанії уже зайняті всі місця, і декого навіть нема куди посадити, — повідомив, піднімаючись на місток, перший помічник капітана. — Війна війною, а їда їдою!

Російська ескадра в кільватерній колоні йшла курсом на південний схід, маючи тринадцять вузлів ходу. На чолі йшли два нові, побудовані за кордоном броненосці — «Цесаревич» і «Ретвизан», своїми бойовими якостями не гірші від будь-якого з японських кораблів. Слідом за ними рухались броненосці «Победа» і «Пересвет», що більше нагадували тип броненосних крейсерів, маючи досить слабку двадцятидюймову артилерію і недостатнє броньове прикриття. Але для крейсерів хід у них був занадто повільний. Нарешті, два кінцеві кораблі — «Севастополь» і «Полтава» — застарілі тихохідні судна, що тільки затримували усю ескадру. Ця різнотипність суден одразу давалася взнаки. Без «Севастополя» і «Полтавы» хід російських кораблів не дуже відрізнявся від японських, досягаючи шістнадцяти-сімнадцяти вузлів. А з ними важко було рухатися навіть по тринадцять вузлів.

Ще перед виходом з Артура вносилася пропозиція іти на прорив тільки з чотирма швидкохідними броненосцями, пославши «Севастополь» і «Полтаву» разом з канонер-

ками для демонстрації до Дальнього, бо це привело б до поділу японської ескадри і полегшило б виконання завдання для основної групи суден. Але Вітгефт на це не погодився. Тепер було видно, як гальмували хід ескадри тихохідні броненосці. Розтягнувшись мало не на двадцять кабельтових, ескадра фактично йшла двома групами. Спереду — чотири чільні броненосці, за ними, дуже відстаючи, тяглись «Севастополь» і «Полтава».

Чотири швидкохідні крейсери, ідучи ззаду, мусили рухатись малим ходом і інколи зовсім стопорити, щоб не налетіти на кінцеві броненосці. Миноносці посувались окремою кильватерною колоною осторонь від головних сил.

Головні сили японців склалися з чотирьох сучасних броненосців і двох броненосних крейсерів новітнього типу. Усі судна були більш або менш однотипні, з ескадреним ходом у сімнадцять вузлів. Крім того, до місця бою були підтягнуті всі інші бойові зағони флоту, але вони, не заходячи в сферу дії артилерійського вогню, тільки спостерігали за боєм.

Зблизившись з російською ескадрою на вісімдесят кабельтових, японці відкрили вогонь з великих гармат. Деякий час ескадри йшли майже паралельним курсом, зрідка перестрілюючись. Коли відстань між ескадрами ще зменшилась, флагманський корабель японців пристрілявся по «Цесаревичу» і сигналом повідомив дистанцію іншим суднам. Японські кораблі відкрили вогонь по росіянах одразу на влучення. Почалась сильнюща артилерійська канонада. Японці і росіяни довели свій вогонь до максимальної інтенсивності.

Нервово настроєні пасажири «Монголии», тільки-но гуркіт стрільби посилювався, кинувши сніданок, ринули на палубу. Даремно намагався Охотський затримати їх усередині. Матросів, які зағородили були шлях на палубу, відтіснили. Усі з тривогою стали стежити за перипетіями морського бою. Рива знову влаштувалась на капітанському містку. Насамперед вона глянула на «Севастополь».

Броненосець був весь сповитий димом і вів стрільбу своїм правим бортом. На ньому раз у раз крізь дим миготіли вогняні язики. Корабель здавався порожнім. Назовні не було видно нікого, тільки на щоглі мелькали різні сигнали.

На чолі, оточений розривами снарядів, ішов «Цесаревич». На ньому безперестанно виникали величезні чорні фонтани від вибухів снарядів. У бінокль було видно, як на кормі почалась пожежа. Вогняні язики високо злітали вгору.

— Боже, яке страхіття! «Цесаревич» горить! — вигукнула Рива, показуючи на адміральський корабель.

— Нашим таки попадає! Дивіться, і на «Пересвете» спалахнула пожежа. На «Ретвизане» збило половину щогли, — перелякано говорив Охотський.

— У японців чомусь не помітно таких руйнувань. Навіть на чільному кораблі видно тільки легкі димки, чи то від пожежі, чи то від розривів наших снарядів...

Капітан з тривогою дивився, як ворожа ескадра усе наближалась.

— Зовсім близько від нас падають снаряди, — боязко озирався він на сплески води.

У цей час міноносці, що йшли спереду, за сигналом адмірала відсунулись ще далі від лінії броненосців. «Монголія» відстала від ескадри. Японці круто повернули «під хвіст» російській ескадрі і, недосяжні для гармат броненосців, усією силою вогню вдарили на кінцеві крейсери. Море навколо закипіло від снарядів. Крейсери в свою чергу люто відстрілювались, закутавшись у густі хмари чорного диму. Безперервний гул пострілів і вибухів, гігантські водяні стовпи створювали захоплюючу картину стихійної могутності руйнування. Позабувши в цю хвилину про все, Рива не зводила очей з крейсерів.

Та ось на передньому з них — «Аскольде» на мить замайоріли різноколірні флажки, і чотири кінцеві кораблі, круто повернувши вбік, повним ходом вийшли з-під обстрілу.

«Аскольд», густо димлячи із своїх п'яти труб, летів попереду, а за ним поспішали «Новик», «Паллада» і «Диана».

— Молодці, спритно вискочили! — захоплено вигукнув Охотський.

Рива полегшено зітхнула і перевела бінокль на броненосці. Вони вже припинили вогонь. Пожежу на «Цесаревиче» було майже загашено. На «Пересвете» також не було видно вогню. На всіх кораблях стали з'являтися люди. Матроси метушилися на палубі, нашвидкуруч ла-

годячи здобуті в бою пошкодження, але великих руйнувань не було помітно ні на одному з броненосців.

— Поки що, слава господу, наші кораблі не дуже потерпіли,— сказала Рива.

— Ми не бачимо бортів, звернутих до японців. Там повинно бути більше руйнувань,— відповів капітан.— Але найголовніше, що ми прорвалися крізь ворожу ескадру. Вона лишилась позаду! — радів капітан.

— Вона може ще повернутися і наздогнати нас.

— Це досить складна річ. Ми ж теж не будемо стояти на місці,— заперечив Охотський.— Бачите, як «Цесаревич» наддав ходу? Наші старенькі «Севастополь» і «Полтава» ледве встигають за ним.

Японці, ідучи попереднім курсом, лишились далеко позаду. Можна було сподіватися, що російській ескадрі пощастить зникнути в темряві і прорватися на північ. На всіх кораблях посилено засемафорили. Сигнальник, спостерігаючи в бінокль, переказував навколишнім значення сигналів.

— На «Ретвизане» вбитих нема, пораниених десять, пошкодження невеликі; на «Победі» трьох вбито, пораниених двадцять, пошкоджень нема. «Пересвет» — немає ні пораниених, ні вбитих, ні пошкоджень.

— Добре! — задоволено зауважив Охотський.

— «Севастополь» — втрат і пошкоджень немає. «Полтава» — велика пробоїна в кормі. Прийнято до трьохсот тонн води. П'ятнадцять вбитих, двадцять пораниених.

— От так дивна річ, а нам здавалось, що на «Полтаве» все гаразд!

— «Аскольд» — збито передню трубу, дві пробоїни. Вбило: одного офіцера і десять матросів. Поранило вісім матросів. На «Палладе» і «Диане» все гаразд,— повідомив сигнальник.

— Пораниених зараз приставлятимуть до нас? — спитав, піднявшись на місток, головний лікар лазарету Петров.

— Навряд! Це забере багато часу, а ми мусимо тікати якомога швидше від японців. Бачите, вони знову повернули за нами. Зараз почнеться справжня погоня,— показав біноклем назад капітан.— От коли який-небудь корабель потоне, тоді ми підійдемо до місця катастрофи і рятуватимемо людей з води.

— Дасть бог, цього не трапиться! — схвильовано скі-
вала Рива і ще раз глянула в бінокль на «Севастополь»,
що мирно йшов у загальному строю. Вона радісно посміх-
нулася сама собі: її Андрюша був цілий і здоровий.

Незабаром на кораблях пробили відбій, і з «Цесаре-
вича» просигналили: «Команді пити чай».

— Тепер і нам можна іти кінчати перерваний боєм
обід, — сказав Охотський.

На палубі лунала жвава розмова, сміх, жарти. На-
стрій у всіх після щасливого порятунку від небезпеки був
піднесений.

— Здається, нам сьогодні поталанило, — посміхався
головний лікар. — Прорвались крізь японську ескадру і
тепер можемо посуватися у Владивосток.

— Зарано ще радіти, — охолодив його захоплення ка-
пітан. — Того може повернутись, бо має велику перевагу
в ході.

— Поки він дожене, наша ескадра зможе полагодити
пошкодження і знову збереться з силами.

Пасажирки обмінювались враженнями. Кожна гово-
рила про цікавий для неї корабель, де був або чоловік,
або брат, або коханий.

— Капітане, любесенький, дізнайтеся прізвища вбитих
і поранених офіцерів, — зверталися вони до Охотського.

— Це не така проста річ, пані. Ми ж не знаємо, які
втрати на кораблях.

— Сигнальник же казав вам, і ми чули, що на
«Аскольде» є вбиті, а на інших нема.

Щоб відкараскатися від настирливих напосідань, ка-
пітан обіцяв довідатися семафором на названому ко-
раблі.

У кают-компанії стукотіли ножі і стояв невиразний
гомін спільної розмови. Рива стежила, щоб хворі одер-
жали все, що їм належить.

— Сестро Блюм! — окликнув її головний лікар і, від-
вівши вбік, пошепки повідомив: — До нас підходить япон-
ський крейсер. Мабуть, вони хочуть захопити «Монголію».
Побудьте тут, щоб не сталося паніки.

Рива злякано подивилася на нього й сплотіла. Го-
ловний лікар зрозумів, що вона не впорається з його до-
рученням.

— Вийдіть на палубу,— сказав він.— Там вам буде краще.

Спотикаючись і вся тремтячи від хвилювання, Рива піднялася на палубу. Тут уже зібрався майже весь медичний персонал: лікарі, студенти-медики і перелякані сестри. Ні капітана, ані його помічників не було. Усі були дуже схвильовані і з тривогою дивились, як швидко наближається до них японський крейсер. Вже добре було помітно стеньгові прапори з зображенням сходячого сонця. На щоглі раз у раз з'являлись різноманітні комбінації прапорів. На містку сигнальний, переодягнутий у цивільне, розбирав разом з молоденьким вахтовим начальником значення сигналів.

— Зупинитися, спустити трап,— повідомляли вони з містка японські накази.

— Що з нами буде? — схвильовано допитувалися всі у Петрова.

— Ми під охороною Червоного хреста, отже, нам нічого загрожувати не може,— заспокоював головний лікар.

— А що коли вони нас відведуть в Японію? — спитала Рива.

— Ну що ж. Спочатку будемо протестувати, а потім підкоримося силі і підемо, куди нам звелять.

— З якої ж це рації? Ми хочемо залишатися з росіянами, а японці нехай, коли хочуть, влаштують плавучий лазарет та й ідуть за своєю ескадрою.

Поки на палубі сперечались, крейсер встигнув підійти до «Монголіи», ставши у півкабельтова, бортом до неї. Усі мимоволі замилювалися ним. Стрункий, чистенький, весь ніби виточений із сірої сталі, він здавався чепурною яхтою, а не військовим кораблем. Але спрямовані на росіян дула палубних гармат свідчили про його ворожі наміри.

Біля борту крейсера теж з'юрмилися японські матроси, уважно обдивляючись небачений для них плавучий госпіталь, який рискнув супроводити ескадру в бою. Від крейсера відійшла шлюпка. У ній було кілька озброєних матросів і офіцерів. Вахтовий начальник, наказавши боцманові вишикувати команду, підійшов до трапа зустрічати японців.

— Може, хто з вас добре розмовляє англійською? — спитав він, звернувшись до медичного персоналу.

— Ольга Олександрівна,— звернувся Петров до

якоїсь сестри,— вам доведеться взяти на себе роль перекладача.

Тільки-но шлюпка підійшла до трапа, з неї легко піднялись двоє японських морських офіцерів у супроводі кількох озброєних матросів з примкнутими до фушниць штиками-тесаками.

Підійшовши до групи лікарів, обидва офіцери виструнчилися і віддали честь, а потім старший із них чистою російською мовою сказав:

— Ми прибули на ваше судно, щоб переконатися, чи немає на ньому військових чинів чи якогось військового спорядження. Якщо ми цього не знайдемо, то зараз же вас відпустимо. В разі ж виявлення військової контрабанди пароплав буде затримано як приз.

— Смію вас запевнити, пане офіцер, що на «Монголии», крім майна Червоного хреста, нічого немає,— відповів Петров.

— Це ще треба встановити,— сказав японець і віддав наказа своїм матросам.

Другий японський офіцер пішов на місток перевіряти суднові книги, а матроси спустилися вниз.

— Та це ж намісницький перукар, Жан! — впізнала японця Рива.— Мсьє Жан, ви це, чи не ви?—спитала вона.

— Я зараз не перукар Жан, а капітан-лейтенант імператорського японського флоту Кабаясі,— сухо відповів той.

— Тепер я вас теж впізнала! І я! І я! — одразу продунало кілька голосів.

Японець, пихато всміхаючись, розкланявся із своїми колишніми клієнтками. Потім він підійшов до вишикування на палубі матросів та санітарів і став перевіряти їх за списком.

Охотський з переляку заховався десь у трюмі. З Кабаясі лишився тільки один з його помічників. Петров із своїм персоналом спустився в кают-компанію, де серед пасажирів зчинилась паніка. Жінки голосно плакали, діти вторили їм, і всі одностайно благали Петрова заступитися і не дозволити, щоб їх завезли в Японію. Старший лікар і сестри поспішили їх повідомити про заяву японців.

— А що, коли вони щось знайдуть? — тривожно спитала якась із пасажирок.

— Нічого вони не можуть знайти, бо в нас нема ніяких вантажів, що не належали б Червоному хресту.

— Ви, Геннадій Миколайович, забуваєте, що, по-перше, вони самі можуть підкинути щось заборонене, а, по-друге, можуть оголосити незаконним перебування пасажирів на нашому судні,— скоромовкою сказав Фейгельсон.

— Гаагська конвенція не забороняє організаціям Червоного хреста брати під свій захист жінок і дітей,— заперечив Петров.

Незабаром Кабаясі спустився в кают-компанію і зажадав список пасажирів. Його довелося нашвидку складати.

Минуло з чверть години у нестерпному чеканні. До Кабаясі стали підходити його підлеглі з рапортами про результати огляду.

Капітан вислухував їх з байдужим виглядом і видавав короткі накази.

Усі росіяни, не приховуючи тривоги, стежили за цими розмовами, стараючись з виразу облич зрозуміти, про що говорять японці. Раптом схвильовано влетів у кают-компанію провізор.

— Ви подивіться, будь ласка! — звернувся він до Петрова.— Вони навіть селітру вважають військовою контрабандою, а вона повинна бути за номенклатурою аптечних ліків, і в нас її всього п'ятдесят унцій.

Слідом за Фейгельсоном увійшло двоє японців, несучи в руках банку із злосчасною селітрою.

Розібравшись, у чому справа, Кабаясі заявив, що селітру буде конфісковано, а «Монголію» відпущено, коли це дозволить адмірал Того.

Усі полегшено зітхнули.

— Ми точно додержуємо правил Женевської і Гаагської конвенції, свідками чого ви зараз були,— звернувся Кабаясі до росіян перед тим, як пішов з корабля.

Японська шлюпка відійшла. Вирунувши звідкись, Охотський наказав дати повний хід. Російська ескадра за цей час встигла відійти досить далеко, і пароплав мусив поспішити, щоб швидше наздогнати її.

Було близько четвертої години дня, сонце вже помітно схилялось на захід. Море, як і раніш, було спокійне, а обрій ясний. Праворуч, з заходу, японці повільно наздоганяли російську ескадру, яка повним ходом рухалась в напрямі на мис Шантунг. На артурських кораблях

не було помітно пошкоджень, і вони йшли на різних дистанціях один від одного. Крейсери рухались паралельною колоною з лівого боку, в десяти кабельтових від броненосців. Ще лівіш тягнулись ланцюжком міноносці. До них у кільватер стала й «Монголия».

Після відвідання пароплава японцями настрій у всіх різко піднісся. Зібравшись на палубі, все населення пароплава обмінювалось враженнями про щойно пережиті хвилювання. З «Цесаревича» запитали, чи все гаразд на «Монголии», на що було дано позитивну відповідь. Мабуть, на флагманському кораблі турбувались за долю плавучого лазарету.

Тільки-но чільний корабель японської ескадри вийшов на траверз «Полтавы», з нашого броненосця гримнув постріл з дванадцятидюймовки. Приклад броненосця наслідували інші кораблі. Японці зараз же відповіли, і незабаром бій розгорівся по всій лінії. Японські снаряди, перелітаючи через російські кораблі, стали падати недалеко від «Монголии». Охотський поспішив відійти ще далі вбік.

З містка було прекрасно видно обидві ворожі сторони: ближче, в двадцяти кабельтових — росіяни, а в шістдесяти-сімдесяти — японці. Обидві ескадри оповилися димом від пострілів і вибухів, але японські снаряди, розриваючись, давали величезні стовпи густого чорного диму, а російські — малопомітний зелений димок. Отже, здавалось, що російські броненосці зазнають далеко більших пошкоджень, ніж японці. Особливо попадало флагманським кораблям «Цесаревичу» і «Пересвету», — вони інколи зовсім зникали в чорному димі.

— А наших як шкварять! — схвилювано сказав Охотський. — А японці, наче зачаровані, жодного влучення!

— Подивіться уважніш, Ізмаїл Дмитрович, і побачите, що і в них є пошкодження. Бачите зеленуваті димки? Це й є влучення наших снарядів, — заперечив вахтовий начальник.

Усі наявні біноклі і підзорні труби пішли в хід. Затамувавши подих, усі стежили, як перед ними розгорталась трагедія. Багато хто з жінок став плакати, особливо коли снаряди влучали в ті кораблі, на яких були їх близькі.

— Не можу, не можу! — істерично скрикнула раптом якась із пасажирок, побачивши, що величезна хмара диму словила «Победу». — Там, напевно, не лишилось ні одної живої людини!

Та через секунду броненосець знову стало виразно видно, і на ньому не було помітно аніяких пошкоджень. Рознервованих дам довелося трохи не силою завести вниз.

Рива весь час мужньо стежила за «Севастополем». От на ньому звився вихор вогню і диму, і зараз же спалахнула пожежа у носовій частині. Молода жінка від жаху заплющила очі.

Слідом за «Севастополем» загорілося на «Полтаве». Вогняні язики високо злітали крізь дим. У бінокль видно було білі крапки,— це метушилися на палубі люди.

На «Пересвете» майже водночас збило стеньги на обох щоглах. На «Ретвизане» знесло половину середньої труби.

В міру зближення ескадр стало виразніше помітно пошкодження на японських кораблях. Їх стрільба виразно слабшала.

— Наші молодцями б'ються! — захоплювався Охотський.— Невідомо ще, чия візьме гору.

Японські газети так описували цей бій:

«Діставши звістку про наступний вихід російської ескадри, адмірал Того поспішив зосередити на підступах до Артура всі бойові судна своєї ескадри, що були близько — всього вісімнадцять бойових кораблів, з них чотири броненосці, шість броненосних крейсерів і вісім легких. Крім того, було підтягнуто міноносну флотилію в складі п'ятидесяти міноносців.

Але в генеральному бою брав участь лише перший броненосний загін у складі чотирьох броненосців і двох броненосних крейсерів новітнього типу під начальством самого адмірала Того. Близько полудня він побачив, що російська ескадра іде курсом на південний схід у десяти милях перед ним, і, використовуючи перевагу ходу, ринув їй назустріч.

Під час першого бою в японські судна влучило кілька великих снарядів, завдавши значних пошкоджень. Для поладження їх адмірал Того на деякий час вийшов з бою. Російська ескадра вже майже зникла з очей, коли нарешті японці змогли піти навздогін їй.

Другий бій точився на дистанції п'ятдесят один кабельтов на паралельних курсах, що поступово

зближувались. Битва велася з надзвичайною лютістю. Незважаючи на кількісну перевагу японців у важкій і особливо в середній артилерії, росіяни вперто йшли вперед, завдаючи нам дуже значних пошкоджень.

Адмірал Того був у бойовій рубці чільного флагманського броненосця «Мікаса». Він напружено стежив за перебігом бою у підзорну трубу, інколи віддаючи уривчасті накази. На його блідожовтому, довгастому, майже європейського типу обличчі, з невеликою коротко стриженою напівсивою борідкою, застиг зосереджений вираз. Зовні він зберігав цілковитий спокій, нічим не виказуючи все сильнішу тривогу за результат бою.

Ніколи ще росіяни не виявляли в бою такої витримки і впертості, як зараз. «Мікаса» весь був закутаний димом від вибухів та пожеж, які спалахували на ньому; крізь дим інколи майже не було видно росіян. Гуркіт стрільниці змішувався з шумом розривів російських снарядів, що влучали в «Мікасу».

Мало не всі верхні надбудови були зруйновані і знесені, на покаліченій палубі валялись неприбрані трупи. Одну з гармат носової башти підбило, друга ледве могла діяти. Кормову дванадцятидюймову башту теж було виведено з ладу, половина середньої артилерії лівого борту не діяла. Невистачало прислуги для гармат.

Давно вибув з рядів командир броненосця капітан Хіроta, були послані на перев'язний пункт майже всі чини адміральського штабу. У командування броненосцем вступив третій за старшинством капітан-лейтенант. Від головного лікаря прийшло донесення, що вже вибуло з лав десять офіцерів і до двохсот матросів.

Адмірал вийшов на місток і озирнувся на кораблі, що йшли позаду. Стоячи поряд, юнга-горніст поспішив представити підзорну трубу. Слідом за адміралом з рубки вийшли флаг-офіцери і два сигнальніки. Під цей час російський снаряд влучив в одну з димових труб, осколки застукотіли по броньовій рубці і палубі. Адмірал поморщився і наказав перенести трубу на ліве крило містка, і це було негайно виконано. Нахилившись до окуляра, Того став розглядати свої задні судна.

Горів «Асахі». Крізь дим пожежі було видно наполовину знесену прот-щоглу і поруйновані верхні надбудови. Проте броненосець весь час вів інтенсивний вогонь. З-за «Асахі» ледве виступав «Фуджі». З повільної стрільби

можна було скласти уявлення про значний ступінь пошкоджень на ньому. На кінцевому крейсері «Якумо» ще було видно язика пожежі. У цей час четвертий від мателота броненосець «Шікішіма» дуже метнувся ліворуч і на мить став виразно видний. Обидва передні містки були зруйновані. З кормової башти самотньо визирала лише одна дванадцятидюймова гармата, труби були дуже пом'яті. Незабаром «Шікішіма» знову ліг на курс і сховався за передніми кораблями.

Адмірал відірвався від труби і глянув на росіян. Схилиючись на захід, сонце добре освітлювало їх ескадру. Незважаючи на руйнування і пожежі, вона рухалась попереднім курсом і не знижувала інтенсивності свого вогню.

Того в задумі пішов назад у рубку. Страшний вибух зблизька сильно штовхнув його в спину. Позаду пролунав неголосний крик. Адмірал озирнувся. На палубі корчився у передсмертній агонії юнга-горніст, усе ще тримаючи в руках покалічений горн, поруч валялась розбита підзорна труба. Один із флаг-офіцерів зник, другий, перемагаючи біль, затискував рукою поранений бік.

— Де лейтенант Коное? — спитав його адмірал.

— Загинув смертю самурая у славу нашого любимого Тенно, — ледве відповів офіцер сполотнілими від страждання губами.

— Ідть зараз же на перев'язку, — наказав йому Того, помітивши кров.

— Дозвольте тільки прибрати це, — підняв руку офіцер, і тут адмірал помітив, що до зірки Сходячого сонця, яка прикрашала його груди, прилипла скривавлена грудка.

Того брідливо змахнув її, з жалем дивлячись на свій забруднений сніжнобілий кітель.

У рубці він кивком голови підкликав до себе капітана другого рангу Ізіду, який замінив пораненого начальника штабу. Офіцер зараз же підійшов і шанобливо виструнчився, чекаючи наказів. Адмірал якусь мить помовчав. В його голові вихором пронісся рій думок. Скрутне становище японської ескадри було очевидне. Постало питання про вихід з бою, але відступ означав провал основного плану війни — не допустити з'єднання Артурської і Владивостоцької ескадр. З другого боку, продовження бою загрожувало такими пошкодженнями, після яких броненосний загін може на довгий час вийти з ладу

і росіяни матимуть хоч би тимчасову перевагу на морі. Правда, біля острова Цусіми стоїть ще ескадра броненосних крейсерів адмірала Камімури, а в Корейських шхерах ховаються три десятки міноносців. Але ж до росіян можуть підійти на допомогу владивостоцькі крейсери.

Обережність все-таки взяла гору.

— Підняти сигнал: «Я маю передати наказ», — звернувся адмірал до Ізиди.

— Готово, — через хвилину доповів офіцер.

— Ескадрі відходити в Сасебо, — подільно вимовив Того.

Ізіда здивовано і перелякано подивився на свого адмірала.

— Хіба ваше превосходительство вважає, що росіяни виграли бій? — боязко спитав він.

— Так.

Офіцер широко розкрив свої трохи косі чорні очі, потім глянув на ворожу ескадру і радісно вигукнув:

— Флагманський корабель росіян вийшов з ладу!»

— Дивіться, «Цесаревич»! — раптом вигукнула якась із пасажирок.

Броненосець несподівано круто кинувся ліворуч і при цьому так накренився, що всім здалось, начебто він зараз же перекинеться.

На палубі і містку пролунав крик жаху. Всі чекали негайної загибелі «Цесаревича», забувши на кілька секунд про себе, про «Монголию», про все навкруги. Але «Цесаревич» так само раптом випростався і, все ще котячись ліворуч, здавалось, готовий був таранити «Севастополь» або «Пересвет». Обидва ці броненосці, даючи йому дорогу, звернули в напрямі до ворога.

«Ретвизан», ідучи за «Цесаревичем», спочатку без повернув за флагманом, але потім швидко перекинув руль і ринув на японців. Тільки «Победа» і «Полтава» лишилися на попередньому курсі. Стрій ескадри було порушено. Весь огонь японці тепер зосередили на «Ретвизане», але той так швидко наближався, що снаряди давали переліт. Броненосець, спалахуючи вогнями всіх своїх гармат, навалюючи йшов на «Мікасу», і той, не витримавши, став квапливо відходити. Але решта кораб-

лів російської ескадри не пішла за «Ретвизаном». Сплившись ближче до японців, ніж до своїх, і під жахливим обстрілом усієї ворожої ескадри, «Ретвизан» вимушений був повернути назад.

Минуло ще кілька секунд. Російські броненосці продовжували відстрілюватись від ворога, але вже всі йшли на різних курсах. Далі один по одному вони у цілковитому безладді стали повертати до Артура.

На «Цесаревиче», який ще описував циркуляцію, замайоріло кілька флагів.

— Адмірал передає командування, — розшифрував сигнальнийник.

— Отже, Вітгефта або вбило або тяжко поранило, — показуючи зубами від хвилювання, сказав Охотський.

— Коли загинув Макаров, усі говорили: бог з ним, з кораблем, аби повернувся адмірал, а сьогодні можна сказати: бог з ними, з адміралами, аби кораблі були цілі, — втішав його головний лікар Петров.

Крейсери, рухаючись за флагманським «Аскольдом», пішли на зближення з броненосцями, але ті сунули неструнко купою, на ходу переганяючи один одного. При цьому вони стріляли в усі боки, так що два чи три снаряди впали біля «Монголии».

— Право руля! — скомандував Охотський, і пароплав став повертатися кормою до ескадри. Кілька секунд з містка нічого не було видно за димом із труби.

— Розбиті, відступають, матері їх...! — загорлав Охотський, несподівано спалахнувши бойовим запалом.

— Відступилась від нас цариця небесна! — сказав рульовий, знімаючи кашкета і побожно хрестячись. — Багато, мабуть, сьогодні матросиків вирушило в царство небесне.

— Замовчи, йолопе! І без тебе нудно! — увірвав його вахтовий начальник. — Усі кораблі на плаву, вони оправляться і знову розпочнуть бій.

Але броненосці продовжували юрбою відходити в напрямі до Артура. Японці не переслідували їх, обмежуючись лише вогнем з далекої дистанції. У цей час крейсери підійшли до «Ретвизана», що йшов попереду всіх. На «Аскольде» підняли якийсь сигнал, і, густо задимивши з усіх труб, крейсер на всіх парах ринувся на далекий уже японський загін. За ним полетів «Новик». Обидва вони швидко зникли в уже темніючому на сході морі. Деякий

час здалека долітала посилена канонада, а потім усе вщухло.

Величезне, по-вечірньому червоне сонце торкнулось обрію. Останні промені його освітлювали червонуватим сьйвом мірно хиткі хвилі, на фоні яких чітко вимальовувались силуети російських кораблів. «Ретвизан», дуже зариваючись на ходу носом, із знесеною наполовину передньою трубою, відходив усе далі вперед. За ним ішла, осідаючи на корму, «Полтава». Трохи далі рухались «Цесаревич», на якому все ще тривала пожежа і були знесені всі верхні надбудови, і «Севастополь» з дивно задертою вгору дванадцятидюймовою гарматою в носовій башті і понівеченою передньою трубою. Осторонь були видні «Пересвет» із збитими верхівками щогл і зруйнованими кормовими надбудовами і «Победа», в якій були поруйновані дві передні труби і заяла надводна пробоїна з лівого боку. Лише самі «Диана» і «Паллада» не мали ніяких пошкоджень.

Рива з відчаєм дивилась на ці побиті, покалічені кораблі.

— Тепер, треба вважати, наша ескадра вже остаточно повернеться в Артур, — похмуро сказав Охотський.

— Та годі вам! Може, з темрявою ми знову ляжемо на попередній курс, — відгукнувся, піднявшись на місток, Петров.

— Якщо пошкодження незначні, то нема чого повертати в Артур, а коли вони великі, то де ж їх там лагодити, та ще під бомбардуванням з суші.

— Запасуться вугіллям, водою, продовольством, підлачуються і знову спробують щастя в бою.

— Запасів у Артурі нема. Кріпость відбере і те, що зараз є. Просто перепишуть моряків у піхоту, гармати передадуть на форти, — понуро бубонив Охотський.

— Невідомо, скільки кораблів ще добереться додому. Японські міноносці так і лізуть звідусіль, — похмуро прилучився до розмови вахтовий начальник, — як би й нам в цій бійці не влетіло.

— Оця процесія кораблів нагадує мені похоронну, — промовив Петров.

— Чому похоронну? — спитала Рива. — Ви думаете, що на ескадрі багато вбитих? — і сльози бризнули з її очей, напружені нерви здали.

— Ходімо вниз! — взяв її під руку капітан.

Рива кинула останній погляд на горизонт, за яким зникло сонце. Захід був яскравочервоний, і здавалось, ніби море забарвилось кров'ю.

Ніч була безмісячна, але не дуже темна. По небу пливли легкі, напівпрозорі хмари, і крізь рівний серпанок їх зірки сяяли м'яким розсіяним світлом. З півдня йшов зиб, «Монголію» добре-таки хитало.

У кают-компанії надзвонював посуд. Декого стало укачувати, і він поспішив лягти.

Плавучий лазарет все ще йшов паралельним курсом з броненосцями, за кілька кабельтових від них.

З темрявою було засвічено всі пізнавальні вогні — топовий і обидва штагові. На носі і на кормі повісили кілька яскравих електричних ламп. Усі ілюмінатори були відкриті і освітлені.

Цими заходами Охотський хотів охоронити пароплав від випадкових нападів японських міноносців, бо вони, скориставшись з темряви, ринули в атаку на відступаючі російські судна. Але йдучи паралельним курсом з ескадрою, він тим самим вказував ворогові її місце. Ось чому в «Пересвета» сигналом наказали або відійти і лягти на інший курс, або, погасивши вогні, підійти під охорону ескадри. Капітан «Монголії» вважав за краще бути далі від місця сутички і вийшов за межі досяжності артилерійських снарядів. Збільшивши хід, він почав переганяти повільну російську ескадру.

Помітивши це, пасажери стали благодіяти капітана не відходити від броненосців.

— Коли ж ми будемо самі, то японці напевно захоплять нас і відведуть до себе. Ніхто про це й не дізнається.

Охотський завагався. Але в цей час повз пароплав в напрямі до російської ескадри пролинули легкими тінями японські міноносці, майже зараз же у темряві заблискотіли постріли броненосців і недалеко в море впало кілька снарядів.

— Право руля! — перелякано скомандував капітан, і «Монголія» на всіх парах стала відходити від ескадри.

Рива піднялась на палубу. Нічний вітерець приємно освіжав обличчя. Зірки миготіли над головою. Хвилі мірно похитували швидкий пароплав, зрідка обдаючи палубу

дрібними солоними бризками. Висячі на стрілках, рятівні шлюпки тихо поскрипували у такт качці; з відкритого люка долітало рівне дихання машини.

На палубі було порожньо. Рива відійшла до корми і, спершись на планшир, напружено дивилася на російську ескадру. Канонада то вщухала, то спалахувала з шаленою силою. Ані на одному з кораблів не світилися прожектори. Броненосці ховалися у темряві, бажаючи уникнути мінних атак.

«Як, проте, розтяглася наша ескадра!» подумала Рива.

У цей час зовсім по носу «Монголии» несподівано виплив силует великого військового корабля, — пароплав ледве зміг уникнути зіткнення з ним. А от повз борт проплив освітлений огнями з «Монголии» японський легкий крейсер. З нього щось кричали англійською мовою в мегафон, закінчивши своє звернення російською лайкою.

Рива, мов зачарована, дивилася на сіровороний корабель з ледве блискотливими в темряві довгими тонкими гарматами, з яких, може, сьогодні вбило її друзів і знайомих на російських судах. І вона здригнулася від думки, що серед загиблих може бути і її Андрюша.

— Куди ми держимо путь? — спитала вона у Фейгельсона, коли той підійшов до неї.

— Побоююсь, що в пекло! То нас обстрілювали, щойно мало не протаранили, а попереду ще мінні поля біля Артура.

— То ми повертаємось додому? Але чому ж тоді ми не йдемо паралельно ескадрі?

— Щоб японські міноносці, не дай боже, не прийняли нас за військовий корабель і не спровадили просто на дно.

— Коли ж ми потрапимо в Артур?

— Треба думати, що наш капітан не наважується в темряві проходити мінні загородження, і ми будемо на місці не раніше, як уранці.

— Аби тільки наша ескадра добралась туди щасливо. Коли якийсь із кораблів потоне, то ми навіть не зможемо врятувати поранених і потопаючих.

— Зараз слід думати про свій порятунок, а не про допомогу іншим.

— Навіщо ж тоді «Монголии» було виходити в море?

— Про те знає начальство, а я завжди давав перевагу твердій землі перед морською стихією.

Петров, з'явившись нагорі, у бінокль оглянув обрій і, невдоволено пробурчавши: — Куди це нас несуть чорти! — піднявся на місток. Після короткої розмови з капітаном про призначення «Монголіи» як плавучого лазарету Червоного хреста, Петров наказав зібрати на спардеку весь медичний персонал і матросів і звернувся до них з промовою:

— Друзі мої! Ми — госпітальне судно Червоного хреста і можемо вільно піти у перший-ліпший нейтральний порт або навіть у Владивосток і звідти повернутися додому в Росію. Японці нас не затримають, але це буде втечею з обложеного Артура, де, як ви знаєте, відчувається великий брак лікарів, сестер, санітарів, медикаментів. Наша рентгенівська установка дуже досконала технічно. В Артурі ж є тільки одним-одна слабенька установка в морському госпіталі. Куди ж, на вашу думку, ми маємо йти — в Артур чи в пейтральний порт?

Майже двісті чоловік з напруженою увагою слухали свого начальника. Темні силуети людей ледве вимальовувалися на фоні нічного неба.

— Можна мені? — пролунав схвильований голос однієї з сестер. Тиха, скромна, звичайно малопомітна маленька дівчина несподівано осмілішала.

— На мою думку, відповідь може бути тільки одна — назад в Артур! Там ми потрібні, — отже, туди й повинні повернутися. Звичайно, в обложеної кріпості ми легко можемо загинути, але на те ж ми і росіянки, внучки севастопольських сестер, щоб з нашими солдатами поділяти всі труднощі і небезпеки війни.

— Правильно, в Артур, до своїх! Вірно сказала сестра! — загули в юрбі.

— Вкупі жили в Артурі, вкупі і вмиратимемо, — голосно промовив хтось із матросів суднової команди. — Треба буде — підемо на фронт, станемо до гармат, візьмемо рушниці.

— Ваша думка, панове? — звернувся Петров до лікарів.

— Нас батьківщина послала в Артур, там ми й повинні лишатися до кінця війни. Піти в нейтральний порт значить дезертирувати, — відповів за всіх довгий, сухорлявий молодший лікар Миротворцев, який прибув у Артур вже після початку війни.

— Доведеться моїй жінці овдовіти передчасно, — прошепотів провізор, але голосно висловитись не насмівся.

— Дякую вам, друзі, за прийняте рішення. Російські люди, патріоти своєї батьківщини, інакше сказати їй не могли. Дозвольте нашу імпровізовану військову раду вважати закритою,— з почуттям промовив Петров.— Капітане Охотський, прошу вас взяти курс на Артур,— звернувся він до командира «Монголіи».

— Я знімаю з себе всяку відповідальність, коли нас потопить міною або снарядом,— схвильовано відповів з містка Охотський.

— Як працівники Червоного хреста ми повинні ризикувати своїм життям в ім'я порятунку інших,— заперечив йому Петров.

Незважаючи на ці побоювання, «Монголія» благополучно дійшла на світанку до Артура. Рано-вранці пішов сильний дощ. У досвітньому присмерку на обрії затемнів масив Ляотешаню. Сповільнивши хід, «Монголія» вже при денному світлі обережно зупинилася далеко від берега, проти самого входу. Тут же стояли «Севастополь», «Паллада» і міноносець «Бойкий». Праворуч, біля бухти Тахе, видно було «Ретвизан».

Пасажири майже всю ніч не спали, а тепер поспішили на палубу. Перше, що вони побачили, була надводна пробоїна в носовій частині «Севастополя», нашвидку закрита деревом. На кормі теж зяяла велика пробоїна. Борт був вкритий червоними кругами з тріщинками в усі боки—сліди прямих влучень японських снарядів. Розбиті обидві щогли, поруйнована передня труба, звуглені, закопчені пожежею верхні надбудови, гармати з напіводірваними дулами — все це надавало броненосцеві жалюгідного вигляду.

По всьому кораблю, наче мурашки у розворушеному мурашнику, снували матроси, наводячи лад. На верхньому передньому містку стояв Ессен із збитим на потилицю кашкетом і в мегафон видавав різні накази, а поряд з ним сперся на поруччя блідий, стомлений Акінфієв.

Рива, склавши руки рупором, голосно гукнула його і замахала хусткою. Лейтенант у мегафон повідомив, що він живий і здоровий.

— Які у вас втрати? — почувлось одразу кілька голосів.

— Вбитих нема. Поранило двох офіцерів і п'ятдесят матросів.

Незабаром підійшли з півдня у кільватерній колоні «Пересвет», «Победа» і «Полтава» з двома міноносцями. Вони зрідка відстрілювались від японських кораблів, що

маячили на обрії. Отже, до Артура зібралась мало не вся ескадра,—бракувало «Цесаревича», «Аскольда», «Дианы», «Новика» і п'ятох міноносців.

Вислані з Артура тральщики почали очищати для проходу суден рейд від мін. З усіх кораблів на «Монголію» повезли поранених.

Нічого не робивши під час бою, плавучий лазарет тепер швидко став наповнюватися. Весь медичний персонал поспішив на свої місця. Слідом за іншими суднами «Монголія» рушила до входу в гавань.

Ніч перед виходом ескадри адмірал Вітгефт не спав. Звечора він безперестанно радився з командирами суден, віддаючи останні розпорядження ескадрі і залишеним в Артурі суднам. У Вітгефта був похмурий настрій, і адмірал висловив думку про неминучий розгром ескадри у наступному бою. Марно силкувався підбадьорити його флаг-капітан адмірал Матусевич, на відміну від командуючого флотом сповнений твердої переконаності в перемозі.

— Чого це ви, Вільгельм Карлович, такі збентежені? Бог не без ласки, не такий страшний Того, як його уявляють! Звичайно, без втрат не минеться, бо ухилитись від бою ми не зможемо. Але все ж деяким суднам пощастить прорватися у Владивосток,—умовляв він Вітгефта.

Адмірал у відповідь тільки журливо відмахувався.

— Хоч що кажіть, Микола Олександрович, але завтрашній вихід, на мою думку, суцільна авантюра, наперед приречена на невдачу. Може, покійний Степан Осипович Макаров і зміг би виконати поставлене нам завдання, але ж я не флотоводець і з ним не впораюсь,—тихим, кволим голосом заперечував він Матусевичу.

Прибуваючи на «Цесаревич» одержати останні розпорядження, командири суден діставали докладну інструкцію, як їм діяти в бою, а після цього Вітгефт, переходячи на інтимний тон, запитував кожного з них, чи сподіваються вони на перемогу. Майже всі командири відповідали стереотипно:

— Як воля божа... Допоможе Микола-угодник — переможемо японця, а не допоможе—зуміємо вмерти з честю.

Усіх командирів Вітгефт на прощання цілував і побатьківському благословляв на ратний подвиг. У молод-

ших флагманів настрої був різний. Князь Ухтомський одверто заявляв, що він дивиться на вихід не як на прорив, а просто як на чергову бойову сутичку з японцями.

Зате командир загону крейсерів Рейценштейн, щойно призначений контр-адміралом, кинув коротко:

— Я з крейсерами сюди не повернусь. Де буду — чи у Владивостоку, чи на морському дні, чи в нейтральному порту — не знаю, але твердо переконаний, що артурських калюж, з непорозуміння названих Західним і Східним басейнами, я більше не побачу.

Вітгефт палко подякував йому за мужність і тут же дозволив у скрутну хвилину із своїм загonom іти в нейтральні порти.

Відпустивши близько полуночі свій штаб на відпочинок, адмірал викликав з «Пересвета» свого сина.

Молодий офіцер з'явився до батька, сповнений бойового завзяття. Він ні хвилини не мав сумніву в перемозі і мріяв уже про бомбардування японських островів. Настрої батька його збентежив.

— Як же це ти, тату, поведеш завтра ескадру в бій, коли сам не віриш у перемогу? — здивувався він.

— На ескадрі всього кілька чоловік сподіваються на успіх, решта лише виконує царський наказ, — стомлено відповів батько.

Старий адмірал ласкаво дивився на сина, такого схожого своїм виглядом на покійну дружину. Ті ж карі жваві очі, яскраві пухлі губи і по-жіночому м'який овал обличчя.

Адмірал пригадував довге подружнє життя і несподівано перевів розмову на сім'ю. Докладно розповів синові про своє сватання до його матері, про появу на світ Васи, згадував його дитинство. Потім перейшов до повчань. Це був давно продуманий ним до деталей заповіт.

— Чому, тату, ти говориш так, ніби впевнений у своїй скорій смерті? — намагався був перебити мічман.

— Я й викликав тебе так пізно, щоб попроситися. Все в руках божих, але в мене передчуття, що я загину в завтрашньому бою.

Непомітно в розмовах пролетіла ніч, і, благословивши сина іконкою, Вітгефт попрощався з ним і довго дивився йому вслід, аж поки шлюпка зникла у довітньому тумані...

Тільки-но кораблі стали виходити на рейд, адмірал піднявся на місток і більше вже не сходив з нього. Він до-

Сигнальники кинулись набирати потрібні флаги. Матусевич уважно розглядав японців.

— Чотири броненосці і два броненосні крейсери,— сказав він.— Всього двадцять сім великих і до п'ятдесяти шестидюймових гармат проти двадцяти трьох великих і тридцяти середніх у нас. Перевага не така вже велика.

Вітгефт у відповідь тільки тяжко зітхнув.

— Усе ви, Микола Олександрович, бачите в рожевому світлі.

— Зате ви, Вільгельм Карлович, занадто вже жмури дивитися на все.

Розірвавшись біля носа корабля, японський снаряд осипав градом осколків усіх, хто стояв на містку. Поранило двох сигнальників. З'явилися ноші. Вітгефт байдуже сидів у своєму кріслі, наче нічого не сталося. Зате Матусевич одразу захвилювався.

— Ви б, Вільгельм Карлович, пішли в бойову рубку, а то тут, не дай боже, дрібним осколком зачепить,— запропонував він.

— У рубці і так тісно. Піти самому я не вважаю можливим, а всі ми однаково там не вмістимось.

— Підніміться хоч би на верхній місток, там менше падає осколків,— просив флаг-капітан.

— Чи не однаково, де вмирати,— похмуро відгукнувся командуючий ескадрою і, відвернувшись, став розглядати ворога.

Матусевич знизав плечима і півголосом вилаявся.

Обидві ескадри все ще вели нечастий огонь з далекої дистанції. Японці перерізали курс російській ескадрі і пішли на зближення. Огонь з обох сторін одразу посилився. «Цесаревич» гуркотав усім правим бортом. В той же час у нього один по одному влучило кілька великих снарядів, які завдали броненосцеві кілька пробоїн і розбили спардек. Осколки від нього забарабанили по броні носової башти.

Вибравши момент, Сполатбог дав залп по чільному японському броненосцю «Мікаса».

Тільки-но гармати, відкотившись, стали на своє місце і відкрито було замки для нового заряджування, усю башту сповнили, линувши з дула, їдкі порохові гази. Прислуга одразу закашляла, зачихала, у багатьох заболіло в очах.

— Наводити неможливо, вашбродь,— скаржився мічманові Гаркуша.

— Відкрити для провітрювання броньові двері! — розпорядився Сполатбог.

За деякий час повітря в башті очистилось, і матроси змогли знову увійти в неї. При подальших пострілах було те саме. Швидка стрільба стала неможливою. Матроси нарікали на головний біль і ледве обслуговували гармату.

Мічман вийшов з башти і доловів про це старшому артилеристові, який стояв попереду бойової рубки. Слідом за Сполатбогом те саме повідомили командири інших плутонгів. Створилась несподівана і серйозна перешкода. Дуючи в напрямі від японців, вітер заважав росіянам стріляти.

— Викликати другу зміну з людей від дрібної артилерії. Нехай після кожного пострілу чергуються і виходять з башт, ховаючись за ними,— розпорядився командир броненосця.

Стрільба тривала. При кожному влученні ворожого снаряда ті з матросів, що стояли надворі, кидались за прикриття, рятуючись від осколків. Більшість встигала сховатися, але декого все ж зачіпало. Раз у раз розлягався голосний вигук: «Ноші». Ця біганина матросів завдала великого безладдя.

Вітгефт мовчки споглядав картину бою.

Японці, спочатку посилено обстрілявши «Цесаревича», тепер перенесли вогонь на кінцеві кораблі. Коли крейсери спритним маневром вийшли з-під обстрілу, на містку всі зааплодували. Навіть Вітгефт став посміхатись і наказав передати крейсерам своє задоволення.

Тимчасом японці, йдучи попереднім курсом, незабаром майже зникли за обрієм. Над поверхнею моря видно було тільки самі труби і щогли. Бій припинився. Російська ескадра, розвинувши хід до п'ятнадцятьох вузлів, ішла двома колонами до Корейської протоки. На суднах пробили відбій і звеліли команді пити чай.

На адміральському містку зібрався весь штаб, командир і старші спеціалісти броненосця. Почалося жваве обговорювання обстановки. Запитали судна про пошкодження. Виявилось, що вони незначні.

— Японці, мабуть, дуже потерпіли, бо відірвались від нас і зараз, напевно, лагодяться,— переконавав усіх Матусевич.— Я на власні очі бачив кілька влучень у «Мі-

касу» і «Ніссін». На другому навіть спалахнула пожежа.

Флаг-офіцер Елліс і Кувшинников підтвердили, що майже на всіх японських кораблях було видно значні пробоїни.

— Поки Того зализує свої рани, ми встигнемо відійти далі, а з темрявою зможемо і зовсім зникнути від нього, — вторив флаг-капітан флагманський штурман лейтенант Азар'єв.

— Вночі ми зможемо зникнути від японців фальшивими поворотами, — раптом пожвавішав Вітгефт.

Було видно, що і в нього виникла надія на щасливий результат бою. Ескадра йшла у повному порядку, зберігши після першої сутички всю свою боездатність.

— Вип'ємо за наш успіх, — запропонував Матусевич і наказав подати на місток сніданок собі і командуючому ескадрою, відпустивши всіх офіцерів у кают-компанію.

Старший офіцер броненосця капітан другого рангу Шумов довів Вітгефту, що одним із снарядів зруйнувало адміральське приміщення.

— Бог з ним, аби нам щасливо видертися звідси, — відгукнувся адмірал. — Пошліть до мене мого вістового, — попросив він.

Коли вістовий прийшов, Вітгефт наказав дізнатися, чи зберігся на письмовому столику портрет його покійної дружини, і коли він уцілів, то принести йому.

Подали сніданок. Матусевич із звичайним апетитом смакував кожную страву.

Добірний сніданок подобався і Вітгефту. Він помітно повеселішав, куштуючи різні закуски.

— Чи не замовити нам флакон Мумма, — запропонував флаг-капітан після сніданку.

— Ні, шампанське вже питимемо, коли потрапимо у Владивосток, — відмовився адмірал.

Вже було за південь, сонце стало схилитися на захід. Як і раніш, стояла гарна погода. Поснідавши, Вітгефт примостився зручніше і, ніжачись на сонці, задрімав.

Матусевич спустився з містка і став разом з командиром обходити броненосець. Матроси, побачивши начальство, бадьоро виструнчувались і жваво відповідали на всі запитання адмірала.

— Скількох японців сьогодні вбив? — звернувся Матусевич до Гаркуші, що стояв біля башти.

— Трьох офіцерів і десятка з̄о дв̄а матр̄осів,— н̄е моргнувши, відповів комендор.— Та ще один снаряд не розглядив у прицільну трубу. Думається, як би не в самого їхнього адмірала влучив.

— Молодець, брешеш і не червонієш! Спасибі за службу. А цей що у вас робить? — звернувся адмірал до Котіна, який старанно протирав очі.

— Япошка на мене, ваше превосходительство, дуже розсердився, коли я його дванадцятидюймівкою почастував, і з люті запорошив мені очі,— посміхнувся у відповідь матрос.

На спардеку нашвидкуруч лагодили, що можна. Біля правої кормової шестидюймової башти матроси, користуючися з перерви, грали в орлянку. Помітивши начальство, вони підхопились.

— Грай собі далі,— дозволив адмірал— тільки дивіться, щоб у грі з японцями нам випав орел.

— Якщо нам, ваше превосходительство, решка випаде, ми адмірала Тогова обдуримо та й перевернемо орлом вгору,— відповів один з гравців.

— Молодці, хлопці! — похвалив Матусевич.

Слушившись далі вниз, він відвідав поранених матросів. Судновий лазарет зруйнувало одним із снарядів, і їх тимчасово поклали в кондукторській кают-компанії. Багато хто з поранених був притомний і, побачивши адмірала, став запитувати його про перебіг бою.

— Підсипали, значить, трохи перцю японцям, коли вони так швидко від нас відстали,— раділи матроси.— Мабуть, тепер будуть обережніші у бійці!

— Веселий адмірал,— зауважив хтось із поранених,— він, кажуть, і пику б'є теж весело, з примовками.

— От би його замість Вітгефта. Той від самого Артура сидить, мов сич, у кріслі,— з жалем сказав хтось із флагманських сигнальників.

— Атож. Нашому командуючому настоятелем у монастирі бути, а не адміралом. Усе зітхає та хреститься. На нього подивишся — і на самого сум нападає.

— Оце жінчину картку йому вістовий приніс, то він при всіх її поцілував та в кишеню, наче іконку, сховав.

— Японці з лівого борту нас наздоганяють,— повідомив фельдшер, увійшовши в приміщення.

— Значить, іще буде бійка,— похмуро зауважив сигнальник.

На початку п'ятої ескадра адмірала Того, ідучи паралельним курсом з російською на відстані п'ятдесяти-шістдесяти кабельтових, стала її повільно наздоганяти. З кожною хвилиною було очевидніше, що новий бій неминучий.

На адміральському містку обидва адмірала з командиром «Цесаревича» і флагманськими спеціалістами обговорювали різні способи маневрування ескадри, щоб поставити ворога у не вигідне становище.

Перестрілка перервала нараду. Російська ескадра йшла попереднім курсом у кильватерній колоні, збільшивши хід до п'ятнадцятих вузлів.

Японці почали стрільбу з великих перельотів по флагманських кораблях «Цесаревич» і «Пересвет». Але потім поступово пристрілялись і стали засипати росіян снарядами. Росіяни дуже енергійно відповідали, так що бій точився з однаковим успіхом для обох сторін.

Після п'ятої години вечора у «Цесаревича» стало влучати особливо багато снарядів. Повітря було буквально повне свистячими осколками. Але Вітгефт уперто лишався на відкритому нижньому носовому містку. Раз тут був адмірал, поруч з ним помістився і весь штаб. Обличчя майже у всіх сполотніли і набрали того особливого, зосередженого виразу, який буває у людей в смертельній небезпеці.

Навіть Матусевич перестав наспівувати і, стоячи на правому крилі містка, уважно спостерігав, що діється на японській ескадрі. Флаг-офіцер мічман Елліс крадькома хрестився при кожному новому влученні. У Азар'єва трусились від хвилювання руки. Обидва сигнальніки злякано шарахались вбік при близьких розривах. Тільки один Вітгефт спокійно стояв, спершись на спинку свого крісла. Інколи він у бінокль дивився на броненосці, що йшли у кильватер «Цесаревичу». Але хмари диму, обкутуючи всю ескадру, заважали щось побачити як слід. Видно було тільки самі хмари чорного диму, крізь який інколи проступали труби і щогли.

Адмірал відійшов до лівого крила містка і задумано дивився на те, що відбувалось на «Пересвете». Броненосець був оперізаний зеленуватими вогнями пострілів.

— Молодцями відбиваються, — півголосом сказав Елліс, підійшовши до адмірала.

— Сьогодні наша ескадра веде стрільбу витриманіше, ніж японці. Вони одверто нервуються і марно викидають багато снарядів,— зауважив, стоячи тут же, лейтенант Азар'єв.

— За годину почне темніти, і коли ми протримаємось, то це буде рівноцінне виграному бою,— сказав Вітгефт.

— Звичайно, протримаємось! Дивіться, «Мікаса» горить і стріляє все рідше, на «Асамі» пожежа, «Якумо» тимчасово зовсім вийшов з ладу. Адмірал Того, мабуть, відчуває себе не дуже добре,— відповів Елліс.

Коли раптом дванадцятидюймовий снаряд розірвався над містком, вдарившись у середину фок-щогли. Слідом за оглушливим гуркотом усе затяглося густим димом.

Сила вибуху була така велика, що навіть матросів на верхній палубі біля носової башти збило з ніг. Командира «Цесаревича», який на цей момент стояв перед бойовою рубкою, повітряною хвилею відкинуло вбік, і він знепритомнів. У бойовій рубці зірвало з рейок лівий далекомір і сильно всіх оглушило. У горніста Зубова, що стояв біля входу, лопнула барабанна перетинка у правому вусі. Вирішивши, що його вдарив хтось із офіцерів, він скрикнув від болю і зараз же скоромовкою сказав:

— Пробачте, вашбродь, цю ж мить відійду вбік!

Тільки-но перший переляк минув, усі, хто був у бойовій рубці, кинулись назовні. На містку вони побачили різючу картину. Вся палуба була забризкана кров'ю. На ній впереміж лежали тіла офіцерів і матросів, але Вітгефта серед них не було. Матусевича, відкинутого до рубки, завалило тілами. Він намагався підвестись, але, знесилений від ран, падав знову. Коли його визволили, він насамперед спитав, де Вітгефт, і знепритомнів. Його знесли на перев'язний пункт. Неподалік подавали ознаки життя ще кілька чоловік.

— Але де ж адмірал?! — перелякано оглядався, підійшовши на цей час, уже опритомнілий командир «Цесаревича» Іванов.

— Он,— хрипко промовив хтось із матросів, з жахом показуючи на скривавлений шматок м'яса з адміральським погоном, закинутий кудись далеко на палубі.

Кинулися розбирати навалені трупи і між ними знайшли відірвану по стегно ногу. З мітки на білизні визначили, що вона належить Вітгефту. Тут же лежали безголові трупи Елліса і Азар'єва.

Тіла вбитих занесли вниз і облили палубу водою.

Пам'ятаючи про ту розгубленість ескадри, що сталась під час загибелі адмірала Макарова на «Петропавловске», коли командування було передано тому ж адміралу Ухтомському, командир «Цесаревича» вирішив іти попереднім курсом, не повідомляючи про загибель адмірала.

Тимчасом японці, трохи випередивши російську ескадру, стали охоплювати її голову і відтискувати на північ. Щоб уникнути цього, Іванов наказав покласти право руля, повернувши на два румби ліворуч.

У цю хвилину дванадцятидюймовий снаряд ударив об верхній передній місток і засипав осколками бойову рубку. Частина з них потрапила у проріз рубки, біля фута завширшки, попереранювала всіх у рубці і знищила всі прилади. Іванову перебило руку, і від болю він втратив свідомість. Покладений направо руль так і лишився в цьому положенні, і ніким не керований броненосець навально покотився ліворуч і став описувати циркуляцію.

Ніхто з тих, хто був поблизу рубки, не помітив, що сталося в ній, і всі вирішили, що ескадра з якихось причин змінює курс, але, коли крен броненосця досягнув небезпечної межі, матроси в переляку стали вибігати з внутрішніх приміщень на палубу і кинулись до борту. Було очевидно, що з кораблем негаразд. Офіцери побігли в рубку. Вони побачили, що на палубі лежить командир броненосця. Поруч, з розірваними грудьми, хрипів у передсмертній агонії старший судновий штурман лейтенант Нікшич. Тут же впереміж лежали поранені матроси і офіцери. Викликали ноші, лейтенант Пилкін кинувся до штурвала, намагаючись вивести броненосець на курс, але руль не працював. Тоді лейтенант вирішив перевести управління на центральний пост і водночас послав по старшого офіцера, який мав вступити в командування броненосцем.

Капітан другого рангу Шумов був у носовій батареї. До нього щойно дійшла звістка про загибель Вітгефта, і він вирішив піднятися нагору, щоб з'ясувати обстановку, але в цей час броненосець дуже накренився на правий бік. Відчувши недобре, старший офіцер поквапився вийти на палубу, де зустрів командира броненосця, який ішов на перев'язку.

— Що трапилось, Микола Михайлович? — збентежено спитав Шумов.— Де адмірал Матусевич?

— Адмірала тяжко поранено, і його віднесли в каюту. Прийміть командування броненосцем і повідомте ескадру, що адмірал передає командування молодшому флагманові.

— Єсть. Все буде виконано,— і Шумов побіг нагору.

Минуло кілька хвилин, аж поки, нарешті, старший офіцер з допомогою лейтенанта Пилкіна і старшини рульового Лосева, який повернувся з перев'язки, перевели управління броненосця на центральний пост. В той же час було піднято сигнал про передачу командування адміралові Ухтомському. Але з-за диму від пожежі, що сповивав «Цесаревича», не всі кораблі розібрали цей сигнал і, як давніше, стежили за флагманським броненосцем. Вони теж почали поодинокі лягати на зворотний курс.

Тимчасом «Цесаревич» погано утримувався на курсі і через сильне пошкодження димових труб почав відставати від інших суден. Японці, не насмілюючись переслідувати основну частину ескадри, поспішили напасти на зраний російський корабель. На ньому зосередили вогонь броненосці і два загони крейсерів. Але темрява вже заважала спостереженню за стрільбою, і «Цесаревич» не зазнав значних пошкоджень.

Усі великі й середні гармати на ньому працювали безвідмовно. Кілька вдалих пострілів з броненосця викликали пожежу на якомусь із ворожих крейсерів, і після цього інші теж поспішили відійти за межі досяжності російських гармат. Броненосці, діставши значні пошкодження, також незабаром відстали.

Туман, скоро піднявшись, сховав броненосець від ворожих очей. «Цесаревич» лишився сам один. На нордості чулась посилена стрільба легкої артилерії в напрямі відходячої ескадри. Було видно, що японські міноносці все ще переслідували її.

У темряві броненосець деякий час посувався не знати яким курсом,— усі компаси на ньому були зіпсовані. Скориставшись з тимчасового затишшя, Шумов зібрав на місток старших спеціалістів корабля, які всі були поранені, і став радитися з ними про дальші заходи. При світлі ручного електричного ліхтарика на карті приблизно визначили місце корабля: майже в ста милях на південний схід від Артура.

Перший висловив свою думку флагманський артилерист лейтенант Кетлінський:

— Я вважаю, що при наявних пошкодженнях ми до Владивостока не доберемось і повинні повернутися в Артур.

— Зараз потрапити туди ще важче, ніж у Владивосток, бо на підступах до нього нас очікують десятки японських міноносців, від яких ми не зможемо ні піти, ні відбитися,— заперечив мінний офіцер лейтенант Пилкін.

— Лишається одне — пробиратися в нейтральний порт, там скільки можна полагодитися і потім йти у Владивосток,— вирішив Шумов.

— Але це — втеча від війни! Там нас, звичайно, зараз же роззброять,— схвильовано говорив весь забинтований старший артилерійський офіцер лейтенант Ненюков.— Честь андріївського флага не дозволяє нам прийняти таке ганебне рішення.

— Що ви пропонуєте? — спитав Шумов.

— Негайно йти на з'єднання з рештою ескадри.

— Це неможлива річ,— втрутився старший механік Корзун, піднявшись на місток.— У лівій машині снарядом погнуло гребний вал, у передній кочегарці виведено з ладу всі котли, труби зруйновано. Тяги нема, і це спричиняється до величезної перевитрати вугілля. Ми не можемо давати більше як тридцять оборотів на хвилину, тобто мати хід понад шість-сім вузлів при найнапруженішій роботі кочегарів. Тільки вже через це ми не маємо змоги ні наздогнати нашу ескадру, ні піти у Владивосток. Нам лишається одна дорога — у нейтральний порт. Добре ще, коли нам туди пощастить добратися.

— Ви завжди, Олексій Володимирович, любите все уявляти у темних барвах,— заперечив Ненюков.

— Факти, любий Дмитро Васильович, річ уперта.

Поступово на містку збрались і інші офіцери броненосця. Спалахнула гаряча суперечка. Молодь була за Ненюкова і наполягала на поверненні в Артур, коли вже не можна йти у Владивосток. Старші вважали доцільним йти в нейтральний порт.

— Зайдемо в Ціндао. З правил нейтралітету, які існують там, корабель усякої воюючої сторони може в порту полагодитися, поповнити запаси вугілля і продовольства і потім вирушити далі,— запропонував лейтенант Щетинін, розмахуючи забинтованою рукою.

Ця думка примирила всіх. Вирішено було по змозі йти в Ціндао, на південь Шантунгського півострова. До нього було близько ста двадцяти миль.

— Найголовніше наше завдання тепер — сховатися від японських міноносців. Отже, насамперед треба провести якомога більше затемнення броненосця. В разі виявлення ворога не відкривати бойових ліхтарів і вести огонь лише в крайньому випадку, ухиляючись від мін зміною курсу, — віддавав розпорядження Шумов.

Його, сухого і педантичного, не любили ні команда, ні офіцери. Але за минулий день він виявив стільки спокою і мужності у найскрутніші хвилини бою, що одразу завоював авторитет у своїх підлеглих.

— Єсть, єсть, — зраділо відповіли офіцери і розійшлися по своїх місцях.

Поки артилеристи з обох бортів посилено вдивлялись у навколишню темряву, інші матроси, як могли, лагодили все, що було можна без світла. Палуби очищались від уламків, що захарашували їх, замість знесених трапів наскоро приладнювались дерев'яні, трюмний дивізіон нашвидкуруч закривав численні пробоїни в корпусі корабля, на щастя, майже всі надводні, і відкачував воду з затоплених приміщень.

На перев'язному пункті двоє лікарів ледве встигали подавати допомогу пораненим. Понад половина поранених матросів повернулась у стрій, і тільки чоловік з п'ятнадцять були розміщені по офіцерських каютах і в адміральській їдальні. Звістку, що «Цесаревич» іде в Ціндао, усі зустріли схвально.

— Думав я, що наш старший тільки і вміє, що жалюгідні слова промовляти та під гвинтівку ставити. А воно, виявляється, він навіть дуже головастий командир, — розбалакався поранений в обидві ноги сигнальний старшина Мокін.

— Так, багато хто його за сьогодні добром пом'яне, — відповів старший лікар Шплет, перев'язуючи писаря Кутова. — Можна поручитися тепер, що всі наші поранені виживуть, а в Гаврилова зостанеться нога, — кивнув він на стогнучого рульового з розтрощеною ногою.

— Миколі-угоднику свічку поставлю за старшого, коли так буде, ваше високородіє, — насилу прохрипів той. — Мені без ноги краще не жити. Що я робитиму.

в себе дома? Жінка та троє дітей, я сам-один працівник у сім'ї.

— Не хвилюйся. Як прийдемо в порт, тебе першого відправимо на берег. Складемо кістку і загіпсуємо. Через півтора місяця танцюватимеш,— посміхнувся молодший лікар.

— Федір Лукич,— звернувся до нього Шплет,— побудьте тут, а я піду навідати Матусевича,— і вийшов у коридор.

Адмірал уже опритомнів і стоїчно терпів біль. Він читав оповідання Мопассана, зрідка голосно сміючись. При цьому він зараз же починав болісно морщитися,— тяжке поранення в живіт і ноги давалося взнаки при найменшому русі.

— Як справи, дорогий ескулапе? — фамільярно-дружньо звернувся він до лікаря, коли той зайшов до нього.

— Пливемо в Ціндао, поки на морі тихо і темно.

— Отже, Шумов молодцем справляється з ділом?

— Офіцери ним не нахваляться. Матроси і ті добром згадують.

— Он як! А ще два дні тому в Артурі ми з покійним Вільгельмом Карловичем думали його змінити як неавторитетного офіцера. Як Микола Михайлович? — спитав він про командира «Цесаревича».

— Рана в нього дрібнесенька. Інший би на його місці і не виходив з лав.

— Теж сюрприз. Вважався він бойовим командиром, а виявився мокрою куркою.

— Ваше самопочуття як, Микола Олександрович?

— Боляче, а так нічого. Жарок близько тридцяти восьми. В усьому винен покійний адмірал. Ну якого, питається, чорта він стирчав на містку і нас з собою тримав? Сидів би в бойовій рубці, на верхньому містку або навіть на марсі. Усі були б коли не цілі, то живі. І я не валявся б тут, мов той дурень. Скільки часу мені доведеться лежати?

— З місяць.

Адмірал полегшив собі душу міцним морським слівцем і попросив дати йому марсали.

— Вип'ємо за упокой душі Вільгельма Карловича. Чудесна була людина. М'яка, добра, чуйна, сміливець найперший, тільки от духом кволий. Ну, та бог з ним, царство йому небесне. Передайте Шумову мою подяку і

схвалення прийнятого рішення. А Іванову порадьте від мене по-дружньому швидше одужати,— говорив він, прощаючись з лікарем.

Коли лікар вийшов, Матусевич налив у бокал марсали, подивився на світло і став пити дрібними ковтками, прицмокуючи від задоволення.

Командир броненосця натівлежав у себе в каюті, поклавши поранену руку на подушку. У нього була невелика гарячка, і він раз у раз проводив долонею здорової руки по своєму гарячому лобі.

«Гангрена, відріжуть руку», збентежено думав капітан, прислухаючись до болю.

Про долю броненосця з моменту передачі командування він не думав.

«Нехай там Шумов собі викручується, як схоче. Та й навряд чи хто тепер нападе в темряві на слід «Цесаревича», втішай він себе.

Прихід лікаря відвернув його думки.

— Адмірал рекомендує вам вступити в командування броненосцем,— сказав лікар, оглянувши хворого.

— Але я себе дуже погано почуваю.

— На вільному повітрі вам буде краще. Покладіть руку на пов'язку і спокійно сидітимете в кріслі. Я зараз покличу двох матросів. Вони вас під руки проведуть.

Піднявшись на місток, капітан зараз же сів у крісло, поклав поранену руку на подушку, понюхав нашатирного спирту і тільки після всього цього покликав до себе Шумова.

— Адмірал наказав мені вступити в командування, але я почуваю себе дуже погано. Отож прошу вас розпоряджатися, як і раніш. Який наш курс?

— Я наказав правити по Полярній зорі, маючи її за кормою, так що можна вважати, що ми йдемо на південь.

— Прекрасно. Коли доберемось до Шантунга, то повернемо вздовж його берега і вийдемо в Ціндао. Де останки адмірала, його штабних?

— Знесені в його каюту і накриті адміральським флагом.

— Завтра ми їх поховаємо, якщо все буде спокійно. В разі особливої потреби — розбудите, а я подрімаю,— і капітан, відпустивши Шумова, зручніше вмовстився в кріслі.

Ніч минала спокійно. Поступово спадала нервова на-

пруга пережитого дня. То тут, то там розлягалось хропіння матросів, поснулих на своїх місцях. Було очевидно, що японці остаточно згубили з очей «Цесаревича». Найшов низовий туман, щільно закривши весь обрій. Якось полагодили один з компасів і, взявши курс на південь, пішли на малих оборотах. Команді дозволили повахтово спати біля гармат.

На світанку відкрились вогні південного Шантунгського маяка. Промерзши на зорі, Іванов прокинувся від дрімоти і, побачивши маяк, узяв курс на схід. Незабаром побачили берег Шантунгського півострова і пішли вздовж берега на південь.

Програла побудку. Матроси, виспавшись де кому довелося, квапливо бігли до вмивальників і милися холодною забортною водою. Далі швидко поснідали і на чолі з боцманами ринули прибирати корабель.

Одночасно комісія із старшого офіцера і старших спеціалістів оглядала пошкодження, що їх зазнав у бою корабель.

На броненосці виявилось п'ятнадцять великих пробоїн вище і нижче ватерлінії. Фок-щогла, перебита посередині, утримувалася від падіння тільки верхнім містком. При кожному розмаху вона загрожувала впасти. Усі спроби закріпити її талями не давали успіху. Труби були подірвані, задня понівечена згори донизу; усі прожектори знесені, шлюпки побиті і непридатні до плавання.

Внаслідок підводних пробоїн два відсіки правого борту залила вода. Рульовий відділ був зовсім зруйнований, руль пошкоджений. Всередині розбиті були адміральська каюта, лазарет і багато інших приміщень.

— Добре ж таки нас прикрасили,— резюмував Шумов, закінчивши огляд.— З такими пошкодженнями нема чого й думати про Владивосток.

— Так. На лагодження ми потребуємо не менш як місяць,— зауважив Пилкін.

— Доведеться, мабуть, роззброїтися і вийти з ігри,— задумано промовив Ненюков.— Відвоювався наш «Цесаревич».

Ці слова зараз же облетіли весь корабель.

— Якщо до порту доберемося, там, значить, і станемо на мертві якорі аж до кінця війни,— базікав Гаркуша.— Ех, і вип'ю ж я за упокою душі небіжчика адмірала!

— Стривай, не знати, що буде ще. А раптом япощка звідки не візьметься, та й наскочить. Тоді не минути нам риб'ячого царства,— відповів Котін.

Близько полудня команду вишикували на палубі перед покладеними в ряд трупами вбитих. Усіх загиблих було зашито в брезент, до ніг прив'язано вантаж. Моряки були готові вирушити в останнє плавання. Праворуч, прикрита адміральським флагом, лежала окремо нога Вітгефта, поряд — тіла чотирьох офіцерів і вісьмох матросів під спільним андріївським флагом. Судновий священник, панотець Рафаїл, усе ще блідий від учорашніх переживань, трусячи головою, кволим уривчастим голосом правив панахиду. Літнє полуднєве сонце палило відкриті голови; сліпуче блискотіло море під глибокою синявою бездонного неба. Усе це погано гармоніювало з руйнуваннями на броненосці, з трупами на палубі, від яких уже йшов запах тління.

— Греклониша коліна, госпуду помолимось! — проголосив священник і став навколішки на побиту й покалічену снарядями й пожежами палубу. За ним те саме зробили матроси.

— «Вічная пам'ять, ві-і-ічная пам'ять»,— виводив судновий хор журну мелодію.

— З землі взятий і в землю отидеши, яко земля єсть,— пробурмотів священник, осипаючи покійників землею, принесеною матросом-причетником у відрі.

Панахида скінчилась.

— Накрийсь! — скомандував вахтовий начальник.— Слухай на-караул!

Матроси підкинули гвинтівки, офіцери виблиснули вихопленими палашами. Приспустили наполовину кормові і стеньгові прапори. Музика заграла «Коль славен». Командир броненосця, старший офіцер і усілілі чини штабу ескадри підняли дошку з адміраловою ногою. Різко пропримів траурний салют з кормових тридюймовок. Останки адмірала Вітгефта востаннє урочисто пропливли під журливі звуки музики вздовж вишикуваних у фронт матросів. Ледве плеснулась вода, приймаючи тіло безталанного адмірала.

Далі було спущено й інші тіла. Коли останнє ковзнуло з дошки, Іванов скомандував: — До ноги! — і, виступивши вперед, подякував матросам за бойову роботу.

— Ми йдемо в нейтральний порт, там полагодимось і з божою допомогою спробуємо прорватись у Владивосток,— закінчив він свою промову.

Далі матросів розпустили, а командир броненосця пішов з рапортом до Матусевича. У адмірала вже не був такий бадьорий вигляд, як напередодні. Безперестанні болі наклали відбиток страждань на його сполотніле обличчя. Він дуже нервувався. Вислухавши рапорт, Матусевич схвалив рішення йти в Ціндао.

— Ну, й таланить вам, Микола Михайлович,— посміхнувся адмірал.— Треба бути дуже щасливим, щоб благополучно вивести з бою весь побитий броненосець і уникнути при цьому зустрічі з численними японськими кораблями.

— Крім щастя, потрібне також і вміння,— образився Іванов.

— Тут аніяке вміння не допомогло б. Я пояснюю наше щастя лише цілковитою розгубленістю японців після бою. Не добити «Цесаревича», коли він насилу пересувався,— це непростима помилка японців.

— Треба вважати, що ваше превосходительство не в претензії за це на адмірала Того!

— Само собою розуміється. Тільки-но полагодитесь, Микола Михайлович, з богом вирушайте у Владивосток. Може, одному броненосцю пощастить зробити те, чого не змогла виконати ескадра.

— Слухаю, ваше превосходительство. Тепер я ледве стою на ногах, але тільки-но поправлюсь — знову спробую щастя!

Надвечір того ж дня «Цесаревич» добрався до Ціндао, де через кілька днів був роззброєний і інтернований до кінця війни.

— Шість вузлів ходу. І це бойова ескадра, що йде на прорив перед очима у ворога! — обурювався командир загону крейсерів адмірал Рейценштейн. Він стояв на містку крейсера «Аскольд» і розглядав у трубу японські судна, що маячили на обрії.

— Хід наш залежить від тральщиків, що йдуть попереду. При великій швидкості трали сплинуть на поверхню і перестануть виконувати своє призначення,— відповів командир корабля капітан першого рангу Борис Миколайович Граматчиков, що стояв поруч адмірала.

— Коли ми будемо й далі йти з такою ж швидкістю, то напевне зазнаємо невдачі,— роздратовано заперечив адмірал.

Виконуючий обов'язки флаг-офіцера молоденький мічман Медведєв раптом різко простяг руку вперед і вказав на гальваноударну міну, що пливла неподалік від крейсера.

— Викликати караул для розстрілу міни,— наказав Граматчиков.

Незабаром двадцять матросів, вишикувавшись вздовж борту, дали кілька залпів. Міна затонула.

— Тральщики називається, так їх перетак! — лаявся Рейценштейн.— Трालили мало не тиждень і все ж не змогли цілком очистити рейд. Я б задав цьому товстому тюленеві Лощинському за таку роботу! Передайте сигналом командуючому: «Бачу, як ліворуч плавають міни».

— Єсть,— відповів мічман і наказав флагманським сигнальникам набирати потрібні флаги.

На відміну від адмірала, Граматчиков з непорушним спокоєм спостерігав події. Культурний, освічений командир, Граматчиков добрав собі таких самих офіцерів. На крейсері було ліквідовано мордобій, навіть боцман Кулик боявся пускати в хід свої пудові кулаки і лаялись чорними словами насмілювався лише півголосом. Граматчиков походив з артистичної родини і сам готувався стати музикантом. З його матір'ю, відомою на свій час скрипачкою, був добре знайомий за молодих років Макаров. От його розповіді про море та моряків і пробудили в юнаку жадобу до морської служби. Багатообіцяючий піаніст змінив концертний зал на палубу корабля і беккерівський рояль на скорострільну гармату. Та любов до музики лишилася в ньому назавжди. Брутальний, бурбонистий Рейценштейн не міг подобатися Граматчикову. Адмірал у свою чергу недолюбливав командира «Аскольда» і вважав його напівцивільним і не позбавленим певної свободи думок. Проти волі Рейценштейн підняв на «Аскольді» свій флаг. Тепер він мусив йти в бій разом з Граматчиковим.

Ідучи малим ходом за колоною броненосців, «Аскольд» раз у раз мусив стопорити машини, щоб уникнути зіткнення з передньою «Полтавою». Граматчиков при цьому тільки морщився, а адмірал шалено лаявся.

— Команда має час обідати, — доповів адміралові новий сигнал «Цесаревича» Медведєв.

— Свистати до вина, — скомандував вахтовий начальник мічман Житков.

По всьому крейсеру понеслися пронизливі звуки боцманських і унтер-офіцерських дудок.

На місток подали пробу. Весь у білому, виблискуючи чистотою, струнко стояв кок, держачи піднос з поставленими на ньому двома мисками з борщем та кашею, солонкою і кількома шматками чорного хліба. Першим пробував Рейценштейн. Взявши ложку, він помішав вкритий янтарним жиром борщ і, подувши на нього, обережно торкнувся його губами і тільки після цього наважився проковтнути. Спробувавши потім рисову кашу і заївши все хлібом, він зробив невдоволену гримасу.

— Борщ чудесний, але каша вся в грудках. Рис треба варити на парі з якнайменшою кількістю води. І взагалі рисова каша — це зовсім не те, що наша гречана. Правда? — спитав він кока, який все ще стояв струнко.

— Так точно, ваше превосходительство. Сили від неї небагато, — хвацьки відповів матрос.

Ліворуч з'явилися японські кораблі. Всі підняли біноклі, стараючись роздивитися ворога. Матроси квапливо закінчували обід і розходилися хто куди відпочити перед боєм. Більшість вийшла на палубу і з тривогою і цікавістю дивилась, як наближається ворог. Підійшовши до них, артилерійський офіцер лейтенант Кіткін став називати типи японських суден.

— Праворуч «Якумо», схожий на нашу «Диану», «Касагі», «Чітозе», — перелічував він. — Ці нам не страшні — легкі крейсери. Ліворуч старі судна: броненосець «Чі-Іен», крейсери «Хасідате», «Мацушіма», «Ітцукушіма», — теж не небезпечні. Зате он по носу навперейми нам ідуть головні сили — «Мікаса», «Асахі», «Фуджі», «Шікішіма». За ними броненосні крейсери «Ніссін» і «Кассуга». Потужністю артилерійського вогню вони навіть трохи перевищують наш броненосний загін.

— Багато їх, вашбродь. Звідусіль оточують нашу ескадру, — стривожено заговорили матроси.

— Атож, бійка буде жарка, комендори повинні сьогодні особливо уважно наводити гармати. Головне — не страхайсь, тоді японцеві лиха не минути.

— Постараємось, вашбродь,— дружно відповіли матроси.

Пробили бойову тривогу, і матроси розбіглись на свої місця. Палуба спорожніла. Адмірал з командиром помістилися в бойовій рубці.

Відстань до ворога була занадто велика, і японці вогню не відкривали. Коли вони, розійшовшись на контргалсак з загоном броненосців, кинулись на крейсери, шестидюймові гармати правого борту «Аскольда», не чекаючи команди, відкрили шалений вогонь. Старший артилерист лейтенант барон Майдель, незважаючи на обстріл, відкрито стояв на містку і голосом передавав накази на всі башти і батареї.

— Христіан Генріхович, не бравіруйте даремно! — гукнув на нього з бойової рубки Граматчиков.

— Я звідси краще бачу ворога і падіння наших снарядів, — відповів Майдель.

У цей момент великий снаряд влучив в основу передньої димової труби і зніс її геть усю. Труба впала на лівий борт, зламала планшир і, пошкодивши палубу, повисла на розтяжках. Густі клуби диму швидко окутали верхню палубу. Осколками смертельно поранило в спину навиліт мічмана Рклітського, Майделя збило з ніг, вбило двох матросів і кількох тяжко поранило. Всі, хто був у бойовій рубці, були трохи контужені. Рейценштейнові насунуло кашкета аж по вуха. Він злякано крикнув і, знявши кашкет, старанно обмацав голову — чи ціла.

Зараз же після вибуху Граматчиков вийшов на місток і наказав матросам скинути впалу трубу за борт.

Раптом крейсер здригнувся всім корпусом, і густа хмара жовтосірого диму поповзла з корми. Було очевидно, що туди влучив великий снаряд. Пробили пожежну тривогу. На ют побігли старший офіцер капітан другого рангу Таше, боцман і кілька матросів.

Десятки снарядів високо підкидали воду біля бортів крейсера.

— Підняти сигнал крейсерам: «Ліворуч, більший хід», — наказав Рейценштейн, обдивляючись у бінокль «Палладу» і «Диану», що йшли в кільватер.

Граматчиков поклав право руля і повним ходом попрямував ліворуч від колони броненосців.

Крейсери вирушили за «Аскольдом» і через хвилину

вийшли з-під обстрілу, після чого лягли на паралельний курс з загоном броненосців.

Під час перерви в бою крейсери знову зблизилися з броненосцями і по семафору флагами стали довідуватися про втрати й пошкодження.

Скрізь усе було благополучно, бо крейсери дуже вчасно вийшли з-під обстрілу. Рейценштейн з Медведевим почали складати донесення на «Цесаревич» про результат бою.

Грамотчиков обійшов крейсер і спустився в каюту до пораненого Рклітського. Юнак був в агонії. Судорожно розкриваючи рот, він жадібно ковтав повітря, якого бракувало його наповненим кров'ю легеням. Він щось намагався й говорити, але нічого не можна було розібрати, — так у горлі клекотіла кров. Дико виражені очі вже нічого не бачили. Незабаром він зовсім затих. Командир тихенько поцілував його в лоб і звелів накрити андріївським флагом. Далі він навідав поранених матросів. Обидва почували себе задовільно.

— Виходить, що ескадра, ваше високоблагородіє, провралась крізь японську блокаду? — спитав гальванер-радист.

— Будемо сподіватися, що так.

— Через день-два тоді побачимо Владивосток.

— Не хапайся, день ще не скінчився, стемніє — буде видніше, що і як.

Матроси, скориставшись з передишки, прилягли біля гармат. Дехто дрімав, інші розмовляли. На баку, у затінку від щитів носової гармати, Кіткін уголос читав чеховські оповідання.

— Хоч ти і сьомий, а дурний, — під загальний сміх закінчив він «Книгу скарг».

Відкрили, зсунувши броньові плити, машинні люки. Червоні від спеки, усі перемарані мастилом і сажею, вилізали подихати повітрям кочегари й машиністи. З ними піднявся і рожевощокій, білозубий молодший механік Степанов. Його надягнуті просто на голе тіло штани і кітель були замарані, у густому кучер. вому волоссі стирчав шматок паклі.

— Шурка, та ти на сажотруса схожий! — гукнув йому з містка Медведев.

— Гірше, — на пекельного духа, — відповів, сміючись і розстібаючи кітель, механік. — Ледве не спікся

зовсім. Коли знесло трубу, тяга одразу впала, дим повалив у кочегарку. Довелось терміново виключати носову кочегарку і лізти самому туди. Ех, пірнути б зараз у море!..

— Зате ви там усі цілі і здорові, а тут щойно Альошу Рклітського і двох матросів убило.

— Шкода бідолаху. Так і не відігрався, значить, він у шахи. Усе обіцяв мені зробити два мати підряд, та й не встиг.

Незабаром бронепосці зав'язали перестрілку з японцями. Японські снаряди давали великі перельоти і лягали біля крейсерів. Рейценштейн поспішив відвести свій загін далі від головних сил.

Матроси, затамувавши подих, спостерігали бій.

Японські крейсери, помітні на норд і зюйдвест, теж здалеку стежили за поєдинком.

— Жарко нашим доводиться! Навалився косорилий чорт! Не подужати нашим...— чулися скорботні зауваження матросів.

— Не плач даремно! На війні без втрат не можна, — підбадьорював Кіткін. Широко розставивши свої довгі ноги, він у бінокль розглядав японські крейсери.

— На «Асахі» пожежа, — повідомляв він. — У «Мікаси» пошкодило середню трубу. Це, мабуть, «Ретвизан» чеше. Шенснович увійшов в азарт і забув навіть свою звичайну обережність.

— Лейтенанте, візьміться за ваш прямий обов'язок! — присадив його з містка Рейценштейн.

— Єсть взятися за прямий обов'язок! — насмішкувато виструнчився офіцер.

Із зменшенням дистанції перевага японської артилерії зростала, бо на російських суднах бракувало багатьох гармат середнього калібру — шестидюймових, стодвадцятиліметрових і тридюймових. Хоч вони і не були страшні для броненосця, але все ж руйнували верхні будови і викликали пожежі. Це породжувало в матросів сумнів щодо результату бою. Усе частіш чулись зітхання і сердита лайка.

Рейценштейн нервово бігав по містку и теж лаявся не знати на чю адресу. Граматчиков, серйозний і спокійний, при кожному влученні снаряда в російський корабель незмінно говорив «так» і, стуливши губи, переводив бінокль на наступне судно.

Коли «Цесаревич» вийшов з ладу, «Ретвизан» ринув на японців, а решта броненосців збилася в купу, Рейценштейн загорлав не своїм голосом:

— Підняти сигнал: «Крейсерам йти за мною!» Капітане Граматчиков, лягайте на зворотний курс і якнайповнішим ходом ріжте носа броненосному загонові, інакше японці нас зараз розтrophать зосередженим вогнем з кола в центр.

— Єсть! Ліво на борт!.. Вперед до повного! — відгукнувся капітан. — Христіан Карлович, приготуйтеся відкрити огонь з обох бортів по японських крейсерах.

— Ви збираєтесь йти на прорив? — здивувався адмірал.

— Коли навіть ескадра за нами не піде на прорив, то ми все-таки відтягнемо на себе важкі крейсери ворога і цим полегшимо становище наших броненосців.

— Адмірал передає командування, — доповів у цей час Медведєв. Рейценштейн і Граматчиков, схопивши біноклі, стали розглядати сигнал на «Цесаревиче».

— Отже, в командування вступив Ухтомський, але на «Пересвете» збито обидві стеньги і ніяких флагів не видно, — сказав Рейценштейн.

— Можливо, що Ухтомський теж вийшов із строю, — додав Граматчиков.

— Тоді, значить, я вступаю в командування ескадрою, як наступний за старшинством, — вирішив Рейценштейн. — Підняти сигнал: «Ескадрі йти за мною», — наказав він Медведєву.

На щоглі крейсера звилось кілька флагів. Сигнальні стежили, хто з кораблів повторить сигнал. Крейсери зараз же один за одним підняли сигнали на відповідь, але ніхто з броненосців не повторив і, не звертаючи уваги на сигнали «Аскольда», вони безладною юрбою все ще йшли на північний захід.

Рейценштейн наказав, зменшивши хід, зблизитися з броненосцями, тримаючи піднятим попередній свій сигнал. Ніхто з кораблів знову не прийняв його. Адмірал наказав «Аскольду» очолити броненосний загін і ще раз спробував повести ескадру за собою, але знов безуспішно.

— Ходімо на прорив самими крейсерами, — запропонував Граматчиков. — Броненосці Того починають відходити на північ, на місці лишаються тільки «Чін-Іен» з «Шімамі»

ї легкі крейсери. Треба вважати, що з ними наша ескадра ще впорається.

Рейценштейн озирнувся. Одразу ж за «Аскольдом», димлячи з трьох своїх труб, ішов «Новик», за ними тяглись «Паллада» і «Диана». Трохи осторонь розсипано рухались броненосці. До російської ескадри звідусіль наближались японські крейсери, а за ними було видно десятки міноносців. Швидко темніло. Вогні пострілів, мало помітні вдень, тепер здавались далеко яскравішими. Оглянувши обрій, адмірал хотів порадитися з командиром «Аскольда» про напрям прориву. Але Граматчиков уже сам повернув просто на південь між двома загонами легких крейсерів і, розвинувши хід до максимального, помчав уперед. За «Аскольдом» пішов тільки «Новик», а «Паллада» з «Дианою» одразу сильно відстали, а потім повернулись до броненосців.

Помітивши, що російські крейсери йдуть повним ходом, японці зосередили на них весь свій вогонь. Ліворуч навперейми поспішив броненосний крейсер «Якумо», озброєний восьмидюймовими гарматами, праворуч рухались чотири дрібні крейсери.

— Якнайповніший вперед! — скомандував у машину Граматчиков. — Зосередьте вогонь на «Якумо», — наказав він Майделю.

— Єсть, — відгукнувся лейтенант, і вісім шестидюймових гармат — носових і кормових — відкрили частий вогонь по вказаній цілі.

— Сорок, тридцять п'ять, тридцять, — повідомляли відстань до цілі в кабельтових з далекоміра.

Майдель ставив на електричному циферблаті ці дистанції, звідки їх повідомлялось на батареї. Поворот ручки — і крейсер здригнувся від бортового залпу. Відстань до «Якумо» швидко меншала, і дійовість вогню посилювалась.

При кожному влученні ворожого снаряда Рейценштейн морщився і намагався відійти в глибину рубки. Граматчиков не відривався від прорізу і уважно спостерігав дію своїх снарядів.

— Зменшіть приціл на дві поділки, Костянтин Георгійович, — звернувся він до молодшого артилериста мічмана Житкова, який метушився біля далекоміра, — саме в борт і влучите.

Відстань до «Якумо» швидко меншала. У бінокль бу-

ло добре видно, яких руйнувань завдала стрільба «Аскольда». Стволи обох гармат носової восьмидюймової башти безпорадно задерлись угору. На передньому містку спалахнула пожежа, і було видно, як, рятуючись від вогню і диму, вискакували люди з бойової рубки. Труби було сильно пошкоджено, на кормі загорілися розбиті верхні надбудови. Японці безладно метушилися на палубі, і їх змітали російські снаряди.

«Аскольд» усе йшов повним ходом, здригаючись корпусом від власних пострілів і влучень ворожих снарядів, артилерія вела залповий вогонь. Стрільба ж японців ставала дедалі безладнішою і менш дійовою. Нарешті броненосний крейсер «Якумо», на дев'ять тисяч тонн місткістю, не витримав і почав поспішно відступати перед легким бронепалубним «Аскольдом», менш як на шість тисяч тонн місткості. По крейсеру пролунало голосне «ура».

Покінчивши з «Якумо», Граматчиков ринув на легкі крейсери «Акуцушіма», «Такосаго» і «Сума», що йшли праворуч. Вони кинулись урозтіч. «Сума» забарився; потрапивши під обстріл, він миттю перетворився на палаюче вогнище і поспішив сховатися за інші кораблі. Шлях російським був вільний. Але тут з-за крейсерів вилетіли міноносці і ринули на «Аскольда».

— Право руля! Додати оборотів! — скомандував Граматчиков у машину і ринув їм назустріч.

— Що ви хочете робити? — спитав Рейценштейн.

— Таранити, — коротко кинув командир «Аскольда».

Відстань до міноносців не перевищувала двадцяти кабельтових, і тепер швидко скорочувалась. Японці не одразу зрозуміли, яка небезпека загрожує їм, а коли збагнули, то опинилися вже в безпосередній близькості від «Аскольда». Крейсер з усього ходу врізався в якийсь із міноносців. Сильний поштовх, пара й дим біля бортів, крики людей, що попадали в воду, і все було скінчено...

У другого міноносця снарядом відірвало ніс, і він з усього ходу зарився в воду. У повітрі на мить промайнули, крутячись, лопасті гвинтів. Міноносець зник у морській безодні. Два інші міноносці намагались урятуватися втечею, але «Новик», ідучи за «Аскольдом», підбив своїм вогнем спочатку одного, а потім другого.

«Аскольд» пішов повним ходом на південь. Японські крейсери, нарешті опам'ятавшись, кинулися в погоню, у

кількості вісьмох, але здобич уже зникла. У темряві японці загубили «Аскольда» з очей.

На кораблі стали з'ясовувати свої пошкодження. У лівому борту було виявлено дві великі підводні пробойні, кілька надводних, в які на великому ходу заливалася забортна вода. Дуже пошкоджено труби, внаслідок чого тяга гостро впала і хід знизився до п'ятнадцяти-сімнадцяти вузлів. Від форсованої роботи димових вентиляторів з'явилися факели. Побоюючись бути виявленим, «Аскольда» знизив хід до дванадцяти вузлів. З'ясувалось, що вугілля вистачить до Владивостока, якщо йти економічним ходом.

— Але ж тяга дуже погіршала, витрата вугілля зростає. Крім того, ми прийняли не менше як двісті тонн води і маємо значні пробойні,— гарячився Рейценштейн.— У такому стані крейсер дійти до Владивостока не може.

— За ніч ми полагодились і з світанком постараємось зайти далі в море з тим, щоб обійти Японію із сходу і прорватись у Сунгарську або Лаперузову протоку. Багато шансів, що ми потрапимо туди раніше за броненосні крейсери адмірала Того, а з легкими ми швидко впораємось,— заперечив Граматчиков. Його підтримали й інші офіцери.

Бачачи, що йому ні Граматчикова, ні офіцерів не переспорити, Рейценштейн набрав офіційного вигляду і голосно наказав:

— З огляду на серйозність зазнаних у бою пошкоджень вважаю неможливим прорив у Владивосток без значного ремонту, який можна зробити лише в нейтральному порту. Капітане Граматчиков, потрудіться вести крейсер в Шанхай.

— Але, ваше превосходительство, до Ціндао ближче. Ми опівдні будемо там, а завтра на ніч вийдемо звідти, поповнивши запаси вугілля й води і зробивши потрібний ремонт,— заперечив командир «Аскольда».

— У Ціндао може повторитись чемульпінський інцидент. Японці заблокують порт і зажадають нашого виходу. Наказую йти в Шанхай,— обірвав розмову Рейценштейн.

— Єсть,— виструнчився Граматчиков і разом із старшим штурманом лейтенантом Якимовим став розбирати курс на Шанхай.

Знервований запереченнями, Рейценштейн спустився в свою каюту.

— Чого це адмірал так учепився за Шанхай? — здивувався хтось із офіцерів.

— Скринька просто відкривається. Ще під час китайського походу він купив собі там дачу, де тепер і мешкає коли не його дружина, то дама серця, — пояснив, піднявшись на місток, Кіткін. — Коханню ж, як відомо, кожен вік і чин підвладний, адмірала інколи навіть більше, ніж мічмани.

— Отже, йдемо в Шанхай, де і спробуємо підлагодитися, а потім рискнемо самі одні прориватись у Владивосток.

Без усяких пригод у супроводі «Грозового» «Аскольд» вранці 31 липня прибув у Шанхай. Негайно розпочались ремонтні роботи. З'ясувалось, що «Грозовою» за тиждень зможе вийти з порту. «Аскольд» же потребував не менше як два тижні, щоб бути готовим до виходу в море. Але тут втрутилися Сполучені Штати Америки. Знаючи, що японський флот примушений буде вислати частину бойових кораблів для блокади російських суден в Шанхаї, а це розпорошить і так дуже ослаблений у морському бою японський флот, Америка зажадала від Китаю скорочення строку перебування російських кораблів у Шанхаї до одного тижня. Водночас Японія попередила китайський уряд, що японський флот атакує «Аскольда» і «Грозового» в шанхайському порту, якщо вони на вказаний строк не вийдуть у море. Незважаючи на всі протести російського посла в Пекіні, китайці під тиском Америки і Японії запропонували Рейценштейну у семиденний строк вийти з Шанхая або негайно роззброїтись.

Рейценштейн ніяк не рвався в бій і зараз же скористався з китайського ультиматуму, щоб роззброїти підлеглі йому кораблі. На сьоме серпня крейсер і міноносець були цілком роззброєні і лишились у Шанхаї до кінця війни.

Місткістю близько семи тисяч тонн, трипалубний, високобортний, з безліччю зовнішніх будов, крейсер «Дина» був спущений на воду у 1899 році вже застарілим, бо будівництво тривало понад п'ять років. Він був мало озброєний, мав невеликий хід, погано слухався руля і часто горів. Усе це викликало презирливе ставлення всієї ескадри до цих «богинь вітчизняного виробництва»,

як «Диану» і «Палладу» звали в Артурі. Матроси ж називали свої крейсери просто «Дашкою» та «Палашкою».

Командував «Дианою» в день виходу ескадри з Артура капітан другого рангу найясніший князь Лівен, з остзейських дворян. Він глибоко зневажав усе російське і самих росіян. Навіть з офіцерами він розмовляв дуже рідко і тільки цідячи слова крізь зуби. З матросами його ж розмова обмежувалась якнайдобірнішою матірною лайкою, бо, на думку його світлості, матроси ніяких інших слів не розуміли.

Старшим офіцером на «Диане» був капітан другого рангу Семенов. Невисокий, товстий, коротконогий, круглоголовий, він з ранку до вечора перекочувався кулею по всьому крейсеру. Метушливий і дріб'язковий, він міг звести з глузду своїми причіпками не тільки матросів, а й офіцерів.

Обидва начальники створили такий режим на «Диане», що скоро по всій ескадрі матроси говорили про крейсер як про каторжний корабель.

Офіцерів добирав собі Лівен тільки з тих, у кого була твердо встановлена репутація нещадно суворих начальників.

Наприклад, перед самим виходом ескадри на крейсер було призначено з загиблого міноносця «Лейтенант Бураков» лейтенанта Колчака, який на всю ескадру прославився своєю жорстокістю в поводженні з матросами.

У ніч перед виходом «Диана» вартувала на зовнішньому рейді і стояла біля проходу. Пропустивши всю ескадру, вона стала кінцевим у загоні крейсерів.

Під час першого бою на «Диане» ніяких втрат не було. Тільки коли адмірал Того напав на кінцеві крейсери, і навколо них стало падати багато снарядів, кволі нерви найсвітлішого командира «Диани» не витримали, і він, не чекаючи наказу свого флагмана, повернув у протилежному від ворога напрямі і поспішно вийшов з-під обстрілу.

Команді дали повахтово вечеряти, офіцери ж, крім вахтових, зійшли в кают-компанію.

— Ставлю два флакони Мумма з нагоди наших бойових успіхів! — оголосив Семенов, головуючи за столом.

— Не наврочте, Володимир Іванович, — забобонно зупинив його хтось із офіцерів, — день же ще не скінчився.

— Ввечері вип'ємо за подальші успіхи, — відгукнувся Колчак.

Вістові рознесли шампанське. Вино запаморочило голови, настрої піднявся. Офіцери стали вихвалитися, згадуючи минулий бій.

— Наш найясніший без команди повернув і кинувся навікача, коли смаженим запахло, — пустив дошкульний жарт Колчак.

— Зате ви, Олександр Васильович, розвинули такий вогонь, що небу стало жарко! Одразу налякали Того, — відгукнувся Семенов.

Нагорі пробили бойову тривогу. Усі кинулись на свої місця. Японська ескадра, наздогнавши росіян, розпочала новий бій. Крейсери не брали в ньому участі, лишачись тільки глядачами.

Лівен, як завжди мовчазний, з презирливою посмішкою на своєму випещеному аристократичному обличчі, спостерігав з ходового містка, як перед ним розгортається картина бою. Мимохідь забігши на місток, Семенов намагався був зав'язати розмову.

— Безглузда річ оця війна. Я був у дружніх стосунках з командиром «Мікаси», флагманського корабля Того, капітаном Номото. Не раз ми вкупі пили шампанське по нагасакських шинках, а тепер тільки про те й думаємо, як би швидше знищити один одного, — казав він, звертаючись до свого командира.

Та Лівен усе мовчав, і старшому офіцерові нічого не залишалось, як швидко зникнути з містка.

Тільки-но «Аскольд» ринув на прорив, переганяючи наші броненосці, «Диана» пішла була за ним, але загаялась і стала прорізувати стрій броненосців, ледве не зіткнувшись при цьому з «Пересветом».

Японці відкрили по безладно розсипаних у своєму русі російських суднах посилений вогонь. Один із снарядів влучив у правий шкафут і розбив стрілу Темперлея, зніс вентиляційні труби, понівечив димову трубу. Водночас осколками висадило в повітря кілька патронів у батареїній палубі і вбило й поранило чоловік із двадцять, серед них командира батареї мічмана Кондратьєва. Спалахнула й стала швидко поширюватись пожежа, загрожуючи перекинутись у нижні патронні погреби.

Семенов з пожежним дивізіоном кинувся гасити вогонь, але в цей час вибухнуло ще кілька патронів. Матроси з переляку розбіглись. Чим би все закінчилось, невідомо, якби новий снаряд, влучивши біля ватерлінії, не зробив

величезної пробоїни в борту. Ринувши крізь неї, вода швидко загасила вогонь. По коліна в воді матроси кинулись закривати пробоїну. Тільки-но вони встигли з нею впоратись, як новий великий снаряд влучив у розташований під лазаретом відсік, він швидко наповнився водою. Вода знизу підняла палубу лазарету. З тріскотом зривались метлаські плити, якими була устелена підлога. Крізь щілини стали вибиватися вгору невеличкі фонтанчики.

Тимчасом «Диана» встигла вже проминути ескадру. Спереду було виразно видно, як шалено відстрілюються від ворога «Аскольд» і «Новик».

Лівен задумався. Йому зовсім не бажалося потрапити в таку ж перепалку, як два цільні крейсери, і він гостро скомандував:

— Право руля!

«Диана», круто повернувши ліворуч, вступила в кільватер крейсерів «Паллада», який ішов за ескадрою.

— Нам не наздогнати адмірала, — ніби виправдуючись, пояснив Лівен Колчакові, який стояв поряд.

— Але ми порушуємо наказ адмірала іти за ним! — заперечив лейтенант.

— Не завжди буває можливим виконувати розпорядження начальства. Я все-таки пораджусь із старшим офіцером. Викликати його до мене! — наказав комусь із ординарців Лівен.

Через кілька хвилин на містку з'явився захеканий Семенов. Дізнавшись, у чому справа, він, наче хитромудрий Улісс, запропонував компромісний вихід:

— Зараз ми підемо за ескадрою, а коли настане темрява, відірвемося від неї і спробуємо самостійно прорватись у Владивосток.

Виправдання було знайдено...

Настала ніч. Російська ескадра у цілковитій темряві йшла курсом на Артур двома кільватерними колонами — праворуч «Пересвет», «Победа», «Полтава», «Паллада» і «Диана», ліворуч, далеко спереду — «Ретвизан», а за ним «Севастополь» і кінцевим — «Цесаревич».

Праворуч з темряви несподівано виникли ледве помітні силуети невеликих суден, що швидко наближались до крейсера. На них майнули червонуваті вогники мінних пострілів, і, різко повернувши назад, міноносці зникли в п'ятмі. Море цієї ночі світилося особливо яскраво, і

підводний рух мін був добре видний. От недалеко від «Дианы» з'явилися дві ледве світні крапки, що наближались до крейсера.

— Право руля! — нервово скомандував Лівен.

«Диана» повільно поверталась кормою до мін.

Три сотні пар людських очей з трепетом стежили з корабля, як усе зростало і швидко наближались світлі плями. У всіх була та сама думка: «Чи влучить міна в крейсер, чи пройде мимо?» Зловіщі плями вже близько. Ще секунда — і вони торкнуться корпусу корабля, і тоді над ним високо злетить стовп полум'я, пролунає гуркіт вибуху, в усі боки розлетяться осколки, і десятки тонн води впадуть на палубу. Але міни вже потрапили в струмінь води, відкидуваний гвинтами, він їх відштовхує, заважає рухатись. Міни починають сповільнювати свій страшний хід, а там і зовсім губляться за кормою. Небезпека проминула, і з сотень людських грудей виривається зітхання полегшення.

Тепер іти вкупі з ескадрою стало небезпечно, бо на неї напали численні японські міноносці. Збагнувши це, Лівен поклав право руля і повним ходом пішов на південь, намагаючись якнайшвидше вийти з небезпечної зони.

Але по дорозі все-таки не пощастило уникнути нападу. Пробили відбивання мінної атаки. Матроси кинулися до дрібнокаліберних гармат. Блиснуло золотисто-зеленувате світло, розлігся сухий, різкий постріл тридюймовок.

— Ваша світлість, ради бога, припиніть вогонь! — відчайдушним голосом закричав з палуби Семенов. — Ми цим тільки будемо привертати на себе ворога.

Гармати замовкли. Позаду у кільватері «Дианы» з'явився міноносець. Спершу його прийняли за японський і уважно стежили за ним. Але він не виявляв ніяких ворожих намірів. Тоді рискнули запитати його позивні. За мить у відповідь замиготіли вогники.

— «Грозовой»! — доповів сигнальний.

Міноносцеві запропонували підійти до крейсера.

— Ви куди маєте намір рухатися? — спитав Лівен командира «Грозового» лейтенанта Бровцина.

— До Владивостока в мене невисачить вугілля, отже, я думаю спочатку побувати в Ціндао, прийняти повний запас води і вугілля, а потім іти за призначенням.

— Боронь вас боже заходити в Ціндао, — несподівано втрутився звідкись із темряви Семенов. — Біля нього

нас, напевно, очікують японці. Треба йти якомога далі. Може, навіть у Росію.

— Навряд чи нас за це похвалять, — спокійно відгукнувся м'яким баритоном Бровцин. — Одно слово, куди ви, туди і я.

— В такому разі прошу вас йти за мною, — розпорядився Лівен.

— Єсть! — відповів командир міноносця, і «Грозовий» відійшов.

На море ліг туман, і крейсер остаточно загубився в ньому. Команді дозволили спати позмінно. Лівен, позіхаючи, передав командування Семенову і пішов відпочити.

Семенов у ходовій рубці при тьмяному світлі лампочки, що освітлювала компасну картушку, робив замітки у записній книжці, в героїчному дусі змальовуючи свою роль у сьогоднішньому бою. Його кругле, повне обличчя було суворо нахмурене. Він раз у раз прикладав руку до лоба, згадуючи різні перипетії минулого дня.

— Що це там пузир на ніжках пише? — пошепки спитав старший сигнальник в ординарця, який примостився недалеко від бойової рубки.

— Мабуть, хто в чому сьогодні провинився. Щойно приходив з рапортом боцман. Наскаржився на кого-небудь.

— Дав би бог цілими додому добратись, жінку з дітьми побачити...

— Князь наш разом з пузирем — обидва цілять, де спокійніше.

— Ні, пузир заради чину або хрестика чорту на рога полізе!

Матроси замовкли.

На крейсері запанувала тиша. Самі тільки вахтові сигнальники із найдалекозоріших не спали на містку разом з рульовими і старшим офіцером. З півдня пішов крупний зиб, і крейсер давав розмахи до сімох градусів убік. Назустріч «Диане» тепер траплялись тільки китайські джонки. Сфера воєнних дій лишилася позаду.

Уже після полуночі на палубу піднявся напідпитку Колчак і, спотикаючись у темряві на кожному кроці, став обирати місце для ночівлі. Блукаючи по кораблю, він забрався на задній місток, куди складали на розстелений брезент тіла вбитих і вмерлих від ран. Їх було всього

кілька чоловік, і поруч лишалось багато вільного місця. Лейтенант у кілька разів склав вільний брезент і, спокійнісінько лігши з мерцями, зараз же заснув.

Серед ночі санітари принесли нового покійника. Приймаючи Кочака за труп, вони вирішили, що незручно класти офіцерів впереміж з матросами, — хоч і мертве, а все ж таки начальство! Схопивши лейтенанта за плечі і за ноги, санітари досить безцеремонно потягли його вбік. Але тут «покійник» енергійно видерся з рук і вибухнув дикою лайкою.

Санітари від жаху відсахнулись.

— Та, здається, воно живе! — з переляком сказав один з них і зараз же остаточно переконався в цьому, доставши здоровенного ляпаса.

Другий санітар поспішно втік з містка і врятувався від кулаків.

Розібравши, в чому справа, Кочак допоміг санітарові покласти принесений труп, склав йому руки на грудях і, понюхавши повітря, спитав:

— Здається, ще не смердить?

— Ні, зовсім свіженький, всього з чверть години як помер, — озвався санітар.

— Поправ-но, братіку, брезента, щоб м'якше було спати, — наказав лейтенант і, відпустивши матроса, продовжував несподівано перерваний сон.

З початком дня, після звичайного огляду всіх наявних пошкоджень, на містку було зібрано військову раду, щоб вирішити, що робити далі, куди йти. Найбільше просторікував Семенов. Він переконував іти в якийсь із французьких портів.

— Вони наші друзі і союзники. Ми у них знайдемо і притулок, і допомогу. А там спробуємо щастя і зробимо спробу прорватися у Владивосток. Або ж нам доручать крейсерські операції на шляхах до Японії. Теж справа непогана, — переконував він.

— Але ж найближчий французький порт — Сайгон. Він у чорта на рогах. Та у нас і вугілля невистачить дійти туди, — заперечив старший механік Кунст.

— Зупинимо перший же зустрічний комерційний пароплав, перевантажимо з нього вугілля, лишимо йому тільки до найближчого порту. Уряд потім заплатить за все, — ораторствував старший офіцер.

Ліве́н зараз же приєднався до його думки. Сайгон

лежав зовсім осторонь від театру воєнних дій. Важко було сподіватися, щоб там з'явилась японська ескадра.

— Наказую йти в Сайгон,— сказав князь офіційним тоном.

— Єсть йти в Сайгон! — зараз же виструнчився Семенов.

Через два тижні «Диана» прийшла в Сайгон, куди було вдвоє далі, як до Владивостока. Там вона роззброрилась.

Швидкохідний (до 26 вузлів), легкий бронепалубний крейсер з невеликою артилерією і численними мінними апаратами, «Новик» своєю констукцією являв щось середнє між міноносцем і крейсером. Для перших він був занадто великий (три тисячі тонн місткості), для других мав не досить сильно артилерію.

Японські крейсери того ж типу були далеко тихохідніші, але мали більші гармати.

Стрункий трипалубний красень, з дуже піднятим носом, «Новик» був гордістю всієї російської ескадри. Ним довгий час командував капітан другого рангу Микола Оттович Ессен, завзятий і відважний моряк. Він зумів добрати собі такий самий екіпаж. Старший боцман крейсера Кащенко на всіх кораблях вишукував найвідчайдушніших матросів, яких потім Ессен випрошував у командирів. Сам він і всі його офіцери прекрасно поводитися із своїм екіпажем. Покарання були не в моді на «Новике», але щодо служби були суворі вимоги, а часті виходи в море і боївові сутички швидко дисциплінували матросів.

У травні Ессена змінив капітан другого рангу Максиміліан Федорович Шульц. Сухий, педант, хоч і освічений моряк, він не зумів ужитися з одержаним у спадщину екіпажем. Кілька офіцерів подали рапорти про переведення на інші кораблі.

Звістка про вихід ескадри для прориву у Владивосток на деякий час оживила старий ессенівський дух. Команда знову з люту стала виконувати накази, механіки прихитрилися за одну ніч виконати перебирання машин. Кащенко, кривоногий, рябий здоров'як, літав по всьому крейсеру, півголосом лаочись.

Багато в чому сприяв цьому пожвавленню старший офіцер лейтенант Порембський,— він намагався в усю-

му наслідувати свого попереднього командира. За Порембським тяглись і інші офіцери. Це добре розуміли і цінили матроси.

У день виходу ескадри «Новик» першим з'явився на зовнішньому рейді. До початку першого бою він ішов форзейлем, ведучи за собою ескадру. Далі приєднався до крейсерів, безпосередньо за «Аскольдом».

Ворог був поза межами досяжності для гармат крейсера, а тому «Новик» участі в бою не брав. Настрій у матросів був спокійний і діловий. Вони бачили, що командир «свого характеру не виявляє», а Порембський та інші офіцери обходили крейсер з жартами і примовками. Вийшовши на палубу, боцман Кашенко розглядав японців і сердито посвистував.

— Була б моя воля, послав би крейсери громити дрібноту, оту, що видно на лівому траверзі,— ткнув він рукою в загін дрібних японських крейсерів.— Якби у нас був Микола Оттович, він уже кинувся б на них.

— Так!.. Вернули б його нам на прорив! З ним одним би духом долетіли до Владивостока! Япошка й подивитись на нас не встиг би.

— Може, і з нашим командиром як-небудь дотопемо.

У цей час японці напали на хвостові крейсери. Кілька снарядів упало неподалік, обдавши водою палубу.

— Старається косорилий, щоб мені жарко не було,— усміхнувся комендор ютової гармати Нюрін, обтрушуючись.

При першому ж пострілі Шульц скомандував:

— Право руля!

«Новик» вийшов з-під обстрілу і прилаштувався другим мателотом у колоні крейсерів.

Дальші три години минули у цілковитому спокої, бо крейсери не брали участі і в другому бою.

— Вітгефт — боягуз, боїться піти на зближення з японцями. Я б на його місці зійшовся на дистанцію п'ятнадцять-двадцять кабельтових та й шкварив би з усіх гармат. Хто перший відступить, той і переможений! — хвалився Шульц, стежачи за боєм.

— На щастя для нас, адмірал іншої думки,— іронічно заперечив мінний офіцер лейтенант Штер.

— Чому на щастя?

— У японців велика перевага в середній і дрібній

артилерії, яку вони з успіхом можуть використати на малих дистанціях.

— Усе це дурниці, просто в адмірала бракує сміливості,— пихато заявив Шульц.

Коли ж «Цесаревич» несподівано вийшов із строю і ескадра змішалась, Шульц знову розгубився.

— Що трапилось? Що нам робити?

— Стежте за адміралом,— порадив йому Штер, стоячи на містку.

Матроси теж зчудовано дивилися, що сталося.

— Тікаємо, значить, братці, від японця,— похмуро сказав Кащенко.

— Ех, нам би Ессена сюди...— почувось в юрбі.

Але Ессена не було, а був Шульц, і він поспішив піти за броненосцями.

— На «Аскольде» піднято сигнал: «Іти за мною», — доповів сигнальник.

— Єсть! Держати в струмені адмірала!— наказав Шульц, ще не розуміючи маневру Рейценштейна. Та коли «Аскольд» на всіх парах ринув назустріч японським легким крейсерам, Шульц сполохався.

— Ми за ним не встигнемо! «Паллада» і «Диана» лишаються з ескадрою, ми теж мусимо взяти з них приклад,— швидко сказав він.— Право на борт!

— Відставити!— гостро втрутився Порембський.— Ми не маємо права відставати від «Аскольда», бо хід у нас двадцять шість вузлів, а в нього двадцять два, коли не менше. Найповніший вперед!— крикнув він у машину.

Шульц хотів був відсторонити старшого офіцера, але похмурі обличчя офіцерів і матросів примусили його стриматись.

— Робіть, як хочете, Костянтин Олексійович, я вмиваю руки. Ви будете відповідати за все, що може зараз статись,— нарешті промовив Шульц.

— Єсть відповідати на все!— весело труснув головою лейтенант.— Борис Васильович,— крикнув він у переговорну трубку механікові,— йдемо на прорив, вижми з машини усе, що тільки можна!

— Єсть! Буде зроблено!

І так швидкий хід «Новика» ще збільшився. Російська ескадра давно лишилась позаду. Крейсер, ідучи за «Аскольдом», швидко наближався до ворога. Штер і міч-

ман Швейковський, що командували артилерією, відкрили сильний вогонь по найближчих японських суднах.

Крейсер «Сума», потрапивши під обстріл «Аскольда», запалав, наче вогнище, і поспішив відійти вбік.

Матроси, охоплені збудженням бою, не звертали уваги на те, що навколо свистять осколки снарядів, і з усіх сил старались прискорити стрільбу. Безперервно гриміла подача, і на палубі скоро вирости цілі штабелі стріляних гільз, які не встигали прибрати.

Одним з японських снарядів перебило фали кормового флага. Помітивши це, Каченко в два стрибки опинився біля нього і швидко пристроїв інший флаг.

— Щоб японець ані хвилини не бачив корабля без його природного флага,— пояснив боцман згодом.

Коли міноносці ринули на «Аскольд», «Новик» повернув просто на них. Ніхто не віддавав наказу стріляти по міноносцях, але комендори самі взяли їх на приціл і вмить потопили. У цей час великий снаряд з «Якумо» влучив у лівий борт поблизу переднього містка. Осколки із звуком полетіли на палубу.

Шульд був контужений повітрям і, від жаху схопившись за голову, закричав:

— У мене відірвало голову!..

— Не хвилюйтеся, Максиміліан Федорович, вона у вас ще міцно сидить на плечах,— заспокоїв його Порембський, продовжуючи вести крейсер.

Незбаром снарядом збило стеньговий флаг на щоглі. Він спершу підлетів угору, а потім став плавно спускатись. Помітивши це, матрос другої статті Петро Бобров, стоячи біля машинного кожуха, намагався був зловити флаг на люту, але вітром його віднесло за борт.

— Ех, шкода, пропав наш флаг,— з жалем сказав матрос, почісуючи свою коротко стрижену голову, і побіг до боцмана по новий. Одержавши його, він з власної ініціативи з разуючою швидкістю, незважаючи на сильний обстріл, забрався на марс і там принайтовив новий стеньговий флаг. Зробивши своє, Бобров затримався на марсі і, помахуючи японцям своїм кашкетом, закричав:

— Жартуєш, япошка, нашого флага тобі однаково не збити!

У машинному відділі теж кипіла напружена робота. З містка весь час жадали збільшення числа оборотів.

Старший судновий механік Жданов, червоний від спеки, гасав по всьому машинному відділу, стежачи за безперебійною роботою машини.

Від вибуху снаряда зсунувся з місця один з підшипників правої бортової машини. Для поладження його треба було зупинити машину, а це знизило б хід корабля. Жданов завагався.

— Дозвольте, вашбродіє, я на ходу його поладжжу,— звернувся до нього жилавий і верткий машинний квартирмейстер Єгор Кривоzubов і, не чекаючи відповіді, став закріпляти на місці розхитаний підшипник.

Усі з тривогою стежили за рухами свого хороброго товариша, і, коли він, нарешті, вибрався назад, Жданов розчулено сказав:

— Молодчага! Твій вчинок вартий подвигів комендорів нагорі!

Скоро японські крейсери відстали і загубились у млі. Бій припинився. Щоб уникнути далеко видних у темряві факелів з димових труб, хід на «Новике» зменшили до сімнадцяти вузлів. Пробили відбій, команда дістала наказ позмінно, не відходячи від гармат, вечеряти.

У Шульца знову піднісся дух, і він, підкругивши вгору свої руді ріденькі вуса, заявив:

— Я завжди був певен, що «Новик» зуміє обдурити японців.

Настала туманна ніч. У морі нікого не було видно. Командир вирішив скористатися з цього і зупинити машину на ремонт. Сигналом запитали в адмірала дозволу на це, але відповіді не дістали. «Аскольд» швидко зник з обрію, і «Новик», лишившись сам один, тихо погойдювався на морському зибу.

У машині почався аврал. У запалі бою не помітили, що осколком пробило цистерну прісної води для живлення котлів. Коли ж це виявили, то прісної води майже не лишилось.

— Живити котли забортною водою,— розпорядився Жданов.

— Отак до Владивостока ми зовсім засмітимо котли,— заперечив молодший механік Фрейліхман.

— Який там Владивосток при такій поганій тязі! Витрата вугілля вдвоє більша за норму, а ми й так недоприйняли понад сто тонн. Треба йти в нейтральний порт і там вантажити вугілля,— відповів Жданов.

Від живлення забортною водою солоність у котлах дуже збільшилась, накип швидко наростав, паротворення стало спадати. До того ж знизилось розрядження у холодильниках, і стали грітися повітряні насоси. Довелося розкрити холодильники, в яких знайдено було багато морської трави, засосаної разом з забортною водою. Крім того, виявилася течя в деяких трубах.

Матроси працювали з запалом, добре розуміючи, що найголовніша перевага крейсера — в швидкості його ходу.

Близько полуночі машини були нарешті полагоджені, і крейсер рушив далі. Ніч минула спокійно. А вранці помітили на обрії «Диану». Незабаром до «Новика» підійшов міноносець «Грозовий» і спитав про дальші наміри Шульца.

— Іду в Ціндао. Там прийму вугілля і вирушу у Владивосток. Рекомендую те саме зробити і Лівену, — відповів командир «Новика».

Надвечір двадцять дев'ятого липня «Новик» прийшов у Ціндао і, віддавши салют нації в двадцять один постріл, увійшов у порт, де вже стояв міноносець «Бесшумный». Шульц зараз же поїхав до губернатора з проханням дозволити вантаження вугілля.

За командира лишався Порембський. Він одразу почав ремонт машин і котлів, заборонивши навіть офіцерам з'їжджати на берег.

Було близько дев'ятої години вечора, коли Шульц повернувся на крейсер з дозволом губернатора.

Тільки-но почалось вантаження, Шульц під приводом необхідності побувати на щойно прибулому в порт «Цесаревиче», поспішив знову поїхати в місто.

— З «Цесаревича» я поїду в готель «Кайзергоф» на Нанкін-стріт. Прошу мене повідомити, коли вантаження буде закінчуватись.

— Що ви, власне, забули в «Кайзергофі»? — напрямки спитав Порембський.

— Я хочу там побачитися з моряками і з'ясувати міжнародну обстановку. Від цього залежатиме вибір нашої дороги у Владивосток, — пояснив Шульц і зник.

— Золотце, а не командир! — пробурмотів йому вслід Каченко. — Тільки й ціляє, як би з крейсера втекти! Микола б Оттович, небійсь, не погидував би в таку хвилину навіть мішки з вугіллям тягати.

— Атож, одно слово — фон-барон! — відгукнувся Нюрін.

На «Цесаревиче» Шульц не застав ні Матусевича, ні Іванова, яких уже звезли в береговий госпіталь. А радитися з Шумовим про свої плани він вважав нижчим від своєї гідності і поспішив у готель.

Далеко за північ матрос, прибувши з «Новика», доповів, що прийнято вже понад двісті тонн вугілля і вантаження скоро закінчується.

Прибирати крейсер вирішили вдень у дорозі, і в глуху досвітню годину «Новик» вийшов з Ціндао. Вогні порту швидко відходили назад, з моря йшла крупна хвиля, кидаючи крейсер з боку в бік. На сході одна по одній меркли зірки.

Шульц сів у крісло на містку і задумано пощипував свою руду борідку. Треба було остаточно вирішити, якою ж дорогою йти у Владивосток: чи навпростець Корейською протокою, чи навколо Японії. Особисто він надавав перевагу другому маршрутові. Правда, дорога навколо островів була вдвоє довша, ніж Цусимською протокою, і могло не вистачити вугілля, зате легко було загубитися в океанських просторах і непомітно підійти до північних проток. Корейською ж протокою можна було сподіватися проскочити тільки вночі, та й те не напевно.

— Я маю намір іти навколо Японії,— оголосив він Порембському.

— Отже, ми пробудемо в дорозі близько тижня. Важко припустити, щоб японці не дізнались, де ми, і не вислали своїх легких крейсерів до північних проток.

«Новик» цілий день ішов курсом на південний схід, уникаючи кожного димка, поміченого на обрії.

День проминув у господарських роботах. Матроси мили й чистили крейсер, лагодили одержані в бою напередодні дрібні пошкодження, латали пробоїни, труби. Машини раз у раз доводилося зупиняти на ремонт. Разом з тим крейсер щохвилини був готовий до бою. Гармати були заряджені, комендори поважтово чергували біля них.

Шульц не брав аніякої участі в цих роботах і цілий день з містка оглядав у бінокль безлюдний горизонт. З офіцерами він майже не розмовляв, обмежуючись лише стриманими зауваженнями.

Коли основні роботи було закінчено, команді дозволили відпочити. Стояла прекрасна погода. Субтропічна спека

пом'якшувалась вологим морським вітром. Звідкись зда- лека йшов досить крутий зиб. Хвилі мірно погойдували «Новик».

— Ех, благодать яка! Сонечко гріє, вітрець гуляє, морю-океану кінця краю не видно!— захоплювались матроси.

Офіцери теж відпочивали у себе в каютах. Лікар з довгов'язим мічманом Норрінгом грав у шахи, сидячи під тентом біля ютової гармати. Мічман Швейковський у кают-компанії награвав кек-уок і наспівував якісь шансонетки.

Порембський завалився спати в своїй каюті під відкритим ілюмінатором, крізь який струменіло чисте морське повітря. На ніч відійшли ще далі на схід і остаточно зникли в океані.

Життя на кораблі увійшло в нормальну колію. Із світом лунали на верхній палубі мінорні звуки ранкової побудки. Матроси, які спали не роздягаючись, бігли до вмивальника облитися морською водою, але вона була тепла і мало освіжала. Потім матроси прибирали палубу та інші приміщення. Порембський разом з Кащенком обходив крейсер. Решта ж офіцерів, які спали від спеки на палубі, сходили в свої каюти продовжувати перерваний сон до піднімання флага. На містку, крім вахтового начальника, рульового і сигнальників, нікого не було. Ліниво оглядаючи в бінокль безмежні пустельні водні простори, мічмаз Швейковський віддавав зрідка дрібні розпорядження.

— От нам би, вашбродь, отак аж до самого Владивостока йти,— посміхаючись говорив сигнальник Грубко,— мир та спокій та божа благодать.

Опівдні брали висоту сонця і визначали своє місце на карті. Море, як і раніш, було безлюдне. Тільки зрідка на обрії з'являлись димки і незабаром зникали, не наближуючись до російського крейсера.

Спокій порушували лише тривожні звістки з машинного відділу. То в одному, то в іншому котлі лопалися трубки. Доводилось перекивати пару, зменшуючи хід до десятиох вузлів. У машинах виникнув стукіт, холодильники теж були несправні. Машинна команда збилася з ніг, днями й ночами виправляючи різні неполадки.

У зв'язку з цим виявилась величезна перевитрата вугілля. Жданов пішов до Порембського. Вислухавши його, старший офіцер сам спустився в машинний відділ.

— Хлопці,— звернувся він до матросів.— Треба спільно придумувати, як нам вийти з біди. Головна перевага «Новика» перед японськими крейсерами — це великий хід. Якщо ж ми його втратимо, то неминуче станемо легкою здобиччю для японців.

— Нам, вашбродь, хоч би на кілька годин застопорити машини. Ми встигнули б перебрати холодильники, підтягти сальники,— попросив машинний квартирмейстер Кривоzubов.

— Розтлумачте Шульцу, в якому ми становищі. Дайте нам ніч простояти на місці, і ми впораємося з усіма неполадками,— палко промовив Фрейліхман.

— Не погодиться він на це,— задумано відповів Порембський.

Все-таки він вирішив поговорити з командиром. Але Шульц і слухати не хотів про зупинку машин.

— У нас три машини. Будемо йти на двох, а третю ремонтувати,— відповів він.

Коли стало темніти, було віддано наказ:

— Команді танцювати і співати пісень!

Вахтовий мічман Кноррінг молодим баском передав розпорядження командира.

— Пішли усі наверх! Танцювати й співати пісень!— загорлав Каченко.

Але матроси рухались в'яло і не квапились виконувати це розпорядження. Присяжний гармоніст гальванер Савельєв, присівши на лафет носової гармати, замість танцювальної, загравав сумну «Поїхав козак в чужі землі далеко, йому не вернутися в батьківський дім».

Мінорний тон припав до серця матросам, і вони тихенько підхопили пісню.

— Чого це ви завили, наче собаки на місяць?!— сердито гукнув Шульц з містка.— Шквар танцювальну!— наказав він гармоністові.

Савельєв загравав руську.

— Виходь в круг танцювати!— скомандував Шульц.

Але матроси тулились і ховались один за одного.

— Мічмане Швейковський, прошу вас показати оцим ледарям, як танцюють руську,— звернувся командир до мічмана, який стояв серед матросів.

— Це в мої службові обов'язки не входить,— дзвінко, на весь корабель, озвався офіцер.

Шульц почервонів від люті і викрикнув:

— Червоненьку тому, хто перший затанцює!

Ніхто з матросів не поласився на гроші і не схотів виходити в круг.

— Наші матроси поки що не циркачі, щоб перекидатися за гроші на потіху іншим,— пробурмотів собі під ніс вахтовий Кноррінг.

— Боцмане, танцюй!— наказав тоді Шульц.

— Єсть танцювати,— виструнчився Кащенко і, увійшовши в круг, пройшовся навприсядки при гробовій мовчанці всієї команди.

— Ще!— крикнув капітан, коли Кащенко зупинився.

Суворо стиснувши губи, з похмурим виразом обличчя, боцман танцював іще.

— Скачи, враже, як пан каже!— вигукнув хтось із юрби.

Матроси обурено загули. Здавалось, ще хвилина — і спалахне бунт. Відчувши це, Порембський побіг на місток і злісно прошепотів на вухо Шульцеві:

— Припиніть зараз же це знуцання з людей, інакше вони вас викинуть за борт!

Шульц кинув лютий погляд на старшого офіцера і голосно крикнув Кащенкові, який все ще танцював:

— Відставити!

— Єсть відставити!— виструнчився боцман і, витираючи спітнілий лоб червоною хусткою, зник у натовпі.

Нервово посмикавши себе за борідку, сповнений гніву, Шульц швидко зійшов з містка і замкнувся у своїй каюті. Матроси одразу ж похвавішали і навперебій заговорили.

— Камаринського!— гукнув Швейковський гармоністові.— Бобров, виходь! Покажемо, як уміють танцювати на «Новике».

Через хвилину вся палуба ходором ходила під десятками танцюючих ніг. Поранені не поступалися перед здоровими. Бобров, притиснувши до грудей забинтовану руку, з особливою жагою вибивав чечітку під акомпанемент гармонії і завзятий присвист матросів.

Після танців заспівали. Широка російська пісня линула над неосяжними просторами океану.

Надвечір наступного дня на обрії з'явився димок і став швидко наближатися. Запідозривши в ньому японський військовий корабель, на «Новике» пробіли бойову тривогу і підготувалися до бою.

Через чверть години корабель зупинили. Виявилось,

що це торгсвельне португальське судно «Цельтіс», яке йшло на захід.

Пароплав оглянули, не знайшли нічого підозрілого і відпустили з миром.

— Тепер ми мусимо квапитись у Владивосток, щоб встигнути проскочити протоки, поки японці не вислали назустріч свої судна,— звернувся до командира Порембський.— Вони й так давно нас очікують і в Лаперузовій і в Сунгарській протоках, а може, крім того, стережуть і на північ від Сахаліну.

— Сперечатись, звичайно, важко, але можливо, що погоню за нами пошлють лише тоді, коли точно дізнаються про наш маршрут.

Цілий тиждень, аж до самого серпня «Новик» рухався цілком без усяких перешкод, нікого не зустрічаючи на шляху.

Поступово холоднішало, з півночі набігали тумани, відчувалось наближення холодного Охотського моря. Давно проминули широту Владивостока і підходили до Сахаліну. Виникла надія, що під покровом туману, може, і пощастить проскочити непоміченими повз японців крізь протоки. Бентежив тільки поганий стан котлів. З дванадцяти довелось виключити сім. Холодильники теж весь час працювали несправно. Скоротити витрату вугілля не щастило. Виникла небезпека, що його не вистачить до Владивостока.

— Зайдемо на Корсаковський пост, на південному кінці Сахаліну; довантажимось вугіллям, зробимо ремонт машин і вночі спробуємо прорватися крізь Лаперузову протоку,— повідомив Шульц своє рішення Порембському.

— Особисто я не заходив би в Корсаковку, а, використовуючи туман, рискнув би йти безпосередньо в Японське море,— заперечив Порембський. Але Шульц не погодився з ним.

Перед світанком сьомого серпня у десятих-дванадцятих кабельтових на північ відкрився один з групи Курільських островів — Кунашірі, де був маяк і телеграф. Японці зараз же помітили російський крейсер.

Вахтовий Штер запропонував Шульцу зруйнувати маяк гарматним вогнем, щоб порушити телеграфний зв'язок з Японією.

— Не можна! Пострілами ми привернемо до себе увагу,

ворожих суден, які, може, десь тут недалеко,— не погодився командир.

В результаті не встигнув «Новик» ще відійти від острова, як у Токіо полетіла телеграма про його появу біля південного Сахаліну.

О шостій годині ранку того ж дня «Новик» кинув якір біля Корсаковського посту і послав баркас на берег по прісну воду і вугілля. Тут ніхто не чекав появи крейсера, і через це нічого для нього не було приготовано.

У Корсаковці для вантаження вугілля на баржу не було ніяких пристосувань. Щоб прискорити вантаження, довелось зібрати все місцеве населення і військову команду. Через брак мішків і навіть кошиків вугілля з берега підносили у звичайних відрах, але й тих було обмаль.

Начальник посту відставний полковник Гиблій метушився, гримав на всіх і тільки заважав вантажитись.

Жданов скористався з стоянки, щоб підремонтувати котли і машини.

Стояв похмурий, прохолодний день. З берега тягло смолистим запахом сосен і скошеного сіна. Оддалік височіла єдина в селищі двоповерхова кам'яна споруда, обнесена високим муром, з баштами на рогах — місцева каторжна тюрма, — та на пагорку видно було дерев'яну церкву.

За хмарами вугільного пилу, що окутували «Новик», важко було роздивитися, що діється в морі. Але близько другої години дня радист доповів, що в ефірі чути переговори кількох суден. Безперечно, це наближались японці, хоч їх ще не було видно. Шульц сполошився.

— Негайно припинити вантаження! Підняти пари в усіх справних котлах!— командував він.

— Що ви, Максиміліан Федорович, хочете робити?— спитав, підійшовши, Порембський.

— Спробую прорватися протокою.

— Стоїть ясна погода, непомічені ми не пройдемо; у японців принаймні два судна. Наші машини не в порядку. Навряд чи ваш намір буде успішний.

— Що ж, на вашу думку, треба робити?

— Зараз же піти на схід і до ночі загубитися в океані, а потім спробувати проскочити Сунгарською протокою. Якщо там не пощастить, повернемось сюди або принаймні підемо далі на північ, у Ніколаєвськ на Амурі.

— На мене, найпростіш атакувати ворога і знищити, як Нахімов під Сінопом,— говорив Шульц.

Тільки-но на обрії з'явився димок, крейсер знявся з якоря і, розвиваючи максимальний хід, вирушив назустріч ворогові. Пробили бойову тривогу і приготувались до бою. Порембський у бінокль розглядав ворожий корабель.

— Легкий крейсер, три труби і дві щогли. Може, це наш «Богатырь» з Владивостока?—дивувався лейтенант.

— Ні, вашбродь,— доповів старший сигнальник,— це японський корабель, на «Ніітаку» схожий.

— Нам він не страшний, за півгодини він буде під водою,— з апломбом заявив Шульц.

— У нього все ж шестидюймові гармати проти наших стодвадцятиміметрових, та й хід двадцять вузлів, якого ми зараз довго давати не зможемо. Було б обачніше не вв'язуватися в бій, аж поки він сам на нас не нападе.

Але Шульц нічого не хотів слухати. Тільки-но відстань до ворога зменшилася до сорока кабельтових, Шульц наказав відкрити вогонь. Матроси не раз бачили під Артуром крейсери такого типу і поставилися до ворога з певною зневагою. Але це був не потріпаний у боях «Ніітака», а однотипний з ним, новісінький, щойно спущений крейсер «Цусіма». Її артилерія була цілком справна, гармати не розстріляні, і перші ж снаряди почали лягати дуже близько від «Новика».

— Ач, япошка всерйоз сердиться,— жартував Нюрін, комендор ютової гармати, старанно наводячи її на ворога.

Не встигнув він вистрілити, як ворожим снарядом зпело кормовий місток, збило машинні вентилятори, а один з осколків впився комендорові в лівий бік.

— Та що ж це таке, братці!— злякано скрикнув він і повільно впав на палубу.

Штера, який стояв недалеко, поранило в плече.

— Не щастить, хай йому чорт!— говорив він, морщачись від болю.— Перев'яжить-но мене хто-небудь.

Двоє матросів тут же нашвидку забинтували рану, і Штер лишився в строю.

Бій ставав усе завзятішим. Обидві сторони розвинули сильний артилерійський вогонь. Число влучень з обох сторін було майже однакове. Але більші японські снаряди, до того ж начинені сильнішою вибуховою речовиною, робили дуже значні руйнування.

Раптом «Новик» весь здригнувся. Величезний стовп чорного диму звився на шканцях. Осколки снаряда полетіли на місток, розбивши штурманську і пошкодивши командирську рубки. Двоє сигнальників і рульовий, заливаючись кров'ю, покотились на палубу.

Штуртроси було перебито, і управління перенесли в румпельний відділ, де рульовий привід ще працював. Тимчасом японці добре пристрілялись і кількома влученнями підряд завдали «Новику» три підводні пробойни, крізь які линула вода. Ютова гармата, вибита снарядом з цапф, злетіла в повітря і придушила трьох чоловік з пожежного дивізіону.

У диму розривів матроси метались по палубі, нашвидку лагодячи пошкодження. Стрільба не припинялась ні на хвилину. Раз у раз спалахували постріли, гриміли об палубу стріляні гільзи гарматних патронів. Відкриваючись і закриваючись, ляскотіли гарматні замки, норії з шумом подавали на палубу нові патрони.

Нарешті «Новик» зміг повернути до берега і розійтись на контргалсах з японським крейсером, який теж мав дуже жалюгідний вигляд. Передня щогла була знесена до половини, всі три труби перекалічені, помітний був сильний крен і ризикання на курсі, що свідчило про втрату здатності управління крейсера.

«Новик» стріляв навіть тоді, коли японці припинили вогонь. Офіцери силою відтягали комендорів від гармат.

— Вашбродь, дозвольте ще один разок по японцях саданути,— просили комендори.— У самого їхнього командира влучимо.

— Шквар, тільки це буде останній постріл,— погодився Штер. І постріли загриміли один по одному.

Японський корабель було добре видно на ясному вечірньому небі. Чітко вимальовувались дві його щогли з трьома димлячими трубами між ними. Раптом проти середньої труби звилось зеленувате полум'я і піднялась негуста димова хмара. Через хвилину, коли дим розійшовся, середньої труби на місці не було, а замість неї ледве височіли безформні уламки.

— Ура!— пролунало по крейсеру, і артилерійська стрілянина, що стихла була, спалахнула знову.

Японці поспішили повернутися кормою до «Новика» і стали повільно відходити.

— Повний вперед! — скомандував Шульц, побачивши це, але машини саме в цей момент зупинилися, пара сіла в котлах, холодильники стали перегріватись.

Шульц з жалем глянув на зникаючий японський крейсер і повернув до Корсаковського посту. Порембський швидко оглянув пошкодження: три підводні пробоїни в кормі, затоплено рульовий і сухарний відділи і кормовий патронний погріб. Через це корма сіла більше як на три фути. Крізь пробоїну біля ватерлінії вода пройшла в каюту старшого офіцера і далі по коридору стала заливати кают-компанію та інші офіцерські каюти. Половина котлів не працювала.

Вислухавши доповідь Порембського, Шульц відрубав:

— З огляду на тяжкі пошкодження, яких ми зазнали, я вирішив висадити крейсер у повітря.

— Що?! — здивувався лейтенант.— Попереду у нас ціла ніч. За цей час ми впораємося з найголовнішими пошкодженнями.

— Звезити команду на берег і приготувати все до вибуху! — скомандував Шульц.

Ніхто не ворухнувся з місця.

— Братці, та що ж це таке! — вигукнув Кащенко.— «Новика» хочуть затопити як непридатний брандер!

— Спробуємо спершу впоратися з течею і полагодити машини, а там вже видно буде, що робити,— примирливо сказав Порембський.

— На обрії видно вогні прожекторів,— доповів сигнальник.

Всі озирнулись у вказаному напрямі. Три бліді смужки світла майнули біля обрію і зникли, а потім з'явилися знову. Мабуть, японці розшукували російський крейсер у темряві.

— По радіо чути переговори кількох суден,— доповів радист.— Їх принаймні два, коли не більше.

— Спустити шлюпки на воду! — скомандував Шульц.

— Ваше високоблагородіє,— вийшов із натовпу матросів Кащенко,— я з самого спуску «Новика» на воду служу на ньому. Дозвольте мені й померти тут. Не хочу я сходити з нього.

— Ведіть нас у бій. Краще вмерти, ніж топити наш «Новик». Геть командира!—розляглись вигуки.—Либонь Микола Отгович ніколи б цього й не подумав!

На містку сталось замішання.

— Вода весь час прибуває, хоч працюють усі помпи,— доповів Тихонов.— Залито всю броньову палубу і прийнято не менш як триста тонн води.

Порембський наказав спускати уцілілі шлюпки на воду; з берега зажадали баржі, почали звозити людей і найпотрібніші речі. «Новик» повільно занурювався. Проектори більше не з'являлись на обрії. Незабаром з півночі налетів густий, холодний туман.

— Ех, якби він був сьогодні вдень! Ми проскочили б під носом у ворога,— журився Порембський.

На ранок «Новик» занурився на дно, накренившись на правий борт. На поверхні лишилися труби, щогли, шлюпбалки і значна частина верхньої палуби.

Із вісьмох міноносців, які супроводили ескадру, три повернулись в Артур, інші прорвались і пішли в нейтральні порти, де й були роззброєні.

Отже, з тих вісімнадцяти кораблів, що вийшли двадцять восьмого липня, прорвалось тільки дев'ять — один броненосець, три крейсери і п'ять міноносців. Решта повернулась в Артур.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Куїнсан довго грюкала в двері спальні, аж поки Звонарьов прокинувся і відповів. Він широко відчинив вікно. Кімнату сповнило яскраве світло і свіже після нічного дощу повітря. На мокрій вулиці ще блискотіли невисохлі калюжі, з яких метушливі горобці пили воду. На рейді, з якого вийшла ескадра, було майже порожньо. Здалека долітали глухі звуки гарматних пострілів.

Звонарьов гукнув китаянку, яка вже приготувала таз з водою для вмивання. Прапорщик, пирхаючи, квапливо вмивався. Куїнсан, хитренько посміхаючись косими очима, швидко балакала російсько-китайським діалектом.

— Моя ходи море, дивись, Рива жди. Нема Рива, нема Андруша. Моя плакай хоче. Серьожа, Варя гуляй. Куїнсан нудьгуй.

— Ти це звідки дізналась про Варю? — скинувся Звонарьов.

— Моя все про Серьожу знай. Моя дивись, слухай і розумій. Серьожа Варя кохай, Рива ні.

— Нічого ти не розумієш, люба дитино природи! Подай-но краще снідати.

Куїнсан зникла. Одягнувшись, Звонарьов вийшов у їдальню. Поки він спідав, китаянка весь час крутилася навколо нього, раз у раз грайливо посміхаючись і пускаючи йому бісики.

«Вона й справді непогана», придивився Звонарьов до жовторожевої граціозної дівчини і тут тільки помітив складну зачіску на її голові з безліччю черепахових гребінців різноманітної форми, новеньке шовкове кімоно і лаковані туфлі на манюсінських ніжках.

— Чи не чекаєш ти, Куїнсан, сьогодні жениха, що така причепурена? — посміхнувся прапорщик.

— Моя жених нема. Моя Серьожа кохай,— і пирснувши від сміху, Куїнсан, затуливши обличчя руками, вибігла з кімнати. Звонарьов весело зареготав.

Збираючись виходити, Звонарьов узяв свій туго набитий планами портфель, залишений звечора на дивані у вітальні. Він був не зовсім щільно закритий. Це здивувало прапорщика, і він перевірів, чи все на місці. Переконавшись, що нічого не зникло, він сунув портфель під пахву і вийшов. Куїнсан проводжала його до дверей.

У штабі Кондратенка Звонарьов дізнався про повернення частини ескадри в Артур і поспішив по новини в Артилерійський городок. Біля квартири Білого він побачив, що генерал сідав на коня.

— Наша ескадра зазнала вчора поразки і вранці повернулась назад. Їдьмо на Золоту гору, там дізнаємось від моряків про всі подробиці,— запропонував Белий.

Біля сигнальної щогли морського відомства вони застали групу офіцерів, на чолі з капітаном порту Артура адміралом Григоровичем, і командира крейсера «Баян», що стояв у доку, Вірена.

— Вітгефта і Матусевича вбито, «Цесаревич» зостався на місці бою, і його доля невідома. «Аскольд», «Диана» і «Новик» чи то прорвались і пішли у Владивосток, чи то загинули,— замість привітання повідомив Григорович Білого.

— А решта чому повернулась?

— Внаслідок сильних пошкоджень. «Ретвизан» знов дістав пробоїну, «Полтава» сіла на корму, «Пересвет»

весь подірваний, на «Севастополі» відмовили машини, а «Победа» і «Паллада» не рискнули самі йти на Владивосток.

— Усе це, звичайно, дуже сумно,— покрутив Белий свого пишного вуса,— але мене трохи втішає те, що п'ять броненосців і один крейсер зможуть подати велику допомогу обороні кріпості своїми великими гарматами. Та й екіпажі суден будуть чималою підтримкою для піхоти. Великі втрати на кораблях?

— З командирів суден тяжко поранено Бойсмана і легко Шенсновича. Десять офіцерів вбито і близько сорока поранено. Щось із півтори тисячі вбитих і поранених матросів. Про подробиці дізнаємось пізніше.

— А Андрюша живий? — спитав Звонарьов у Соїманова, який стояв поруч нього.

— Зараз довідаємось на «Севастополі». Он він підходить разом з «Палладою» і «Монголією»,— відповів лейтенант.— Спитай, які втрати на «Севастополі» серед офіцерів,— звернувся він до когось із сигнальників.

— Єсть! — і матрос замахав флагами.

Звонарьов переніс бінокль на «Монголію», яка йшла за бойовими кораблями. На палубі юрмились пасажери, серед них багато жінок і дітей, дивлячись на давно набридлі артурські краєвиди. Дехто втирав хусткою очі. Повернення в обложене і безперестанно обстрілюване місто мало кого втішало. Зрідка миготіло сестринське плаття. Риви не було видно.

— На «Севастополі» все гаразд. Вбитих нема, поранено троє матросів, і то легко,— доповів сигнальник.

«Отже, Акінфієв уцілів. Треба буде йому цими днями зробити візит», подумав Звонарьов.

Скоро він попрощався з Белим і попрямував на Електричний Утьос.

Обігнувши Золоту гору, прапорщик ще здалека побачив, що біля гармат батарей пораються солдати в білих літніх сорочках. Тут же було видно домкрати для піднімання гармат, жмутки канатів та блоки поліспаств. На схилах Золотої гори солдати пололи городи. На морському березі кілька артилеристів тягло сіті. Далеко на горизонті маячили невеличкі японські судна. Незважаючи на ранкову годину, сонце пекло немилосердно.

Обтираючи хусткою мокрий лоб, Звонарьов неквапливо добрався до Утьоса, здав біля стайні коня і пішов до

гармат. Серед солдатів він зараз же помітив богатырську постать Борейка.

— А! Серьожка! Яким це побитом занесло тебе до нас? — привітав його поручик. — Чи прошепетився, чи тебе вигнали з вищого товариства, чи набридло бути генеральським прихвоснем?

— Ніколи ним не був, а тепер офіцери потрібніші в строю, ніж по штабах.

— Гаразд! Ми тобі зараз же знайдемо діло. Допоможеш мені так переустаткувати батарею, щоб гармати мали круговий обстріл.

— Жуковський де?

— Мабуть, у канцелярії. Він усе з шлунком мучиться. Через це й пішов з батареї літера Б. Бєлий вирішив усю нашу роту повернути на Утьос, щоб швидше переробити батареї. Ворушись, чорти! — крикнув Борейко солдатам, сорочки яких від роботи і так просякли потом.

Звонарьов пішов у канцелярію, на ходу вітаючися з зустрічними солдатами.

— Ви, вашбродь, назовсім до нас, чи тільки у гості? — спитав прапорщика Блохін.

Солдат дуже загорів і поправився. Звонарьов навіть не одразу впізнав його.

— Так, зовсім. Будемо тепер разом воювати. Ти що тепер робиш?

— Бомбардир-лаборант. Приставлений перезаряджати снаряди. Замінюємо в них порох на піроксилін і мелініт.

— Вгору, виходить, пішов, бомбардира маеш? Пити кинув?

— Потрошечку буває, — засоромлено відповів солдат.

— Дуже радий вас бачити, Сергій Володимирович, — піднявся назустріч прапорщикові Жуковський. — Чи надовго до нас завітали?

— Мене відкомандировано назад у стрій.

— Прекрасно! Коли ви знову наш, я вам і доручу переустаткування батареї. Це по вашій інженерній галузі. А то все нездужаю, — і він провів рукою по своєму схудлому, погано голеному обличчі. — Що новенького й доброго принесли нам?

— Новина тільки одна: ескадра повернулася дуже побита. Вітгефта вбило. Подробиць я не знаю.

— Це ми самі бачили. Не щастить нашим морякам. Загинули Макаров, Вітгефт, лишився нікчемний Ухтомський. З продовольством усе гірше. Щойно почалась тісна блокада, а вже вводяться два пісні дні на тиждень.

— Ну, нашій роті голод не загрожує.

— Коли в інших нічого не буде, однаково доведеться ділитися своїми запасами і самим голодувати.

— Нехай Стессель та Белий віддадуть своїх корів і свиней.

— Для гарнізону це краплина в морі. Крім того, Белий передав своїх корів та свиней тому госпіталеві, де працюють його дочки.

Коли офіцери зібрались, Жуковський оголосив їм про призначення прапорщика.

— Без вас я завідував електричною станцією, там безперестанні неполадки, а я в цій справі не дуже розуміюся і прошу допомогти мені, — звернувся Гудима до Звонарьова.

— Охоче, навіть прийму від вас зовсім, — відповів прапорщик.

Жуковський погодився з цією пропозицією.

Надворі пролунав сигнал до обіду. Солдати, кинувши роботу, пішли до вмивальників, а потім зібралися під навісом, що правив за їдальню.

Жуковський з офіцерами прийшов у їдальню, і, скуштувавши їжу, наказав співати молитву.

— Сідай! — скомандував капітан, коли співні були закінчені.

— Зголодніли люди, — підійшов до Жуковського Борейко. — З п'ятої ранку нічого не їли, а вранці весь харч — окріп та хліб. У нас є майже сто пудів зекономлених гречаних крупів. Коли на сніданок давати хоч би по десять золотників на людину, то їй нам вистачить на півроку. За цей час Артур буде або визволений або взятий.

— Пропозиція слухна. Я поговорю з генералом.

— Боронь вас боже! Миттю накаже здати весь лишок, — замахав руками поручик.

— Ну та бог з ним, — після хвилинного роздуму навжився командир. — Що буде, те й буде. Шкварте!

— Заяц, сюди! — рявкнув на всю їдальню Борейко. — З завтрашнього дня будеш на ранок готувати кашу-розмазню та приправляти її маслом.

— Слухаю. Одразу ситніш солдатському череву буде.

— У нас, здається, люди поки не голодують, — зауважив Звонарьов, вдивляючись в засмагли, вгедовані обличчя солдатів.

— Де крадуть, там солдати худі та голодні. Багато, Заяц, крадеш? — раптом повернувся Борейко до артильника. — Тимофіїч! — покликав він взводного Родіонова.

Фейерверкер статечною ходою підійшов до офіцера і взяв під козирок.

— Жирний чогось Заяц дуже став.

— Вони влітку завжди жиру набираються. На осінь русак найтовстіший буває, — жартівливо відповів Тимофіїч. — Крім того, тепер усі на гарних харчах погладшали!

— Гаразд! Вірю, та очей з тебе все-таки не буду спускати, — застеріг Борейко і відпустив артильника.

Офіцери пішли до себе у флігель. Звонарьов трохи відстав. Проходячи повз будиночок фельдфебеля, він побачив фельдфебеліху, стару Савівну, — вона прала у ночвах білизну. Привітавшись з нею, прапорщик спитав, як вона живе.

— Ет, яке тут життя, коли сорому не оберешся, — журливо відповіла стара і змахнула з очей сльозу.

Не розуміючи, в чому справа, Звонарьов зникнув і поспішив відійти.

Обідали, як і раніш, в ідальні Жуковського. На хазяйському місці прапорщик, на своє здивування, побачив Шуру Назаренку, одягнену в дороге шовкове кімоно, з перламутровими гребінцями в волоссі. Помітивши Звонарьова, дівчина дуже зашарілась і соромливо простягла йому руку, прикрашену браслетом.

Звонарьов був спантеличений, але через свою делікатність не наважився зажадати пояснення, стараючись здогадатися сам. «Але що могло штовхнути на такий крок скромну, соромливу Шуру?» питав себе прапорщик.

Обід пройшов досить натягнуто, і всі полегшено зітхнули, коли трапеза скінчилась. Звонарьов зайшов до Борейка.

— Давно це сталося з Шурою? — спитав він.

— Чорт їх знає, коли вони встигли знюхатись. А переїхала Шурка до нього з тиждень тому. За такі художества я Гудиму притягнув би до офіцерського суду, — похмуро і суворо говорив поручик, походжаючи по кім-

наті. — Може, твоя амазонка зуміє вплинути на Шурку?

— Добре, зустріну — скажу. А сам ти не пробував розмовляти з Шурою?

— Я мужчина, а це справа жіноча, делікатна.

Після обідньої перерви обоє друзів пішли на батарею. Солдати вже юрмилась біля гармат, які треба було повернути дулом у тил. Зробити це можна було тільки з допомогою примітивних домкратів і поліспаств, так що центр тягача всіх зусиль лягав на живу мускульну силу солдатів. Кожен взвод мав переставити по одній гарматі. Така постановка діла дуже зацікавила людей. Вони посилено обговорювали подробиці наступних робіт. Коли офіцери підійшли до батареї, їх зустріли взводні.

— Ми, ваше благородіє, вирішили поміж себе битися на заклад — хто свою гармату раніше на нове місце поставить, — сказав Родіонов.

— На що ж ви б'єтесь? — спитав поручик.

— Та ні на що! Хто програє, той на собі повезе переможців у казарми, — відповів Лепьохін.

— Я ж від себе виставлю взводу-переможцеві відро горілки, щоб не всуху їздити вам верхи, — заявив Борейко.

— Красно дякуємо! — відкозирили солдати і поспішили до своїх гармат.

— Отож вип'є перший взвод! — впевнено сказав Родіонов.

— Це ще вилами по воді писано.

— Ти бери перший взвод, я візьму другий, а Гудими дамо третій і будемо змагатися. Хочеш? — запропонував Борейко Звонарьову.

— Чи піде на це Жуковський?

— Поговоримо і сьогодні ж увечері візьмемося за роботу. Тільки ти до ночі дай на батарею світло.

Дізнавшись про пропозицію Борейка, Жуковський висловив бажання сам взяти участь і керувати третім взводом.

Звістка, що офіцери теж братимуть участь у змаганні, збудоражила всіх солдатів.

— Зрадив нас чортів Ведмідь, — обурювався перший взвод. — До начотчиків перебіг, а нам прапора підсунув.

— Держіться тепер! Ми з Ведмедем покажемо вам, де раки зимують! — радів Лепьохін.

Третій взвод був потішений, що з ними сам командир роти, але особливої певності в успіху у солдатів все-таки не було.

— Ведмідь сам-один гармату піднімає, а в нас командир зовсім недужий. Більше по кріслах сидить та в книжці читає.

Звонарьов зібрав до себе солдатів, щоб спільно обговорити план робіт. Як завжди, він не так розпоряджався, як радився з ними. Родіонов, Кошелєв і матрос-сигнальник Денисенко, який числився по першому взводу, допомогли розподілити роботу між людьми. Прапорщик пояснював, як краще використати механізми.

Незабаром робота закипіла.

Борейко, лаючись і сміючись з незграбності своїх бороданів, орудував поруч. Жуковський, як звичайно, неквапливо, спокійно керував роботами третього взводу. Люди діловито поралися біля гармати.

Лебьодкін з прожекторною командою спішно налагоджував освітлення на ніч. Блохін не брав участі в роботах при гарматах, але дуже цікавився персбігом змагання, особливо у своєму першому взводі.

— Ти за який взвод, Блоха? — гукнув йому Борейко.

— За той, що виграє, вашбродь! — жваво відповів солдат. — Тоді і напевно у рот горілка потрапить!

— Хитрий ти, бачу! Навіть від свого взводу відмовляєшся.

— Яка ж у ньому сила, коли вас в ньому нема.

— Коли так, держи за другий, де я.

— У цих бороданів уся сила в бороди пішла. Без першого взводу ви, вашбродь, теж не витримаєте.

Борейко весело посміхнувся.

Коли стемніло, оголосили перерву на годину.

Ввечері Жуковський доповів в управління артилерії про перебіг робіт. У відповідь він одержав розпорядження на кінець наступного дня закінчити переустаткування батареї.

Ніч була безмісячна, зоряна. Десь далеко на півночі часто миготіли блискавиці. На морі було тихо, і білі щупальця прожекторів ліниво пересувались по спокійній водній поверхні. Від сухопутного фронту долітали звуки поодиноких артилерійських пострілів, рушнична і кулеметна тріскотня.

Як тільки було налагоджено освітлення, роботи тривали з попередньою енергією. У першому взводі все йшло гаразд. У другому взводі було найгаласливіше. Не закриваючи рота, кричав Борейко, оглушуючи солдатів добірною, але не злостивою лайкою. У відповідь солдати пирскали від сміху або, боязко хрестячись, згадували «царя Давида і всю кротість його». Але взвод все-таки відставав у роботі від інших. У третьому взводі солдати без метушні рухались навколо гармат, виконуючи точні і зрозумілі розпорядження Жуковського.

До полуночі час пролетів непомітно. Точно о дванадцятій годині Жуковський наказав кінчати роботи. Люди нехотя пішли в казарми. Перший і другий взводи йшли вкупі, третій трохи відстав. Солдати Борейка і Звонарьова, помітивши це, засипали глузуванням незадачливий взвод Жиганова.

— Курчат восени лічать, — загадково відповів за всіх сам Жуковський.

— Ми, вашескородіє, не курчат, а горілку лічимо, що нам у глотку попаде! — озвався Блохін.

Незабаром вся рота вже спала міцним сном, тільки самі вартові розмірено походжали по батареї.

Ранком Звонарьов проспав. Було близько шостої, коли він розплющив очі, роботи йшли повним ходом.

— Ти чому мене не розбудив? — накинувся він на денщика.

— Поручик не наказали, — хитро всміхаючись, відповів солдат.

Прапорщик поспішив на батарею. Встигнув він вчасно. Борейко відбирав у першого взводу підйомні талі. Оточивши поручика, солдати галасували.

— Ваш прапорщик ще спить, а без офіцера гармат піднімати закон не дозволяє.

— Тягни талі на місце, — розпорядився прапорщик, дізнавшись, у чому справа.

Поки перший і другий взводи метушилились біля своїх гармат, Жуковський став зводити гармату разом з лафетом на раму.

— Ваше благородіє, третій взвод за одну-дві години закінчить роботу, — стривожено повідомив Звонарьова навідник Кошелєв.

Прапорщик пішов до сусідів глянути на роботу. Гармату вже було піднято. Зоставалось тільки опустити її на

раму і з'єднати з нею лафет. Було видно, що Жуковський використав свій великий службовий досвід і перегнав два інші взводи.

— Отже, Микола Васильович, ми з Борейком програли парі, — сказав Звонарьов, підходячи до капітана.

— Я такої ж думки. Вже через годину я зможу відкрити вогонь із своєї гармати, — відповів Жуковський.

— Це не за правилами, — запротестував Борейко. — Закон забороняє зводити гармату разом з лафетом.

— Чого це ви, Борис Дмитрович, та раптом стали законником? На війні не можна бути таким формалістом, — посміхнувся капітан.

— Це я — формаліст? — обурився Борейко. — Ніколи не був ним і не буду. Але міг статися нещасний випадок, і кого-небудь придушило б.

— На війні з небезпекою, та ще проблематичною, рахуватись не доводиться, а тепер попрошу поїхати в управління артилерії доповісти про закінчення робіт, організувати зв'язок Утьоса з батареєю літера Б і домовитися про організацію стрільби.

— Ви б самі поїхали, Микола Васильович.

— Не люблю розмовляти з начальством. Зв'язок я доручаю Сергію Володимировичу, а артилерійську частину вам, Борис Дмитрович.

Коли третій взвод закінчив роботу, солдати кинулися качати Жуковського і хотіли були віднести його на руках у квартиру, але Борейко відсунув їх і підставив капітанові свою спину.

— Сідайте, Микола Васильович, миттю домчу до дому.

— Що це ви, бог з вами, Борис Дмитрович! — запротестував капітан.

— Раз ми програли, то мусимо, за умовою, везти третій взвод на собі. Жиганов, сідай на Родіонова, а решта хто на кого хоче! — крикнув Борейко.

Солдати кинулись сідлати один одного. Звонарьов підсадив Жуковського, і вся кавалькада, під спільний сміх та гоготання, рушила з батареї, — добре, що була обідня пора.

Борейко і Звонарьов поїхали в місто. Ліворуч розгорталось безбережне море, де все було тихо й мирно, лише на обрії маячили японські міноносці, вартуючи Артур, та біля берега взад і вперед рухались тральщики, виловлю-

ючи міни. Зате Старе місто було затягнуте хмарами диму й пилю, крізь які видні були виблиски вогню — тривало бомбардування. Над усім цим стояв суцільний гул, нагадуючи розкати грому. Вулиці здавалися вимерлими, ніде не було жодної людини, тільки зрідка пролітали навскач рикші або візник з пораненим, підібраним на вулиці. Та ось, перебиваючи всі звуки, ривкнули дванадцятидюймовіки з броненосців на рейді, посилаючи свої снаряди в далекий японський тил.

В управлінні артилерії офіцери мусили докладно розповісти про роботу, виконану на батареї.

У цей час ад'ютант доповів про прихід Бутусова. Генерал зараз же його прийняв.

— Дозвольте доповісти, ваше превосходительство, що мої розвідники-китайці виявили зловредну батарею. От схема розміщення японських облогових батарей. Ота батарея, що ми шукали, стоїть за однією із сопок у районі села Шулінмін. Наніс її на схему я зі слів китайця. До речі: з трьох розвідників-китайців повернувся тільки один. Другого спіймали японці і відрубали йому голову. Третій загинув у перестрілці. Треба б посиротілим родинам видати хоч тимчасову допомогу, а після війни призначити пенсію як сім'ям осіб, загиблих під час війни на нашій службі. Ця допомога дуже заохотить китайців. Вони завжди допомагатимуть нам, залюбки працюючи розвідниками в японському тилу.

— Стессель ніколи не піде на це. Він вважає, що найкраща нагорода китайцям за їх роботу — шибениця, — відповів генерал.

— Треба спочатку перевірити правильність здобутих відомостей, а потім уже нагороджувати китайців, — заперечив Тахателов.

— Доручаю цю справу вам. Зв'яжіться з моряками і спробуйте перевірити, що можна, з приставлених китайцями відомостей. Якщо вони підтвердяться, то й представимо їх до нагороди, а не вийде це, самі видамо грошові премії з наших економічних сум, — звернувся до Тахателова генерал.

— Слухаю. Негайно візьмуся за це, — відповів полковник.

— А як же бути з родинами загиблих? — нагадав Бутусов.

— Поки що доведеться вдатися до приватної благодій-

ності. Прошу прийняти від мене четвертний, — простяг Бутусову гроші генерал.

Тахателов і Звонарьов теж розщедрились. Всього зібрали до ста карбованців, і Бутусов узявся передати їх родинам загиблих.

Хоч самих батарей виявити не пощастило, але після обстрілу вказаного китайцем району зловредна батарея назавжди припинила стрільбу.

Після рапорту Звонарьов вийшов на вулицю. Тут він зустрів Варю, — вона йшла додому.

— Невже ви зараз з госпіталю? — спитав прапорщик.

— Так, а що?

— Але ж місто засипається снарядами.

— Я сьогодні відвозила хворих моряків у морський госпіталь. Що нового на Утьосі? Що поробляє Шурка Назаренко?

Звонарьов згадав свою розмову з Борейком.

— Справляє свій медовий місяць.

— Вийшла-таки за свого писаря! А сама переконувала мене, що скоріш у зашморг полізе, ніж піде за нього.

— Вона вийшла не за писаря.

— А за кого ж? Чи вже не за вас? Ви їй завжди подобались, хоч скільки я її запевняла, що з вас вийде такий самий чоловік, як з мене придворна фрейліна.

— Може, ви згодом і будете нею, героїня порт-артурської оборони.

— Хто ж став Шурчиним чоловіком?

— Гудима.

— Як Гудима? Я про це нічого не чула. Коли було весілля, в якій церкві, хто вінчав? Розкажіть усе докладніше. Ви, звичайно, були шафером?

— Вінчалися вони навкруг рокитового куща, а коли — точно мені не відомо.

— Не смійте говорити мерзощі! — сказала, червоніючи, Варя.

— На жаль, це сумна правда.

Варя здивовано й перелякано подивилась на Звонарьова.

— Я завтра ж заїду до неї, вилаю як слід і примушу повернутися додому.

— Але честі ви їй не повернете.

— Гудима, на мою думку, зробив підло. Я це йому просто й скажу.

— Мабуть, тоді вам краще не приїжджати до нас. Крім неприємностей для Шури, ваше відвідання не принесе нічого.

— Скандалитиму я, а не ви, а тому вам турбуватися нема про що,— і Варя, труснувши руку Звонарьову, пішла додому.

Сутінки примусили Білого відкласти стрільбу до ранку. Повідомивши про це телефоном Жуковського, друзі вирішили скористатися вільним часом, щоб відвідати Риву, у якої вони сподівалися дізнатися подробиці ескадреного бою.

Тільки-но припинилось бомбардування, на вулицю висипали юрби народу. Відкрились магазини, на «Етажерці» з'явилися перші гуляючі, і незабаром бульвар заповнила публіка. Військовий оркестр ударив бравурний марш, і життя заклекотіло.

Борейко і Звонарьов неквапливо ішли вздовж набережної. До пристані раз у раз підходили шлюпки військових суден. Надушені, усі в білому, моряки прямували на «Етажерку». Ледве вони з'явилися там, як почули на свою адресу свистки і голосну лайку стрільців, що гуляли по алеях.

— Догралися наші моряки, що їм не можна навіть з'явитися в місті, — кинув Борейко. — Я певен, що, якби броненосцями командували лейтенанти, напевно хоч би частина ескадри прорвалася у Владивосток... Чи не зайти нам по дорозі у Пушкінську школу по учительок? — запропонував раптом він.

— Це зовсім нам не по дорозі. Скажи вже одверто, Бору, що тобі хочеться побачити маленьку Олю.

— Я дуже буду засмучений, якщо з нею щось станеться.

— Збираєшся женитися на ній?

— Хто ж піде за такого п'яницю, як я... То зайдемо?

— Гарзд.

Приятелі звернули на Пушкінську вулицю. У двох-трьох місцях вони мусили сходити з тротуару, обминаючи пошкоджені бомбардуванням будинки, але школа уціліла. Тільки кам'яна садова огорожа в одному місці була

зруйнована та осколки пошкодили кілька дерев. Назустріч їм вийшла маленька життєрадісна Оля Селеніна.

— Та це, здається, сам пан Топтигін завітав до нас із своїм другом! — привітала вона гостей. — Будь ласка, заходьте у фанзу.

Офіцери пішли за нею. Тут вони застали Марію Петрівну і Льолю Лобіну. Гостей запросили сідати.

— Ми до вас по дорозі до Риви. Ходімо разом, — запропонував Борейко.

Дівчата запитально подивились на Желтову.

— Ідіть вже, а я дома посиджу! — відпустила їх Марія Петрівна.

Обидві вчительки кинулись обіймати її і побігли одягатись.

— Вас сьогодні дуже обстріляли? — спитав Звонарьов.

— Ми сховались у льох, але все ж було досить страшно.

— Чому вам не побудують бліндаж?

— Ми люди дрібні, про нас не пам'ятають. Зате недалеко звідси, у Стесселя, будують гігантський бліндаж для худоби.

Незабаром повернулись обидві вчительки разом з Стахом. Він ще сильно кульгав і пересувався, спираючись на ціпок.

— Здорів, артилеристи! — привітав він гостей. — Як воюєте?

— У резерві сидимо на Утьосі і ждемо край моря погоди. А ти як живеш?

— Рани майже що закрилися! Мій командир полку Савицький так за мною скучив, аж прислав комісію оглянути стан мого здоров'я. Мудрі ескулапи знайшли, що я вже майже одужав.

— Подумайте, старший полковий лікар заявив, що в строю Стахові не доведеться працювати, а ходити можна й помалу, — обурювалась Лобіна.

— Особливо в атаку! — посміхнувся Звонарьов.

Попроцавшись з Желтовою, всі вирушили в дорогу. Спереду йшли Єнджеєвський з Льолею, за ними Звонарьов з Олею, а позаду важко виступав Борейко.

Підходячи до Ривиного будиночка, вони ще здалека почули крізь відкриті вікна співи.

— Наші аргонавти, мабуть, благополучно повернулись, — сказала Льоля, — от ми й дізнаємось усі подробиці морського бою.

Солов'єм зальотним юність пролетіла,
Хвилею в негоді радість прошуміла, —

линуло з вікна.

Пора золотая десь-то запропала,
Сила молодеча з тілом порозтала, —

дружним хором підхопила, підходячи, компанія.

З окна визирнула Рива.

— Андрюша, до нас ідуть, — сказала вона, обернувшись у кімнату.

Спів у кімнаті припинився, але на вулиці тривав з попередньою силою:

Без любові й щастя по світу блукаю,
З лихом розійдуся, горе пострічаю.

Особливо вирізнялись сильне Олине сопрано і м'який, приглушений бас Борейка.

Господарі, вийшовши на ганок зустрічати гостей, заплодували.

— Живі й цілі, отже, все гаразд, — сказав поручик.

Дівчата цілувались, чоловіки потискували один одному руки.

— Ну, розповідай швидше все, що з вами сталось, — попросила Оля, коли всі увійшли в кімнату і посідали.

— Якби ви знали, що я відчувала за весь час бою! При кожному вибуху на «Севастополі» я майже непритомніла від страху за Андрюшу. Ні, більше я в бою брати участь не хочу! — закінчила Рива свою розповідь. — Зраділа Артуру, наче рідній Одесі!

— Але чому ж, власне, ескадра повернулась назад? — спитав Стах.

— З різних причин, — відповів Акінфієв. — В усьому Ухтомський винен. Він замість того, щоб з темрявою зібрати ескадру і спробувати ще раз іти у Владивосток, перший кинувся в Артур, а за ним і решта.

— Але чому Ессен не спробував прорватися з «Севастополем»? — спитав Звонарьов.

— У нас застопорила права машина, і ми втратили хід. Іти далі не могли. Хоч як Ессен лаявся, нічого зробити не можна було.

— А «Ретвизан», «Полтава» та інші?

— На «Ретвизане» вже при виході була пробоїна в носі, а коли він кинувся на японців, то дістав другу пробоїну в носовій частині і прийняв крізь неї стільки води, що став зариватися на ходу. Цілком природна річ, що Шенснович поквапився в Артур. У «Полтавы» була понівечена корма і погано працював руль.

— В якому ж стані був «Пересвет», що Ухтомський повернув в Артур? — допитувався Стах.

— Злі язики кажуть, що «Пересветом» командував Бойсман, пим самим командував Ухтомський, а князем командував цілий жіночий тріумвірат — його жінка, Карцева і Непеніна. Є таке японське прислів'я, що коли на кораблі кілька капітанів, то він напевно не прийде в порт за призначенням. Так трапилося і тут. «Пересвет» у бою не зазнав серйозних пошкоджень, так само як «Победа» і «Паллада». Всі вони могли спокійнісінько собі йти у Владивосток.

— Злякалися чи що? — спитала Оля.

— Cherchez la femme, Ольга Семенівна. На «Победу» і «Палладе», можливо, також були дами. Вони раз у раз непритомніли зі страху. Зацаренний із Сарнавським замість того, щоб командувати кораблями, тільки й робили, що приводили їх до свідомості, — посміхнувся Акінфієв.

— Усе лихо завжди походить від жінок, — повчально зауважив Борейко. — Добре намотай собі це на вуса, Серьожа, і бережися своєї амазонки.

Жінки бурхливо запротестували.

— Без нас ви, чоловіки, нікуди не придатні, — сказала Рива. — Подивіться на Стаха: людиною став, як оженився. А колись ходив замурзаний та брудний; коли їв, коли не їв, а тепер все в нього гаразд.

Розмова набрала жартівливого характеру. Запалили світло, зачинили вікна і сіли вечеряти.

— Що ж ви, горе-мореплавці, збираєтеся тепер робити? — поцікавився Борейко.

— Ессен думає, що Ухтомського усунуть від командування. Тоді, може, наша ескадра ще раз спробує щастя в бою.

— А поки що вас переписуть у морську піхоту або в кріпосну артилерію, — зауважив Борейко.

— Андрюшу вже призначено на Ляотешань командувати батареєю, — повідомила Рива.

— Це тільки тимчасово.

— Доти, поки ти поправишся. Ляотешань тепер найтихше місце в Артурі. Снаряди з суші не долітають, з моря туди не стріляють. Спокійне, чисте повітря, — одне слово, справжній санаторій, — сказала Льоля.

— Ти, Рива, з ним туди поїдеш? — спитала Оля.

— Мене не пусять.

— Отже, ви тимчасово станете солом'яною вдовичкою? — хитро підморгнув Борейко.

— Не підлабузнюються до неї, однаково вона на вас і дивитися не хоче, — палко озвалась Оля, збуджуючи загальний сміх.

— Наш любий Ведмідь, здається, потрапив на віршовочку, — м'яко посміхнулась Рива.

— Навряд чи знайдеться жінка, що зацікавилась би мною, — зітхнув поручик, крадькома глянувши на Олю.

— Жінка не жінка, а якийсь комарик виявляє до тебе велику зацікавленість, — засміявся Стах.

— Смертельно боюся їх! Кусає куди хоче, а його не зловиш.

— Поводьтеся як належить, тоді ніхто вас не кусатиме, — зауважила Льоля. — Ну, нам пора додому, а то мій старенький зовсім стомився, — погладила вона по голові Стаха.

Гості стали прощатися. Куїнсан, яка весь час крутилася у вітальні, кокетливо послала рукою їм навздогін поцілунок.

— Кому це ти? — спитала Рива.

— Серьожа! — і, пирснувши, китаянка втекла.

— От так Сергій Володимирович! Він, виявляється, без нас тут часу не гаяв, — зареготав Акінфієв.

Звонарьов сконфужено намагався пояснити, в чому справа, але його ніхто не слухав.

— Не зносити тобі голови, коли про це прознає Варя, — жартівливо застерігав Борейко, ще більше збентежуючи прапорщика.

Провівши учительок до Пушкінської школи, артилеристи пішли до себе на Утьос.

Тільки-но Андрюша й Рива пішли відпочивати, Куїнсан вийшла з дому і швидко побігла на міську околицю в невеличку напівзруйновану фанзу, де застала старого китайця. Вона стисло передала йому підслухані в ідальні відомості про стан російських суден після бою двадцять

восьмого липня, а також про намір ще раз вийти в море. Вислухавши її, китаєць подарував їй хризантему і намагався був обійняти, але Куїнсан із сміхом викрутилась і втекла.

Наступним ранком Звонарьов вирушив до адмірала Григоровича по телефонний кабель. Дізнавшись, в чім справа, адмірал тут же написав наказ про видачу потрібного матеріалу.

Попрощавшись з Григоровичем, прапорщик повернувся на Утьос. Перше, що він почув, підходячи до свого ганку, був лункий Варин голос з відкритого вікна кімнати Гудими.

— Візьмися за розум! Повернись додому,— умовляла вона Шурку Назаренко.

Відповіді Звонарьов не почув.

Коли через чверть години прапорщик вийшов із своєї кімнати в їдальню, він побачив, що Шурка ридеє на Вариному плечі, а поруч стоїть обурений Гудима.

— Це зовсім вас не стосується, мадемуазель. Раз завжди попрошу вас не втручатися не в свою справу.

— Шура — моя подруга, і я вважаю ваш вчинок щодо неї мерзотним! — відповідала Варя.

— Ви невиховане і грубе дівчисько! Сьогодні ж напишу про все вашому батькові і попрошу, щоб він заборонив вам з'являтися на Утьосі, — загрожував оскаженілий офіцер.

— Ходімо в кімнату, Олександр Олексійович, — тягла Шура свого коханого.

Варя з виглядом переможця вийшла на ганок.

— Як бачите, я вмію постояти не тільки за себе, а й за своїх друзів, — хвалилася вона Звонарьову.

— Навряд чи ваші дії будуть схвалені вдома.

— Що влетить мені — я знаю, але це не вперше, — труснула головою дівчина.

Белий, дізнавшись про скаргу Гудими, заборонив дочці бувати на будь-яких батареях. Далі він написав Гудимі листа, де, просячи пробачення за дочку, гостро вказав йому на непорядність його поведінки щодо Шури Назаренко.

Наступного дня на Утьосі з'явились непрохані гості: інспектор госпіталів кріпості лікар Суботін у супроводі кіль-

кох лікарів та інтендантів. Жуковський спитав про мету їх прибуття на батарею.

— Тут буде влаштовано лазарет для слабосилих і одужуючих після поранень солдатів, — відповів Суботін.

— Без відома управління артилерії я вас допустити не можу.

— Ви забуваєте, капітан, що я майже генерал своїм становищем, — показав на свої погони Суботін.

— Генерал від дизентерії, — пробурмотів, підійшовши, Борейко.

— Крім того, ми маємо відомості, що у вас є лишки продовольства, не взяті на облік інтендантством. Мені наказано оглянути ваші склади й погребі, — втрутився інтендантський чиновник.

— Без безпосереднього наказу від генерала Білого я вам нічого не покажу, — одразу схвилювався Борейко.

Суперечку припинив наказ по батареї негайно відкрити вогонь по сухопутних цілях.

— До гармат! Ціль номер тридцять! — гаркнув Борейко на всю силу своїх легень.

Солдати і офіцери кинулись на свої місця. Суботін з почтом хотіли було зачекати кінця стрільби, але гуркіт першого залпу примусив їх спішно ретируватися.

Закінчивши стрільбу, Борейко підкликав артільника, каптенармуса і повідомив їх про намір інтендантства відібрати продовольство.

— Не мають ніяких прав цього робити, — втрутився, підійшовши, Блохін. — Ми його так заховаємо, що вони ввік його не знайдуть. Накопаємо ям та ще й зацементуємо згори.

Поки Борейко орудував з солдатами, Жуковський вів дипломатичні переговори з управлінням артилерії. Бєлий запропонував капітанові чинити на свій розсуд.

— Я про це нічого не знаю! — відповів він, даючи зрозуміти, що не хоче втручатися в цю справу.

Коли розмова скінчилась, до капітана підійшов Борейко.

— Можуть приходити шукати. Три роки нишпоритимуть і нічого не знайдуть, — пояснив він.

На другий день Суботін знову з'явився на Утьосі. Для підкріплення свого авторитету він запросив з собою головного інспектора військових госпіталів Квантунської області генерала Церпицького. Хоч територія Квантуну вже

звелася до розмірів кріпості, Церпицький лишався на своїй посаді, яка стала вже міфічною. Стессель спробував був призначити його командиром другої бригади у дивізію Кондраценка. Але в першому ж бою на перевалах генерал виявив таку «слабонервність», що його негайно перевели на попередню посаду.

Невеличкий на зріст, товстенький, червонолиций, у золотих окулярах, він справляв враження добродушного любителя попоїсти та послухати скабресні анекдоти. Поруч з ним крокував високий, сухорлявий, майже зовсім сивий Суботін із звичайною гидливою міною на обличчі. За начальством ішли лікарі та інтендантські чиновники. Стояв сонячний жаркий день. Церпицький витирав хусткою спітніле обличчя і лисіючу голову.

— Чи не можна у вас дістати склянку води? — звернувся він до Жуковського.

— Дозвольте вам запропонувати нашого хлібного квасу.

Генерал погодився. Холодний, безпосередньо з льоху, запашний, пінявий квас привів Церпицького в захоплення.

— Судячи з квасу, можна думати, що у вас добре годують солдатів, капітане! — звернувся він до Жуковського.

— Це нехитра справа, коли витратити на продовольство багато більше, ніж призначено від казни, — втрутився інтендант.

— Це треба ще довести, — заперечив Борейко. — Марно язиком ляпати нічого.

— І доведу! — спалахнув інтендант.

Потім інтендант з Борейком вирушили до погребу, а Церпицький з медиками пішов у казарми. Побіжно оглянувши їх, генерал особливо зацікавився кухнею. Він зажадав пробну порцію обіду. Холодний борщ із свіжої риби і розсипчаста, зварена на парі, рисова каша дуже припали йому до смаку. Приємно посміхаючись, Церпицький довго куштував їжу, виявивши прекрасний апетит. Потім він зазирнув у казарму і, запропонувавши лікарям детально оглянути її і визначити придатність до розміщення в ній лазарету, поїхав разом з Суботиним.

Тимчасом Борейко з інтендантом робили старанний облік запасів у погребі. Лишків майже не було виявлено, але це тільки посилило підозру в інтенданта.

— Встигли сховати! — одверто заявив він поручику.

— Все, що знайдете, буде ваше, — відповів поручик.

Вийшовши з погребу і обдивившись навколо, чиновник просто пішов до того місця, де було закопано картоплю. Зовні яма була так старанно замаскована, що, стоячи навіть поруч, не можна було її помітити. Стало очевидно, що хтось вказав інтендантові це місце.

— Прошу розкопати в цьому місці, може, й знайдемо який-небудь скарб! — насмішкувато промовив чиновник, задалегідь відчуваючи торжество.

Борейко байдуже наказав Блохину і ще трьом солдатам взяти лопати.

Солдати почали копати. Знявши верхній шар землі, вони наштотувались на скелю, і хоч як довбали її кирками і лопатами, нічого не могли зробити.

— Суцільний камінь. Я сподіваюсь, що ви задоволені? — спитав Борейко у чиновника.

— Не зовсім! — і він спробував сам копати. Але скеля не піддавалась, і чиновник, з жалем зітхнувши, відійшов убік.

— Яке це стерво виказало місце ями? Блоха, знай, хто, і доповіси мені, — сердито говорив Борейко, прямуючи в казарму.

— Недаремно, значить, ми вчора розжились у моряків цементом. Недурно вони запевняли, що він одразу тужавіє і через годину його й ломом не проб'єш. На кораблях ним лагодять дрібні пробоїни, — промовив навідник Кошелєв.

— Але як же ми потім самі доберемося до картоплі? — висловив сумнів Борейко.

— Не звольте турбуватися, вашбродь. До своєї картоплі та не добратися? Не може того бути. Буркою підірвемо, а дістанемо, — заспокоїв Блохін.

Поки інтендант марно намагався виявити приховані запаси, лікарі обговорювали можливість перетворення казарми на лазарет.

— Роботи по переустаткуванню ми можемо виконати самі. У нас є інженер, тільки вкажіть, що і як треба робити, — пояснив Жуковський.

— Хто є у вас із медичного персоналу?

— Ротний фельдшер і добровільна сестра Назаренко, — повідомив Жуковський.

— Пришлемо ще одну сестру і вистачить, — зраділи ескулапи. — Можна вирушати й додому. Як у вас справи,

пане шукач скарбів? Може, приєднаєтеся до нас? — спитали вони інтенданта.

— Доведеться приїхати іншим разом! Мабуть, все вивезено з батареї у потайне місце, — похмуро відгукнувся чиновник.

— Приїжджайте хоч сто разів, нічого не знайдете! — посміхнувся Борейко.

Після від'їзду генерала і лікарів Жуковський викликав до себе Назаренка і спитав його напрямкі, чи не він це повідомив про лишки продовольства на Утьосі.

— Я собі, вашкородіє, не ворог! Сам із солдатського казана харчуюсь, — навіть образився фельдфебель.

— Розшукай, хто, і доповіси мені, — розпорядився капітан.

Минув день, другий, а винного не знаходили.

Борейко лаяв солдатів і вимагав знайти донощика за всяку ціну.

Нарешті Родіонов доповів, що інтендантам доніс писар Пахомов.

— Після служби він цілить у жандарми, от тепер і практикується, — пояснив він.

— Я з ним розправлюся сьогодні ж, — вибухнув поручик.

— Не варт вам, вашбродь, об нього руки бруднити. Ми самі крадькома та громадою покараємо його так, що все життя пам'ятатиме.

— Цур, тільки не до смерті! — застеріг Борейко, — а то почнуться суди та пересуди, і командирові роти і мені може влетіти.

Тієї ж ночі писаря підстерегли, коли він вийшов на двір, і зробили йому темну. Борейко крізь сон чув приглушені крики та сопіння, але втручатися не став. На ранок, побитого до непритомності, з череламаними ребрами, Пахомова відправили в госпіталь, де він провалявся понад місяць, але не посмів нічого розповідати про цю пригоду.

На Утьос несподівано приїхала Рива. Зійшовши з лінійки, вона зняла свої два чемодани і стала безпорадно озиратися навколо.

— Навіщо зволили нас відвідати, пані? — окликнув її з вікна Жуковський.

— Чи не можна бачити Борейка або Звонарьова? Мене призначено сюди сестрою.

— Будь ласка, сестрице, — привітно промовив капітан, виходячи на ганок. — Дозвольте, я піднесу ваші чемодани, — і він увів Риву в свою квартиру. — Я зараз накажу покликати поручика і прапорщика. Пробачте, не знаю вашого прізвища, сестрице.

— Блюм.

— Капітан Микола Васильович Жуковський.

— Дуже рада познайомитися, — і вони потиснули одне одному руки.

— Ривочка, яким це побутом ви у нас? — спитав, увійшовши, Борейко.

— Мене призначено на Утьос у лазарет для слабосилих, тільки я нічого тут не знаю.

— Ми негайно прикомандируємо до вас Сергія Володимировича, він все покаже та розкаже, — усміхнувся Жуковський.

— Він і так стане біля Ривочки на мертві якорі, — зауважив Борейко.

— Не смійте ображати Серьожу, він славний хлопчик і ніколи нічого зайвого собі не дозволить.

Незабаром з'явився і зрадлий Звонарьов.

— Переселяйся-но, брат, із своєї кімнати до мене. Вона потрібна Ривочці, — зустрів його Борейко.

Поява Риви на Утьосі внесла пожвавлення в життя батареї. Звонарьов під різними приводами цілий день «радився» з нею. Борейко підсміювався з Акінфієва, пророчачи появу у нього певних кісткових новотворів на голові. Жуковський цілими вечорами розповідав їй про свою родину. Гудима посилено підкручував вуса. Навіть Чиж намагався бути елегантним кавалером, але успіху не мав. Шура спочатку соромилася Риви, а потім швидко здружилася з нею. Солдати на батареї — і ті гадали, хто завоює Ривину прихильність.

— Не інакше, як прапорщик, — він до неї на всю силу валицяється, — прококував Лебьодкін.

— Ні, хлопці, — перебивав Блохін, — командир одружений, у Гудими — Шурка, у прапора — Варка, один тільки наш Ведмідь холостяком ходить. Вона йому й дістанеться, згадаєте моє слово, — запевняв він.

Але поручик, на великий жаль Блохіна, ставився до Риви з чисто дружньою іронією.

Увечері, в день Ривиного приїзду, Борейко зібрав солдатів і організував хорові співи. У тихому вечір-

ньому повітрі полетіли стройні звуки могутнього чоловічого хору.

Поручик перекривав усіх своїм потужним басом. На небі миготіли по-південному яскраві зірки. У повітрі проносилися блискучими крапками літаючі світлячки, з берега лунав споконвічний шум прибою, та по темній морській поверхні повзали бліді щупальця прожекторів. І понад усім цим лилася широка російська пісня...

З-за гір глухо доносилась далека стрілянина. Рива сиділа, як зачарована, поряд Жуковського.

— І часто у вас бувають такі прекрасні концерти? — спитала вона.

— Майже щодня. Борис Дмитрович великий митець у цій галузі.

Спокійно текло життя на Утьосі, і тільки долітаючий здалека глухий рокіт стрілянини та розповіді про бомбардування в місті нагадували про війну.

Сімнадцятого липня японці підійшли до кріпості і, овоївшись з позиціями, двадцять сьомого липня атакували росіян.

Ім пощастило зайняти передові позиції кріпості на східній ділянці оборони — хребти Дагушань і Сяогушань. За перше і друге серпня вони захопили на Західному фронті гори Триголову і Передову. Отже, до третього серпня на східній ділянці вони щільно підійшли до головної лінії оборони і просунулися в напрямі до основних опорних пунктів Західного фронту — гір Високої, Плоської, Дивізійної і Водопровідного редуту. Усе це уможливлювало загальний штурм кріпості.

Вранці третього серпня пройшов досить сильний дощ, очистивши і освіживши повітря. На всьому фронті було зовсім тихо. Артилерія мовчала, і лише зрідка лунали поодинокі рушничні постріли. І росіяни, і японці посилено окопувалися на своїх позиціях.

Близько десятої години ранку в напрямі від Вовчих гір з'явилась група японських вершників з великим білим прапором і попрямувала до передових позицій кріпості. Коли їм назустріч виїхав офіцер, вони пояснили йому, що майор японського генерального штабу Ямаокі бажає передати генералові Стесселю листа свого командуючого.

— Я прошу вас, пане поручик, негайно повідомити про це вашого генерала, — люб'язно посміхаючись, сказав майор.

— Зараз же дам знати про вашу пропозицію телефоном у штаб кріпості. Поки що не відмовте у ласці почекати тут. Я накажу подати сюди чаю і кофе.

Японці низько вклонялись. Незабаром підійшли ще офіцери і стрільці, і поміж недавніми ворогами зав'язалась дружня розмова. У нашвидку поставленому наметі сервірували стіл.

— Мушу засмутити доблесних захисників Артура повідомленням про загибель російського крейсера «Рюрик» у морському бою біля Корейської протоки першого серпня. Російська ескадра, як і в бою під Шантунгом, билася з такою винятковою мужністю, що адмірал Того вважав за потрібне довести про це до відома нашого імператора, — повідомив російською мовою Ямаокі.

— А де ж ті наші судна, що не повернулися в Артур? — запитали росіяни.

Майор так само докладно розповів про долю кожного корабля.

— Які ж ваші втрати у цих морських боях?

— У нас їх нема, — відповів японець.

Йому не повірили.

Незабаром прибув начальник штабу Стесселя полковник Рейс. Всі офіцери підхопились. Ямаокі відрекомендувався полковникові і передав йому пакети. Випивши потім по бокалу вина, росіяни і японці роз'їхалися на свої місця. Через чверть години перестрілка відновилась.

Стессель сам розкрив пакета і став розглядати прислані папери. Вони були написані англійською мовою, і генерал міг розібрати лише підписи.

— Генерал барон Ногі і адмірал Того. Цікаво, що можуть писати мені ці мавпи?..

— Я зараз перекладу, ваше превосходительство, — поквалився Рейс. — Тут є ще пакет морякам і невеличкий лист вашій дружині.

Звістка про японського парламентаря швидко облетіла весь Артур. У штаб один по одному прибули Фок, Кондратенко, Смирнов, Белий і адмірала князь Ухтомський і Григорович.

— От і прекрасно, — привітав їх Стессель. — Не треба нікого й скликати. Зараз же, тільки-но буде зроблено переклад, влаштуємо військову раду.

У цей час по нього прислала Віра Олексіївна, дуже ображена тим, що її чоловік навіть не зайшов до неї по-радитися перед засіданням.

— В чому справа, Анатоль? Навіщо ти так поспішаєш з обговоренням японських пропозицій? Спочатку ми повинні обговорити їх у своєму колі, а то цей божевільний Смирнов пачудить разом з моряками.

Іх розмову перервав прихід Рейса. Полковник шанобливо поцілував генеральші ручку.

— Я хотів передати вам переклад листа барона Ногі.

— Що він може повідомляти? — зацікавилась Віра Олексіївна. Вона розгорнула листа і прочитала:

«Міледі! Користуюся з нагоди засвідчити вам мою глибоку пошану і насмілююсь прикласти до цього чек у десять тисяч доларів на «Чосен Спеши банк». Ці гроші прошу вас використати на справи благодійності за своїм розсудом.

З цілковитою пошаною
Ваш покірний слуга барон *Ногі*».

— Як же я зможу реалізувати це в обложеному Артурі? — сказала вона, розглядаючи чек.

— Облога не може тривати вічно. До того ж, японці пропонують здати кріпость, не чекаючи загального штурму.

— Дулю побачать вони, не Артурі! — спалахнув Стессель. — Прочитайте все їх послання.

Рейс прочитав:

«Панові найвищому начальникові Російської армії в Порт-Артурі.

Маємо честь представити слідуюче: блискуча оборона Порт-Артура заслужила захоплення всього світу. Проте, оточений з суші і моря переважаючими силами і без надії на виручку, він кінець кінцем не може не впасти, хоч би які талановиті були воєначальники і доблесні російські солдати. Наша армія готова до штурму, і коли це станеться, доля кріпості буде вирішена. Отже, щоб уникнути зайвого кровопролиття, в ім'я людяності ми пропонуємо вам розпочати переговори про здачу. В разі вашої згоди бла-

говолить про це повідомити до десятої години завтрашнього дня, тобто вісімнадцятого серпня тридцять сьомого року Мейдзі.

З цілковитою пошаною

Генерал барон Ногі, командуючий облоговою армією, адмірал Того Хейхаціро, командуючий флотом, що блокує Порт-Артур».

— Яке нахабство! Пропонувати здати кріпость за десять тисяч доларів, — обурилась генеральша.

— Я їм пошлю дулю. Накажу змалювати із своєї руки і пошлю, — рішуче заявив Стессель. — Що вони ще там пишуть?

— Пропонують випустити із кріпості жінок, дітей, іноземців і священників до другої години завтрашнього дня.

— Жінки нам потрібні в госпіталях, так само як і священники. Без матерів дівчур не пошлеш, іноземці ж можуть розбазікати наші секрети. Отже, й ця пропозиція теж неприйнятна, — вирішила за чоловіка Віра Олексіївна.

— Але ж ми визволимось від зайвих ротів, — почав був генерал.

— Подумаєш, багато зосталось тут: жінок щось із триста, дітей півсотні, священників двадцять та десятків-два іноземців. Краще б ти вислав з Артура Смирнова та його прихвоснів разом з адміралами.

— Ви як дивитесь, Віктор Олександрович? — звернувся Стессель до свого начальника штабу.

— Як завжди, схиляюсь перед розумом глибокошановної Віри Олексіївни і приєднуюсь до її думки, — розшаркався полковник.

На цьому сімейна нарада скінчилась.

Через чверть години Стессель вголос зачитав на засіданні одержані від японців папери, благородно промовчавши про листа до своєї дружини.

— Я пошлю у відповідь японцям дулю, змальовану із моєї руки, — закінчив він свою промову.

— Як? Що? — здивовано спитало кілька чоловік.

— Пошлю оцю саму дулю, — і генерал простягнув дулю вперед.

— Ви це серйозно? — спитав Ухтомський.

— Коли ваше сіятельство звикли в себе жартувати на

броненосцях, то тут, у штабі, я це робити нікому не дозволю.

— В такому разі, як найстарший в Артурі морський начальник, протестую проти подібної відповіді.

— Раджу вам залишити протести при собі, а то я не поцеремонюсь вас послати до японців.

— Відповідь, запропоновану начальником району, я вважаю негідною російського генерала, — сказав Смирнов.

— Що ж, на вашу думку, я мушу розпочати переговори про здачу? Застерігаю, що кожного, хто тільки посміє про це почати мову, я негайно повішу, незважаючи на чини і становище! — грюкнув генерал кулаком по столу.

— Навряд чи японці зрозуміють жест вашого пресвосходительства, — зауважив Кондратенко. — Дуля означає у японців зовсім не те, що у росіян.

— А що саме?

— Так у них продажні жінки запрошують до себе чоловіків.

Присутні постаралися приховати усмішки.

— В такому разі ми пояснимо, що це означає російською мовою, — все ще наполягав трохи зніяковілий Стессель.

— Не зрозуміють і з тебе ж будуть сміятися, — відповів Фок. — Краще, на мене, відповісти коротко: «Честь і гідність Росії не можуть навіть припустити думки про здачу кріпості, аж поки не вичерпано всі можливості оборони».

— Кінець треба викинути, — порадив Кондратенко. — У такому вигляді наша відповідь ніби подає японцям надію, що все-таки згодом Артур може бути зданий.

Стессель погодився з цим, і текст відповіді було прийнято з поправкою Кондратенка.

— Тепер друге питання — чи випускати з кріпості жінок і дітей? — спитав начальник укріпленого району.

Голоси поділились. Дехто був за висилку жінок, інші проти.

— Я теж проти, — заявив Стессель і повторив докази своєї жінки.

Його несподівано підтримав Смирнов.

— Дух захисників кріпості підірве розлука їх з родинами, — сказав він.

Фок значущо покрутив пальцем біля свого лоба, але не заперечував.

Другу пропозицію японців теж відхилили.

— Доручимо полковникові Рейсу скласти відповідь і потім, переказавши її на англійську мову, завтра з ординарцем пошлемо до японців, — закрив збори Стесель.

Увечері того ж дня в будуарі Віри Олексіївни зібралися Рейс, Фок і Сахаров. Обговорювалось питання, що робити з одержаним чеком.

— Занадто невелика сума, щоб її приймати. Ми, хвалити бога, зараз стараннями поліцейстера цілком забезпечені грішми.

— Зате до мене щодня надходять скарги на його незаконні дії, — повідомив Рейс.

— І що ви з ними робите? — поцікавився Фок.

— Надсилаю йому ж таки на розслідування. Звичайно після цього повторних скарг не буває.

— Дотепно, — схвалила генеральша.

— Яку б ви суму вважали достатньою для потреб благодійного товариства? — спитав Сахаров.

— Точно в тисячу разів більше, — замість Віри Олексіївни відповів Фок.

— Побоююсь, що таких грошей у японців не знайдеться.

— Тоді ми якось обійдемося своїми коштами, — сказала генеральша.

— Так і накажете відповісти? — перепитав Рейс.

— Звичайно. І поверніть їм чек, — розпорядилась Віра Олексіївна.

Гості стали прощатися.

На другий день у призначену годину японцям було вручено відповідь на всі їх пропозиції.

Мерхли зірки. Схід щохвилини світлішав. Незабаром з-за обрію з'явилось сонце.

Деся ідалеку глухо прогримів постріл, і в незрушному досі прозорому повітрі зачувся свист снаряда. На міській околиці звився чорний султан диму. За першим пострілом розлігся другий, третій. Місто ще спало. Звуки канонади будили жителів, і ті в тривозі висипали на вулицю і злякано озиралися на всі боки. Кілька повозок, що досі повіль-

но тяглися по вулиці, із страшним гуркотом понеслися в кар'єр, страхаючи всіх на дорозі.

Жінки, хрестячись, квапливо заводили в погребі й підвали дітей.

На позиціях при першому ж пострілі все прийшло в рух: на батареях заметушилися артилеристи, повертаючи гармати в потрібному напрямі, у фортах чергові частини швидко приготувалися відбивати штурм. На валах збільшили число вартових. Резерви підтяглися до передової лінії. Артур був готовий зустріти ворога.

Канонада дужчала з кожною хвилиною. Снаряди, влучаючи в бруствери фортів і батарей, знімали стовпи піску й землі.

Скоро все злилося в одне суцільне ревіння. Перший штурм кріпості розпочався.

У тил потяглися валки нош.

Стессель спав міцним сном, коли до нього з'явився з доповіддю Рейс. Вийшла Віра Олексіївна і, дізнавшись, у чому справа, пішла будити чоловіка.

— Японці почали штурм, — насилу розштовхала вона розіспалого генерала.

— Вдерлись у місто, почалась різанина? — задихаючись від жаху, бурмотів він. — Зараз же підтягти до штабу сотню козаків з кулеметами та гарматами, — безглуздо вигукував Стессель, вкриваючись холодним потом.

— Та заспокойся ти, ради бога, Анатоль! Ніхто ще нікуди не продирався. Почалось лише загальне бомбардування. Рейс говорить, що після нього можна чекати штурму. Смирнов, Горбатовський і Кондратенко виїхали на атаківані дільниці, — повідомила Віра Олексіївна.

Нашвидку одягнувшись, від хвилювання не попадаючи в рукава, генерал, одразу постарілий та змарнілий, вийшов до свого начальника штабу. Вислухавши рапорт, Стессель наказав подати собі верхового коня.

— Я їду на форт номер два, звідки добре видно весь обстрілюваний фронт, — голосно сказав він.

— Я тебе туди не пушу, — рішуче заявила генеральша. — Тобі нема чого соватися на передову лінію. Обери собі безпечний пункт у тилу, звідки все було б видно, і сиди на ньому.

— Форт номер один майже не обстрілюється, з нього видно форт номер два і почасти проміжок між ним і третім фортом, — підказав Рейс.

— А там є міцні бліндажі? — поцікавилась Віра Олексіївна.

— Так точно. Майже півторааршинні бетонні склепіння,— доповів полковник.

— Що ж, їдь,— зітхнула генеральша.— Тільки ви, Віктор Олександрович, не дозволяйте Анатолеві ризикувати собою. Він такий неблагорозумний.

— Докладу всіх зусиль, щоб уберегти його превосходительство.

Поснідавши, Стессель і Рейс вирушили на форт № 1, далеко об'їжджаючи обстрілювані місця. Звідси з-за диму і пилу вони майже нічого не бачили, але зате тут було цілком спокійно, а люб'язний комендант форту зараз же почастував начальство запашним чаєм з коньяком. Тут аж до самого вечора Стессель провів час у цілковитій безпеці. Правда, мирну розмову інколи порушувало одержання тривожних донесень, але генерал зараз же посилав їх Смирнову або Кондратенку з написом: «Пропоную діяти на ваш розсуд, відповідно до наявних обставин». Цим і обмежувалось все його керування боем.

При першому ж пострілі генерал Кондратенко поспішив виїхати на позиції. Уже в дорозі він переконався, що найінтенсивніше обстрілюється проміжок між фортами № 2 і № 3, а також розміщене за ним Велике Орлине Гніздо. З нього відкривався прекрасний краєвид на весь Східний і Північний фронт кріпості. Туди генерал і вирушив. Незабаром його наздогнав Белий.

— Ви куди, Роман Сидорович? — спитав він.

— На Велике Орлине.

— Значить, нам по дорозі. Я вирішив там влаштувати свій спостережний пункт.

Зійшовши з коней у глибокій улоговині, безпосередньо в тилу Орлиного Гнізда, генерали стали здиратися на гору. По дорозі вони зустріли пораненого матроса.

— Ти звідки, молодець? — привітно спитав його Кондратенко.

— З оцього самого, з Гнізда,— махнув назад рукою матрос.

— Що там діється?

— Дуже японець б'є, дихнути не дає навіть. Нашого командира мічмана Вільгельмса одразу ж вбило, одну гармату попсувало, так що всього одна тільки й працює.

От перев'яжусь і назад,— показав він на руку,— а то там наших зосталось зовсім обмаль.

— Спасибі за службу, ступай з богом!

— Радий старатися, ваше превосходительство! Тільки ви ховайтесь, а то, не дай боже, може й зачепити.

— Прекрасний народ оці моряки, сміливий, меткий, ініціативний,— захоплювався Кондратенко.— Ось що значить освіта. Інший гальванер або мінер за пояс заткне нашого стрілецького офіцера.

Підніматися крутою стежкою на вершину Гнізда було досить важко. На півдорозі генерали зупинилися передихнути. Перед ними розгорнулася широка панорама обстрілюваної дільниці: праворуч, сповитий хмарою пилу, ледве проступав форт № 2. Просто, версти за дві, виднілися старі китайські редути № 1 і № 2, обнесені двома рядами дротяних загороджень. У бінокль було видно напівзруйновані бруствери і солдатів, укритих у тиловому рові. Ліворуч виразно було видно форт № 3.

— Наші батареї відповідають одним пострілом на десять японських,— збентежено сказав Кондратенко.

— Багато які з них і зовсім примушені мовчати,— відповів Бєлий.

— Досвід Кінчжоу ми використали в недостатній мірі. Гармати видно як на долоні. Батареї, де гармати замасковані, от як Залітерна, Заредутна і Вовча-Мортирна, і зараз ведуть інтенсивний вогонь. Треба буде сьогодні ж вночі замаскувати решту батарей.

Генерали вирушили далі. Поява їх дуже здивувала коменданта форту капітана Кремньова.

— Ваше превосходительство, як ви сюди потрапили? Тут вас можуть поранити,— стривожено сказав він.

— Ми звикли ділити труди й небезпеки із своїми підлеглими. Що у вас діється? — озвався Кондратенко.

— Відсиджуємося, чекаємо, поки вщухне стрілянина, щоб полагодити пошкодження і винести тяжко поранених.

Кондратенко став обходити укріплення. Знадвору на брустверах були тільки вартові, решта ховалася по бліндажах. Заглядаючи в кожний бліндаж, генерал голосно вітався з солдатами і весело жартував. Раптом поблизу розірвався снаряд, і вмить усе заволокло густою пеленою диму.

З найближчого бліндажа вискочило двоє солдатів і, схопивши свого начальника дивізії за рукав, просто вштовхнули його в бліндаж.

— Та хіба ж так можна, ваше превосходительство, Роман Сидорович! — з докором сказав один із стрільців.

У тісному бліндажі, присівши на скатаній шинелі, Кондратенко розпочав розмову із стрільцями.

— Як ви тут харчуєтесь? — спитав він.

— Увечері з темрявою підвозять кухню, а от з водою у нас погано: спека, пити хочеться, а води обмаль, та вона й протухає скоро, — нарікали солдати.

— А японця не боїтесь?

— Ні. Нам би ще парочку кулеметів, тоді йому в наше Гніздо вік не забратися, — переконано відповіли стрільці.

Генерал швидко робив замітки у себе в книжці.

Скориставшись з припинення бомбардування, він вирушив далі, а солдати взялися лагодити зруйновані бруствери і очищати окопи. Матроси поралися біля пошкоджених гармат. Тут же давав вказівки Белий.

До нього підійшов Кондратенко, і обидва генерали вирушили в тил.

— Тепер куди, Роман Сидорович? — спитав Белий, сідаючи верхи.

— Пошукаємо Смирнова, він десь на Скелястому кряжі. Може, там і Стессель теж.

— Навряд. Вони вкупі ніколи не бувають.

— Так, дивне в нас становище в Артурі. Фактично два коменданти, а крім того, ще окремий командуючий флотом, і всі вони один з одним воюють. Спробуй-но тут маневрувати між трьома превосходительствами, — задумано сказав Кондратенко.

— Я давно вже вирішив вислухувати накази всіх, а робити по-своєму або за погодженням з вами, — озвався Белий.

— Яку, на вашу думку, ділянку буде атаковано?

— Найслабше місце в Артурі — це лівий фланг. Якщо японці прорвуться від Голубиної бухти до Ляотешаню, то Артуру буде мат за два ходи. Та вони, мабуть, хочуть відкритою силою вдертися в місто, форсувавши лінію між фортами номер два і номер три. Тут проміжок прикривають всього два старі польового типу редути — номер один і номер два.

Генерали доїхали до сусіднього хребта, що мав назву Скелястого кряжу. За ним стояли резерви і польові батареї в запряжках.

Побачивши генералів, до них підійшов командир сьомого стрілецького артилерійського дивізіону полковник Мехмандаров, широплечий, з густою чорною бородою.

— Ми, ваше превосходительство, з самого рання стирчимо тут не знати чого. Води нема. Спека, пил. Гедзі непокоять коней,— доповів полковник.

— Хто вас сюди послав?

— Генерал Смирнов викликав за тривоною,— з кавказьким акцентом відповів полковник.

— Ви не знаєте, де він сам?

— Далі, на хребті. Сидить за великим каменем, все щось пише, ні на що не звертає уваги,— досадливо сказав Мехмандаров.

— Я зараз поговорю з ним,— обіцяв Кондратенко.

Білий і Кондратенко з півгодини шукали Смирнова і нарешті знайшли його з його начальником штабу, товстим, високим полковником Хвостовим. Генерал диктував йому довжелезний наказ.

— От добре, що ви приїхали,— радісно зустрів він прибулих.— Я розробив десять можливих варіантів приступів штурму кріпості і заходів проти них. От прочитайте! — і Смирнов, діставши жмут списаного паперу, почав читати:

— «Варіант номер один. Штурмуються форти номер два і номер три. Частинам двадцять п'ятого стрілецького полку зайняти...» — Далі йшов якнай докладніший перелік аж до взводів, куди і куди рухатися у точно визначений до хвилини час.— Тепер про артилерію послухайте, Василь Федорович! — і Смирнов став перелічувати, які батареї і куди мають стріляти, якими снарядами, на якому прицілі.

— Тепер варіант номер два,— з захопленням продовжував комендант.

Білий сердито сопів.

Кондратенко нервово пощипував борідку, поглядаючи то на Білого, то на Хвостова. Минуло не менш як година, аж поки скінчилось читання.

— Ну, як, Роман Сидорович, я, здається, нічого не забув? — звернувся до Кондратенка Смирнов.

— Навряд чи можливо передбачити все, ваше превосходительство. А крім того, це розпорядження треба погодити з генералом Стесселем.

— Він, напевно, відхилить мою пропозицію...— сумно заявив Смирнов.

«І добре зробить», не міг не подумати Кондратенко. Смирнов казав далі:

— Відхилить... Не тому, що вона погана, а тому, що вона виходить від мене. Чи не могли б ви, Роман Сидорович, від свого імені доповісти йому мої намітки?

— Стессель одразу здогадається, що вона виходить не від мене,— сказав Кондратенко вголос, а про себе подумав: «Бо я такої нісенітниці ніколи не запропонував би».

Генерали помовчали.

— Ваше превосходительство, більшість батарей дуже пошкоджено і не зможе підтримати стрільців під час штурму,— промовив Бєлий.— Треба просити допомоги у флоту.

— Поза Стесселем до моряків звертатися незручно. Він же напевно запротестує.

— Я беру на себе доповісти йому про це,— підтримав Бєлого Кондратенко.

Під'їхав Мехмандаров і знову попросив дозволу відвести батареї на водопій.

— А то вже двоє коней загинули від спеки,— додав він.

— Ні, ні. Цим ви порушуєте мій варіант номер три відбивання японської атаки. Підождіть до вечора,— наказав Смирнов.

— На цей час у мене не зостанеться коней у запряжках.

— Польова артилерія зараз нам не потрібна. Приготувань до атаки ніде не видно. Дивізіон, на мою думку, можна відпустити,— зауважив Кондратенко.

— Прошу не заперечувати, коли я наказую! — спалахнув Смирнов.

— Слухаю! — виструнчився Роман Сидорович.— Василь Федорович, їдьмо далі!

— Генерал Бєлий повинен бути при мені.

Бєлий мусив підкоритися. Кондратенко, ні з ким не попрощавшись, вийшов.

— Залиште одну батарею на місці, а дві відведіть у ближній тил на водопій,— наказав він Мехмандарову.

— Спасибі, Роман Сидорович! — палко вигукнув полковник.— Із цим упертюхом однаково ні до чого не домовишся.— І зраділий командир дивізіону поскакав уперед.

Увечері на квартирі у Стесселя зібрались на військову раду Кондратенко, Белий, Фок, Рейс і адмірал Ухтомський. Бракувало самого тільки Смирнова, але він замість себе прислав Хвостова. Вислухавши рапорти підлеглих, Стессель запропонував висловитися про заходи посилення оборони кріпості.

— Комендант представив свої міркування з цього приводу,— доповів Рейс і подав смирновські варіанти.

Стессель став читати їх вголос. Серед присутніх пролунали окремі смішки.

— Дурниця, нісенітниця! — кинув Стессель записки на стіл.— Полковнику Хвостов, пропоную вам порадити вашому начальникові утриматися надалі від літератури подібного роду, інакше я його до кінця облоги посаджу в божевільню.

— Давно пора! — з місця відгукнувся генерал Нікітін.— Ти ще, Анатолій Михайлович, не знаєш, що з його вини у сьомому дивізіоні сьогодні загинуло від спеки та браку води кілька коней.

— Призначаю комісію для розслідування цієї справи під твоїм головуванням. Пропоную за ніч вжити всіх заходів, щоб усунути завдані укріпленням пошкодження,— наказав Стессель.

На Електричному Утьосі тривало попереднє розмірене життя. Зранку кожен робив свою справу. Кілька разів батарея відкривала вогонь по сухопутних цілях. Перед обідом ходили купатися. На морі аж до обрію все було спокійно, лише безперестанний гуркіт, долітаючи з-за Золотої гори, свідчив, що бомбардування не припиняється. Після полудня над містом знялась величезна хмара чорного диму. Борецько наказав телефоністам дізнатися, в чому справа. Виявилось, що в порту горять склади з мастилом, огонь перекинувся на сусідні будинки, і запалала майже вся територія порту.

— Дуже горить, вашескородіє. Япошка по пожежі бити став ще сильніш. Не дає гасити,— окаячою скоромовкою доповів старший телефоніст Юркін.

— А на фронті що діється?

— Чути, япошка штурм готує. Генерал наш весь день на позиціях.

Під час обіду поручик запропонував Жуковському сходити в місто дізнатися, що там коїться.

Капітан погодився і дозволив йому із Звонарьовим іти на розвідку.

Солдати також були стурбовані подіями.

— Як би японець не прорвався в місто. Візьме він нас голіруч.

— Ач, ви які боягузи стали, одразу так у руки і даєтесь! — втрутився в розмову Блохін.— Нас на Утьосі триста чоловік, та три баби, та п'ять гармат. Щоб нас подолати, потрібна аж ціла дивізія.

— Розхвастався ти, Блоха, не на добро,— посміхнувся Борейко.

— Якби нам щодня давали по склянці горілки, ані-защо б японцеві Артура не взяти,— хитренько посміхнувся солдат.

— Не підлещуйся, не дам! Хочеш зі мною іти в місто?

— Так точно, вмить чисте надягну,— і Блохін зник.

Незабаром усі трое йшли по шосе в обхід Золотої гори.

Спереду виступав Борейко, за ним поспішали Звонарьов та Блохін. Дійшовши до хребта, поручик на мить зупинився обдивитись.

Місто було затягнуте густим чорним димом. То тут, то там спалахували розриви. У повітрі безперестанно звідусіль шипіли снаряди. З батареї Золотої гори, наче з кратера вулкану, через однаковий час вилітали величезні стовпи полум'я, і повітря прорізував шум двадцятипудової бомби. Ліворуч крізь дим видно було яскраво освітлену сонцем поверхню рейду і броненосці на ньому. Канонада досягла найвищого напруження.

— Ну й діла, матінко моя! — промовив Блохін.— Такого ми і під Кінжовою не бачили.

— Ціла! — раптом голосно сказав Борейко і ткнув рукою в простір.

— Хто? — спитав Звонарьов.

— Пушкінська школа, звичайно!

Прапорщик збагнув, що всю подорож його друг задумав з метою побачити маленьку вчительку з блакитними очима, і, посміхнувшись, сказав:

— Хитруеш ти, Боря, по-дитячому! Понавигадував скільки, а виявляється, треба всього тільки дізнатися, чи ціла твоя дама серця.

— Заткнись, не до тебе! — буркнув у відповідь поручик і пішов далі.

Вулиці були порожні. Мешканці ховались по підвалах і погребах, і лише самі невгавні хлоп'ята визирали з-під брам при кожному близькому падінні снаряда. Блохін ішов, півголосом лаючись.

Неподалік спереду розлігся вибух, і все навколо заволоклося вапшовим пилом. У розваленому будинку пронизливо завив собака.

— Шкода пса, мабуть сильно зачепило. Ех, житуха ж пішла в Артурі! — бурмотів солдат.

Почекавши, поки розвіється пил і впадуть останні уламки, пішли далі. Тротуар і брук були завалені горами каміння та будівельного сміття. Двоповерховий цегляний будинок стояв зруйнований від даху до фундаменту. Було видно середину кімнат: диван, вкритий килимом, неприбране ліжко; у кухні з пошкодженого крана біла вода. У клітці валявся догори лапками папуга; кіт перелякано метушився по горищі. Людей підс не було.

— Вчасно пішли, — зауважив Блохін.

Борейко все прискорював кроки, аж поки опинився перед двоповерховим будинком Пушкінської школи. Вона була не пошкоджена. Правда, навколо темніли воронки від снарядів і в багатьох вікнах бракувало шибок. Офіцерів гукнули з підвалу. Нагнувшись, Звонарьов побачив, що в невеликому приміщенні тулиться натовп перев'язаних людей.

— Та тут поранені, — повідомив він, — з ними, мабуть, і сестри.

За рогом виявили двері у підвальне приміщення. Зігнувшись мало не вдвоє, Борейко ступнув униз сходами. Назустріч ішла Марія Петрівна.

— Ви поранені? Прийшли на перев'язку? — злякано спитала вона.

— Поки що всі цілі і прийшли дізнатися, як ви живете, — відповів поручик.

— Яке вже тут життя, коли щохвилини ждемо смерті. Зранку сидимо тут у тісноті й задусі. Чи скоро все це скінчиться?

— З темрявою, треба вважати, настане передишка.

Офіцери обійшли навколо будинку.

— Я тут поміркую щодо цього, а тебе попрошу з'ясувати обстановку на позиції. На зворотній дорозі знайдеш за мною,— запропонував Борейко другові.

— Та вже гаразд! Пішли, Блохін, далі,— погодився Звонарьов.

Чим далі від порту, тим рідше падали снаряди. Дійшовши до Нового китайського міста, розташованого за муром, що оточує місто, наші подорожники зіткнули вільно. Цікаві, переповнюючи вулиці, здалека спостерігали бомбардування.

— Як це вас не зачепило на вулицях? — здивовано дивилися вони на Звонарьова і Блохіна.

— Ми заворожені, нас осколки і кулі не беруть, тільки шаблею дістати можна,— відбувався жартами солдат.

Проминувши місто, вони побачили перед собою лінійно найближчих укріплень. За поворотом дороги відкрилася Залітерна висота, а поза нею ледве виступала батарея літера Б. Над нею вилися димки шрапнелей, впереміж з чорними фонтанами гранат. Дорогою в тил тяглися рикші і візники з пораненими, підводи з будівельними матеріалами; знімали куряву зарядні ящики, брязкотіли інтендантські повозки.

Блохін розпитав, що діється на позиціях.

— Другу добу б'є косорилий, не дає навіть кухні підвезти,— нарікали солдати.

— А штурму не робить?

— Поки що не видно. Може, на ніч і полізе. Либонь розуміє, що довго в розбитих окопах не всидиш.

Коли раптом над Залітерною звився величезний стовп вогню і чорного диму, утворивши конус вершком вниз. Він швидко зростав, застилаючи Залітерну і все навколо. Потім дим повільно відокремився від землі і обернувся на темну хмару. Тільки тоді долетів глухий удар вибуху і стало видно, як люди метнулись урозтіч.

— Залітерна злетіла в повітря,— перелякано закричав Звонарьов, і обидва артилеристи прожогом кинулися до батареї.

Коли вони порівнялися з перев'язним пунктом, влаштованим за Залітерною, туди вже переносили поранених і вбитих з батареї. Одним з перших принесли її командира штабс-капітана Високих. Його жахливо обпекло вибухом. Усе тіло було суцільним пухирем, обличчя спотво-

рене до невпізнанності. Він ще трохи стогнав, але незабаром затихнув.

Легко поранені солдати брели групами і поодиноці. Незабаром з батареї літера Б піднесли ще двох офіцерів — давніх знайомих Звонарьова з Кінчжоуського бою — підпоручика Садикова і поручика Соломонова. У першого в черепі загруз осколок гранати, і він був непритомний. Соломонову пошкодило обидві ноги, але він кріпився і не стогнав, тільки бліде обличчя і холодний піт на лобі свідчили про тяжкі страждання. Побачивши Звонарьова, Соломонов попросив у нього горілки. Прапорщик розвів руками.

— Дуже прошу вас, дістаньте мені хоч би денатурату, а то я здохну негайно,— благав офіцер.

Звонарьов безпорадно озирнувся.

— Сергій Володимирович, ваша баришня тут! — раптом сказав Блохін.

— Яка баришня? — не одразу зрозумів Звонарьов.

— Та Варка, тобто генерала Белого дочка. Он там у куточку нагнулися над ношами. Може, вони спиртику для їх благородія дістануть.

Прапорщик гукнув Варю.

— Ви як тут опинились? — спитала вона, підходячи до Звонарьова. Її білий фартушок був весь замазаний кров'ю, навіть на хустці були червоні плями. Волосся розкуйовдилось і вибилось назовні.

Прапорщик передав прохання Соломонова.

— Зараз принесу,— і Варя зникла.

Блохін побіг з радісною звісткою до пораненого офіцера. Слідом за ним з'явилась і дівчина із склянкою вина.

— Пийте, воно вас підкріпить! Куди ви поранені? — і Варя стала швидко розбинтовувати ноги Соломонова.— Рани не тяжкі, важливо тільки їх не забруднити.

У цей час до пункту під'їхав Білий і, побачивши Звонарьова, підкликав його до себе.

— На батареї літера Б і Залітерній не лишилося ані одного офіцера. Ідьте зараз же туди. Налагодьте спочатку стрільбу на Залітерній, а потім візьміться за літеру Б. Я викликаю із Утьоса вашу роту. До її приходу ви мусите орудувати сам один,— розпорядився генерал.— Ти не з сьомої роти? — звернувся він до Блохіна.

— Так точно, ваше превосходительство, із сьомої!

— Їздити верхи вмієш?

— Змалку коні пас.

— Відвезеш мого наказу на Утьос.

Через хвилину Блохін, по-розбійницькому свиснувши, кар'єром вилетів на дорогу.

— Заїдь в школу! — ледве встигнув крикнути йому навздогін прапорщик. Солдат кивнув головою і зник.

Звонарьов став прощатися.

— Глядіть, на батареях дуже небезпечно. Сьогодні вже вбило чотирьох і поранило трьох артилерійських офіцерів, а солдатів лишилося менше як половина. Не геройствуйте, будь ласка, — з тривогою в голосі проговорила Варя. — Обіцяєте?

— Та я ж усім відомий боягуз! — посміхнувся у відповідь прапорщик.

— Коли що з вами трапиться, повідомте — я вмить прилечу, — пообіцяла Варя.

— А ви заходьте на Залітерну відпочити. Я, мабуть, до ранку працюватиму над полагодженням різних пошкоджень.

Варя потяглась до Звонарьова. На мить йому здалось, що вона хоче його поцілувати, і він здивовано глянув на неї. Дівчина зніяковіла і поспішила відійти.

— Може, я й скористаюся з вашого запрошення, — вже здалеку сказала вона.

На Залітерній був цілковитий розгром. На правому фланзі батареї зяяла величезна яма вибухлого порохового погребка. Навколо все було засипано землею, уламками бетону, обгорілими дошками. Тут же валялось з десяток пошматованих трупів. Їдко тхнуло димом і горілим м'ясом. Із чотирьох гармат лише одна лівофлангова морська Армстронга була не пошкоджена. По батареї бродило кілька артилеристів. Звонарьов підкликав їх.

— Мене прислано до вас командиром, — повідомив він. — Що сталося тут під час бою вчора і сьогодні?

— Вчора він бив усе мимо, бо не бачив батареї. Сьогодні з самого ранечка вивісив на небо ковбасу, з неї побачив батарею і почав шкварити просто по ній. А потім як вдарить у погріб. Кого пошматовувало, кого позаносило на п'ятдесят сажнів навколо.

Прапорщик розпорядився знести тіла вбитих за батарею і почати полагодження бруствера, потім пішов на батарею літера Б.

Обігнувши Залітерну гору і розташовані на її схилі

стрілецькі окопи, Звонарьов став підніматися дорогою до батареї літера Б. З обох боків вона була обгороджена так званою Китайською стінкою — валом, побудованим ще німецькими інженерами під час панування китайців у Артурі. Вал був півтора сажня заввишки і до двох з половиною завтовшки. Зарослий травою, він прекрасно зливався з місцевістю, а тому його особливо зручно було використати для оборони проміжків між фортами і укріпленнями.

Обстріл літери Б ще тривав. Батарея мовчала. Солдати сиділи по бліндажах, зрідка визираючи назовні.

Вкупі з фейерверкером прапорщик обійшов батарею. Уцілили всього три гармати. Земляні бруствери знесло снарядами, оголився бетон.

З професійною цікавістю Звонарьов старанно розглядав усі пошкодження. Солдати здивовано стежили, як він повзав на колінах і обмацував воронки від снарядів, вимірюючи їх глибину і діаметр.

— Ну, от що, хлопці, годі по казематах сидіти. Гайда лагодити платформи і бруствери! — скомандував Звонарьов.

Незабаром усі здорові й легко поранені засипали вибоїни і лагодили гарматні платформи.

Звонарьов пройшов на командний пункт, — як і на За-літерній, це була броньова башточка з прорізом спереду. Крізь нього видно було два ряди стрілецьких окопів з дротяними загородками. Далеко вниз метушились темні фігурки японців. Вечоріло. Сонце схилилось до вершин синіючих далеко Вовчих гір. По долинах вже лягла вечірня тінь. Бомбардування ушухло. Потягло прохолодою. У тилу забрязкотіли, під'їжджаючи, кухні. Надходила ніч, три-вожна, повна несподіванок.

Коли Звонарьов повернувся на батарею, у темряві з'явилась велика постать Борейка.

— Що у вас тут діється? — спитав він.

Звонарьов докладно доповів.

— Темно дуже, при ручних ліхтарях працювати доводиться. Проектор не діє, — закінчив він рапорт.

Хтось із солдатів повідомив:

— Вчора вдень на батарею прислали якусь дивовижну гармату, — коротка, мідна, на жабу схожа. Казали — для освітлювання, замість ракет. Тільки ніхто не збагне, як нею користуватись.

— Де вона? — спитав Борейко.

З крайнього каземату витягли маленьку мідну гармату на дерев'яному лафеті.

— Півпудова, гладкостінна, з дула заряджувана мортира для стрільби брандскугелями — запальними снарядами, — визначив Борейко. — А снаряди для неї є?

— Так точно! Чудні такі — два залізні денця, з'єднані прутком, а всередині не знати щось — на колір сіре та їдке.

Такими снарядами півстоліття тому у Севастополі стріляли по дерев'яних морських кораблях і кріпосних будовах, підпалюючи їх.

— Чи не можна її зараз спробувати? — попросив Зварьов.

— Тільки десь далі від батареї, щоб не привернути на неї вогню японців.

Мортирку на руках знесли вбік і встановили за Китайською стінкою. Потім у дуло насипали пороху, забили паперовим пижем і вставили бочкоподібний брандскугель. У запальний отвір вклали запальну дерев'яну трубку і з допомогою довгої палиці з фітилем на кінці — пальника — підпалили.

Мортирка випалила із страшним гуркотом і перекинулася навзнік. Брандскугель вогняною кулею з шипінням звився в небеса, непогано освітлюючи місцевість. Описавши круту траєкторію, він вогненным ядром впав у японські розташування. Звідти долетіли зойки переляку, а слідом затрікотів частий рушничний вогонь. Артилеристи закричали від захоплення:

— Не сподобалось, мабуть, япошці наше частування. Смаженим м'ясом запахло! Чи не можна, вашбродь, ще «кухню» їм послати?

Але поручик не дозволив і послав усіх назад на батарею.

Незабаром з тилу долетів голосний спів у супроводі молодецького посвисту:

Солдатоньки, браві хлоп'ятоньки!
А де в вас дружини?
В нас дружини — це гармати й міни,
Ось де в нас дружини!

— Наші топають, — впізнав Борейко розбійницький свист Блохіна.

Він не помилився. На батареї з'явилися Жуковський з Гудимою, а за ними підійшла вся рота.

— Я з Олексієм Андрійовичем лишусь тут, а вас із Сергієм Володимировичем попрошу з першим взводом піти на Залігерну,— вирішив капітан, вислухавши рапорт Борейка.

— Слухаю! Перший взвод до мене! Пішли на свою батарею! — скомандував Борейко.

На Залігерній було далеко спокійніше, як на батареї літера Б. Рушничні кулі сюди не залітали, снаряди влучали рідше. Вздовж батареї були розкладені вогнища, і навколо них грілися солдати. З приходом утьосівців усе пожвавилось. Цілу ніч до світанку артилеристи лагодили гармати й бліндажі. Звонарьов з Лебьодкіним, Смекаловим і Юркіним налагоджували пошкоджений прожектор, електричне освітлення, ремонтували водопровід, майстрували козирки над гарматами для маскировки. Перед світанком з'явилась стомлена Варя.

— Серьожа, по твою душу прийшли! — закричав Борейко, побачивши її.

— Я так стомилась, що падаю з ніг,— поскаржилась Варя.— Високих помер півгодини тому, Садиков лежить непритомний, у Соломонова складний перелом обох ніг.

— Шкода Високих,— зітхнув Борейко.— Ідть-но, прекрасна амазонка, спати в наш бліндаж,— зласкавився він.— На сон грядущий вас перехрестить і поцілує ваш коханий Серьоженька.

— Ведмідь, пощадить, я така стомлена, що не можу вас нагородити ляпасом за ваші дерзоці.

Звонарьов відвів дівчину у свій бліндаж.

Роботи тривали цілу ніч. Вже схід посірішав, коли сон остаточно повалив усіх. Люди поснули де хто, попідкладавши під себе шинелі, а то й просто на землі.

— Уставати! Япошка лізе на штурм! — оглушливо рявкнув Борейко.— До гармат, зарядити картечню!

На батареї одразу заворушилися. Солдати, протираючи очі, бігли на свої місця.

Заляскали гарматні замки, засовались хоботи гармат. Номери квапливо підносили з погребів картеч і картуші з порохом.

— Готово! — один по одному доповідали фейерверкери.

— Стеж за гребенем: тільки там з'явиться косорилий— так і бий! Серьожа, зостанешся на батареї, а я буду на спостережному пункті,— розпорядився поручик.

Звонарьов обдивився. Сонце тільки-но зійшло, в улоговинах ще лежали досвітні тіні. Десь поза горою чулась сильна рушнична стрілянина, переривана безладними гарматними пострілами. Здалека долітав протяжний крик — не то «ура», не то «банзай». Коли перша метушня вщухла, солдати насторожено стали озиратися по всіх напрямках, розшукуючи ворога. Але ні спереду, ні праворуч, ні ліворуч нікого не було видно.

— Вашбродь, дозвольте вислати вперед людей японця постерегти! — попросив Блохін.

Прапорщик послав кілька чоловік ліворуч від позицій, а сам вийшов на дорогу до батареї літера Б. Вона вся була оповита димом і пилом, крізь які раз у раз спалахували блискавки пострілів. На підступах до батареї видно було густі японські цепі,— їх змітало картеччю. За батареєю безладно з'юрмились стрільці, які пішли геть з окопів. Було добре видно, як офіцер наспіх вишиковував їх для контратаки.

— На «літербе» японський флаг! — закричав Блохін. Серед батареї на бруствері майоріло біле полотнище з червоним кругом посередині.

— Вашбродь! — підбіг до прапорщика телефоніст Юркін,— поручик наказали йти на виручку.

Не встиг ще Звонарьов збагнути, що він має робити, а Блохін і десятків зо два солдатів уже бігли з гвинтівками наперевіс по дорозі до атакованої батареї. Артилеристів наздогнала рота стрільців з резерву. Але японці вже відійшли від батареї. Перше, що прапорщик побачив, був поранений у ногу Гудима. Він похапцем робив собі перев'язку з допомогою свого денщика. Жуковський метушився біля гармат, стараючись налагодити стрільбу. Втрат не було.

— Щасливо відбулись! — перемагаючи біль, говорив Гудима.— Стріляли на картеч до останнього, а коли схопились за рушниці, то вони, виявилось, в казематах,— спасібі, стрільці виручили.

— Боягузи, заплямували наш Утьос! — лаявся Блохін.— Ми під Кінжовою тримались до кінця і відступили тільки тоді, як нікого вже на позиції не зосталось.

— Тобі добре було на Залітерній, а нас тут оточили,

і не дуже хотілося, щоб нам повипускали кишки,—виправдувався Лепьохін.

Жуковський наказав Звонарьову обстрілювати японців у фланг з розташованих на лівому фланзі польових гармат. Ці гармати обслуговували солдати третього взводу, навідники якого, Гнедін і Воблій, були дуже точні і акуратні в роботі, але повільні, за що їм не раз влітало від Борейка. Звонарьов застав їх, коли вони обшукували два японські трупи.

— Вашбродь, це вам! — подав Гнедін японську карту Звонарьову.

На карті було докладно нанесено всі батареї Порт-артурської кріпості і вказано калібри встановлених гармат, розміщення прожекторів і порохових складів. Прапорщика дуже здивувала така обізнаність японців.

У другій половині дня японці знову кинулися на штурм. Вони швидко захопили висунуті вперед редути № 1 і № 2 і Куропаткінський люнет. Жуковський поспішив до Звонарьова.

➤ Сергій Володимирович, діла наші погані, того й дивись, ворог прорветься до нас у тил. В разі відходу ви із взводом лишитеся в прикритті,— розпорядився він.

— А Залітерна як?

— Нехай вже там Борейко сам дбає за себе. Найбільше, коли підтримаємо його своїм вогнем у фланг наступаючим.

У цей час японці місцями вже перебралися через Китайську стінку і стали підніматися на Залітерну гору і розташоване за півверсти на схід від неї Мале Орлине Гніздо. Повернувши в цьому напрямі гармату, Звонарьов відкрив шрапнельний вогонь, Гнедін і Воблій неквапливо наводили гармату і після кожного пострілу, прикривши очі рукою, уважно стежили за розривами снарядів.

— Приціл, вашескородіє, треба додати на одну поділку, а трубку покоротити,— порадили вони Звонарьову.

— Гаразд, тільки не баріться, зараз кожна секунда дорога! Жваво наводь! Плі!

Але ні Гнедін, ні Воблій не вмiли квапитися. Нарешті, прапорщик не витримав.

— Іди к чорту, тобі тільки бліх ловити, а не штурм відбивати! — прогнав він навідника і сам одразу став давати вдвоє більше пострілів, але влучність їх була все-таки гірша, ніж у Гнедіна.

— Марно снаряди розкидаєте, вашбродь,— зауважив ображений Гнедін.

Потім Звонарьов прогнав і Воблого.

— Ставай правильним, а Жиганов буде навідником. Шквар, Жиганов, як слід! — наказав він фейерверкерові.

Постріли загриміли один по одному. Номери ледве встигали накатувати гармати на місце. Несподіваний обстріл з флангу і тилу примусив японців відкотитися назад. Помітивши це, сусідні батареї взяли японців під перекресний вогонь. Устилаючи землю трупами, юрби ворогів стрімголов кинулися в тил, і тут по них вдарила власна артилерія, прагнучи зупинити відступ. Але все було даремно. Японські солдати не оглядаючись тікали. З російських укріплень один по одному зникали прапори країни Сходячого сонця. Стрілянина вщухала.

— Відбій! Поставити гармати на місце!—наказав прапорщик.— А вас, обох навідників, я пошлю на Залітерну, до поручика, він навчить вас рухатися жвавіше,— напався він на Гнедіна і Воблого.

Ті здивовано дивились на завжди спокійного і витриманого офіцера.

— Ви врятували становище, Сергій Володимирович! Якби ви спізнилися на одну-дві хвилини відкрити вогонь, японці захопили б другу лінію оборони, і дорога в місто була б їм відкрита,— підійшов Жуковський.

Фок роздратовано ходив по своєму кабінету. Перед ним шанобливо стояв Сахаров.

— Зрозумійте мене,— гарячився генерал.— Я не можу затримувати резерви до безкінця. З самого ранку мені не дають спокою Смирнов і Кондратенко. З усієї моєї дивізії в мене лишилося всього три батальйони. Мені з великими труднощами пощастило переконати Стесселя зберегти їх як особисту охорону його і його штабу.

— Запевняю ваше превосходительство, ще з півгодини — з годину, і японці вдеруться в місто. Тільки не давайте більше жодного солдата з резерву,— палко переконував Сахаров.

— Але всю справу можуть попсувати моряки. Вони дуже сміливі і нещадно б'ють цих проклятих макак.

— Я вжив заходів, щоб вони не потрапили туди, куди треба.

— Які там заходи! Вони з власної ініціативи звернули на атаковану дільницю і зараз підходять до Залітерної і Орлиного Гнізда замість першого форту, куди їх послали.

— Не встигнуть! Батарея літери Б примушена мовчати, редути і форт номер два взято...

— Довідайтесь про обстановку у телефоністів,— кивнув Фок.

Сахаров зник і скоро повернувся.

— Цілковитий успіх! Взято Китайську стінку. Залітерну оточено, Орлине Гніздо штурмують,— доповів він.— Стессель зовсім запаморочився і йде сюди. Кондратенко не знає де, Смирнов теж.

— Кондратенко на Великому Орлиному Гнізді і звідти керує всіма діями. На Смирнова мені начхати. Я однаково не стану з ним рахуватись. Спробую умовити Стесселя не давати більше людей з резерву.

Увійшов Стессель, зовсім пригнічений і знервований. Він розгублено озирався на всі боки.

— Олександр Вікторович, що робити? Японці, так і чекай, вдеруться в місто і вчинять різанину, як під час взяття Артура за китайської війни.

— Насамперед стягнути сюди, до штабу, усі резерви, які є, і козачу сотню, щоб у разі прориву ми мали під рукою силу. Це охоронить нас від японців у перший момент, а потім можна буде з ними розпочати переговори.

— Але Кондратенко вимагає допомоги, він певен, що зможе відбити штурм, якщо йому пришлють хоч би два батальйони. У тебе скільки залилось?

— Три батальйони.

— Пошли на позиції два, а один нехай буде тут.

— Не дам ані одного солдата!

— Чому?*

— Не хочу здихати передчасно і тобі не раджу! Ми вже старі і самі себе захистити не зможемо, не кажучи вже про твою родину. Один батальйон буде зім'ято негайно, і уяви собі, що тоді станеться!

— Це, звичайно, правда. Але ще краще японців зовсім не пускати в місто.

— Це не в наших силах!

— Кондратенко сподівається...

— І хочеться тобі його слухати!...

— Смирнов ручиться за успіх!

— Марення божевільного.

У двері постукали, з'явився запорошений кінний ординарець з пакетом від Кондратенка. Стессель розкрив його тремтячими руками.— «Вогнем батареї літера Б атакуючі колони буквально змело. Блискучою контратакою моряків ворога всюди відкинуто за лінію фортів у вихідне становище. Для закріплення досягнутого успіху прошу вислати в моє розпорядження два батальйони. Вважаю, що місто в безпеці. Кондратенко»,— прочитав генерал.— Слава тобі, господи,— побожно перехрестився він.— Послати потрібні резерви!

— Треба ще перевірити це повідомлення. Кондратенко часто захоплюється і бачить не те, що є, а що йому хочеться,— сухо зауважив Фок.— Слід почекати!

— Телефонограма від генерала Белого,— доповів, увійшовши, ад'ютант князь Гантімуров.

— «Всі атаки відбито. Відступаючих переслідую вогнем усіх своїх батарей. Перебуваю на Орлиному Гнізді. Артур поза небезпекою. Бєлий»,— прочитав Стессель.— Послати резерви! Оголосити в наказі подяку морякам і артилеристам,— розпорядився він, вже заспокоївшись.— Я буду в себе у штабі.

— Слухаю,— нехотя відповів Фок.— Чорта лисого я пошлю батальйони до темряви,— бурмотів він, коли Стессель вийшов.

— Зірвалося! — похмуро прошепотів Сахаров.— Хай їм чорт, оцим артилеристам! На літері Б сидить Жуковський з Електричного Утьоса... Бєлий знав, кого послати на цю батарею!

— Прошу пам'ятати, що я зробив усе від мене залежне, щоб затримати резерви,— нагадав Фок.

— Умова дорожча за гроші, ваше превосходительство. Тим більше, що сьогоднішня обстановка може повторитися ще не раз. Дозвольте попроситись.

Того ж вечора, коли стемніло і небо вкрили густі грозові хмари, військовою дорогою вздовж лінії укріплень їхали верхи три генерали, Смирнов, Кондратенко і Бєлий, із своїми ординарцями.

— Хоч ви, Роман Сидорович, і не вважаєте доцільним розробляння різних планів штурму кріпості, але сьогоднішні атаки майже точно повторили мій варіант номер вісімнадцять. Тільки контратаку було зроблено фронтально,

а не у фланг, як у мене,— звернувся Смирнов до Кондратенка.

— Усього, ваше превосходительство, передбачити не можна! Я хоч і не обізнаний із згаданим вами варіантом, але досить легко знайшов єдине правильне в наших умовах рішення, і контратака дала успіх.

— Якби не допомогли вам батареї Василя Федоровича, ще невідомо, чим би все закінчилось!

— Я був твердо переконаний, що артилеристи і моряки негайно прийдуть на допомогу піхоті і, як бачите, не помилився.

— Побоююсь тільки, що занадто багато витрачено снарядів. Вам, Василь Федорович, треба бути економнішим, стріляти тільки напевно і не розкидувати вогонь батареї по кількох цілях.

— Вказівки вашого превосходительства я візьму до неухильного керівництва,— відповів Бєлий.

Настав сірий, холодний світанок. Після нічної зливи рясний туман затягнув усі улоговини суцільним молочним серпанком. Глухо лунали поодинокі рушничні постріли і зараз же завмирили у пєсрушному повітрі.

Звонарьов піднявся на бруствер батареї літера Б і в бінокль оглянув обрїй. Далеко темніли Вовчі гори, праворуч ледве проступав Дагушань, лїворуч стирчало Велике Орлине Гніздо, а внизу усе приховували, повільно коливаючись, хмари. Навіть розташовані сажнів за сто спереду окопи здавалися сповитими у серпанок. Стрільці на весь зріст ходили вздовж своїх окопів. Де-не-де ще догоряли нічні вогнища. Все було спокійно.

Прапорїцьк зїйшов униз і, доповівши обстановку на фронті Жуковському, відпросився на Залїтерну, де в нього лишилися речі. По дорозі поруч нього брели з нічних робіт на передових позиціях команди саперів. Назустріч торохкотїли спїзнїлі кухні і провіантські повозки.

Звонарьов уже підходив аж до Залїтерної, коли ззаду розляглося кілька глухих вибухів, а за ними часта рушнична стрїлянина. Рух на дорозі одразу прискорився. Швидше пішов і прапорщик. Перестрїлка наростала. Скоро все злилося в один суцільний гул. Кілька безладних гарматних пострілів вдерлося в цей хаос звуків.

Добравшись до Залїтерної, прапорщик побїг на спосте-

режний пункт. З гори було видно, як виблискували вогні пострілів у ще напівтемних низинах. Смужка вогнів швидко наближалась до ледве помітної Китайської стінки. Незабаром з туману стали з'являтися спочатку поодинокі стрільці і матроси, потім групи і, нарешті, російські цепи — вони швидко відходили. Було очевидно, що почався новий штурм. Прапорщик кинувся на батарею і ледве не збив з ніг Борейка.

— В чому справа? — спитав той.

— Атака, японець уже піднімається на Залітерну. Швидше вогонь!

— До гармат! Картечню! — закричав поручик. — Ти йди на правий фланг, а я буду на лівому, — нашвидку розпоряджався він.

Артилеристи, ще не цілком прийшовши до тями від сну, напіводягнені, босі, метушилися біля гармат.

— Наводь просто в гребінь, бий косорилих без команди, але не метушись. Чули, чорти смугасті?! — горлав на всю силу своїх легень поручик, стоячи на одному з траверсів батареї.

Біля лівих гармат на взводі стояв Родіонов. Тут же крутився без особливої справи Блохін. Тільки-но встигли зарядити гармати, як попереду з'явився перший японський цеп. Один по одному прогриміли постріли, і картеч, виючи і верещачи, понеслася назустріч ворогові, змітаючи все на своїй дорозі. Але зараз же виникнув новий цеп, за ним ще й ще. Стрільба стала нерівною.

— Вашбродь, япошка заходить з лівого боку! — закричав раптом Родіонов.

— За рушниці! — рывкнув Борейко. — Стріляти тільки правими гарматами!

Артилеристи кинулись розбирати гвинтівки, готуючись прийняти в штики цепи, що обходили батарею.

— Не гарячись, цілься влучніш, — спокійно покрикував Звонарьов. — Бери ціль у фланг.

Але солдати й самі старалися з усіх сил. Їх обличчя були червоні від напруження, сорочки змокли від поту. Оглядаючись на всі боки, вони в той же час швидко повертали гармати в потрібному напрямі.

Обійшовши батарею з тилу, японці з вигуком «банзай» ринули в штики. Борейко, розмахуючи шаблею, перший з ревінням кинувся на них. Почалась рукопашна сутичка. Спочатку артилеристи відтіснили японців, але потім стали

відходити перед переважаючими силами ворогів. Гарматна стрільба припинилась. Усі взялися за рушніці. Величезна постать Борейка височіла над усім боем. Він трощив направо і наліво, поруч з ним орудували Родіонов, Кошелєв і Лебьодкін. Коли раптом поручикова шабля розлетілась надрізки від удару об японський штик. Борейко відскочив назад і, нагнувшись, схопив гандшпуг — сажневий, окований залізом дубовий брус, і, розмахуючи ним над головою, знову метнувся на японців. Перший ряд їх буквально змело, решта від жаху відступила. Тоді Родіонов і Лебьодкін, озброївшись банниками, кинулися за своїм командиром. Цим страшним знаряддям вони трощили голови, ламали руки, збивали з ніг. Японці подались назад і побігли, артилеристи ринули за ними. До них на допомогу підоспіли стрільці, і ворога остаточно було відкинуто.

Тільки встигли усунути цю небезпеку, як виявився обхід з правого боку. Звонарьов з кількома солдатами відкрив по них безуспішну стрілянину з рушниць. Японці швидко наближались і незабаром знову зійшлись у штики. У цей час прапорщик побачив, як з батареї літера Б в тил ворогові кинулись на виручку Залітерної другий і третій взводи. Спереду біг, безглуздо розмахуючи шаблею, Жуковський. Кашкет в нього впав, але він нічого не помічав. Солдати швидко випередили капітана і врзались ззаду в цепі наступаючих. Блохін з групою солдатів метнувся за ними. Японці змішалися і побігли назад.

— До гармат! — закричав Борейко. Сам ставши за навідника, він дав постріл картечю по відступаючих; за ним відкрили вогонь і інші гармати, вивершуючи розгром ворога.

Відкинутих назад до Китайської стінки японців тут атакували з флангів стрільці і моряки, які, підоспівши, відрізали їм шлях відступу. Почалось нещадне винищування оточених. На просторі в квадратну версту кілька тисяч росіян у білому і японців у зеленому поодиноці і групами билися врукопашну. Ні японська, ні російська артилерія не наслідувалась обстріляти це побоїще, до такої міри все перемішалось. Але до росіян підходили нові й нові резерви, і незабаром зелений колір зовсім зник під білим. Зараз же японська артилерія відкрила ураганний вогонь по місцю бою, добиваючи своїх і чужих поранених. Росіяни поспішили сховатися за Китайською стінкою.

При перших гарматних пострілах Варя побігла на Залітерну з перев'язним матеріалом і йодом. На півдорозі вона несподівано наскочила на японця, який озирався в усі боки. Побачивши, що просто на нього біжить жінка, він спантеличився. Він не одразу збагнув, чи треба йому колоти цю росіянку. Скориставшись з цього, Варя кинула йому в обличчя банку з йодом. Японець аж завив від гострого болю в очах, стараючися стерти їдку рідину. Дівчина тимчасом встигла сховатися за поворотом. На батареї вона вже не застала японців і негайно почала перев'язувати численних поранених.

Борейко, із скривавленим гандшпугом у руках, у пошматованому кітелі, без кашкета, з пов'язкою на голові, оглядав з височини бруствера свою батарею. Усе було ціле, і якби не один-два десятки японських трупів і велике число поранених, ніхто б не сказав, що тут щойно відбувся кривавий епізод війни. Побачивши Варю, він спересердя аж плюнув:

— Знову принесло її!

Солдати зараз же з'юрмилися навколо дівчини, чекаючи своєї черги для перев'язки.

— Струнко! — загорлав Борейко.

Солдати виструнчилися, повернувшись до поручика.

— Спасибі за службу геройську! Всім видам по чарці горілки.

— Раді старатися, красно дякуємо! — рывкнули у відповідь артилеристи.

— Тимофіїч, з'ясууй, кого в нас поранило або вбило!

— Вбитих, слава богу, нема, а поранених чимало,— відповів Родіонов, в якого теж були перев'язані голова і ліва рука.

— Двадцять чоловік,— доповів він через хвилину,— з них п'ятеро тяжко.

— Отже, цілих лишилося всього п'ятнадцять. Небагато, доведеться просити поповнення. Прапорщик де?

— На «літербу» пішов. Там також є поранені,— повідомив Блохін, кривлячись від болю у простріленому плечі.

— Звідки там поранені?

— Капітан власною особою пішли нам на виручку з другим і третім взводом.

— А сам він цілий? — стурбувався Борейко.

— Так точно. Ось вони йдуть до нас.

Борейко оглушливо скомандував «струнко» і, ско-

чивши з бруствера, підійшов до командира роти з рапортом.

— Облиште церемонії, любий! Які у вас втрати? — зупинив його Жуковський.

Поручик доповів.

— А у вас? — в свою чергу спитав він.

— Трьох поранило і одного вбило.

— Шкода бідолашу...

Подякувавши потім солдатам за службу, капітан підійшов до Варі.

— Ви наш ангел-хранитель! Тільки-но бій, а ви вже на батареї. Я зараз пришлю сюди Мельникова вам на допомогу.

— Побоююсь, щоб мене звідси не вигнав Борейко, він дивиться на мене вовком...

— ...хоч і сам має потребу в вашій допомозі.

— Почекає Мельникова, а я візьмусь за тяжко пораних. Софрон Тимофійович, підходь! — ласкаво псвернула вона до Родіонова.

— Він мені в морду штика суне, ну я й схопився за нього рукою й порівав пальці, та й голову теж не охоронив. Якби не Заяц, закололи б мене, — розповідав фейерверкер.

— А що Заяц зробив? — поцікавився Жуковський.

— Коли японець мене зовсім уже брав на штик, він скочив на нього ззаду і вкусив за вухо. Той від несподіванки не встояв на ногах і впав. Тут його і прикололи. Он за батареєю лежить. Заяц в нього на спомин черевика зняв — он бачите, хизується тепер у них.

Варя повернулася. Оточений солдатами, артільник, заклавши руки в кишені, поважно походжав по батареї в японських черевиках з обмотками.

— Хай найших знають! Приїду в Свенцяни, всі з задрощів аж луснуть, як я почну давати в них фасон, — жартливо хвалився він.

За Родіоновим до Варі підійшов Блохін. Поки йому очищали наскрізну кульову рану в плечі, він морщився, але терпів, коли ж туди ввели йодний тампон, він вибухнув якнайдобірнішою лайкою, але зараз же схаменився.

— Ти не слухай, сестрице, це я для полегшення душевного, — поспішив виправдатися він.

— Потерпи, зараз кінець, — умовляла його Варя, вво-

дячи глибоко в рану зонд.— От вставлю турундочки — і край.

Перев'язування поранених вже закінчувалось, коли до батареї під'їхали Белий і Кондратенко. Борейко у своєму мальовничому негліже поспішив сховатися. Жуковський, як і завжди, побачивши начальство, одразу розгубився, писклявим голосом подав команду і, заїкаючись, відрпортував. Обидва генерали тепло привіталися з ним і подякували за блискуче відбиття атаки.

— Ви самі, кажуть, власноручно зарубали двох японців,— сказав Белий.

— Звідки ви це знаєте, ваше превосходительство?

— На батареї літера Б нам усе розповів Звонарьов. Капітан зробив досадливий жест.

— Я побачив, що Залітерна у небезпечному становищі, і поспішив на допомогу. От і все. Борейко, той діяв героїчно із своїми солдатами. Понад половину людей поранено, в тому числі і його.

— Не скромничайте, Микола Васильович! Ми всі добре знаємо вашу особисту хоробрість і безстрашність у бою.

Озирнувшись, Белий побачив свою дочку за перев'язуванням поранених.

— Так от де ти пропадаєш? — напався він на неї.— Шукаємо її по всьому Артуру. Пішли в госпіталь, там її нема, на перев'язному пункті також нема, а вона, виявляється, лазить по батареях. Посоромилась би людей — брудна, розтріпана, у стоптаних туфлях. Зараз же йди додому і опорядись.

— Варя вчора й сьогодні самовіддано працювала під вогнем,— заступився Жуковський.

— І цілком даремно. У госпітальх не вистачає сестер, а тут і санітари впораються.

— Усе кохання,— мимохідь кинув, підійшовши, Борейко.

Варя відповіла йому нищівним поглядом.

— Просто дурість,— сердито буркнув Белий.

Ображена дівчина, демонстративно попрощавшись з самими тільки солдатами, все ж не стрималась і зайшла в офіцерський бліндаж, де був телефон. Викликавши Звонарьова, вона поскаржилась на несправедливість.

— І Борейко жене, і тато сердиться. Та однаково завтра буду знову на пункті. Ви ж пам'ятайте, що береженого

і бог береже,— і дівчина повісила трубку, тяжко при цьому зітхнувши. Потім вона гордо пройшла повз Борейка і зникла за поворотом дороги.

Генерали оглянули батарею і поїхали в штаб Стесселя, обіцявши прислати поповнення з моряків.

Стессель збирався кудись, коли Кондратенко й Белий під'їхали до ганку.

— Ходімо, панове, обідати, за столом ми обговоримо усі цікаві для вас питання,— люб'язно запросив він гостей.

В їдальні їх зустріла Віра Олексіївна. Привітно поздоровкавшись, вона розпорядилася додати два прибори і послала на кухню своїх вихованок-сиріток.

Поки генерали робили передобідній туалет, підійшов Нікітін. Він виглядав ще хворим після щойно перенесеної дизентерії.

— Володимир Миколайович! Яка я рада вас бачити,— поспішила йому назустріч генеральша.

— Перший вихід мій до вас, дорогоцінна матінко Віра Олексіївна. Якби не ви, давно лежав би я в землі сирій. Будь ласка, дайте ручку, благодійниця ви моя.

— Для вас, Володимир Миколайович, у мене все знайдеться. Ви ж мій рицар без страху і догани.

— Таким і зостанусь аж до самої смерті! — палко запевнив її генерал.

Усі посідали. Поки генеральша розливала суп, чоловіки взялися за горілку та закуски. Особливо відзначався Нікітін. Чарка по чарці із швидкістю блискавки зникали в його глотці. В той же час обличчя його набирало неприродно червоного кольору, а думки — надзвичайної легкості і рухливості.

— Чув, Анатолій Михайлович, про новий подвиг нашого артурського Архімеда — Смирнова? — звернувся він до Стесселя.

— Знову натворив чого-небудь?

— Сидів оце він, сидів і раптом винайшов новий спосіб артилерійської стрільби з допомогою вищої математики і подібних дурниць. Це відкриття так його вразило, що він, забувши про все, як був, так і вискочив на вулицю і побіг простісінько до Василя Федоровича. Ледве штанів по дорозі не загубив! — зареготав Нікітін.

— Віддайте графін, Володимир Миколайович! — рішуче зажадала Віра Олексіївна.

— Одну якнайостаннішу, — став благодати генерал. Але господиня вже заховала горілку.

Стессель аж качався із сміху, слухаючи базікання свого друга і дивлячись на його війну з Вірою Олексіївною.

— Це тобі не я! Тут тобі потурати не будуть.

Кондратенко і Белий теж посміхались у вуса.

— А Фокушка наш теж відзначився, — сказав Нікітін. — Наказав ти послати всі резерви на позиції. Отже, і він теж мусив з ними вирушити, а йти не хочеться, — занадто сильно японець стріляє. Ну, і оголосив він, що з огляду на святковий день резерви затримуються до завтра.

— Якого ж святого він відзначав? — спитала генеральша.

— Святого боягуза, матінко Віра Олексіївна, — випалив Нікітін.

Цього разу його жарт сміху не збудив.

— Я теж хотів доповісти вам, Анатолій Михайлович, що вашого розпорядження про відправлення резервів на позицію генерал Фок не виконав. Це мало не привело сьогодні до прориву нашої другої лінії, — сказав Кондратенко.

— Така поведінка Фока цілком недозволенна, — обурилась Віра Олексіївна. — Він уже перестав рахуватися з тобою, Анатоль, він повинен твердо пам'ятати, що в Артурі кожне твоє слово — для всіх закон.

— Подайте мені рапорта, Роман Сидорович. Я сам візьмуся за цю справу, — розпорядився Стессель.

— Справа і так зрозуміла. Раз Фок не хоче тебе слухати, його треба усунути, — втрутилась Віра Олексіївна.

— Мабуть, я так і зроблю! Завтра ж віддам наказа про відчислення його в моє розпорядження, — вирішив Стессель.

— Як же справи на позиціях? — спитала Віра Олексіївна у Кондратенка.

— Усі атаки відбито, особливо відзначились артилеристи — банниками відбивались від японців на Залітерній і ходили в штики на батареї літера Б. Зате й втрати великі, з вісімдесяти офіцерів сім вбито і двадцять три поранено.

— Який жах! А хто командири на цих батареях?

— З Електричного Утьоса — Жуковський, Борейко, Звонарьов, — повідомив Белий.

— Мсьє Звонарьов теж відзначився? — поцікавилась генеральша, звертаючись до Білого.

— Про це краще спитати Варю, — посміхнувся Кондратенко. — Вона днює і ночує біля тієї батареї, де прапорщик.

— Зовсім відбилася від рук. Замкну її дома, нехай допомагає матері у господарстві, — сердито відгукнувся Белий.

— У вікно вистрибне, у димар вилетить, а до свого любого добереться: дівчисько бойове! — підколов Стессель.

Обід скінчився. Гості стали прощатися.

Ввечері Стессель запросив до себе Фока і в дружній формі запропонував йому на деякий час відпочити.

— Це тобі Смирнов і Кондратенко порадили усунути мене? — одверто спитав Фок.

— Твоє нездужання примушує подбати за твоє здоров'я, і крім того, ти зостанешся моїм радником.

Генерал просив дати йому час подумати й відстрочити наказ до наступного дня, і Стессель погодився на це. Повернувшись додому, Фок зараз же викликав до себе Сахарова і повідомив його про одержане розпорядження.

— От і прекрасно, — зрадів капітан. — Ви ані за що самі не будете відповідати, і в той же час ваш вплив на Стесселя ще зросте.

— Так-то воно так, але все ж авторитет мій впаде, бо фактично мене усувають від діла.

— Собі ж на голову. Ви відтепер будете стороннім спокійним спостерігачем. Ніхто вам не заважатиме давати критичну оцінку подіям. Ці відгуки можна розсилати у письмовому вигляді у науку всім начальникам аж до командирів полків.

— Чи не збираєтеся ви з мене на старості літ зробити писаку-перодряпа?

— Ваше превосходительство недооцінює значення друкованого слова. Ним можна досягти багато чого.

— Чого, наприклад?

— Навіювання масам потрібних ідей, підриву авторитету певних осіб.

— Я починаю вас розуміти.

— У цьому я ніколи не мав сумніву! Невеличкий лист про огріхи, фактичні або уявні, Смирнова, Кондратенка та інших негодних вашому превосходительству осіб може мати дуже серйозні наслідки. Їх можна посилати звичайною поштою, щоб із змістом могли ознайомитись також і писарі, а через них і широкі солдатські маси.

— Ви вважаєте, що так можна впливати на настрої гарнізону?

— Так точно! Писарі — це вроджені плетуни і панікери. Від них завжди йдуть найбезглуздіші чутки, які саме через це здаються солдатам найбільш правдоподібними.

— Тіфонтай прекрасно вміє добирати собі друзів і службовців! Такого пройд... прогнози, як ви, і вдень з огнем не знайдеш. Ви далеко підете, Василь Васильович!

— З вашою допомогою, ваше превосходительство, — розшаркався Сахаров.

Друзі попрощались, а наступного дня було оголошено наказ про усунення Фока від посади начальника загального резерву кріпості з призначенням у розпорядження Стесселя.

На одинадцяте серпня штурм припинився. В руках японців zostали тільки зовсім зруйновані редути № 1 і № 2 між фортами № 2 і № 3. За час штурмів японці втратили понад п'ятнадцять тисяч чоловік. Росіяни втратили три тисячі. Усвідомлення здобутої перемоги високо піднесло моральний дух гарнізону. Навіть Стессель вважав за потрібне звернутися до солдатів з таким наказом: «Слава вам, доблесні захисники Артура, які своїми грудьми відстояли російську твердиню на Далекому Сході! Протягом тижня ви без зміни, без відпочинку витримували натиск у багато разів більших ворожих полчищ. Ви під керівництвом героїчних начальників, генералів Фока, Кондратенка, Нікітіна й Білого показали, на що російський солдат здатний у бою. Всі мої накази виконувалися швидко і точно, в чому я особисто міг переконатися, весь час перебуваючи на атакованих ділянках. Наказа прочитати по всіх ротах, сотнях, батареях і командах».

— Стессель — на передових позиціях!.. Буде чим посмішити сьогодні солдатів на вечірній перекличці, — заготовив Борейко, прочитавши цей твір.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Після штурмових днів на позиціях настало затишшя. Рідко коли у розпеченому, гарячому повітрі літньої артурської пори лунав поодинокий гарматний постріл. Цілі дні солдати відпочиваючи лежали в затінку бліндажів і козирків. На батареях літера Б і Залітерній життя йшло розмірено і чітко. Шість днів кожний взвод проводив на позиціях, а потім на дві доби йшов відпочивати на Утьос. Із солдатами змінювались і офіцери.

Відкритий на Утьосі околоток для слабосилих був майже порожній. Рива і Шура цілком справлялися з роботою. Гудима, спираючись на ціпочок, тихенько бродив по подвір'ю, наводячи порядок серед артилеристів та одужуючих.

Розрахувавши, що Звонарьов має бути на Утьосі, Варя вранці прискакала верхи. Під'їхавши до батареї, вона, як завжди, залишила коня біля кухні і пішла в офіцерський флігель. Там вона пройшла до кімнати Звонарьова і постукала в двері. У відповідь жіночий голос попросив трохи зачекати. Варя миттю насторожилась,— голос здався їй знайомим. Крім того, самий факт перебування жінки в цю годину в кімнаті Звонарьова збудив у ній ревнощі припущення. Варя нетерпляче тупала ногами. Двері, нарешті, відчинились, і вона опинилась віч-на-віч з Ривою. Від несподіванки й здивування Варя на кілька секунд зовсім остовпіла. Рива була теж не менш здивована і широко відкритими очима дивилася на гостю. Вона не розуміла, навіщо так рано Варя могла опинитися на Утьосі.

— Увійдіть, будь ласка,— перша опам'яталась Рива.

Дівчина увійшла і швидким поглядом обвела кімнату. На вішалці біля дверей впереміж висіли жіночі плаття і офіцерські кітелі, під ними красувалися ботфорти зі шпорами поруч лакованих дамських тувельок. На столі лежали крохмальні манжети і приготовлена для лагодження чоловіча сорочка, але самого Звонарьова в кімнаті не було.

— Де він? — глухо спитала Варя. Обличчя її запалало багровим рум'янцем.

— Серьожа? Він на Залітерній.

Те, що Рива назвала Звонарьова просто на ім'я, остаточно порушило у Варі душевну рівновагу.

— Ви навіщо тут? — гостро спитала вона.

— Я тут живу,— відповіла Рива, не розуміючи роздратування гості.

— Ви... ви спокусили його, мерзотна тварюко, ви хочете зробити його нещасним на все життя, але... але це вам не пощастить! — трусячись від люті, закричала Варя і, grimнувши дверима, вилетіла надвір.

— Дозвольте, ви не зрозуміли!..— побігла було за нею Рива, але Варя, нічого не тямлячи від горя та образи, одним махом злетіла на свою Кубань і, вдаривши її нагаєм, кар'єром понеслася з Утьоса. Сльози градом котилися по її обличчю, хустина з'їхала з голови, волосся скуйовдилось. Вона хотіла якнайшвидше побачити Звонарьова і з'ясувати характер його стосунків з Ривою. Її самолюбність була болюче уражена.

«Як міг оцей мерзотник так довго обманювати мене, твердячи, що між ними нічого нема! Примушу його публічно признатися у цьому зв'язку і порву з ним остаточно! — вихором неслися думки у дівочій голові.— А я йому вірила, я про нього дбала...»

Далі з чисто жіночою логікою вона стала підшукувати виправдання для Звонарьова.

«Не такий винуватий він, як оця підла тварюка. Очевидно, вона нахабно з'явилася до нього сама і стала з ним жити, а він... шляпа, ганчірка, не міг устояти і забув про мене! — схлипнула Варя від цієї думки.— Може, він і взагалі про мене не думає,— зробила вона зовсім сумний висновок, але зараз же його відкинула.— Думав і думатиме, і нікому я його не віддам».

Розмірковуючи так, вона доскакала до міста. На Пушкінській вулиці її окликнули.

— Варю, що сталося? Куди ти мчиш у такому непристойному вигляді? Подивися на себе! Як тобі не сором з'являтися на вулицях отакою розтріпаною.

Дівчина озирнулася і побачила на тротуарі Віру Олексіївну.

— Ні-чо-го! — все ще крізь сльози відгукнулася вона.

— Зійди з коня і ходімо до нас. Ти опорядиш себе,— наказала генеральша.

Варя підкорилась.

Поки Варя опоряджувалася, Віра Олексіївна розпитувала, що їй так прикро вразило. Дівчина спочатку відмовлялась, а потім усе розповіла і при цьому знову так розплакалась, що їй довелося відпоювати водою.

— І охота тобі побиватися за якимось Звонарьовим! Та він твого нігтя не вартий! Багато є гідніших, ніж оцей гидкий прапорщик...— вмовляла генеральша.

— Він зовсім не гидкий...

— Що ти в ньому знайшла? Випадкова людина на військовій службі, мабуть з попівського роду, голий-голісінкий, невихований і до того ж, виявляється, брудний розпутник!

— Неправда! Це вона в усьому винна.

— А чому, власне, ця паскудна тварюка опинилася на Утьосі? Що їй там робити? Тут щось негаразд!

— Приїхала до нього...

— Чи тільки через це? — підозріливо спитала Віра Олексіївна.

— Не знаю!

— Я візьмусь за неї сама сьогодні ж, і ми приберемо її звідси на Ляотешань або Голубину бухту. Туди твій красунчик не дуже роз'їздитьсья.

Варя аж засяяла.

— Ех, Варю! На тебе давно милується наш Гантімуров, а ти й не помічаєш!

— Бридкий слизняк!

— Неправда! Молодий, цікавий, старовинного князівського роду, прийнятий у вищому світі. Правда, в нього нічого нема, але зате ж ти не безприданниця. Будеш княгинею, може, потрапиш до двору.

— Весь слизький, м'який, поганий,— гидливо відповіла Варя.

— Гаразд! Я із твоєю матір'ю поговорю про це. Вона тобі покаже шлях істинний. А поки що їдь-но ти додому. З таким заплаканим обличчям сором на люди з'являтися.

Варя глянула у дзеркало на своє розпухле від сліз обличчя, червоні очі і, попрощавшись, поїхала додому.

Тільки-но вона зникла, Віра Олексіївна наказала покликати до неї жандармського поручика Познанського.

— Честь маю з'явитися, ваше превосходительство!— виструнчився він перед генеральшею.

Вона ласкаво простягла йому руку, яку поручик шанобливо поцілував.

— Сідайте, будь ласка. Я запросила вас до себе, щоб попросити мені допомогти в одній справі.

— Весь до ваших послуг,— розшаркався жандарм. Генеральша розповіла про перебування Риви на Утьосі.

— Ця жидівка збуджує в мене підозру. Що їй робити на Утьосі, і чому вона оселилась саме у Звонарьова, який довгий час був при Кондратенку і досконало знає розташування стан всіх укріплень Артура?

— Накажете все розслідувати?

— Не тільки розслідувати, а й знешкодити цю тварюку,— і генеральша зробила зневажливу гримасу.

— Слухаю! Негайно буде виконано! Дозвольте іти?— Познанський підхопився і вмить зник за дверима. Потім він вирушив у штаб Стесселя. Зайшовши до начальника штабу полковника Рейса, він попросив у нього наказу про обшук у квартирах — Риви у Новому місті і Звонарьова на Електричному Утьосі і їх арешт в разі виявлення підозрілих матеріалів.

— Прапорщика Звонарьова?— здивувався Рейс.— Та ви ж знаєте, що це протеже Кондратенка і майже зять Белого. Без відома начальника району не можу,— відмовив Рейс.

— Це розпорядження Віри Олексіївни.

Полковник допитливо подивився на Познанського.

— Гаразд, я перевірю потім вашу заяву.

Через чверть години жандарм вийшов з потрібним папірцем у кишені. По дорозі до себе він у думках накидав план дій. На Електричний Утьос йому їхати не хотілось, бо він побоювався сутички з артилерійськими офіцерами, які не терпіли жандармів. У Ривиному ж будиночку можна було розраховувати й на поживу під час обшуку. Отже, прийшовши в жандармське управління, він запропонував своєму начальникові ротмістрові князю Мікеладзе поїхати на Утьос. Не дуже меткий ротмістр погодився. Незабаром обидва жандарми вирушили.

На Утьосі Мікеладзе спочатку зайшов до Гудими, представив свої повноваження і з ним пішов у кімнату Звонарьова. При появі жандармів Рива страшенно злякалась. Вона зовсім розгубилась, заплакала і незв'язно запевняла, що вона ні в чому не винна.

Ротмістр зараз же зрозумів це як побічний доказ своїх підозрінь і старанно взявся за обшук. В результаті було знайдено застарілий план Артура, кілька незакінчених проектів батарей з пояснювальною запискою до них. Захопивши все це, жандарми забрали з собою Риву.

— Дістались-таки й сюди, сволота,— вилаявся Лебодкін, здалеку дивившийся з солдатами на подію.

— Нема нашого поручика. Він би її скривдити не дав. Зараз би прогнав звідси оцих падлюк,— підтримали солдати.

— Я зараз поїду на Залітерну з обідом,— втрутився Заяц,— і повідомлю про все прапорщика.

— Тільки лети духом, щоб вони швидше за тебе не добрались туди.

— Кухня сьогодні напівпорожня, вмиць доберемось. Белогогов, запрягай,— скомандував Заяц своєму помічникові.

Приставивши заарештовану на гарнізонну гауптвахту, Міксладзе вирушив на Залітерну по Звонарьова. Прапорщика там не було. Попереджений Зайцем, він пішов на батарею Б порадитися з Жуковським. Борейко ж, побачивши жандарма, зараз же розлютився.

— Якби й був прапорщик тут, однаково я не дозволив би його заарештувати. А поки що прошу визволити батарею від вашої присутності,— відрізав він спантелеченому ротмістрові.

— Ви забуваєте, що я прибув з розпорядження штабу Стесселя.

— Прибули ви не до мене, потрібної вам особи тут нема. Отже, ваше перебування на Залітерній цілком зайве. Гей, подати екіпаж начальника жандармського управління!— наказав поручик.

— Але хоч вкажіть, де зараз Звонарьов.

— Мені це зовсім не відомо.

Міксладзе нехотя пішов до екіпажа.

— Вашбродь, прапорщик Звонарьов просить вас до телефону,— підбіг у цей час Борейків денщик.

— Ідіот,— зашипів на нього поручик, та було вже запізно. Жандарм швидко повернувся.

— От і прекрасно. Я зараз переговорю з ним і попрошу його приїхати сюди,— сказав він.

Але замість прапорщика ротмістр мусив розмовляти з Жуковським.

— Скільки я не маю від свого начальства ніяких розпоряджень щодо Звонарьова, я не вважаю можливим виконати вашу вимогу,— відповів капітан.— Вам доведеться особисто пред'явити мені наказ про арешт.

— Не можу ж я цього зробити телефоном.

— Лишається одне — прибути до мене на літеру Б.

На фронті було тихо, і це надало жандармові сміливості. Знехотя він пішов до Жуковського.

— Микола Васильович, женіть цю сволоту в шию і без дозволу Белого Серьожу не видавайте,— зараз же проінструкував свого командира Борейко.

Побачивши підпис Рейса, Жуковський завагався і запропонував Звонарьову самому вирішити, що йому робити.

— Раз є наказ, треба йому підкоритися,— зітхаючи сказав Звонарьов.

— Я негайно про все повідомлю управління артилерії. Це, звичайно, швидко з'ясується,— зрадів Жуковський.

Звонарьов став прощатися. Солдати здивовано питались один в одного, чому забирають прапорщика.

— Донос на нього був, що він япошці в руку грає,— повідомили найкраще обізнані телефоністи.

— Дурниці все це! То ж бо він позавчора не менш як батальйон побив і покалічив, коли сам з гармати з Жигановим стріляв.

— Це, мабуть, він про людське око!

— За таке око япошка, не бійсь, йому не подякує.

— Прощайте, братці! Дай вам боже щастя! — звернувся до них Звонарьов.

— Щасливо! Швидше до нас повертайте назад! — хором відповіли артилеристи.

Поки Мікеладзе орудував на Утьосі й батареї літера Б, Познанський теж не гаяв часу. Підійшовши з жандармами до Ривиного будиночка в Новому місті, він передбачливо оточив його, а потім, обійшовши з подвір'я, став стукати у задні двері. Всі вікна були закриті, всередині не було чути ані найменшого руху, будиночок здавався порожнім. Поручик задумався. Якби будинок належав тільки Риві, він без церемоній виламав би двері і зробив обшук. Але він прекрасно знав, що будинок орендує лейтенант Акінфієв. Вломитися в квартиру морського офіцера — означало мати неабиякі неприємності з флотським начальством. Це не обіцяло Познанському нічого доброго.

— Постукай-но сильніше востаннє, а там доведеться почекати чийого-небудь приходу, щоб потрапити всередину, — розпорядився він.

Жандарми енергійно забарабанили в усі вікна і двері. Від їх надмірної старанності десь посипались шибки.

— Обережніш, косолалі йолопи!— гримнув поручик.

— Чути, ходять, вашескородіє,— зраділо доповів хтось із унтерів.

— Відчиняй двері, зараз же, сволото китайська!— загорлав Познанський, побачивши в одному з вікон Куїнсан.

Китаянка поспішила виконати наказ.

— Ти оглухла, чи що, дурепа косорила!— напався на неї жандарм.

— Моя сипи, сипи, нічого не чуй,— пробурмотіла, низько кланяючись, перелякана китаянка.

Увійшовши в будинок, жандарми кинулись нишпорити по всіх закутках і незабаром з однієї комірчини витягли старого китайця.

— Моя стара папа,— кинулася до нього Куїнсан.

Китаець здавався дуже переляканим і посилено кланявся.

— Шпигун, сволото! — сказав Познанський, смикаючи його за косу.

— Моя чесні китайса,— із стогоном промовив старий, відкидаючись назад.

— Що ти тут робиш, старий хрін?— буркнув Познанський.

— Куш, куш мала-мала.

— Моя чіфан¹ йому дай,— втрутилась Куїнсан.

— Непогана канашка,— взяв її за підборіддя жандарм.— У такої мавпи і така дочка. Силін, чи нема там окремої кімнати? Мені треба поговорити по секрету з цією жовтопикою лялькою,— звернувся він до свого старшого унтер-офіцера.

— Спальня є, вашбродь, у ній ліжко пухове,— розуміюче посміхнувся Силін.

— Ви тут дивіться за старим, щоб не втік,— розпорядився поручик.

— Не звольте турбуватися, подивимось, вашбродь,— заспокоїв Силін.

Китаець сидів на табуретці, зовсім байдужий до всього навколишнього.

— Ех, ходя, ходя!— звернувся до нього хтось із тих жандармів, що лишилися на кухні.— Справа твоя погана

---

¹ Ч і ф а н — їжа, обід.

єсть, буде тобі кантамі,— і він виразисто вдарив себе ребром долоні по шиї.

— Моя чесні китайса.

— А навіщо довго не відмикав двері?

— Швидко ломайло, швидко страшно.

Унтер закурив і став поглядати у двері кімнат, другий перебирав каструлі, обираючи собі на смак. Китаєць несподівано метнувся вбік і зник за дверима.

— Стій, куди! — кинулись за ним жандарми.

Старому вдалось би втекти, але, на його нещастя, вибігаючи на подвір'я, він налетів на одного з розставлених знадвору унтерів. На крик збіглася решта жандармів і сам Познанський, який не встиг «допитати» Куїнсан.

— В'яжи стерво та міцніші! — розпорядився Силін.— Старий, а сили більше, як у молодого.

Побитого, зв'язаного по руках і ногах китайця замкнули в сарай і поруч з ним посадили вартового. Познанський більше не мав сумніву, що спійманий — шпигун і, зрадивши з удачі, квапився закінчити обшук. Нічого підозрілого знайдено не було.

Через півгодини старого і Куїнсан під конвоєм відвели на гауптвахту, а Познанський поспішив з рапортом до Мікеладзе. Потім вони пішли в штаб Стесселя. Ознайомившись з справою, генерал наказав увесь матеріал надіслати голові кріпосного суду генералові Костенку.

Повернувшись додому, Варя, щоб відірватися від своїх сумних думок, посилено взялася за господарство, допомагаючи матері.

Рива не виходила у неї з думок. Вона ламала собі голову над тим, як роз'єднати її із Звонарьовим. У допомогу Віри Олексіївни вона не вірила.

— Знайду лейтенанта, у якого вона на утриманні, і все розповім йому,— нарешті вирішила вона.

Але ні його прізвища, ні теперішнього місця вона не знала. Варя вирішила спробувати дізнатися його прізвище у старшого писаря управління артилерії Севастьянова, який був у курсі всіх артурських справ.

— Петро Євдокимович, чи не знаєте ви прізвища того моряка, що утримує оцю... Риву? — спитала вона його.

— Ви хочете повідомити його про її арешт?

— Як арешт?

— Хіба ви не знаєте, баришне? Її забрали з прапорщиком Звонарьовим.

— Звонарьова заарештовано?— сплотніла Варя.

— З розпорядження полковника Рейса. Обвинувачується мало не в шпигунстві.

— О господи! Та кому ж могла спасти така безглузда думка?

— Не знаю. Зараз вони на гауптвахті. А ввечері їх судитимуть.

У Варі підкосилися ноги, і вона сіла на табуретку, майже непритомніючи.

— Вам недобре, баришне? Я зараз принесу води,— заметушився Севастьянов.— Та ви не хвилюйтесь, їх, мабуть, генерал Костенко виправдають.

Подолавши хвилину кволість, Варя поспішила додому.

— Татусю, Сергія Володимировича заарештовано!— влетіла вона у батьків кабінет.

— Так, знаю. Якесь непорозуміння,— спокійно відповів Бєлий.

— Його сьогодні судитимуть!— з відчаєм сказала Варя.

— Тим краще. Костенко його знає по роботі, і, звичайно, швидко розбереться в усьому.

Варя постояла кілька секунд у нерішучості.

— А його не повісять, тату?

— За віщо? Хіба за те, що збив тебе зовсім з пантелику? Так за це треба насамперед тебе сікти, щоб дурощів у голові було менше.

— Усе це неправда, тату! — засоромлено промовила дівчина і поспішила вийти.

— Швидше до Костенка,— шепотіла вона, виходячи з дому.

Костенко, як і завжди, жив у так званих дачних місцях, розташованих у сідловині між відрогів Золотої і Хрестових гір.

Він відпочивав після обіду.

— Не наказали до вечора будити,— повідомив Варю денщик.

— Він знає, що сьогодні відбудеться засідання суду в справі про шпигунство?

— Тепер майже щодня когось та судять, особливо китаїців, бо всі вони японські шпигуни,— байдуже відповів солдат.

Почекавши трохи, Варя рішуче увійшла в будинок і пошкрябалась у двері кабінету, але відповіді не було. Тоді вона обережно відчинила двері і тихенько гукнула генерала.

— Хто там?— спросонок не розібрав Костенко.

— Це я,— увійшла дівчина.

— А, стрибун-стрибунець! Заходь, заходь. Чого ти до мене залетіла?

— Він зовсім не причетний, це все вона!— захвилювалась Варя.

Костенко протер очі і здивовано втупився в свою гостю, а вона, захлинаючись і ковтаючи слова, досить безладно розповіла про мету свого відвідання.

— Ви, Михайло Миколайович, обов'язково повинні його визволити,— закінчила вона.

— Так це про твого дружка сердечного йдеться? Але ж там замішана ще якась особа. Я спочатку думав, що просто йде мова про китайця з китайкою, а тут розмова коротка: повісити та й кінець. Усі довгокосі на службі у косорилих,— скаламбурих генерал,— а тут, виявляється, цілий роман з контрабасом, навіть з двома,— лукаво підморгнув він.

— Даю вам слово честі, що він не причетний! — склала на грудях руки дівчина.

— Було б дуже просто розв'язувати судові справи на підставі таких заяв,— зареготав Костенко.— Дай-но я ще подивлюсь присланий матеріал.

І він, осідлавши окулярами свій ніс, став читати жандармське донесення.

— Цікаво знати, з чого почалася справа. Тут є лише наказ штабу Стесселя про арешт. Але чому було дане таке розпорядження, незрозуміло,— бурмотів генерал.— Ну, тут усе дурниці, а оце серйозніше. Отак, отак! Безпосередніх доказів нема, але побічні є, їх доведеться перевірити,— резюмував прочитане Костенко.— Я особисто не думаю, щоб цей, як його... Звоников...

— Звонарьов,— поправила Варя.

— Ну, байдуже, щоб він був замішаний! Звичайний збіг обставин.

— Ви запросите тата у свідки?

— Навіщо турбувати Василя Федоровича?

— Це ж його офіцер, він може дати про нього свою думку, і Кондратенко теж.

— Звичайно, суд візьме на узагу відгуки таких шановних людей.

— Тоді я приведу тата на суд. А мені можна буде бути на засіданні?

— Не дозволяється. Справа піде при зачинених дверях.

— Хоч одним оком подивитися, що там діятиметься...

— Там видно буде.

Варя попрощалася і зникла, а Костенко, охаючи і кречтячи, став збиратися на службу.

Після довгих наполягань Варі все-таки пощастило умовити батька побувати на суді, Кондратенка ж вона так і не знайшла.

Було близько шостої години вечора. Денна спека потроху стала меншати. З моря потягло холодком. На міських вулицях з'явилися гуляючі. Японці мовчали. На «Етажерці» грала музика. З кораблів з'їжджали моряки. Китайці-лоточники розташувалися біля входу на бульвар.

Варя з батьком, повернувши з набережної, попрямували до гарнізонного зібрання, де звичайно засідав військовий суд. По дорозі їх наздогнав уже немолодий, товстий ад'ютант кріпосної артилерії, призваний з запасу прокурор порт-артурського окружного суду, поручик Азаров.

— Куди це ви поспішаєте, Іван Іванович? — спитав його генерал.

— Я призначений сьогодні виступати обвинувачем на засіданні суду.

— То це ви будете доводити, що Звонарьов винний? — шулікою накинулася на нього Варя.

— Знаючи ваші симпатії до нього, обмежусь вимогою розстріляти його, а не повісити.

— Як? Розстріляти? — не зрозуміла жарту дівчина і голосно схлипнула. — Він зовсім не винний, — крізь сльози промовила вона.

— Не смій ревити на вулиці, — розсердився Белий, — інакше ми зараз же підемо додому! От уже справді, «ото комісія, мій боже, дорослій доні будь вітцем!».

— Не хвилюйтесь, Варя, все кінчиться дурничками, — заспокоював дівчину Азаров. — Проти нашого Сергія Володимировича обвинувачення дуже слабеньке.

— А хто оборонятиме?

- Капітан Веніамінов, командир Саперної батареї.
- Петро Єрофєєвич?— спитала Варя.
- Він самий.
- Де його можна бачити?
- До засідання суду навряд чи впіймаєте. Він готуватиме оборонну промову.
- Я йому допоможу.
- Він і без твоєї допомоги обійдеться. Сядеш поруч мене,— зупинив її батько.

Гарнізонне зібрання містилося в одноповерховому цегляному будинку і зовні мало казармений незатишний вигляд. В середині обстановка була також непоказна.

Одна з кімнат була залом засідання, а в сусідній комірчині відбувалися наради суду. За зібранням був розбитий невеличкий квітничок з кількома алеями. Сюди й пішов Бєлий з дочкою. До них зараз же стали підходити артилеристи. Перший підійшов, як завжди відсапуючись, Тахатєлов.

З'явився Веніамінов. Варя кинулася до нього назустріч.

— Ви його захистите, Петро Єрофєєвич? Його ж хата з краю.

— Ви маєте на увазі мсьє Звонарьова?

— Ну, звичайно!

— Я сподіваюсь на його цілковите виправдання, щож-до решти...

— Мене цікавить тільки один Сергій Володимирович.

Капітан усміхнувся і хотів щось сказати, але його покликав Костєнко.

Варя вийшла з палісадника на вулицю. До зібрання підходила група підсудних. Спереду йшов Звонарьов, підтримуючи бліду Риву, яка ледве пересувала ноги. Варя навіть не повірила одразу, що це та сама цікава жінка, яку вона бачила сьогодні вранці. Прапорщик теж мав розгублений, переляканий вигляд. Побачивши дівчину, він кволо їй посміхнувся.

— Все буде гаразд, Сергій Володимирович!— голосно вигукнула Варя, щоб його підбадьорити.

Конвойні, артилеристи-утьосівці, зовсім не звертали уваги на офіцера, цілком зосередившись на спостереженні за китайцями.

— Не відставай,— раз у раз покрикували на них солдати.— Однаково втекти не дамо!

Незабаром почалось засідання суду. У невеликій

кімнатці поставили накритий червоним сукном стіл з тригранною призмою зеркала. Біля вікна, за загородкою, були приміщені підсудні, оточені конвоем. На стільцях посідали свідки: Мікеладзе з Познанським і жандарми, що брали участь в обшуку. Осторонь від них сів Бєлий та інші артилерійські офіцери. Варя прослизнула в кімнату і забралась у віконну нішу, сховавшись за порт'єрою.

Діловод суду за списком став перевіряти наявних свідків і підсудних. Потім із задньої кімнати вийшов Костенко у супроводі членів суду, артилерійських капітанів Страшнікова і Вамензона. Варя поморщилась — обидва ці офіцери були відомі як сухі формалісти і педанти. Стали приводити свідків до присяги.

Вечірнє сонце зазирнуло у вікно і яскраво освітило старого китайця. Той замружився і відсунувся в затінок. Варі раптом здалось знайомим його обличчя, але де й коли вона його бачила,— згадати не змогла. Почалась судова процедура. Мікеладзе і Познанський докладно виклали справу.

— Звідки дістав полковник Рейс відомості про існування шпигунської організації?— спитав Веніамінов.

— Із секретних джерел, що не можуть бути оголошені,— не зупиняючись відповів Познанський.

Сонце весь час освітлювало підсудних, і старий китаець усе сильніш крутився на місці, ховаючись у затінок. Костенко зрідка поглядав на нього.

Члени суду тихенько перемовлялися один з одним.

— Ця лялечка зовсім не погана,— шепнув Страшніков на вухо Костенку, кивнувши на Куїнсан.— Шкода буде вішати!

— Старий гріховодник! Дивіться, жінка дізнається, завдасть вам перцю,— відгукнувся генерал.

— І жидівочка теж гарна, тільки вже дуже перелякана,— вставив Вамензон, сам походженням з вихрестів-кантоністів.

Увагу Костенка все більше привертало вперте небажання старого бути освітленим сонцем. Генерал навіть аж засопів від роздратування. Варя не зводила очей із Звонар'єва.

Перейшли до допиту підсудних. Прапорщик ледве тремтячим голосом дав докладні пояснення по всіх пунктах. Далі настала черга Риви. Вона плутано почала казати, що нічого не знає і ні в чому не винна.

— А батько її часто бував у вас? — спитав Азаров, вказуючи на китайця.

— Не дуже, йому давали милостиню, годували і відпускали з миром, нічого поганого про нього сказати не можу.

— Хто найчастіше відвідував вашу квартиру?

— Моряки з різних суден.

— Чи не вели вони розмов на службові теми? Про становище ескадри, розпорядження начальства?

— Розмовляли про свої справи, я в них мало розбираюся.

— Хто із сухопутних офіцерів бував у вас?

— Поручик Борейко, прапорщик Звонарьов... здається, більше нікого.

— Звонарьов у вас не ночував?— просто в вічі спитав Вамензон, краєм ока поглядаючи на Белого.

Варя, Рива і прапорщик водночас спалахнули.

— Ні разу!

— Це вірно?— звернувся до Звонарьова Костенко.

— Підтверджую своїм словом честі,— твердо відповів прапорщик, червоніючи ще більше.

На всі звернуті до Куїнсан запитання вона коротко відповідала:

— Моя не знай.

Нарешті перейшли до допиту старого. Він устав і посилено став кланятися, бурмочучи щось невиразне собі під ніс. Костенко старався пригадати, де він бачив це обличчя. Його уважний погляд не приховався від китайця, і він, скільки міг, відвернувся вбік.

Раптом на обличчі генерала виникнув вираз величезного здивування. Він навіть підвівся на стільці і, уважно дивлячись на старого, заїкаючись, промовив:

— Ва... ва... ваше превосходительство, невже це ви? Китаець зробив був гримасу нерозуміння.

— Він! я також його впізнала!— зірвалася з місця Варя.

Китаець умить перетворився. Одразу випроставшись, він з дуже приємною посмішкою ввічливо розкланявся з Костенком і Варєю.

— Не буду заперечувати, це я,— чистісінькою російською мовою відповів він.

У кімнаті заворушились. Белий підхопився із свого місця і голосно скрикнув:

— Генерал Танака!

— Здравія бажаю, ваше превосходительство, — вітав його японець.

Конвойні, роззявивши роти, спостерігали всі події. Рива і Звонарьов, позабувши про свої прикромці, здивовано дивились на свого сусіда по лаві підсудних. Лише сама Куїнсан сиділа, як і раніш, байдуже втупивши очі собі під ноги.

— Подати генералові крісло,— перший опам'ятався Костенко.

Двое жаандармських унтер-офіцерів з усіх ніг кинулись виконувати це розпорядження. Танака, вклонившись, сів у нього з почуттям власної гідності.

— У підсудному Хо-Чжан-Ші. я і генерал Белий впізнали генерал-майора імператорської японської армії барона Танаку, колишнього військового агента у Владивостоку. Прошу це занести в протокол, — урочисто заявив Костенко, коли загальне хвилювання в залі трохи вщухло.— Ви підтверджуєте це, ваше превосходительство?— звернувся він до японця.

— Цілком, ваше превосходительство,— і обидва генерали церемонно вклонилися один одному.

— В такому разі продовжимо судове засідання.

— Чи не вважаєте ви можливим, ваше превосходительство, повідомити суду, з якого часу ви перебуваєте в Артурі?— спитав Азаров.

— З початку воєнних дій.

— Що ви зволили робити?

— Виконував доручення його величності імператора Японії.

— В чому ж ці доручення полягали?

— У поданні посильної допомоги імператорській японській армії.

— В якій формі вона здійснювалась?

— На свій великий жаль, я не маю змоги відповісти на це запитання.

— Чи визнаєте ви, в такому разі, себе винним у поставленому вам обвинуваченні?

— Звичайно, ні! Я як солдат зобов'язаний виконувати безвідмовно усякі накази свого божественного імператора.

На цьому допит скінчився. Після промов Азарова і Веніамінова суд пішов на нараду. Присутні в залі офіцери

з'юрилися навколо підсудних. Бєлий дружньо привітався з Танакою.

— Ваша дочка, Василь Федорович, так виросла, що зовсім уже на виданні,— промовив японець, вклоняючись Варі, яка здалека вітала його. Потім Варина увага знову перейшла на Звонарьова. Пробравшись до нього, вона пошепки повідомила про свої переговори з Костенком і Азаровим.

Суд радився недовго. Костенко запропонував виправдати Звонарьова через недоведеність обвинувачення, а решту засудити до страти через повішення.

— Звонарьова б слід все-таки, для страху, подержати на гауптвахті: вільнодумний і в бога не вірує,— почав був Вамензон.

— Не слід забувати, що він майже родич Белого. Генерал із власної ініціативи з'явився навіть на суд, щоб дати свідчення на його користь,— нагадав Костенко.

— З поваги до думки вашого превосходительства, а також до мого командира, я не буду заперечувати проти виправдання прапорщика,— поспішив погодитися Вамензон.

На цьому покінчили.

— Устати, суд іде!— скомандував черговий комендант.

Костенко в супроводі членів суду ввійшов у приміщення. У залі одразу захвилювались.

«З указу його імператорської величності,— почав читати голова суду,— Порт-артурський військовий суд та інше... визнав: прапорщика Звонарьова невинним і постановив з-під варті визволити».

У Варі вирвалось полегшене зітхання, і вона мало не застрибала на місці з радощів, даліше читання вона слухала у піввуха.

— «Повісити... повісити... повісити...»— закінчив читати генерал.

Рива ахнула і знепритомніла. Звонарьов ледве встигнув її підхопити. Сталося замішання.

Куїнсан же і Танака зберегли спокій духу.

— Вирок можна оскаржити генералові Стесселю, якому належить право конфірмації,— пояснив Костенко засудженим.— Оголошую засідання суду закритим.

— Поздоровляю вас, Сергій Володимирович, з визволенням,— зворушено сказав Бєлий.

— І я також,— підскочила Варя.— Ви, здається, і не раді.

— Треба врятувати Риву будь-що!— замість відповіді промовив прапорщик.

— У неї й без вас знайдеться досить рятівників,— не стрималась Варя.

— Сподіваюсь, ваше превосходительство не в претензії на нас за трохи своерідний вияв гостинності,— підійшов Костенко до японця.

— Ані в якій мірі, ваше превосходительство! Непрошений гість гірший за татарина, за вашим російським прислів'ям, а я саме її належу до таких.

— Чи не маєте яких-небудь бажань? Усе можливе я зроблю з величезною радістю.

— Я зворушений люб'язністю вашого превосходительства! Єдине, про що я наслідуюсь просити,— це дозволити мені прийняти ванну і переодягтись. Чи не можна придбати хоч би поганенький костюм? Інакше побоююсь, що в моєму драгті я всіх перелякаю, коли потраплю в царство тіней.

— Негайно розпоряджусь про те й друге.

Танака подякував йому поклоном.

— Вивести підсудних, крім його превосходительства,— наказав Костенко.

Уже опритомнілу Риву і Куїнсан вивели конвойні.

— Я зараз розшукаю Андрюшу і про все повідомлю його,— встигнув попередити Риву Звонарьов.

Варя здалека сердито дивилася на це.

— Не турбуйтеся. Петро Єрофейович зуміє захистити вашу... приятельку краще від усякого з її численних друзів. Прощайте, невдячний, — сказала вона і пішла до виходу.

— Ах так, до речі! Я й забув подякувати вам за клопти!

— Вашу подяку можете лишити при собі.

У сусідній з залом засідання кімнаті, чекаючи виходу Танаки з ванної, де його мив один з вістових, сиділи Костенко, Вамензон і Страшников.

— Танаку я знаю років із десять, відтоді як він був ще майором у Владивостоку. Компанійський, тактичний, він був прийнятий у багатьох домах, особливо військових і морських. Вважався щирим русофілом. Бував у Пітері і Москві. Незадовго до початку війни він був відкликаний

в Японію. Перед від'їздом його вшановували у військовому зібранні, піднесли навіть на пам'ять альбом з фотографіями. І раптом така несподівана і неприємна зустріч! — розвів руками Костенко.

— На суді він тримався прекрасно, — зауважив Вамензон.

Поява японця, чисто вимитого, виголеного, в гарному суконному костюмі, перервала їх розмову.

— Доброго здоров'я, ваше превосходительство, — привітав його Костенко.

— Не знаю, як я дякуватиму вашому превосходительству за вашу люб'язність. Я стільки місяців був примушений вести твариняче життя, що відчував справді райське блаженство, миючися в ванні.

— Дозвольте запропонувати вам вечерю в нашій скромній компанії?

— Вважатиму для себе за високу честь поділити з вами трапезу.

Страшников пішов віддати потрібні розпорядження. Незабаром було накрито стіл на чотири персони, з'явилися закуски, стрельнули пробки, зав'язалась жвава розмова, і тільки вартовий з гвинтівкою біля вхідних дверей порушував цю мирну картину.

Після вечері Костенко особисто відвіз в екіпажі японця на головну гауптвахту, і хоч їх супроводив ескорт з кінних жандармів, але важко було зрозуміти, чи він конвоював заарештованих, чи являв почесну охорону.

Караульний начальник, штабс-капітан Чиж, до якого вже дійшли відомості про японського генерала, зустрів засудженого дуже шанобливо і відвів йому найкраще приміщення в офіцерському відділі. Здавши Танаку, Костенко попрямував з рапортом на квартиру до Стесселя.

— То це правда, що спійманий виявився японським генералом? — зустріла його Віра Олексіївна.

— Цілком правильно. Я й прибув, щоб особисто доповісти про всю подію.

— Ходімо в кабінет, там чоловік і Рейс.

Костенко докладно розповів про засідання суду.

— Дозвольте вам, ваше превосходительство, подати на конфірмацію вирок, — закінчив він свою промову.

Стессель обмокнув був перо, щоб накласти резолюцію, коли несподівано втрутилась Віра Олексіївна.

— Як ти хочеш, Анатоль, а Танаку розстрілювати, а тим більше вшати не можна!

— Це чому?

— Як же ти не розумієш! Він хоч і японський, але все-таки генерал. Що ж то виходить — солдати і раптом почнуть страчувати генерала! Це ж просто підрив дисципліни. У них і в думці не може бути можливості зняти руку на генерала. А то сьогодні вони будуть розстрілювати Танаку, а завтра додумаються бог зна до чого.

— Не призначати ж на його розстріл офіцерів?

— І не треба.

— Що ж, на твою думку, треба робити? Не можу ж я його помилувати або вислати до японців.

— Віктор Олександрович, Михайло Миколайович, ви мене розумієте?— звернулась вона до Рейса і Костенка.

— Цілком!— одноставно відповіли обидва.

— От і прекрасно. А тобі, Анатоль, я потім усе докладно поясню.

— Що ж я маю тепер робити?— спитав зовсім спантеличений Стессель.

— Пиши: «Вирок затверджується. Щодо генерала Танаки страта через повішення замінюється розстрілом»,— продиктувала Віра Олексіївна.

У цей час у передпокої розлігся дзвоник, і в дверях кабінету з'явилась боязка постать худорлявого священика.

— Мир дому сьому! Дозвольте увійти,— несміливо промовив він.

— Панотець Петро!— впізнала Віра Олексіївна.— Будь ласка.

Священик увійшов, перехрестився на ікону в кутку і потім усім уклонився в пояс.

— Навіщо завітали, панотче? — спитав Стессель.

— Був я зараз на головній гауптвахті, хотів напутувати у кращий світ засуджених. Двоє язичників відмовилися від мене, третя ж, іудеянка, не токмо просила відпустити пріхи її заблудлої душі, а й висловила бажання перейти перед смертю у православну віру. Поеліку стало мені відоме таке її бажання, вирішив я клопотатися перед вами про відстрочення її страти.

— Знаємо ми цих жидівок! Коли припекло, то готова хоч яку віру прийняти, аби врятуватись,— злісно кинула генеральша.

— Я клопочуся не про пом'якшення долі сієї самаритянки, але про відстрочення страти на один-два дні, поки вона встигне ознайомитися з правилами і догмами православної церкви.

— Ми в суді припустилися і так певної натяжки, винісши їй смертний вирок. Вона, як неповнолітня, страті не підлягає. Отже, я вважаю, можна задовольнити клопотання його преподобія,— зауважив Костенко.

— Це та ж сама жидівка, що живе в Новому місті, чорнява така, гарненька? — спитав Стессель.

— У вас, ваше превосходительство, прекрасна пам'ять,— сказав Рейс.

— Особливо на молоденьких дівчат,— сердито додала Віра Олексіївна.

Настало хвилине мовчання. Панотець Петро вичікувально дивився то на Стесселя, то на його жінку.

— Вам, панотче, вистачить двох-трьох днів? — спитав Рейс.

— Істинно так!

— Я думаю, можна відкласти страту. Повісити завжди встигнемо,— висловила свою думку генеральша.

— Що ж мені писати? — спитав Стессель.

— «Виконання вироку щодо засудженої Блюм відкласти до прийняття нею святого хрещення, щоб вона предстала перед престолом всевишнього осяяна світлом істинної віри», — продиктував Костенко.

— Тепер все? — і Стессель розмашисто підписався.

— Анатоль, я б хотіла побачити цього Танаку.

— Чи зручно це буде?

— Я голова Порт-Артурського благодійного товариства і член товариства Червоного хреста. На нашому обов'язку лежить піклування про полонених.

— Але Танака просто шпигун.

— Генерал не може бути шпигуном! Він прибув в Артур з метою військової розвідки. І тебе могли б так само послати в Японію.

— Ну, либонь, у нас до цього справа ще не доходить.

— Отже, я їду, а ти як хочеш. На мене, й тобі також слід поїхати побачити його.

— Це буде скидатися на візит з мого боку.

— Я думаю, ваше превосходительство, ви можете відвідати гауптвахту ніби для перевірки караулу і ознайомлення з утримуванням заарештованих,— порадив Рейс.

— А ви як дивитесь, Михайло Миколайович? — звернувся Стессель до Костенка.

— З юридичного погляду ви маєте цілковите право відвідати Танаку.

— Коли так — їдьмо! Гей, хто там! Накажіть запрягти екіпаж! — гукнув денщикам генерал.

Через півгодини коляска зупинилася перед гауптвахтою. Караульний начальник Чиж віддав рапорта генералові і привів його у приміщення для заарештованих.

— Генерал Танака тут, — підвів він подружжя Стессель до якогось із карцерів.

Коли двері відчинились, перша увійшла Віра Олексіївна. Танака підхопився і шанобливо поцілував простягнуту йому руку.

— Я прийшла, щоб, як представниця Червоного хреста, дізнатися, чи не можу я чим-небудь полегшити ваші останні години, — співуче сказала генеральша.

— Дуже зворушений вашою люб'язністю, пані! Єдине, чого б я хотів — це викурити гарну сигару і випити бокал шампанського за ваше здоров'я, — розсипався японець, посилено вклоняючись.

— Ваше прохання легко виконати. Ти не будеш запечувати? — звернулася вона до Стесселя. — Мій чоловік, — представила вона його Танаці.

— Я дуже шкодую, що мусив з вами познайомитися в такій обстановці. Але ви, звичайно, як солдат розумієте, що війна має свої закони, — вибачливим тоном сказав Стессель. — Крім того, я хотів би знати вашу думку як військового про оборону Артура.

— Мене весь час вражала та енергія, з якою фактично заново створювалася під вашим мудрим керуванням Порт-Артурська кріпость. Нам доведеться принести великі жертви у боротьбі за неї.

Стессель розплився в прийнятій усмішці.

— Мене дуже потішає така оцінка моєї скромної діяльності. Чи не маєте ви претензій?

— Звичайно, ні. Прошу прийняти мою глибоку подяку за той прийом, який я зустрів на суді і після нього, — ледь іронічно відповів японець.

Потім генеральське подружжя поїхало додому.

Там на нього чекали, жваво розмовляючи один з одним, Рейс уже з готовим наказом про виконання вироку і Сахаров.

Капітан люб'язно взявся привезти Танаці сигари і вино, обіцяні Вірою Олексіївною, до яких генеральша додала ще цукерок.

— То ви, Віктор Олександрович, подбаєте, щоб усе було гаразд? — мимохідь кинула генеральша полковникові.

— Все буде зроблено, ваше превосходительство,— шанобливо схилив голову Рейс.

Приїхавши на гауптвахту, Сахаров передав японцеві привезене. Танака запросив його і Чижа скласти йому компанію. Скориставшись з того, що штабс-капітан виїшов, Сахаров дав Танаці невеликий сувій і перекинувся з ним кількома короткими фразами.

— Я попрошу вас, пане капітан, передати ці цукерки моїй маленькій товарищі по нещастю—Куїнсан. Хай вона перед смертю поласує,— попросив Танака.

— Негайно виконаю ваше побажання,— і капітан зник.

Танака швидко розгорнув пакет і порозсовував речі з нього по кишенях.

У коридорі, куди виходили камери заарештованих, Сахаров затримав Чижа і став щось казати йому на вухо.

— Отже, перед вами мало не єдина в вашому житті нагода легко і швидко розбагатіти,— закінчив він напівпошепки.

Ще знизивши голоси, вони швидко заговорили, потім у руки Чижу перейшла пачка кредиток, і обидва офіцери повернулися до Танаки. Япопець вже розлив вино по бокалах і, подивившись своє на світло, запропонував цокнутися.

— Чи не закласти нам банчишку? — запропонував Чиж.

— На жаль, я не маю коштів,— відгукнувся генерал.

— Прошу прийняти від мене невеличку позику,— подав Сахаров йому пачку кредиток.

— Але як же я вам поверну в разі програшу?

— На тому світі жаринками.

Усі весело зареготали.

— Прошу робити гру,— проголосив Чиж,— зніміть, ваше превосходительство.

Усі потяглися до карт.

Цього дня у караулі був третій взвод утьосівської роти. Взводний фейерверкер Жиганов, виконуючи обов'язки рунда — помічника караульного начальника, сидів за маленьким столом і прислухався до того, що говорив бомбардир Ярцев. Монотонною, ритмічною скоромовкою окаячого волжанина він розповідав про Бову-королевича і Василису прекрасну.

— Ну і мастак же ти брехати, казкарю, — ліниво сказав взводний, — язик, мабуть, у тебе без кісток.

— Ну й деньок! То прапорщика нашого привели, то шпигунів. Стерегти їх треба пильно, а то, не дай бог, втечуть, тоді від суду не відкрутимось, — так само ліниво промовив розводящий.

— Та хто втече? Дівки в спідницях заплутаються, япошка з штабс-капітаном пиячить, — відгукнувся Жиганов. — Побачиш, його з пошаною в кареті, от як сюди, повезуть просто до японців, — забирайте, мовляв, ваше японське превосходительство, а то у нас і своїх генералів забагато, — жартував він.

— Либонь, якби він був солдатом, так йому б замість крісла на суді в пику б затопили і на екіпажі сюди б не повезли, — зауважив Ярцев.

— Я його по шиї прикладом стуконув, коли він на суд ішов. Довелось-таки мені, хоч і не нашого, а все-таки генерала почастувати, — втрутився тихий веснянкуватий солдат Грунін.

— І руки не відсохли?

— Та яке там, ще більше засвербіли...

— Тоді не знав, хто він такий. Не бійсь, зараз не ти його, а він тебе в морду вдарить і не відповідатиме.

— Генерал, братіку, завжди генерал, а звичайний солдат завжди звичайним солдатом і зостанеться, — зітхнув Жиганов.

— Скоро вже зміна, треба людей будити, — підвівся Булкін.

Незабаром зміна пішла.

— Дозвольте мені на хвилинку вийти за відомою потребою, — звернувся Танака до Чиж.

— Зараз, ваше превосходительство, тільки покличу караульного. Гей, Грунін, візьмеш гвинтівку і проводиш заарештованого у вбиральню, — розпорядився Чиж.

У супроводі солдата японець пішов по коридору. Чиж

і Сахаров zostалися самі в камері, продовжуючи ґрати в карти.

— Давайте перекинемося в штос,— запропонував Сахаров.

— Бито-дано, бито-дано! — став розкладати карти праворуч і ліворуч Чиж.— Бито! Дозвольте з вас одержати, вельмишановний Василь Васильович.

Капітан дав йому п'ятірку.

Минуло хвилин десять.

— Пора! — промовив Чиж.

— Почекаємо ще хвилин п'ять.

— Час коштує гроші, за американським прислів'ям.

Сахаров сунув йому кілька бумажок.

Почекавши ще, штабс-капітан піднявся.

— Грунін! Чому досі заарештований не вийшов? — звернувся він до солдата.

— Оправляються ще.

— Постукай сильніш, пора йому виходити.

Солдат почав кулаками гатити в двері, але відповіді не було.

— Виламати двері!—не своїм голосом загорлав Чиж.— Вислати двох на огляд будинку ззовні.

У караулі зчинилась метушня. Булкін і кілька чоловік вискочили на двір. У вбиральні було порожньо, ґрати у вікні виламані.

— Під суд підеш, падлюко! — напався на Груніна штабс-капітан з кулаками.

— Винуватий, вашбродь,— ледве зміг прошепотіти солдат своїми покаліченими губами.

— Марш під арешт! Розводящий де? Ти чого дивився? Теж під суд підеш! Я навчу вас, як нести службу його імператорської величності! — бушував Чиж.

— Треба зараз же дати знати в штаб Стесселя про втечу,— нагадав Сахаров.— Я візьму це на себе.

— Буду вам дуже вдячний, а поки що організую розшуки навколо...

Капітан, не кваплячись, дійшов до штабу і, розбудивши Рейса, який уже спав, повідомив про пригоду.

Полковник розпорядився зараз же викликати Мікеладзе, Познанського і поліцмейстера Тауца. Коли ті з'явилися, начальник штабу запропонував їм негайно вжити найенергійніших заходів, щоб спіймати втікача.

— Навряд чи розшуки дадуть результат: ніч темна,

минуло досить багато часу, він легко міг схватися серед китайців, але пошукати все-таки-треба,—меланхолійно закінчив Рейс.

— Знайду хоч на дні морському, даю слово честі жан-дарма! — палко промовив Мікеладзе.

— Ви, князю, будете мені потрібні вранці! Поліцмейстер і ваш помічник справляться й без вас,— відповів Рейс.

Тауц і Познанський розуміоче презирнулись.

Спіймати Танаку не пощастило. Рейс вранці доповів про все Стесселеві.

— Крім того, китаянку, засуджену до шибениці, знайдено мертвою у неї в камері. Розтином встановлено смерть від отруєння.

— Тим краще. Менше клопоту. Караульного начальника, розводящого і конвойного, які прогавили Танаку, віддати негайно під суд,— розпорядився генерал.

Суд відбувся того ж дня. Чижа засуджено було до тримісячного арешту після війни, Жиганова — до розжалування в рядові, Груніна ж, як головного винуватця,— до розстрілу. Цього разу Стессель, не читаючи, затвердив вирок. Вночі Груніна було розстріляно.

Коли звістка про це дійшла до Залітерної батареї, то Борецько, не церемонячись присутністю солдатів, вибухнув найнеподобнішою лайкою на адресу Стесселя і всіх генералів взагалі.

— Самі, сволота, японця випустили, а Груніна під розстріл підвели! — обурювався поручик.

Через кілька днів про втечу Танаки стали забувати. Ривину справу, на прохання моряків, передали їм. Звонарьов повернувся на Залітерну, і щаслива Варя щодня з'являлася там під яким-небудь приводом. Японці відновили бомбардування фортів і міста. Життя кріпості знову наповнилося воєнними подіями. Кондратенко намітив низку заходів до поліпшення оборони, зокрема вирішено було будувати нові батареї. Але гармат більше в кріпості не було, довелося просити їх у моряків.

На переговори з адміралом Ухтомським і його флагкапітаном Віреном поїхали Бєлий і Кондратенко. Розмова почалася з взаємного ознайомлення із становищем кріпості і флоту.

— Ескадра через кілька днів закінчить лагодити всі пошкодження і знову буде цілком боєздатна,— повідомив Ухтомський.

— Отже, ви знову зробите спробу піти з Артура,— розчаровано промовив Белий.

— Не збираємось, Василь Федорович. І я і Роберт Миколайович Вірен— обидва ми противники виходу ескадри. Коли того разу справа випадково обійшлась досить щасливо, то тепер нам загрожує неминуча загибель усіх суден внаслідок колосальної переваги японських сил.

— Але, мабуть, Того тепер теж ремонтує свої кораблі. Судячи з розповідей, в нього також вибуло з ладу кілька суден, так що невідомо ще, в якій мірі він сильніший за вас,— зауважив Кондратенко.

— Якщо в нього навіть вдвоє більше пошкоджених кораблів, ніж у нас, то й тоді японці все-таки набагато сильніші. Ось чому ми більше про вихід з Артура не думаємо. Нехай вже до нас приходить Рождественський, назустріч йому ескадра, звичайно, вийде. Для цього й тримаємо всі кораблі в бойовій готовності.

— Щось не чути, щоб друга ескадра вийшла з Кронштадта. Отже, раніш як через два з половиною— три місяці, тобто до листопада, чекати її в Артурі не можна. За цей час багато чого може змінитися.

— Сподіваюсь, що до того часу кріпость здавати ви не маєте наміру?

— Взагалі здавати Артур ніхто не стане, хіба що візьмуть його штурмом.

— Ми, звичайно, допоможемо вам огнем своїх гармат і десантом.

— Ще більшу допомогу флот може подати своїми гарматами і снарядами,— втрутився Белий, що доти мовчав.— Нам потрібно близько тридцяти гармат дрібного і середнього калібру з комплектом снарядів до них.

Адмірала, мабуть, не чекали такого повороту розмови і зам'ялись.

— Із суден не можна зняти жодної гармати без шкоди для їх боєздатності,— промимрив Вірен.

— Роззбейте ваші дрібні судна— «Забіяку», «Гайдамака», транспорт «Ангару», міноносці, що стоять в порту, не придатні для дальшої служби внаслідок пошкоджень,— запропонував Кондратенко.

— Ви, Роман Сидорович, чудесно знаєте, що і де у нас є,— здивувався Ухтомський.

— Мене цікавить все, що може посилити оборону кріпості. Каюсь, цими днями надвечір заглянув до вас у порт і зібрав потрібні мені відомості,— посміхнувся у вуси генерал.

Трохи посперечавшись, моряки здалися.

— Тепер поговоримо про використання суднової артилерії великого калібру для потреб сухопутної оборони,— запропонував Белий.— Поки що стрільба суден — у значній мірі марна витрата снарядів.

— З вашого ж прохання,— кинув Вірен.

— Цілком правильно, але в бойовій обстановці минулих днів було не до того. Кожен корабель повинен мати свій спостережний пункт на березі, з яким він був би зв'язаний телефоном. Крім того, я вкажу всім райони для обстрілу. Тоді при появі цілі одразу буде зрозуміло, якому судну відкривати вогонь.

— Завтра ж до вас пришлемо старших артилеристів з усіх броненосців і крейсерів,— запевнив Ухтомський.

На цьому ділова розмова скінчилась. Гості і господарі перейшли в їдальню. Незабаром під'їхали все ще перев'язаний після поранення 28 липня командир броненосця «Ретвизан» Шенснович і командир «Севастополя» Ессен. Шенснович попросив дозволу прочитати доповідну записку про подальшу діяльність флоту.

— Питання це розв'язане,— ми лишаємося в Артурі, поки він триматиметься, і лише в крайньому разі спробуємо вийти хоч би в нейтральні порти,— одразу запротестував Вірен.

— Я пропоную прориватися з Артура поодиноці і насамперед маю на увазі «Баяна». У нього хід у двадцять вузлів. Вийшовши з темрявою з Артура, крейсер на світанок буде вже милях в ста—ста двадцяти від Артура, тобто досягне Ціндао.

— Скоро настане осінь з її довгими темними ночами і частими туманами. При таких умовах вести тісну блокаду на морі неможливо,— підтримав Шенсновича Ессен.— Я теж готовий спробувати щастя на своєму тихохідному броненосці.

— Ви забуваєте про безліч мін, якими щоночі японці закидають наш зовнішній рейд. Перед тим, як прорвати

блокаду, доведеться проминути вінегрет із мін, що плавають в морі,— заперечив Ухтомський.

— Їх і протралити можна.

— Це приверне увагу японців, і вони будуть напоготові.

Попрошавшись з моряками, генерали поїхали з рапортом до Стесселя.

У нього вони застали міського комісара підполковника Вершиніна. На зріст вищий за середній, з широкою бородою, він скидався на нижегородського купця. Ця схожість збільшувалася окаючою говіркою Вершиніна. Він був дуже схвильований.

— Ви артилерійський офіцер, в яких зараз великий брак, а тому вам треба здати цивільні справи і прийняти батарею за вказівкою генерала Белого,— сердито говорив Стессель.

— Я призначений на комісара височайшим наказом і без веління Петербурга свого посту не залишу,— заперечив підполковник.

— Я віддам вас під воєнопольовий суд за відмову виконати мое розпорядження в обложеної кріпості. Щоб завтра мій наказ було виконано. Марш звідси! — вже гримнув Стессель.

Вершинін незграбно, ніяк не за статутом, повернувся і вийшов.

— Зажирів і зовсім розбестився,— повернувся Стессель до Кондратенка і Белого, які увійшли в цей час.

— Як артилерійський офіцер Вершинін нікуди не годиться, відстав і забув усе, що колись знав. Мені він і даром не потрібний,— почав благодіти Бєлий.

— Тоді доручу йому прибирати трупи, нехай хоч цим користь приносить,— вирішив Стессель.

У цей час Вершинін уже сидів у кабінеті Рейса. Тремтячим від хвилювання голосом він благав начальника штабу допомогти йому визволитися від стройової служби.

— Віктор Олександрович, будьте благодійником. За подякою справа не стане.

Полковник задумався.

— Побоююсь, що генерал закинувся. В такому разі нічого з ним не зробиш. Буде рвати й метати, коли не підкоритесь. Хіба що сходите до Віри Олексіївни. Вона лише сама може поладити з чоловіком у будь-який час.

— Не полюбляє мене генеральша. Відмовив я їй у проведеному податку на потреби благодійного товариства. Незаконно це, а вона розгнівалася.

— Внесіть від себе одну-дві тисячки на справи товариства. Може, вона й змінить гнів на ласку.

Попрощавшись, Вершинін все-таки пішов до Віри Олексіївни. Генеральша прийняла його дуже сухо; хоч дарунки й взяла, але допомогти не обіцяла.

— Я в службовій справі чоловікові не втручаюсь. Припаде до слова — питаю, в чому справа.

На цьому переляканий комісар і поїхав додому.

Тієї ж ночі Вершинін на чолі команди жандармів і китаїців почав прибирати трупи. Його весь час нудило. Він не міг зносити трупний запах. Ледве живий Вершинін повернувся вранці додому і, лаючи на чому світ стоїть Стесселя, взявся збирати гроші на новий подарунок всесильній генеральші.

За столом Віра Олексіївна прислухалась до розмови чоловіків.

— То, значить, моряки цілком пішли нам назустріч? — перепитав Стессель, вислухавши Белого і Кондратенка.

— Цілком. Були дуже люб'язні, — засвідчив Белий.

— Що це з ними сталося? Чують, мабуть, що в Артурі починає пахнути смаженим, і без нас їм край. Того — в морі, Ногі — на суші, а вони — наче сміття в ополонці — посередині. Не знають, куди їм подітися.

— Сморід на позиціях неможливий. Не знаю, як з ним боротися. Спека, трупів сила-силенна. Страшні міазми, — зауважив Кондратенко.

— Суботін рекомендує совати в ніс паклю, змочену в скипидарі. Я вже дав про це наказ.

— Навряд чи це дуже приємно, — висловив сумнів Белий.

— З солдатнею церемонитися нема чого.

Гості стали прощатися.

Наступного ж дня на Залітерній батареї ротний фельдшер Мельников роздавав солдатам паклю.

— Закладай у ніс, щоб дохлим япошкою не смерділо, — пояснив він.

Блохін засунув, потягнув у себе повітря і голосно чхнув.

— Дурна справа: лоскоче і все-таки чути.

— Обмокни в скипидар, тоді нічого не почувеш.

Солдат зробив за його порадою і зараз же висмикнув паклю з носа.

— І хто таку дурість придумав? У носі свербить, аж сльози котяться, довго не витерпиш,— обурився він.

— Наказ генерала Стесселева!

— Нехай він оту паклю із скипидаром собі під хвоста суне, може, порозумніє! — під загальний сміх промовив Блохін.

Минуло кілька днів. У кріпості поспішно лагодили пошкодження і будували низку батарей на другій лінії оборони — Скелястому кряжі і між Орлиними Гніздами. Стессель обережно об'їжджав спокійні дільниці і дякував солдатам за виявлене в боях героїство. У штабах писалися переможні реляції і складались величезні нагородні списки. У Віри Олексіївни юрмились десятки людей, сподіваючись на той чи інший орден.

Генеральша прихильно приймала подарунки і, відповідно до їх розмірів, випрошувала у чоловіка подавцям ту чи іншу нагороду.

Одного з таких днів в Артур прийшла китайська шхуна з Чіфу, на якій приїхав з пакетом від Куропаткіна передягнутий китайцем хорунжий Христофоров. Безпосередньо з військового порту, куди шхуну привів черговий міноносець, він вирушив у штаб Стесселя. Хорунжого прийняв Рейс, бо Стессель був у від'їзді.

— Чи гарні новини привезли нам?—спитав полковник.

— Непогані! Його величність звелів лічити з першого травня всьому артурському гарнізону місяць служби за рік. Крім того, призначив генерала Стесселя своїм генерал-ад'ютантом з нагоди народження наслідника, а полковника Семенова своїм флігель-ад'ютантом. Далі генералові Стесселю дано орден Георгія третього ступеня за бій під Кінчжоу, за той же бій генералові Фоку — золоту шаблю з брильєнтами, а Надеїну — орден Георгія четвертого ступеня.

Новини швидко облетіли Артур. У штаб поспішили всі, хто тільки був вільний від служби. По Стесселя послали двох кінних ординарців.

Тільки-но одержані папери було розшифровано, Рейс зараз же вирушив до Віри Олексіївни і її першу повідомив про текст телеграм. Генеральша одразу засяяла:

— Анатоль — генерал-ад'ютант, придворний! От ніколи б не повірила цьому!

— І дарёмно, матінко Віро Олексіївно,— з'явився в кімнаті на правах друга дому Нікітін.— Я завжди пророкував, що чоловік ваш і владар буде не тільки генерал-ад'ютантом, а й генерал-фельдмаршалом! От згадаєте мое слово. Поки що прошу, матінко, вашу генерал-ад'ютантську ручку,— схилився Нікітін,— і прийміть мої палкі поздоровлення з царевою ласкою.

Віра Олексіївна подякувала.

— Тільки от щодо Кінчжоу якось незручно виходить. Всі ж в Артурі знають, що Анатоля там не було, та й втратили ми там сімдесят гармат. Краще віддати в наказі «за бої на передових позиціях». Суть справи не зміниться. Фок і Надеїн не заперечуватимуть, і ніхто нічого не насмілиться сказати,— звернулась вона до Рейса.— Як ви гадаєте, Віктор Олександрович?

— Цілком поділяю думку вашого превосходительства.

Вечері того ж дня на квартирі у Стесселя відбулось вшанування нового генерал-ад'ютанта і кавалера Георгія третього ступеня. Потяглись поздоровителі. Далеко після полуночі точився веселий бенкет.

Але не всі сприйняли звістку про нагороду так, як у родині Стесселя. Дізнавшись про своє нагородження, генерал Надеїн переполошився.

— Жа що мені дали хрешта? — здивовано шамкав старий.— Я його не жашлужив. Тут шталаша помилка. Чарю неправильно доповіли. Вше че треба ж'яшувати.

Він поспішно залишив свій бліндаж за Скелястим кряжем, де оселився від самого початку тісної блокади, наказав подати собі коня і поїхав до Стесселя.

Появу старого зустріли захоплено. Усі знали його неспокійний характер і візит до Стесселя розцінили як вияв його поваги і відданості до новонагородженого генерал-ад'ютанта. Віра Олексіївна сама повела його до столу і посадила поруч себе. Надеїн був по-старовинному галантний і своїм беззубим ротом шамкав пишномовні компліменти господині.

— Вас також можна поздоровити, Митрофан Олександрович, з монаршою ласкою,— звернулась до нього генеральша.

— Тут шталаша помилка, мабуть, мое прізвище випадково потрапило в наказ.

— Тобто як випадково? Мій чоловік представив вас до нагороди, і ви її одержали.

— Я не робив ніяких подвигів, гідних такої великої нагороди. Треба чарю написати, що шталаша помилка.

— Може, ви вважаєте, що Анатоль теж даремно дістав свої нагороди? — образилась генеральша.

— Про вашого чоловіка нічого скажати не можу, бо не жнаю, жа що він нагороджений.

Потім Надеїн відкликав Стесселя вбік і виклав йому свої сумніви. Генерал довго не міг зрозуміти, про що йому кажуть.

— Дали вам хреста — радійте і не турбуйте даремно священну особу монарха! — порадив він Надеїну.

Але старий не вгамовувався.

— Робіть, як хочете. Я зовсім не схвалюю ваших намірів, але заборонити вам писати про це не можу, — розсердився Стессель.

Надеїн поспішив попрощатися і поїхав до себе.

Вечері того ж дня він старанно виводив гусячим пером — сталевих не визнавав — на тонкому пергаментному папері: «Всеясніший, Найдержавніший Государю Імператор, Царю Вселаскавіший...» — і викладав усі свої сумніви в зв'язку з одержанням нагороди.

Коли послання Надеїна було вручено Стесселеві, він сердито кинув його Рейсу.

— Покладіть під сукно, а цього старого дурня повідомте, що відіслано з першою поштою в Чіфу.

На Залітерну батарею останні новини привіз Звонарьов. Увійшовши в бліндаж до Борейка, він голосно сказав:

— Одержано телеграми: Стесселя...

— Забирають під усі чорти? — зрадив поручик.

— ...нагородили званням генерал-ад'ютанта і хрестом третього ступеня.

— Це, мабуть, на клопотання японського мікадо, за те, що він відпустив Танаку.

— Фока теж нагородили...

— За втрату кінжоуських позицій?

Солдати були обурені і здивовані.

— Не чули, щоб генерал Стесселев був з героїв! Вже наш Бєлий більше заслужив: і вдень і вночі скаче по батареях, — говорив Блєхін.

Звістка про залічення місяця артурської служби за рік справила далеко більше враження.

— Тепер, значить, як війна скінчиться, усі поїдуть по домівках,— мріяв Белоногов.

— Скоро миру не дочекаєшся! — заперечив Блохін.— От якби наш брат солдат ділами ворочав, умить би з японцями домовились.

— З генералами їхніми чи як?

— На чорта вони нам здались! З солдатами ж, звичайно. Вони, мабуть, теж за своїми бабами скучили.

— Дуже у тебе все просто, Філю! Иди-но на «літербу», віднеси капітанові рапортчику про витрати снарядів,— розпорядився взводний Родіонов.

Наступного дня було призначено урочистий парад на одному з майданів, укритих від японського обстрілу. День був ясний. Море іскрилося проти сонця. Японці не турбували. Артур ожив: по вулицях снували прохожі, крамниці жваво торгували. На майдані, неподалік від Стесселевого будинку, були вишикувані літерою «П» війська. Посередині височів вкритий срібною парчею аналой, навколо якого, виблискуючи ризами, зібралося все артурське духовенство. Стессель з величезним почтом стояв спереду і голосним шепотом квапив священників. Нарешті, протодиякон проголосив останнє многоліття «богоспасаємому граду сему і його жителям», і молебство скінчилось. Вийшовши на середину, Стессель гучним голосом прочитав царські телеграми і поздоровив гарнізон із царевою ласкою. Потім від почту відокремився Фок і почав промову на честь Стесселя:

— Генерал-ад'ютант — наближена до царя особа. Він представляє в Артурі священну особу государя імператора. Генерал Стессель — наша слава, наша гордість, наш вождь. Під його керівництвом ми не пропадемо. Ура артурському героєві!

Гримів оркестр, Фок і Стессель урочисто чоломкались.

Після параду до генерал-ад'ютанта підійшов поздоровити Ессен. Стессель, як завжди, був з ним дуже ввічливий і люб'язний.

— У мене є прохання до вашого превосходительства,— звернувся моряк до генерала.

— Заздалегідь згоден його виконати, Микола Оттович.

— Дуже вам вдячний за ваше сприятливе ставлення до моєї скромної персони. Я хотів вас просити про помилування пані Блюм, засудженої нібито за шпигунство вкупі з генералом Танакою.

— Хіба її ще не повісили?

— Ні. З учорашнього дня вона православна. Справу вчора розглядав військово-морський суд під моїм головуванням, і ми вирішили просити про її помилування.

— Щасливий її бог. Чорт з нею, нехай живе, але щоб я про неї нічого більше не чув,— зласкавився Стессель.

Ессен поспішив подякувати і відійшов убік, де його вже чекав Акінфієв.

Того ж дня Варя Белая побачила на «Етажерці» Риву під руку з Акінфієвим і дуже здивувалась. Її суперниця знову опинилась на волі. За поясненнями вона пішла до Желтової.

— Завтра її весілля з лейтенантом,— сказала Варі Марія Петрівна.

Варя аж застрибала і кинулась цілувати Желтову.

— Яка я всьому цьому рада — вона на волі і...

— ...і більше не загрожуює твоєму щастю із Звонарьовим,— закінчила учителька.

Дівчина ще раз міцно її поцілувала.

Загонова церква була яскраво освітлена.

У церкві був Ессен з групою своїх офіцерів, серед яких стояв схвильований і розчервонілий Андрюша Акінфієв. Біля олтаря Борейко домовлявся з причтом про подробиці вінчання. Тут же стояв Звонарьов у білих рукавичках, з букетом квітів у руках.

— Наречена чогось спізнюється,— невдоволено буркотів поручик.

Нарешті в церкві з'явилася Рива у супроводі обох учительок і Желтової.

— Ставайте поряд. Жених праворуч, наречена ліворуч, беріться за руки,— командував Борейко,— Серьожа, дай стрічку зв'язати їм руки, щоб не втекли з-під вінця,— жартував він.

— Підходьте, хто бере шлюб,— запросив священник, і молоді підійшли до аналою.

Обряд почався. Прапорщик позмінно з Борейком тримали вінці над Ривою і Акінфієвим. Коли служба закінчувалась, у церкву увійшла Варя Белая з букетом чайних троянд. Вона насилу протовпилась уперед і уважно оглянулася навколо, потім тихенько підкликала до себе когось із матросів і попросила його передати нареченій букет

після вінчання. Ткнувши матросові в руку карбованця, вона насунула на лоба сестринську хустину і поспішно вийшла з церкви. У дверях повернулась, глянула на жениха і наречену і, радісна, побігла на паперть.

— Жона да убойтсья свого мужа!—проголосив диякон.

— Та не дуже,— у тон йому прогук на вухо Риві Борейко.

Обряд вінчання скінчився. Усі пішли до молодих поздоровляти. Підійшов також і матрос з букетом.

— Баришня-сестриця наказали вам його передати,— доповів він.

— Яка сестриця? — здивувалась Рива.

— Не можу знати. Субильна така, усе очима скрізь бігає. Хусточку упустили,— і він простягнув невеличку, обшиту мереживцем хусточку.

З церкви молоді з гістьми попрямували у маленький Ривин будиночок у Новому місті.

Ессен і Желтова, бувши весільними батьком і матір'ю, благословили молоде подружжя іконою. Оля і Льоля обсипали їх рисом, а Борейко на всю силу своїх могутніх легень прокричав: «Гірко молодим!» Андрюша і Рива засоромлено цілувалися під аплодисменти гостей.

— Тепер гірко шаферам і шаферицям,— відповів Андрюша.

— Гірко, гірко! — підтримали інші.

Звонарьов обережно поцілував у щічку Льолю Лобіну, зате Борейко, поставивши маленьку Олю на стілець, наділив її таким поцілунком, що негайно дістав дзвінкого ляпаса.

— Цей ведмідь не цілується, а кусається,— ображено проголосила дівчина.— Я так і думала, що він зараз мене проковтне. Не смійте більше торкатися мене, ко-солапий!

— Та я ж, можна сказати, люблячи,— виправдувався поручик і знову був наділений ляпасом, на цей раз зовсім легеньким.

— Не кажіть дурниць. Хто ж повірить, що такий страшний звір здатний на ніжні людські почуття. Вже у всякому разі не я!

— Поганий приклад заразливий, чия тепер черга? — спитав Ессен.

— Серьожі Звонарьова та його амазонки,— відповів Борейко.

— До речі, я одержала від невідомої сестри прекрасний букет троянд,— повідомила Рива.— Себе вона не назвала, але впустила, виходячи, оцю хусточку. Хто б це міг бути?

Льоля Лобіна з Желтовою стали розглядати хусточку.

— Та це ж Варі Белої,— впізнала Льоля.— Пахне аптекою — значить, її. Вона ж не визнає духів і вважає за краще пахнути стайнею або карболкою.

— Молодчина Варя! Я завжди говорила, що вона — прекрасна людина! — палко промовила Оля.

— Я дуже, дуже зворушена її увагою і прошу вас, Серьожа, палко подякувати їй за мене,— промовила Рива.

— Боюсь, що я побачу її не скоро, Ривочко.

— По-перше, я більше не Рива, а Надія Сергіївна Акінфієва, а для друзів — просто Надя, і, по-друге, ви сьогодні ж побачитеся з нею. Вона, напевно, сама вас знайде і докладно розпитає про весілля. Для неї все це дуже цікаво. Ми, жінки, як відомо, дуже цікавимося всім, що пов'язане з коханням.

Молоді від'їжджали на Ляотешань, а тому всі пішли виряджати їх до пристані, де вже чекав прикрашений флагами паровий катер з «Севастополя». Востаннє гукнули «тірко молодим» і цокнулись рештками вина. Після цього, віддавши кінці, катер поплив по гладкій поверхні вже темніючого рейду. Компанія розійшлася.

Біля Стесселевого будинку Звонарьов несподівано зустрівся з Варєю. Можна було думати, що дівчина чекала на нього.

— Надія Сергіївна Акінфієва просила вам передати свою подяку за букет.

— Я такої не знаю!

— Ви ще будете заперечувати, що були сьогодні в церкві на її весіллі...

— Це вам приснилось!

— ...і там загубили свою носову хустку?..

— Хіба там? А я шукала, шукала,— виказала себе Варя.

— Значить, це були ви? — торжествував Звонарьов.

— А хоч би й так!

— Ви мене зворушили цим вчинком. Ніяк не сподівався, щоб люта амазонка була здатна на таку м'якість щодо «пропащої», як ви кажете, жінки.

— Вона колись була така, а раз із нею одружились, значить вона виправилась і стала справжньою дамою,— серйозно сказала Варя.

— Ви чарівні у своїй наївності, Варю!

— А ви... просто дурний і нічого не розумієте. Ну, розкажіть докладно, як усе було,— підхопила вона Звонарьова під руку.

Прапорщик мусив провести дівчину аж до самого дому, по дорозі змальовуючи все, що було на весіллі.

— Тепер, Варя, черга за вами. Гантімуров спить і увісні бачить вас своєю дружиною.

— Я ніколи не вийду заміж за такого огидного слизняка, як він!

— А за неслизняка?

— Ще подумаю, але він повинен бути в усякому разі набагато розумніший та меткіший від вас,— і Варя втекла, здалеку помахавши рукою на прощання.

Звонарьов, усміхаючись, пішов назад. Він уперше подумав про неї як про свою можливу дружину. І хоч він постарався прогнати цю думку з голови, але вона сама мимо його волі поверталась до нього.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Після серпневих штурмів японці підійшли на Східному фронті оборони до форту номер два, батареї літера Б і Куропаткінського люнету на 200—250 кроків. Передові укріплення сусіднього Північного фронту — Кумирненський і Водопровідний редути — лишилися при цьому дуже висунутими вперед і стали прострілюватися у фланг, а почасти навіть з тилу. Гарнізон редутів становили роти двадцять шостого Східно-сибірського стрілецького полку полковника Семенова, штаб якого розташувався безпосередньо близько від них у селі Паліджуан.

Тільки-но оправившись від ран, Єнджеєвський, кульгаючи і спираючись на ціпок, пішов до Семенова.

— Навіщо ж ви пішли з госпіталю в такому вигляді? — спитав полковник.— Ви ж іще справжній каліка!

— Виписаний після огляду комісією чотирнадцятого полку, яка визнала мене придатним до строювої служби.

— Ну, ідіть тоді в чотирнадцятий полк до Савицького. Нехай він що хоче, те й робить з вами.

— Дозвольте мені прийняти, як і раніш, охотницьку команду.

— На руках, чи що, вас носитимуть у розвідку?

— Може, на карачках встигну за солдатами.

— Та вже гаразд! Ви мені зараз, одверто кажучи, дуже потрібні. Без вас в охотницькій команді все пішло шкереберть, і я не знаю, що діється під самим носом. Ну, бажаю всього найкращого! — і Семенов міцно потиснув руку поручикові.

— Найкращий офіцер у мене в полку, — кинув він ад'ютантові, коли Стах вийшов. — Тільки завжди з начальством не в згоді!

Дізнавшись про повернення Єнджеєвського, стрільці-охотники, покидавши всі свої справи, метнулися до нього.

— Євстахій Казімірович? От радість яка! Без вас діло у нас зовсім розладналось.

Стах почав розпитувати, що діялось без нього. виявилось, що поручик Мінят, який заступив його, змінив мало не всіх начальствующих із нижніх чинів.

Єнджеєвський мусив усіх повертати на попередні місця.

Стах перерозподілив також людей між взводами, щоб старі, найдосвідченіші розвідники рівномірно потрапили в кожний з них. Взводами стали командувати звичайні солдати, іноді із штрафних, але досвідчені і завзяті розвідники, а погані унтери пішли в стрій рядовими.

Ввечері, за обідом у полковому штабі, Семенов застерігав Стаха:

— Щодо зроблених вами переміщень серед нижніх чинів, то відповідальність за них покладається цілком на вас.

— Непогано таку перестановку зробити і в усьому Артурі, — відповів Єнджеєвський.

Семенов збоку глянув на нього, хитро всміхаючись, і, поправивши свої новенькі золоті флігель-ад'ютантські аксельбанти, спитав:

— Ви б доручили мені завідувати дивізійним обозом, а самі взялися б командувати дивізією?

— О ні! Насамперед забрав би куди-небудь якнайдалше Стесселя, Фока, Никітіна, Рейса — на Ляотешань,

чи що, і посадив би під міцний караул. Романа Сидоровича поставив би на чолі оборони, а в допомогу йому дав би вас і Третьякова.

— А Смирнова куди?

— Викладати арифметику в Пушкінську школу.

Семенов голосно зареготав:

— Придумали ви йому місце!

І поспішив змінити тему розмови.

— Я чув, що під Ляояном має відбутись генеральний бій між нашими і японцями. Кажуть, багато шансів на нашу перемогу,— сказав він.

— Будуть японці під Артуром сидіти тихо,— значить, у Маньчжурії їм наступили на хвоста; полізуть на штурм,— значить, побили нас під Ляояном,— озвався Стах.

Для Стаха охотники обрали великий просторий льох під зруйнованою кумирнею. Японці, розтрощивши пагоду, більше не стріляли в цьому напрямі. Стрільці розчистили підступи до неї, підмели приміщення, понатягали свіжого запашного сіна і по змозі надали житлу затишного вигляду. Пославши солдатів у розвідку, стомлений за день Єнджеєвський з задоволенням простягнувся на сіні і поринув у дрімоту. Охороняючи сон командира, двоє охотників із власної ініціативи лягли біля входу. Ніч була вогка, з моря наповзав туман, заповнюючи всі низини та яри. На позиціях було тихо.

— Тепер діло в нас піде,— стиха сказав один із стрільців.— Поручик у нас правильний, солдата наскрізь бачить.

— Наш Стах своїх скривдити не дасть.

— Берегти його слід і від японських куль і від начальства.

Після полуночі розвідники стали повертатися. Вони хотіли були зараз же розбудити Єнджеєвського, але сторожа не дозволила.

— Зберуться всі, тоді всі і доповісте, а то до ранку всю ніч турбувати даремно людину будете.

Стрільці охоче погоджувались і тут же примощувалися на землі.

Уранці, вислухавши рапорти солдатів, Єнджеєвський здивувався, що вони повернулися одночасно, але ніхто не виказав йому причини цього. З донесень розвідників виимальовувалась виразна картина зосередження досить значних ворожих сил проти Західного фронту і підготовки

до нового штурму, про що свідчило будівництво низки облогових батарей у цьому районі.

Про результати розвідки Стах доповів Семенову.

— Скидається, що Ляоян ми віддали,— задумано сказав полковник, розглядаючи на карті новонанесені батареї і траншеї.— Зараз з кінним ординарцем пошлю донесення Романові Сидоровичу.

Поручик обрав одного із своїх стрільців і велів йому по дорозі заїхати в Пушкінську школу з запискою, до якої він долучив польові квіти для Льолі. Помітивши це, охотники швидко набрали величезний букет. Один із розвідників, поляк-садівник, з великим смаком підібрав квіти і підніс Стахові.

— Для Єлени Федорівни,— сказав він.

Єнджеєвський був дуже зворушений.

«І оцих людей насмілюються презирливо звати «бидлом», подумав він і тепло подякував солдатаві.

Кондратенко з'явився в Паліджуані близько полудня і пішов зразу ж до Єнджеєвського. Ще раз вислухавши рапорт про результати розвідки, генерал попросив провести його на таке місце, звідки він міг би бачити якнайбільше. Стах викликав Денисова.

— Є таке місце, ваше превосходительство, тільки за версту перед нашими окопами. Вдень туди можна добратися тільки плазом.

Без довгих розмірковувань Кондратенко переодягнувся в солдатську сорочку, надів чийсь не дуже чистий кашкет і з біноклем у руках вирушив за фельдфебелем. Стах через поранення не міг іти з ним і здалеку спостерігав за просуванням генерала. Семенов сердито напався на поручика.

— Як це ви не відрадили Романа Сидоровича від відвідання спостережного пункту? Хто це бачив, щоб генерал, наче звичайний стрілець, аж цілу версту повз на животі!..— кип'ятився полковник, дивлячись у бінокль, як дві сірі постаті повзуть далеко спереду російських окопів.

Єнджеєвський старався, як міг, заспокоїти полковника. Все ж обидва провели дуже тривожну годину, аж поки, нарешті, Кондратенко повернувся. Спітнілий, запорошений генерал був збуджений і задоволений своєю вилазкою.

— Усе бачив і оглянув! Дані розвідки підтвердилися цілком. Я розглядив навіть ще кілька нових батарей

у цьому районі. Безперечно, готується штурм, тільки не Західного фронту, а проти вас! — застеріг він Семенова.

Віддавши потім ще низку наказів у справі посилення оборони Північної ділянки, генерал поїхав. Семенов із Стахом і ад'ютантом засіли за детальне розроблення плану оборони полкової ділянки.

Минуло кілька днів.

Вночі на третє вересня несподівано виявився наступ японців, кількістю до роти, від Шушуїна на передові окопи Кумирненського реду, розташовані безпосередньо близько від цього села. Єнджеєвський вирішив атакувати їх з флангів і відрізати від своїх. Для цього він викликав команду розвідників. Не бажаючи турбувати заснулого вже Семенова, він домовився з командиром штабної конвойної роти, і вони вирушили на ворога.

— Галасу не зчиняти, не стріляти, працювати штиком і прикладом, — повчав Єнджеєвський охотників.

За сигналом — совиним криком — росіяни кинулися в штики. Відбулась коротка кривава сутичка. Додержати цілковитої тиші не пощастило, хтось крикнув від болю, вдарив рушничний постріл, у повітрі заблискотіли ручні ракети японців. Ніч оживилася шумом бою. Довелось розбудити Семенова, який увів у бій ще дві роти з резерву. Заговорили кріпосні батареї. Тільки перед світанком вщухла, нарешті, стрілянина.

Серед захоплених полонених виявилось два офіцери. У них знайшли наказ по Маньчжурській армії про розгром росіян під Ляояном і наказ Ногі про наступний новий штурм Артура, «щоб якнайшвидше змити ганьбу задової облоги з прапорів Сходячого сонця», — велемовно писав командуючий японською облоговою армією.

Семенов, невиспаний і злий, диктував ад'ютантові реляцію про подію. Він постарався приховати факт самовільних вчинків своїх офіцерів, що привели до нічної сутички і значних втрат, і підкреслював позитивні результати розвідки.

— Чому ви мене не розбудили на годину раніш? Все було б гаразд. Японці наступають, ми обороняємось, а тепер, будь ласка, доведь, — бурмотів полковник. — Стессель цієї нагоди не промине.

— Коли бог не попустить, Стессель не вкусить! — відбувався жартом Стах, хоч і розумів, що підвів свого командира.

Надвечір неждано приїхав Фок і заявив, що присланий розслідувати «нічний інцидент». Він просидів аж до темної ночі, зробивши справжній допит офіцерам та багатьом із солдатів. Відчувши щось недобре, Семенов повідомив про візит Фока Кондратенка. Генерал зараз же прибув у штаб двадцять шостого полку.

— Радий вас бачити, Олександр Вікторович, у добромu здоров'ї,— вітав він Фока.— Навіщо зволили відвідати?

— Присланий начальником району для перевірки повідомлень, що надійшли в штаб, про разючі неподобства у двадцять шостому полку.

— Я про них нічого не знаю. Навпаки, двадцять шостий полк я вважаю найкращим, найнадійнішим у моїй дивізії.

— Дуже шкода, але мушу переконати вас у протилежному. Більшого безладу, як у флігель-ад'ютанта Семенова, не можна собі й уявити! Офіцери-нігілісти і ліберали, самовільно, без відома командира, вводять у бій мало не весь полк, зазнають марних втрат, і все через бажання заслужити славу героїв.

— Прошу конкретніш, ваше превосходительство: хто в чому винний?

— Семенов — у тому, що зовсім розбестив полк, Єнджеєвський — у самовольстві, яке привело до непотрібних втрат, а ви — у недостатньому нагляді за полками ввіреної вам дивізії.

— Ви доводите про це до мого відома з доручення Стесселя?

— Ні, це мої висновки після ознайомлення із становищем у двадцять шостому полку.

— Вони мене не цікавлять! Я — начальник сухопутної оборони, а тому і сам доповім про це начальникові району. Подати генералові коня! — голосно наказав Кондратенко.

— А якщо я не поїду? — зло примружив очі Фок.

Кондратенко нервово заходив по подвір'ю, швидко обмірковуючи становище.

«Діяти руба, спертися на свої полки і моряків, арештувати Фока, Стесселя, віддати під суд, самому прийняти загальне керування обороною, усунувши Смирнова? — швидко неслися думки в його голові.— Але ж полки четвертої дивізії — тринадцятий, чотирнадцятий, п'ятнадця-

тий — підуть за Фоком, може виникнути усобиця, а тут через годину новий штурм. Ні, не зараз! Краще іншим разом, в слухніший момент» — і Кондратенко полегшено зітхнув. Рішучі і круті заходи були йому не до смаку, і він з радістю схопився за рятівну відмовку про наступний штурм.

— Сподіваюсь, ви не будете виявляти впертість, Олександр Вікторович! — вже лагідніше сказав Роман Сидорович.

— Гаразд, але я звідси їду безпосередньо до Стесселя, — пригрозив Фок.

— Отже, нам по дорозі, — ледь насмішкувато зауважив Кондратенко.

— Ні, вже пробачте! І досі, і до моєї домовини наші дороги ніколи не збігалися і не збіжаться, — з незвичайною для нього гарячністю промовив Фок.

Генерали розкланялися і розійшлися.

Дізнавшись про подію, Стессель розгубився. Нещодавно усунувши Фока, він тепер стояв перед дилемою усунення Кондратенка і заміни його на Фока. Сумніви розв'язала Віра Олексіївна.

— Без Кондратенка Артур не протримається більше як два тижні. Ми не знаємо точно, що діється у Куропаткіна, отже, призначати Фока ще зарано.

Все-таки Стессель вважав обов'язком дати такий наказ по військах Квантунського укріпленого району:

«Вночі з 2-го на 3-тє вересня 26-го С.-С. стрілецького полку поручик Єнджеєвський, не доповівши командирові полку, самовільно взяв охотницьку команду, штабну конвою роту і пішов робити різноманітні геройські вчинки, які не мали жодної виразної мети, а показують: 1) що є офіцери, яким нічого не важить безглуздо загубити кілька десятків солдатів та потім ще доводити, що він молодець і герой, і 2) у 26-му С.-С. стрілецькому полку спостерігається цілковита відсутність порядку. Наказу Єнджеєвського усунути від посади, зачислити в нестройову частину і ні до яких нагород не представляти. Командирові 26-го С.-С. полку флігель-ад'ютанту полковнику Семенову оголошую сувору догану за відсутність внутрішнього порядку в полку, начальникові ж 7-ої С.-С. стрілецької дивізії генералові Кондратенку зауважую.

Генерал-ад'ютант *Стессель*».

— Тепер японці можуть спати спокійно. Кінець вилазкам,— резюмував Кондратенко, прочитавши наказ.

Наступного дня Стаха було призначено смотрителем лазарету при Пушкінській школі. Усі учительки, особливо Льоля, zostались дуже задоволені таким поворотом справи.

Звонарьов з Борейком орудували на Залітерній батареї, намагаючись якнайкраще замаскувати її від ворожих очей. Прапорщик, крім того, укріпляв бліндажі і порохові погреби, перекриваючи їх згори рейками і бетоном. Літня спека поступово меншала, зрідка проходили теплі дощі. Засохлі влітку дерева знов одяглися свіжим листям. На фронті було майже спокійно. Японці коли-не-коли обстрілювали форти й батареї, перенісши огонь у тил на місто і порт, але до бомбардувань порт-артурці вже звикли і навчилися швидко залишати обстрілювані дільниці.

— Сьогодні він б'є весь час по району Пушкінської школи,— непокоївся Борейко, оглядаючи місто в бінокль.

— Тепер там працює Стах. Він разом із своїми легко пораненими охотниками приводить будинок в оборонний стан,— повідомив Звонарьов.

— Не зміркуеш навіть, чи пощастило йому чи ні. Відставлений від нагород — зате опинився в тилу біля дружини,— задумано сказав Борейко.

— А тобі у Олі щастить чи ні?

— Не знаю, що й відповісти. Мабуть, скоріше щастя, але в усякому разі не таке, як у тебе з Варєю.

— Варя принаймні оригінальна: спочатку вдарить нагаєм, а потім міцно поцілує.

До батареї підійшов ординарець, ведучи за собою коня під офіцерським сідлом.

— Прапорщикові Звонарьову пакет,— простягнув солдат.

Звонарьов квапливо розкрив його і прочитав:

— «З огляду на поранення командира Саперної батареї капітана Веніамінова пропонується вам терміново прийняти командування цією батареєю. Про виконання доповісти. Генерал Бєлий».

— От так штука! А де ця Саперна батарея? — звернувся прапорщик до Борейка.

— Версти за три від Нового міста, біля форту номер чотири. Будувалася ще мирного часу, бетонна, гармати шестидюймові, берегові. Місце відкрите і дуже обстрілюється. Одне слово, тобі там в разі атаки на Західний фронт буде весело.

— А чи не можна взяти з собою кількох наших? Діло буде певніше.

— Нема кого! Половина роти ходить перев'язана. Може, потім кого-небудь і підішлю,— пообіцяв Борейко.

Попрощавшись із своїм другом і солдатами, прапорщик сів на коня і вирушив. Їхати довелося повільно, бо Старе місто обстрілювали японці. У Новому місті його з вікна гукнув Андрюша. Дізнавшись про призначення, лейтенант запропонував Звонарьову скористуватися своєю квартирою.

— Звідси тобі буде зовсім близько.

Розпитавши Акінфієва про справи, офіцер вирушив далі і через півгодини прибув на Саперну батарею. Матроси і солдати, що обслуговували батарею, не кваплячись приводили до ладу напівзруйновані бруствери і траверси.

Коли прапорщик з'явився, солдати і матроси виструнчилися. Привітавшись до них, він оголосив про своє призначення командиром.

— Нам про те нічого невідомо,— похмуро заперечив унтер-офіцер моряк.

— Раз я довів до твого відома, значить відомо! А тепер марш по своїх гарматах, та працювати жвавіше,— наказав Звонарьов.

Батарея зазнавала досить великих пошкоджень від щоденних обстрілів, навіть бетонні споруди були напівзруйновані. Працювали тільки дві кріпосні і одна морська гармата.

Після огляду Звонарьов вирішив гармати замаскувати або хоч би прикрити номерних щитами. Потребували посилення й бетонні каземати. Зібравши ввечері солдатів і матросів, він докладно виклав їм свої наміри. Артилеристи не дуже вірили у можливість такого переустаткування, зате матроси одразу ж збагнули його думку.

— У порту наберемо броньових листів і приклепаємо їх до гармат, а то зажадаємо щитів з непридатних старих суден,— «Всадника», «Забіяки» та інших,— пропонували вони.— Ви б, вашбродь, поговорили з капітаном другого

рангу Клюпфелем, вони в нас відають всією морською артилерією, котра зведена на сухопуття.

Прапорщик вирішив наступного ж дня взятися за це.

Спостережний командирський пункт також був устаткований дуже примітивно. Під час стрільби доводилося висуватися по пояс над бруствером і в бінокль стежити за падінням своїх снарядів. Звонарьов звелів зробити над головою перекриття з залізних балок і мішків з землею.

Вранці, ледве зійшло сонце, приїхав Белий. Легко зіскочивши з коня, на ходу розправляючи пишні вуса, він швидко підійшов до батареї.

— Вашбродь, наш генерал прибули! — розбудили Звонарьова, бо він ще спав.

— Коли сюди з'явилися? — спитав насамперед прапорщика Белий. — Де і як харчуєтесь?

— Вчора їв з солдатського казана.

Вислухавши потім міркування прапорщика про устаткування батареї, генерал коротко кинув:

— Усе це прекрасно, але японці готують новий штурм, перевірте пристрілку всіх цілей, зараз не до переустаткування, а там видно буде, що та як, — і генерал вирушив на сусідню батарею.

День минув спокійно. Звонарьов дав кілька пострілів, щоб ознайомитися з цілями, по яких була пристріляна батарея.

У цей час до нього несподівано підійшов Блохін.

— У ваше розпорядження прибув, вашбродь! — гаркнув він.

Офіцер від несподіванки навіть здригнувся.

— Тебе поручик прислав?

— Так точно! Піди, каже, наглядай, щоб їх благородіє хтось на Саперній не скривдив, — з добродушною усмішкою відповів солдат.

— Ти прийшов сам один?

— Ні, зі мною Ярцев-казкар та Юркін-телефоніст.

Зрадівши з прибуття своїх, прапорщик розповів їм плани переустаткування гармат і батареї.

Незабаром японці почали методичний обстріл батареї одразу з кількох напрямів.

— Стрілятиме тепер косорилий чорт сюди до вечора, — буркотіли солдати.

Розшукати добре приховані за складками місцевості японські батареї не щастило. Саперна ж з наново

насипаними брустверами чітко вимальовувалась на самій верхівці сопки.

Японськими снарядами бруствери знесло до основи, одну з гармат підбило, завалило порожній пороховий погріб. Кілька снарядів влучило і в командирський бліндаж, у склепінні якого виникли лиховісні тріщини. Прапорщик вирішив відвести людей з батареї в тил.

Відійшовши з півверсти, Звонарьов сховав людей у глибокій промоїні, а сам послав донесення в штаб Ірмана, начальника цієї ділянки.

Почалось нестерпне сидіння проти сонця. Вдень на хвилинку з'явився Кондратенко, показав місце нової позиції батареї і поїхав собі.

Зібравши навколо себе матросів і солдатів, прапорщик повідомив їх про перенесення гармат і розподілив роботу між артилеристами і моряками.

Коли стемніло, всі дружно взялися за діло. Незабаром підійшли сапери, а потім і моряки. З ними прибув інженер-капітан — давній знайомий Звонарьова з Кінчжоу.

— Знову довелось побачитись, — потиснув він руку прапорщикові. Я візьмусь за фортифікаційні роботи, а ви орудуйте з гарматами, — запропонував він.

Звонарьов погодився.

Блохін, взявши на себе роль інструктора по устаткуванню позицій, голосно гримав на працюючих, вправляючись при цьому у такий віртуозній лайці, що навіть матроси, на що вже бачили світу, а й ті лягали із сміху.

— Ти, служба, бува, не плавав на «Новике» або не родич тамтешньому боцманові Кащенку? — допитувалися вони.

— Плавав я тільки по Волзі-матінці, та й то з поверхні на дно. Там і приказок своїх навчився від волзьких бурлаків і сам дечого придумав.

— У вас на Залітерній усі такі веселі?

— Майже що всі. Забрався був япошка до нас на Залітерну, та як побачив нас з банниками і гандшпугами, так і втік.

— Один вигляд твій розбійницький у поганий настрій привести може, — піддразнив його матрос Луговой і зараз же дістав ляпаса.

— Тихше, чорте, кістку зламаєш! — відмахнувся він. Ніч видалась місячна, ясна. Можна було працювати

без ліхтарів. Японці зрідка стріляли по Саперній, і це трохи утруднювало роботи. Підйомних механізмів не було, і доводилося усі тягарі піднімати вручну. За споконвічним російським звичаєм моряки затягли «Дубинушку», тільки в артурському викладі:

Японець-хитряк, щоб свій труд полегшить,
Винаходить машину й машину,
А артурський матрос, як несила робить,
Затягне свою рідну «Дубину».

Співали дружно, з одвертим знуцанням, але Звонаров вдавав, що не помічає цього.

— Вашбродь, до вас баришня приїхали, — доповів Ярцев, хитро посміхаючись.

Прапорщик спалахнув, зрозумівши, що йдеться про Варю Белую.

— Тато наказав привезти вам обід, щоб ви тут не вмерли з голоду, — сказала дівчина, простягаючи йому важкі судки з їжею.

Вона промовчала, що все батькове «наказування» складалося з коротко кинутої за столом фрази: «Твій прапор сидить другий день не жравши на Саперній». Хоч Варя і запротестувала тоді: «Зовсім він не мій, і поголодувати йому корисно, не буде таким тюхтієм», а проте замість відпочинку після чергування в госпіталі вона взялася за куховарство і потім вирушила на батарею.

Відійшовши вбік, вони розташувалися з судками. Зголоднілий прапорщик швидко проковтнув борщ, котлети і крем. Варя тільки зітхала, що не приїсся більше.

— Довго ви тут сидітимете? — спитала вона.

— Аж поки не повернеться Веніамінов, він лежить у десятому госпіталі.

— Він поранений легко і більше як тиждень там не затримається. Де б у Новому місті можна взятися за готування для вас обідів?.. Дуже вже далеко добиратися сюди з дому.

— Навіщо вам утрудняти себе?

— А як ви тут помрете з голоду, тоді мене замучить сумління. І панотець нас в інституті вчив: «Нагодуй осла алчущого!»

— Не дуже приемне для мене порівняння.

— Я хотіла сказати: вола алчущого, хоч ви більше скидається на... зайця. Серйозно, де тут можна знайти кухню?

— У будиночку Риви, нині Наді Акінфієвої. Зовсім недалеко звідси.

— Мене туди пустять? Тільки що на кухню...

— Гаразд, закину за вас словечко! — піддразнив Звонарьов.

— В такому разі влаштовуйтеся самі, як хочете! — ображено підвелась Варя.

— Зласкавтеся над голодуючим! — став благати прапорщик. — Давайте завтра, коли близько півдня буде спокійно, удвох й заглянемо у будиночок Акінфієвих і до Веніамінова, — запропонував він.

Розгнівана дівчина мовчазним кивком голови виявила свою згоду і пішла до застоялої Кубані.

Втома від попередньої безсонної ночі примусила припинити роботи вже скоро після полуночі, з огляду на небезпеку нещасливих випадків, бо під час піднімання важких гармат і лафетів вони інколи падали на землю і могли кого-небудь придушити.

Японці мовчали, обмежуючись нечастою рушничною стрільниною. На ранок, вирішивши, що день буде спокійний, Звонарьов дав потрібні вказівки солдатам і попрямував у Нове місто.

Десятий госпіталь, де лежав Веніамінов, містився у недобудованій міській гостиниці. Прапорщик увійшов у великий світлий вестибюль, піднявся мармуровими сходами на другий поверх і швидко знайшов палату, де лежав командир Саперної батареї. Веніамінов грав у карти із своїми сусідами.

— Дуже радий вас бачити, Сергій Володимирович. Навіщо зволили відвідати цю юдоль печалі і страждань? — привітав він Звонарьова.

Прапорщик пояснив причину свого відвідання.

— Шкода, шкода! Я півтора місяця протримався на старій позиції. Правда, вдень у мене не було ніякого руху на батареї, і стріляв я тільки зрідка, у крайньому разі. Постараюсь якнайшвидше повернутися в стрій.

У палату увійшла сестра — висока струнка блондинка. Вона, всміхаючись, підійшла до капітана.

— Ходімо, я вас перев'яжу востанне.

— На позиції він помре другого ж дня від суму за вами, Лолочка.

Сестра всміхнулась і вийшла. Веніамінов пішов за нею, одразу ж дуже закульгавши. У двері знову постукали.

— Ще гості. Увійдіть! — озвався вже немолодий офіцер-стрілець.

У палаті з'явилась Варя.

— Де Веніамінов? — звернулась вона до Звонарьова, ні з ким не здоровкаючись.

— Добридень, чарівна незнайомко! — підкреслено ввічливо привітав її літній офіцер.

— Прошу мені пробачити за мою нечемність. Я дуже поспішаю,— і Варя низько присіла перед ним.— Ходімо в перев'язну,— повернулася вона до прапорщика, дізнавшись, де капітан.

Вони пройшли аж до самого кінця коридору.

— Почекайте тут, а я загляну туди,— і дівчина зникла за дверима.

Незабаром вона з'явилася разом з капітаном.

— Я вас негайно б виписала, ви зовсім здорові,— говорила вона сердито,— а цю сестрицю в лапках усунула б з госпіталю. Такі особи тільки заважають працювати.

— Хто це так не сподобався вам? — спитав Звонарьов.

— Наша Лолочка! Варя в нас людина суворої поведінки і ніякої легковажності не допускає,— відповів Веніамінов.

— Тут є лікарі, яким надано судити про доцільність перебування в госпіталі тієї чи іншої особи...— почав був прапорщик.

— ...І які самі ладні залицятися до таких «сестричок»,— зараз же прийняла виклик Варя.

— Ходім до головного лікаря одержувати документи і гроші,— запропонував капітан.— Я вирішив повернутися на Саперну.

Усі троє попрямували у подвір'я, де була канцелярія госпіталю.

У коридорі вони знову зустрілися з Лолою.

— Я чула, що ви виписуєтесь, Петро Єрофейович, і що посередньою причиною цього я? — і вона мимохідь глянула на Варю.

— Я не можу бути на вас у претензії, чарівне створіння, хоч і з великим сумом розлучаюся з вами,— розсипався Веніамінов, але, помітивши лютий Варин погляд, квапливо попрощався.

За півгодини всі троє вже йшли набережною. З балкона вслід капітанові махала хусткою Лолочка.

— Не смійте обертатися! — зло прошипіла Варя

Звонарьову, коли він схотів відповісти на прощальне вітання.— Вас же воно ніяк не стосується.

Пройшовши кілька кварталів, Веніамінов повернув до своєї квартири.

— Тепер ходімте до Акінфієвих,— запропонував Звонарьов.

— А коли вона там? — боязко сказала дівчина.

— Ви ж самі визнали, що вона виправилась.

— Звичайно, це так, але все-таки...— знітилась Варя.— Я якось не можу примусити себе ставитися до неї як до порядної жінки,— призналася вона.

— При ближчому знайомстві ви швидко зміните свою думку про неї,— переконував Звонарьов.

Варя все-таки з певним збентеженням підійшла до квартири Акінфієвих. Їх дома не було.

Увійшовши в кімнати, Варя зараз же стала уважно розглядати всю обстановку, при цьому на її обличчі застиг вираз дитячої цікавості, змішаної з певною гидливістю.

— Бруд, безладдя, треба все перемити і перечистити,— розпорядилася вона, оглянувши кухню.

Матрос-денщик здивовано позирав на новоявлену хазяйку, але заперечувати не насмівився.

Заглянувши потім у буфет, Варя остаточно розсердилась, виявивши і там цілковитий хаос. Забувши про все, вона стала наводити порядок. Денщик тільки встигав вносити на подвір'я сміття й брудну воду.

— Чекаю вас на шосту вечора на обід, а поки що можете йти,— наказала вона Звонарьову.

Прапорщик підкорився.

На батареї він застав кульгавого Веніамінова. Оточений солдатами, капітан докладно розпитував про все, що сталося без нього.

Раптом посилена канонада на фронті відвернула їх увагу. Обидва офіцери пішли на спостережний пункт.

Полудневе сонце яскраво освітлювало перед ними сопки. Навіть неозброєним оком можна було побачити, як облогові батареї зосередили вогонь на Кумирненському і Водопровідному редутах. У цьому районі стали збиратися японські резерви. Було видно перебіжку окремих груп і цепів.

— Щось скидається на новий штурм,— сказав Веніамінов.— Ми могли б добре обстріляти звідси ворожі резерви, але батарея, як на зло, не працює.

— Ходімо на Зубчату, може хо́ вона відкриє вогонь,— запропонував Звонарьов.

— Командиром там якийсь Страшников, нещодавно перекинутий з Тигрового Хвоста, неймовірний боягуз. Він швидше помре, ніж наважиться стріляти без наказу з управління артилерії.

Коли потрібний наказ було одержано, Звонарьов пішов на Зубчату гору. Вона лежала всього в кількох десятках сажнів від Стрілецької, за неглибокою улоговиною. На відміну від Стрілецької, фронт її мав вигляд дуги, і гармати були спрямовані в різні боки, але при цьому вона була прекрасно замаскована.

Поза батареєю під прикриттям крутого схилу гори було видно намети і землянки стрілецького резерву. Тут же мешкав і сам Страшников. Він сидів біля входу у своє сховище і грівся проти сонця. Незважаючи на літній час, капітан був у пальті і з шарфом на шії. Він люб'язно запросив Звонарьова випити склянку чаю. У бліндажі навіть удень горіла керосинова лампа. Прапорщик розгледів широке двоспальне ліжко з горою подушок; на столі, збитому з нефарбованих дощок, шипів самовар.

«Зовсім по-домашньому влаштувався», подумав Звонарьов і побачив, на своє здивування, моложаву пишну блондинку з енергійним обличчям.

— Знаюся, Нюсик,— звернувся капітан до неї.— Відомий тобі з розповідей прапорщик Звонарьов.

— Як же, як же! З Електричного Утьоса, майбутній зять Белого,— зацокотіла мадам Страшникова, безцеремонно розглядаючи гостя.— Схвалюю Варин смак: молодий, здоровий, рум'янець на всю щоку, соромливий,— казала капітанша.

Офіцер справді зашарівся, але не так від збентеження, як від роздратування.

— Навіщо зволили нас відвідати? — діловито спитала Страшникова.

— Нас примушують стріляти,— відповів їй чоловік.

— Цього ще тільки бракувало! Замало вчорашнього розгрому Саперної, так хочуть, щоб і ми зазнали тієї ж долі. І не подумаємо відкривати вогню!

— Що ж мені повідомити в управління артилерії? — спитав Звонарьов.

— Можете доповісти, що наказ передали, а решта вас

не стосується,— і вона сердито повернулася до чоловіка.— Правда, Миша?

— Мабуть, так найкраще. Дозволь чайку, Нюсик, почастуй ромом, у нас ще з довоєнних запасів.

Поки прапорщик пив чай, капітанша взялася за ротні справи.

— Фельдфебель тут нікуди не годиться,— скаржилась вона чоловікові.— Дивиться вовком, щось буркотить мені у відповідь. Ти його підтягни. Потім скажи солдатам, щоб не сміли лаятися при мені.

Подякувавши за чай, Звонарьов устав з-за столу.

— Дозвольте мені глянути все-таки на батарею,— попросив він.

— Тільки, щур, не привертати уваги японців. Почнеться обстріл, а я жінка квола, не зношу гуркоту,— за чоловіка відповіла капітанша.— Я сама проводжу вас.

Під конвоем Страшникової прапорщик пройшовся вздовж гармат. Досить йому було глянути через бруствер, як його безцеремонно потягли за рукав:

— Не висувайтесь! Пройдемо на спостережний пункт, звідти можна непомітно оглянути японські позиції.

Зустрічні солдати виструнчувались, віддаючи честь. Страшнікова ласкаво віталася з ними.

— Здравію бажаю, барине! — вигукували артилеристи, по-статутному дико витріщуючи очі на мадам Страшникову.

На командирському пункті Страшнікова досить доладно вказала прапорщикові цілі, які батарея могла обстрілювати вдень і які вночі.

— В разі потреби ви, Анна Павлівна, вільно можете замінити тут свого чоловіка,— зауважив Звонарьов.

— Що ви, я зовсім не знаю правил стрільби! У господарстві інша справа. Там досвідчене жіноче око в усьому розбирається швидше і краще, ніж чоловіче.

— Чи не дозволите зробити хоч би кілька пострілів? Японські резерви прекрасно видно звідси, і з першого ж пострілу їм можна завдати великої шкоди.

— Не знаю вже, далєбі. Хіба для вашої втіхи... Тільки не багато.

Одна по одній прогрімїли чотири гармати.

Розриви лягли дуже вдало. У бінокль було видно, як резерви кинулися врозтіч.

— Ура! — закричав Звонарьов. — Ще дві-три черги, і всі розбіжаться.

— Годі! Доброго потрошку! — вирішила капітанша. Повернувшись на Саперну, Звонарьов, сміючись, розповів про це Веніамінову.

— Козир-баба! Вони по-суті помінялися ролями. Командує ротою жінка, а вдома сидить чоловік. Загалом — один з численних артурських анекдотів, — резюмував капітан.

Незабаром на Саперну батарею раптом приїхав Кондратенко.

— Куди стріляють японці? — спитав він.

— Мабуть, триває підготовка до штурму Кумирненського і Водопровідного редутів, — доповів прапорщик.

— Дуже можливо! Ви вже видужали, капітане? Тоді я у вас заберу Сергія Володимировича, а то в мене не зосталось жодного ад'ютанта.

За десять хвилин Звонарьов був у сідлі і широкою риссю ледве встигав за генералом.

Біля залізниці, у другій лінії оборони, вони розшукали штаб Семенова.

— Як справи? — кинув Кондратенко, потискуючи руку полковникові.

— Артилерійським вогнем зруйнувало всі прикриття. До того ж, японці підвезли гірську гармату і розстрілюють редут в упор. Я просив Білого зосередити вогонь усіх батарей на атакованому фронті.

— Лейтенант з «Баяна» тут?

— Так точно. Він встановив по два міномети на кожному редуті, але бомбардування таке сильне, що користатися ними зараз неможливо.

— Хочете ознайомитися з новим видом артилерійської зброї — морським мінним апаратом, що стріляє мінами по ворожих окопах? — повернувся Кондратенко до Звонарьова.

— З великою охотою.

— Тоді ходімо на Водопровідний редут.

— Там дуже небезпечно, Роман Сидорович! Я можу прапорщикові дати туди провідника, коли його вже так цікавлять мінні апарати.

— Я теж хочу подивитися їх дію в бою.

І генерал вирушив до позиції.

Обминаючи село Паліджуан, де були зосереджені резерви і перев'язні пункти, вони довгим ходом сполучення пройшли на редут.

На якийсь час обстріл майже припинився. Це дало змогу спокійно добратися до потрібного місця. Правда, при цьому двічі або тричі їх все-таки обсіпало землею і каменем подряпало Звонарьову щоку.

— Перша рана за всю війну,— зауважив він, стираючи кров з обличчя.

— Будемо сподіватись, що і остання,— відповів генерал.

На Водопровідному редуті стрільці квапливо лагодили завдані бомбардуванням пошкодження. Побачивши Кондратенка, вони нашвидку обтрушувались і віддавали йому честь. Генерал на ходу вітався з ними, як завжди уважно вдивляючись в солдатські обличчя.

— Великі у вас втрати? Налагоджено евакуацію поранених? Людей нагородовано? Патронів вдосталь? В чому відчуваєте брак? — закидав він запитаннями коменданта редуту.

Офіцер став щось довго доповідати у відповідь. Генерал поморщився. Потім спіймав за плече когось із стрільців, що старанно вкладав на бруствер мішки з землею.

— Ситий? Патрони є? Чого тобі невістачає?

— Вранці снідали, тоді ж і патронів давали,— витираючи з лоба піт, відповів солдат, і враз, схаменувшись, виструнчився: — Пробачте, ваше превосходительство, дуже за роботою запарився, одразу вас не признав. Артилерії б нам більше, а то він б'є, а наша все мовчить, навіть прикро!

— Молодчина! Працюй собі, а про артилерійську допомогу я подбаю.

— Радий старатися!

— Чи справитесь з япошкою? — спитав Кондратенко іншого стрільця.

— Як не справитися, коли треба,— посміхнувся солдат.— Особливо коли ви самі, ваше превосходительство, з нами будете.

Генерал ласкаво поляскав його по плечу і пішов далі. У вихідному куті редуту стояв на дерев'яній підставці мінний апарат. Коли Кондратенко із своїм почтом підійшов до нього, його заряджали.

Високий, із жвавим, веселим обличчям, лейтенант, помітивши генерала, виструнчився і скомандував «струнко». Кондратенко попросив продовжувати роботу. Сигароподібна міна завдовжки близько сажня своїм кінцем висувалася з дула апарата.

Лейтенант попросив генерала відійти вбік.

— У разі невдалого пострілу може статися передчасний розрив. Отже, треба бути обережним,— пояснив він.

Кондратенко відсунувся на кілька кроків і притулився до бруствера. До японців було щось із сотню кроків.

— Плі! — скомандував Подгурський.

З легким шумом, оточена невеличкою хмаркою диму, міна, наче величезна риба, звилась у повітря і, описавши правильну траєкторію, впала у місце робіт японців. Минуло кілька секунд, і високо вгору злетів величезний султан диму й пилу. Разом з ним у повітря знялись каміння, колоди, частини людських тіл, лопати, кирки... Уцілілі японці від жаху тікали в тил.

Стрільці без команди ринули за ними. Зав'язалась рукопашна сутичка. Через хвилину ворожі окопи були вже зайняті. Не стерпівши, Кондратенко скочив на бруствер і попрямував за солдатами. Стрільці, побачивши свого генерала, вітали його громовим «ура».

— Спасибі за геройську атаку! — на весь голос гукнув Кондратенко.

У цей час японська артилерія з повою силою відновила обстріл.

— Ви б, ваше превосходительство, повернулись назад,— підійшов бородатий стрілець.— Не дай боже, зачепить. Ми вже тут самі впораємось.

— Коли ви женете мене, нічого не поробиш, доведеться піти,— всміхнувся зворушений турботами генерал.

Повернувшись на редут, Кондратенко наказав його комендантові піти в зайняті окопи, а сам підійшов до міномета.

— Яка швидкість стрільби? — спитав він лейтенанта.

— Не частіш, як раз на п'ятнадцять хвилин постріл.

— Шкода! Якби пощастило випускати міну хоч би кожні п'ять хвилин, то мінометами можна було б замінити гармати. Чи не можна збільшити швидкість?

— Це не безпечно, бо для виводу з ладу міномета досить маленького осколка або навіть рушничної кулі.

— Сергій Володимирович, ознайомтеся з будовою апарата і візьміть на себе їх установаження на Високій. Лейтенант подасть вам потрібну допомогу.

— Слухаю! Я дам на допомогу свого мінного квартирмейстера Буторіна. Він покаже, як їх встановлювати. Справа не мудра,— відповів моряк.

Прапорщик разом з генералом вирушили назад. По дорозі вони звернули на Кумирненський редут. Тут руйнувань було ще більше. Рів був наполовину засипаний, бруствер обвалився, скрізь валялися трупи і стогнали поранені.

— З хвилини на хвилину чекаємо штурму,— доповів генералові комендант редуту поручик Дунін-Слепец.

У цю мить вигуки «банзай» сповістили, що японці ринули на редут. З траншей вискочили сапери з бамбуковими драбинами і ручними гранатами, за ними, з прикнутими штиками,— штурмові колони. Артилерійський вогонь одразу вщух, дим став розвіюватись. Звонарьов підхопив з землі гвинтівку і приготувався захищати себе і Кондратенка.

— Рота, залпом плі! — закричав поручик, вскакуючи на бруствер і розмахуючи видобутою шаблею.

Розлігся дружний оглушливий тріск рушниць, за ним ще і ще. Запрацював єдиний уцілілий кулемет. Троє японців прорвалися до того місця, де стояв Кондратенко, один з них кинув ручну гранату. Генерал швидко нагнувся, сховавшись за руїнами бруствера. Вибух на мить засліпив і оглушив його, але він зараз же випростався.

— Цілі? — кинувся до нього Звонарьов.

— А ви? — запитанням же відповів Кондратенко.

Поряд на землі корчився у передсмертних судорогах стрілець, ще один голосно стогнав, тримаючись за правий бік.

— Ваше превосходительство, ворог відійшов у вихідне положення, не прийнявши атаки,— доповів Дунін.

— Нам ніякі вороги не страшні з отакими молодцями! Тільки бережіть їх, скільки можна. Вони опора і гордість Артура,— відповів генерал.— Я їду до Білого з проханням зосередити вогонь усіх батарей на вашій дільниці.

Після гуркоту, шуму і нервової напруги бою в Паліджуані здавалось зовсім тихо й спокійно, тільки десь угорі мелодично співали нечасті рушничні кулі.

— Жаркувато щойно було! — полегшено зітхнув прапорщик.

— Попереду ще гарячіші години будуть. Треба поспішати до Белого.

— Дозвольте мені повернутись на Саперну,— попросив прапорщик.

— Так, так, і повідомте Веніамінова про дане вам доручення, домовтеся з Ірманом про мінні апарати,— проваджав його генерал.

— Не сподівався вас живим побачити! — зустрів Веніамінов прапорщика.— Я весь час спостерігав в підзорну трубу, що діялося. Здорово японці навалилися на редути!

Дізнавшись про доручення, дане Звонарьову, капітан став зітхати.

— Хоч до вечора побудьте в мене. Ваші солдати — Блохін з компанією — мало не побилися з іншими на роботі. Для них ви і Борейко — найвищі авторитети. Зі мною вони сперечаються, а лейтенантові Блохін нахабно заявив, що той нічого не розуміє у будівництві батареї, за що, звичайно, був побитий.

— Дозвольте мені взяти їх з собою. Вони мені стануть у великій послугі.

— Працювати неможливо,— підійшов до прапорщика Блохін.— Хоч що їм кажи, не слухають, а їхній офіцер так у морду кулаками й лізе,— показав він на своє підбите око.

Звонарьов повідомив його про наступну роботу.

— За вами, Сергій Володимирович, ми скрізь іти згодні,— зрадів солдат.

Ввечері від Варі прибув вістовий-матрос з запискою: «Чекаю на обід. В.»

— Так що бариня, тобто — баришня, наказували, щоб ви неодмінно зараз ішли додому,— квапливо доповів він.

Домовившись з Веніаміновим, прапорщик вирішив на годину сходити в місто.

— Вас поранило? — спитала Варя, побачивши кров на обличчі у Звонарьова.

— Ні, поцілувала японська красуня на ім'я шимоза!

— Треба змазати йодом, щоб не було нагноєння,— з апломбом сказала дівчина.

У будинку все виблискувало чистотою. Підлоги було вимито, гардини випрано, мідні речі начищено, усе розставлено в порядку, ніде ані порошинки.

— Попрацювали ви багато,— зауважив прапорщик, оглядаючи кімнати.

— Була не квартира, а свинюшник! Ваша Ривочка на рідкість яка нечупара і замазура,— цокотіла Варя.— Ми з Афанасієм тут усе догори ногами перевернули. Він такий забавний! Підлогу зве палубою; мити її, за його словами,— лопатити, чистити — надраювати. Усе журився, що в підлозі немає якихось там шпігатів для стоку води. Ми з ним тепер друзі. Він вашу Ривочку не хвалить. На його думку, вона особа несамостійна. Він і мене вважав за «офіцерську баришню» і вірити не хотів, що я генеральська дочка, бо я добре вмію мити підлогу, прати білизну.

— А мене за кого ж він вважає? — перебив її Звонарьов.

— За мого коханця...

— І ви з цього, звичайно, дуже потішені?

— Потішена! Та мені досить тільки пальцем ворухнути, як біля моїх ніг будуть полковники, коли не генерали!

— Такі, як от Костенко!

Варя зареготала.

— Ох, насмішив! Хрещений у ролі дон-Жуана!

За обідом стачечно сиділи вдвох. Афанасій подавав, Варя розливала суп, а Звонарьов уминав усе за обидві щоки. У двері постукали. Варя зірвалася з місця і побігла відчиняти.

— Кондратенко! — через хвилину влетіла вона назад.— Вас питається!

Прапорщик поспішив назустріч генералові.

— Прошу пробачити, що стурбував,— говорив генерал.— Я хотів вам показати місце для встановлення мінних апаратів. Заїхав на Саперну, і мені вказали, де ви.

— Може, Роман Сидорович, між ділом ви пообідаєте з нами? — запропонувала Варя.

— Не відмовлюсь, проголодався сьогодні здорово, та, крім того, обід у вас, мабуть, дуже смачний, недаремно ж ви дочка Марії Фомівни,— великої майстерниці по кулінарній галузі.

Генерал віддав належне всім стравам і цим дуже втішив Варю.

— Я й не знав, що у вас у Новому місті така гарненька квартирка, Сергій Володимирович,— зауважив він.

Варя зашарілась.

— Це не його, це одного морського офіцера, який живе на Ляотешані,— плутано пояснювала вона, зрозумівши своє незручне становище.

— Не турбуйтеся, я не викажу вашого секрету Марії Фомівні. До того ж, Сергій Володимирович нам усім відомий своєю скромною поведінкою,— всміхнувся генерал і став прощатися.

— Ви куди поїдете? — спитала Варя.

— У Старе місто. Хочу побачити Василя Федоровича.

— І я поїду з вами додому,— попросила дівчина.

— А Сергій Володимирович залишиться тут? — спитав Кондратенко.

— Він уже попоїв, і більше йому тут робити нема чого. Нехай вирушає на позиції,— суворо сказала дівчина.

— Там сьогодні неспокійно.

— Будьте обачні, Сергій Володимирович,— уже м'якше, але все ж повчальним тоном застерегла Варя.

— Слухаю, ваше превосходительство! — жартівливо виструнчився Звонарьов.

На Саперній прапорщика вже чекали матроси з Буторіним. Разом з утьосівцями вони пішли на Високу, де треба було встановити два міномети. Гора, пануючи над усіма укріпленнями Західного фронту, була тактичним ключем усього цього району. З неї відкривався краєвид на Старе і Нове місто, гавань з ескадрою на ній, і, зайнявши її, японці дістали б прекрасний спостережний пункт для своєї облогової артилерії. Це поставило б під загрозу розстрілу усі російські судна, а також тили кріпості. Керівники оборони і облоги однаково розуміли значення Високої і ладні були битися за неї аж до останнього.

За мирного часу на Високій горі зовсім не було оборонних споруд, тільки після початку війни на ній було збудовано два ряди польових окопів з дротяними загородженнями і відкрито встановлено кріпосні шестидюймівки. Але вже під час серпневих штурмів гармати, засипувані ворожими снарядами, не змогли працювати. Отже, Кондратенко вирішив тепер посилити оборону гори двома мінометами.

Прибувши в штаб Ірмана, Звонарьов попросив дати йому докладні вказівки про місце розстановки мінометів.

— Ви вирішили замість артилерії взятися за мінну справу? — іронічно спитав Ірман.

— Я це роблю з особистого розпорядження генерала Кондратенка.

— Підпоручику Гаєв, проведіть прапорщика на гору. Нехай домовляться щодо мінометів з капітаном Стемковським,— розпорядився Ірман.

На вершину гори вела крута і погано розроблена дорога. У темряві Звонарьов із супутниками раз у раз спотикалися на нерівності.

— Майже два місяці займаємо тут позиції, а інженери ніяк не можуть вибрати часу поліпшити сполучення,— обурювався Гаєв.

Комendanта гори знайшли у солідному бліндажі з десятивершкових колод. Він насамперед запропонував їм випити і закутити. Звонарьов категорично відмовився і наполягав на негайному початку робіт. Не бажаючи розлучатися з пляшкою, Стемковський послав замість себе з прапорщиком молоденького підпоручика Яковлева. Гаєв із цікавістю пішов за ними.

Вершок гори складала дві розташовані поруч сопки з невеликою улоговиною між ними.

Схил у напрямі до ворога був такий крутий, що дозволяв далеко закидати міни, тут і вирішено було встановити один із мінометів.

— З фронту позиція мало приступна, — пояснив Яковлев, — зате через великі мертві простори її легко обійти з флангів. З метою поліпшення їх оборони ми заклали там самодійні фугаси.

В окопах правої сопки була рота Квантунського флотського екіпажу. Серед матросів знайшлося кілька мінерів, які взялися допомогти роботі.

Незабаром доповіли, що на гору піднімаються вози з мінометами. З чверть години минуло, аж поки нарешті вони добралися до вершини. Артилеристи зацікавлено оглядали привезене. Блохін спробував навіть підняти за дуло один з апаратів.

— Дитячі гарматоньки, ваше благородіє! — презирливо оцінив він. — Далеко з такої не стрельнеш!

Зате міни збудили в ньому захоплення.

— Невже вона вся аж до краю повна піроксиліну? — недовірливо спитав він, поляскуючи по корпусу мало не сажневої міни.

— На три чверті. У хвості для ваги насипано пісок, — пояснив Буторін.

Ярцев з Юркіним почали проводити телефон від комендантського бліндажа до мінометної позиції. Близько пів-

ночі до місця робіт підійшли Стемпковський разом з лейтенантом, який кульгав і спирався на ціпок.

— Водопровідний редут взято, Кумирненський ледве дихає, та й його вже обходять з обох флангів, — повідомив він.

— А міномети? — спитав Звонарьов.

— Два розбила артилерія, один ми самі висадили, один потрапив у лапи японцям.

— Тепер вони нас із нього ж обстрілюватимуть, — зітхнув Стемпковський.

— Знизу вгору з мінометів стріляти важко, особливо при такій крутизні, як у вас, — заспокоїв його лейтенант.

— Завтра наваляться на нас і на Довгу. Почнеться тоді баня! — зітхнув капітан. — Ворушись, хлопці, щоб до світу все було закінчене! — крикнув він солдатам і матросам.

Але квапити нікого не доводилось. Кожен прекрасно розумів, що всі роботи треба закінчити вночі, бо вдень усякий рух на гребені гори негайно призводить до артилерійського обстрілу. Залишивши Буторіна стежити за ходом встановлення мінометів, офіцери пішли по окопах. Стемпковський висловлював свої міркування щодо оборони гори.

— Наші слабкі місця — це фланги, особливо лівий. Тут японці зможуть підійти досить близько. Сюди й треба поставити міномет, хоч би в офіцерському бліндажі. Він у нас дуже тривкий, з бетонним перекриттям. У ньому є вікно, куди можна просунути дуло мінного апарата.

Оглянувши бліндаж, лейтенант зробив висновок, що там встановити міномет справді зручно.

— Тут під прикриттям можна працювати і вдень, — збагнув Звонарьов.

Коли частини міномета було приставлено в бліндаж, на здивування Звонарьова, солдатів і матросів очолював Блохін.

— Ти, бачу, вже став інструктором у мінометній справі? — спитав його прапорщик.

— Нас, вашбродь, на Утьосі поручик Борейко до всього привчив: з гармат стріляти, рибу ловити, городи садити, батареї будувати. Поворуш головою, коли діло робиш, — і все буде гаразд! — відповів солдат.

Мінний апарат забрав половину приміщення. Довелося

прибрати стіл, лишивши самі тільки офіцерські похідні ліжка.

Схід став ледве сірити. Ущухнувши було біля Кумирненського редуту, стрілянина розгорілася з новою силою. Кулеметна і рушнична тріскотня, ревіння артилерії зливалися в один суцільний гул.

— Японці пішли в рішучу атаку, — сказав лейтенант. — На ранок, треба вважати, вони займуть редут, тоді черга буде й за нами.

Стемпковський у відповідь тільки вилаявся.

Користуючись першими проблисками дня, лейтенант і Звонарьов обійшли гору, побували в передовому окопі і визначили місце найімовірнішого скупчення японців.

— Місцями тут такі круті схили, що по них легко можна скочувати старі китайські круглі ядра з дистанційними трубками, — промовив прапорщик.

— Ідея непогана! Тільки не ядра, а наші гальвановдарні міни. Вони прекрасно котяться, а, підтягши пружину ударника, можна добитися, щоб вони вибухали лише при сильному ударі, наприклад, коли впадуть. Завтра ж спробую щось придумати в цьому напрямі.

Буторін доповів, що міномети встановлено. Перевіривши роботу, офіцери знайшли все в порядку.

— Тепер можна й на спочинок. Я з матросами до себе на «Баян», а ви куди? — спитав лейтенант.

— Лишуся тут до вечора, а там буде видно, що далі робити.

Звонарьов знайшов близько десь незакінчений бліндажик і влаштувався в ньому.

Це була вирубана в скелі вузька щілінка. Доросла людина насилу могла туди протиснутися. Похапцем очистивши бліндаж від землі і сміття, прапорщик роздобув оберемок соломи і ліг.

Обстріл Високої почався близько полудня. Кілька десятків облогових гармат водночас обстрілювали гору. Оберігаючи людей, Стемпковський залишив в окопах вартових спостерігати ворога, а решту відвів в улоговину в тилу. Методично, неквапливо японці стали руйнувати колючий дріт перед окопами, бліндажі і ходи сполучення.

Розбуджений канонадою, Звонарьов визирнув назовні. Перше, що він побачив, було, як Блохін їхав верхи на Бу-

торіні. За ним ішло кілька матросів і солдатів. Зовсім не звертаючи уваги на обстріл, вони весело реготали.

— Ховайтесь, дурні голови! — кричали їм із сусідніх бліндажів.

— Не має права япошка в мене влучити, аж поки Буторін доведе мене до місця, — жартівливо відповів Блохін. — Чим я не генерал Стессель? Коняка, щоправда, в мене трохи гірша за його руду кобилу, зате я сам — герой! Струнко! Відповідати як генералові! — завернув він одну із своїх хитромудрих лайок.

Солдати і матроси від сміху похапалися за животи. Під'їхавши до прапорщика, Блохін скочив на землю і виструнчився.

— У ваше розпорядження прибув. Що накажете робити?

— Треба швидше розширити цю ямку. Тут перечекаємо обстріл, — розпорядився прапорщик.

— Цю ж секунду! — і солдати взялися за роботу.

Після полудня до вогню облогових батарей прилучилися дві японські канонерки, які, підійшовши до берега Малої Голубиної бухти, також стали обстрілювати Високу. Восьми- і дев'ятидюймові снаряди, влучаючи в окопи, зносили одразу цілі ділянки, руйнували колючий дріт і робили перебування людей на горі неможливим.

Під прикриттям цього вогню японська піхота нечисленними групами перебігала у мертві простори на підступах до гори, поступово назбираючись тут для атаки.

Відійшовши досить далеко вбік, Звонарьов з одного з відрогів Високої дивився на те, що діялося під горою.

— Нам би сюди мортири! З їх допомогою ми зараз же викурили б японців з-за прикриття, — зітхали стрільці, стоячи поряд.

— На жаль, вони є тільки на береговому фронті, та й то великого калібру — дев'яти, одинадцяти дюймів, і перенести їх у цей район не можна, — відповів прапорщик.

— Тоді встановили б хоч міномети.

— Але ж вони не можуть кинути снаряди понад сто кроків, а до японців щось із півтори версти. Надвечір вони підійдуть впритул до вершини гори, тоді й постріляємо мінами.

— Запізно буде, доведеться забиратися в Нове місто, коли не на Ляотешань, — похмуро бурмотів Стемпковський.

— Японці пішли в атаку, — схвильовано сказав Звонарьов і побіг на гору.

Південним, звернутим до міста схилом Високої сунули з резерву рясні цепи стрільців. Японська артилерія у цей момент перенесла вогонь у тил, і росіяни, рятуючись, кинулись урозтіч.

Звонарьов метнувся до бліндажа, де був міномет. За ним побігли Буторін і Блохін. Добравшись до місця, вони зараз же підскочили до вікна, стараючись роздивитися, що діється перед ними. Японські цепи легко захопили нижні яруси окопів і тепер влаштувалися в них. Спроби окремих груп піднятися вище відбивалися згорі рушничним вогнем росіян.

— Вашбродь, чи не пустити нам міну? — запропонував Буторін.

— Треба спочатку зв'язатися з комендантом. Розшукай Стемпковського і спитай, чи діяти мінометом? — наказав прапорщик Буторіну. — Юркін, стеж за лівим флангом, чи не стануть його обходити японці. Блохін, дивись за правим, Ярцев — спереду!

Схил гори не був спланований, а тому, використовуючи яри й промоїни, японці стали потроху пробиратися вверх.

Блохін не витримав і, скинувши свою трофейну японську гвинтівку, став стріляти. Кілька темних фігурок одна по одній припали до землі і перестали рухатися, але інші все ще дерлися вгору.

— Зліва він зовсім у тил забрався, — доповів Юркін.

Звонарьов повернувся. З невеличкої промоїни вискакували поодиночці і групами японці і з рушницями наперевіс навально бігли в напрямі до резервів. Праворуч, в обхід гори, з'явився ще один цеп.

Вершина була майже оточена. У цей час збоку, немов з-під землі, виросла рота моряків. Спереду, розмахуючи блискотливим проти сонця палашем, біг офіцер, а за ним із штиками наперевіс — матроси. Побачивши моряків, японці розгубились і за секунду були зім'яті і відкинуті. Розправившись з цим ворогом, моряки повернули праворуч. Але тут японці, перелякані, зразу ж кинулись урозтіч, гублячи по дорозі зброю і амуніцію.

— Здорово! — захоплено кинувся Блохін. — По-наському, по-утьосівськи б'ються матроси!

— Дріт ріжуть! — раптом крикнув Ярцев.

Поки прапорщик дивився на те, що відбувалось у тилу, з фронту до окопів підбралось близько роти японців і, прорвавшись крізь дріт, пішли в штики. Звонарьов квапливо смикнув за спускову ручку міномета. Міна впала в центрі атакуючих, розкидавши їх на всі боки.

Стрільці і матроси ринули врукопашну, на плечах японців увірвались у нижні окопи і вибили звідти ворога. Недобитки японців відкотилися до підосви гори. Атаку було відбито. Тут тільки повернувся Буторін, притримуючи поранену руку.

— Та й добре ж ви міною шандарахнули! Одразу япошки навтіки пішли! — захоплено сказав він і доповів: — Комендант наказав вам діяти як хочете.

До бліндажа підійшов морський офіцер, командир роти, висунутої з резерву. Прапорщик на своє здивування впізнав у ньому Акінфієва. Андрюша обріс бородою, змужнів і виглядав бадьорим і здоровим.

— Яким це побитом ти опинився тут? — спитав Звонарьов.

— З огляду на небезпечне становище біля Високої нас уранці перевели з Ляотешаню в Нове місто, а звідти послали сюди. А ти що робиш?

Приятелі розговорились.

— Надя перебралася в місто. Вона була дуже здивована порядком в квартирі. Афанасій не міг пояснити до пуття, яка це баришня орудувала у нас, та ми здогадались, що це була Варя, особливо коли він розповів, як вона командувала.

— Мабуть, вони ще зустрінуться сьогодні, — задумано сказав Звонарьов.

— Ну то що ж? Моя дружина дуже буде рада з нею познайомитися.

— Варя різкувата на язик і може інколи, навіть мимохить, образити своєю прямолінійністю.

— У Наді вистачить такту зупинити її.

Офіцери вийшли з бліндажа. Вечоріло. Сонце швидко заходило в море за Голубиною бухтою. З темрявою обстріл зовсім припинився.

— Ходімо до нас обідати, — запропонував Акінфієв приятеліві.

Через півгодини офіцери підходили до будиночка. Перше, що вони там побачили, було, як дружньо Надя і Варя накривають стіл. Варя докладно розповіла господині, як

слід розставляти посуд, згортати салфетки, стелити скатерку. Та слухала її з добродушною усмішкою.

— От і наші хлопці, — сказала вона, побачивши у вікно, що підходять офіцери. Варя поморщилась, але змовчала.

Увійшовши в кімнату, Звонарьов представив їй Акінфієва.

— Борода вам не личить, — сказала Варя. — Вона вас старить, а ви зовсім ще молоденький, от як Серьожа, тобто Сергій Володимирович, — зараз же поправилася дівчина.

Лейтенант здивовано подивився на неї.

— Розкажіть краще, як ви потрапили сюди, — втрутився Звонарьов.

— Як мадемуазель Беляя потрапила сюди? — перебила Акінфієва. — Близько п'ятої години, коли почали сильно стріляти на Високій, я вискочила подивитись на вулицю, що там діється. Повернувшись же додому, застала гостю. Ми давно знаємо одна одну, а тому разом прийнялися готувати страви.

— Обід готовий, прошу сідати, — оголосила Варя, входячи в роль господарки. — Вимили руки? Покажіть, — звернулась вона до прапорщика. — Усі чоловіки такі замазури, що за ними треба дивитися, як за маленькими.

Зав'язалась загальна розмова. Офіцери розповідали про відбиті атаки. Надя ахала і лякалась. Варя слухала мовчки.

— Невже ж одразу після обіду ви знову повернетесь у це пекло? — спитала Акінфієва.

— Їм не звикати до таких історій, принаймні Сергієві Володимировичу. Під Кінчжоу, та й під час серпневих штурмів на Залітерній, також інколи бувало скрутно, але зрештою все обійшлося щасливо, — озвалась Варя.

— Ви відома артурська героїня, готова щохвилини кинутися в бій, — посміхнувся Акінфієв. — Надя ж ніколи на передових позиціях не бувала, а двадцять восьмого липня ледве не вмерла від страху в двадцяти милях від місця бою.

— Неправда! Ми були недалеко від ескадри. Але навіть здалека було моторошно дивитися на бій.

— На Високій, мабуть, є перев'язний пункт. Хочете, ми на цей час влаштуємось туди сестрами? — запропонувала Варя.

— Ой ні! Я збожеволію там від жаху... Гуркіт, стрілянина, навколо поранені; десь спереду, у найнебезпечнішому місці — Андрюша і Серьожа. Я не така хоробра, як ви, — поспішила відмовитися Надя.

— Нас, напевно, на ранок відведуть уже в тил, бо всі атаки відбиті і навряд чи скоро повторяться. Серьожа передасть свої міномети і теж звільниться, — сказав Акінф'єв.

Після обіду чоловіки стали збиратися назад на позицію. Надя принесла масу теплих речей і намагалась закутати Андрюшу. Варя взялась за «продовольче питання». Вона до такої міри навантажила Звонарьова бутербродами, термосом, судками, аж він запротестував.

— Не хочете? Нам тут більше зостанеться, а ви голодуватимете вночі!

На прощання Надя довго цілувала чоловіка, Варя і Звонарьов обмежилися енергійним потиском руки.

Коли офіцери пішли, Надя запропонувала Варі ночувати у неї. Дівчина відмовилась.

Вони дружньо попрощались.

Перша половина ночі минула спокійно. Під покривом темряви кілька сотень чоловік працювало над відбудовуванням окопів, бліндажів, дротяних загороджень. Звонарьов з лейтенантом взялися встановлювати нові міномети і з'ясували можливість скидання під гору кульових мін.

Після полуночі небо затяглося хмарами, замрячив дрібний, по-осінньому холодний дощик. Скориставшись з цього, японці без артилерійської підготовки, без єдиного пострілу і вигуку кинулися в атаку. Застукані зненацька, росіяни, відбиваючись самими тільки кирками й лопатами, були зім'яті і, безладно кинувшись з нижніх окопів, зупинилися аж на самій вершині. Цілковита темрява не давала змоги застосувати артилерію.

Тільки із світанком вдалося розібратися в обстановці. І знову заговорила облогова артилерія, готуючи новий штурм Високої.

Рішучою атакою японці оволоділи сусідньою горою Довгою і звідти стали обстрілювати у фланг позицію на Високій. Під незчисленими снарядами з фронту і кулеметами з флангу і тилу російські роти швидко танули.

У самому початку бомбардування осколком вивело з ладу останній міномет, і Звонарьов із своїми солдатами повернувся до штабу Ірмана. Звідси, як на долоні, було видно все поле бою. Ліворуч, у мертвому просторі, назбирувались нові резерви атакуючих. Складки місцевості приховували їх від артилерійського вогню кріпості. Ця обставина особливо турбувала Ірмана.

— Ці резерви можна обстріляти з польових гармат зліва, від Голубиної бухти, — запропонував Звонарьов.

— Але їх доведеться висунути далеко вперед за нашу сторожову охорону, а це небезпечно. Помітивши, японці можуть їх негайно знищити. А проте, спробуйте рискнути, — погодився полковник.

— Слухаю! — виструнчився прапорщик.

— Бажаю успіху! Я дам вам взвод скорострільних гармат. З ними ви зайдете у тил ворогові і обстріляєте його скупчення біля підосви Високої гори.

Підкликавши до себе утьосівців, Звонарьов спитав, чи згодні вони піти з ним.

— З вами — хоч чорту в пашу! — першим висловився Блохін. До нього прилучились Ярцев і Юркін.

У розпорядження Звонарьова було дано дві гармати другої батареї четвертої артилерійської бригади і кілька канонірів на роботу номерів. Прапорщик вирішив везти гармати лише на корінній запряжці, щоб менше було помітно. Гармати замаскували паками сіна, і вони стали схожі на звичайні вози з фуражем. Для зменшення шуму під час руху колеса обгорнули соломою.

Звонарьов повів гармати далеко в обхід і вийшов майже до Голубиної бухти. Тут російські позиції відокремлювала від японських полога долина, мало не в чотири версти завширшки. По дну її, серед заростей уже засихаючого гаоляну, вився вузький путівець. Японці і росіяни косили тут гаолян на паливо і сіно для коней. За мовчазною згодою обидві сторони не обстрілювали цих загонів фуражирів. Ось чому гармати, замасковані під вози, не привернули до себе уваги японців.

Незабаром взвод проминув останні російські застави і опинився поміж ворожими арміями. Звонарьов з Блохіним ішли кроків за сто спереду, уважно оглядаючи місцевість. За ними, трохи погрюкуючи, сунули гармати. Ззаду ішло п'ятеро чоловік.

Скоро їх обстріляли свої ж.

— Вам очі, чи що, позатуляло, чи ви не бачите, в кого палите! — стали лаятися артилеристи.

Надміру старанні секрети поспішили припинити вогонь.

Нарешті взвод добрався до невеликого перевалу, звідки було добре видно всі японські тили біля Високої. У западині на половині гори зібралося до двох полків, готуючись до штурму. Було виразно видно, як японські солдати і офіцери, лежачи й сидячи на землі, зміцнювали свій самурайський дух коньяком. З тилу до них безперестанно підходили нові й нові резерви. До вершини гори повзли розвідники.

— Миттю з передків! — скомандував Звонарьов.

Гармати обережно зняли і на руках викотили з високого гаоляну. Звідси до цілі було близько півтори версти. Блохін і Ярцев стали за навідників, Юркіна ж лишили при передках, щоб в разі потреби швидше подати їх до гармат. Не маючи підозри ні про що, японці закінчували останні готування до атаки. Пролунав різкий і протяжний звук військового горна. Солдати підхопились і суцільною масою рушили на гору. Прапорщик, стоячи трохи вбік за чагарником, квапливо скомандував:

— Приціл сорок, кутомір триста-ноль. Гарматами — права, огонь!

Повітря розрізали два гострі постріли, і снаряди, завиваючи, понеслися в атакуючих. Кілька десятків убитих і поранених японців zostалися на місці, решта кинулась урозтіч.

— Біглий вогонь! — скомандував Звонарьов. Але солдати й без команди вже послали снаряд за снарядом, поражаючи оскаженого від страху і несподіванки ворога.

Японці безладною юрбою вибігали з-за прикриття і зараз же потрапляли під зосереджений вогонь кріпосних батарей. Безліч трупів вкрило схили Високої.

Ричачи від захоплення, Блохін з Ярцевим давали постріл за пострілом. Звонарьов, оглухлий від безперервного гуркоту, спостерігав, що діється спереду.

Було видно, як японські офіцери, б'ючи солдатів шаблями, старалися навести серед них порядок, але ніхто не слухався. У цей момент з гори навально линула лавина стрільців і матросів. Недобитки японців у повному безладді кинулись навітікача. Високу знову відбили росіяни.

— Патронів більше нема, — доповів Блохін.

— У передки! — скомандував Звонарьов.

Іздові, що стояли на ближньому від'їзді, всього за п'ять кроків від гармат, зараз же осадили передки до самих гармат, і в наступну хвилину обидві запряжки вже летіли навскач по дорозі. Опам'ятавшись, нарешті, японські батареї відкрили вогонь по російському взводу. Кілька снарядів, посланих японцями навздогін, розірвалися дуже близько, обсипавши землю свинцевим дощем. Майже біля російських ліній у передній гарматі вбило коня. Швидко звільнившись від нього, взвод продовжував свою путь, хоч і повільніше. Скориставшись з цього, японські аванпости вирішили захопити задню гармату і кинулися за нею.

— Вашескородіє, дозвольтє налякати їх, — попросив Блохін.

— Шквар! — махнув рукою прапорщик.

Знявши гармату з передків, артилеристи вдали, що хочуть стріляти. Японці без пам'яті кинулися назад. Через п'ять хвилин взвод був уже в безпечному місці.

Коли Звонарьов з'явився з рапортом до Ірмана, полковник обмежився лише докором у марній, на його думку, загибелі коня.

Звонарьов хотів був із своїми солдатами повернутися на Саперну батарею, але його зустрів лейтенант-мінер і настійливо просив почекати.

— Ми мусимо ще тут устаткувати позицію для мінометів. Без цього Ірман вас не відпустить, — запевняв лейтенант.

Звонарьов погодився. Разом із своїми артилеристами він примостився в одному з вільних бліндажів.

— Сьогодні япошці перцю підсипали трохи, пам'ятайте утьосівців! — зауважив Блохін.

— Всіх вас я представляю до хрестів, — відповів Звонарьов.

— Коли за всяку дрібницю їх давати, то скоро й вішати їх не буде куди, — кинув Блохін.

— Поспати б, чи що, трохи, поки тихо? — сказав Юркін.

Скоро він і Блохін задрімали.

Ярцев витягнув з кишені пом'яту, засмальцьовану книжку і, ворущачи губами, став водити пальцем по рядках. По його вилицюватому засмаглому обличчю розлився

вираз величезного захвату. Від задоволення він інколи навіть замружував очі, повторюючи про себе вирази, які особливо йому сподобались.

— Що ти читаєш? — спитав зацікавлений прапорщик. Ярцев зніяковів.

— Так собі, нічогенькі казки, — відповів він нехотя.

Це був «Руслан і Людмила» у дешевому народному виданні.

— Це ж прекрасна річ! Ти знаєш, хто був Пушкін?

— Великий віршувальник. Казки в нього, мов ті пісні, самі на голос просяться.

— Як це ти добрався до Пушкіна?

— Я змалку осиротів. Піп якийсь навчив мене грамоти. Якось потрапила мені книжка пана Пушкіна, відтоді наче світ побачив, усе віршики його в голові крутяться.

— Виявляється, ти поет! А сам ти вірші складаєш?

— Куди вже мені! Я напам'ять хочу вивчити «Руслана» та «Полтаву», а сам придумати нічого не можу, складу не виходить, — журливо зітхнув Ярцев.

— За виявлену сьогодні сміливість я нагороджу тебе книгою Пушкіна. Хреста ж одержиш само собою.

— Вашбродь, Сергій Володимирович, аж повік буду вам вдячний! — весь розцвів солдат, навіть підвівшись від хвилювання. — Хоч би чим, а відслужу вам! Хреста ж мені зовсім і не треба.

Було вже темно, коли з'явився Акінфієв. Він був стомлений і блідий.

— Ходімо вечеряти, — запросив він.

Звонарьов охоче погодився.

Надя вже чекала на них з вечерею.

— Серьожа сьогодні відзначився! — поспішив повідомити жінку Акінфієв і розповів про вилазку.

— Хреста, значить, одержите. От Варя зрадіє! Вона давно всім вуха продзижчала про ваші подвиги.

— Йй, безперечно, треба б надіти еполети. Чи нема у вас творів Пушкіна? — перевів розмову Звонарьов.

— Навіщо вам? Варі, чи що, любовні послання віршовані писати? — здивувалась Акінфієва.

Вона встала з-за столу і повернулася з двома томками Пушкіна.

— Вибрані твори, — простягла вона їх прапорщикові. — Вам з Варєю подарунок від мене і Андрюші.

Звонарьов подякував.

Прихід Блохіна перервав розмову.

— Так що вас лейтенант кличуть, — доповів він. — Міномети хочуть ставити.

Прапорщик підвівся. Блохін ніжно позирав на стіл з стравами.

— Ви голодні? — помітивши це, спитала Надя.

— Ні! Щойно повечеряли, але глотка чогось пересохла, — і на доказ він кілька разів неголосно кашлянув.

— Хіба тобі чарки не видали? — здивувався Акінфієв.

— Так точно, видали! Та, мабуть, горло вітром продуло, як сюди йшов. Першить — сил нема, — з серйозним виглядом запевняв солдат.

Надя засміялась і налила йому склянку горілки.

— Це вам найкраще допоможе, — всміхнулась вона.

Попрощавшись з господарями, Звонарьов пішов до Високої. Було темно. Висока тонула в п'єтмі. Дорогою до неї тяглися вози з будівельними матеріалами, кухні, лазаретні двоколки. Назустріч ішли поранені, санітари несли вбитих. Скоро з'явився довгий ланцюжок стрільців. Кожен з них тримався за пояс або плече переднього. Спотикаючись, солдати раз у раз, наче сліпі, наштовхувались один на одного.

— Що це таке? — здивувався Звонарьов.

— Сліпаки йдуть, хворі на курячу сліпоту. Вони з темряви до світу, мов ті курки, нічого не бачать. На ніч їх відводять у тил, — пояснив Блохін.

Незабаром зустрілася іще така колона, потім на Звонарьова палетів солдат, ідучи з простягнутими наперед руками.

— Допоможіть, братці, добратися до світлого місця, — попросив він.

— І мені, і мені теж! — почувися звідусіль голоси з темряви.

— Допоможи-но їм, Блохін, — розпорядився Звонарьов.

— Гей, котрі тут сліпі, вали до мене! Громадою поведи вниз! — загорлав Блохін.

З усіх боків — поодиночі, по двоє, по троє, — спотикаючись стали підходити темні постаті.

— Ставай, один за одного держись, в ями не вались і за мною котись! Кроком руш! — скомандував артилерист, і новий ланцюжок рушив у тил.

— Скільки ж у вас у роті таких хворих? — спитав когось із солдатів прапорщик.

— Половина. На ніч у роті лишається всього чоловік із шістдесят-сімдесят видючих.

Відшукавши лейтенанта, Звонарьов запросив його на гору.

— Зараз. Я хотів вам показати наші кульові міни. Чи не хочете помилуватися? Вони лежать біля бліндажа.

Коли вийшли на двір, прапорщик побачив кілька великих сталевих куль різних розмірів.

— Оці, більші — на дванадцять пудів, середні — на вісім, а маленькі — на шість. Завдяки круглій формі вони добре котяться під гору і, вдаряючись з розгону на перешкоду, вибухають, — пояснив моряк.

— Гарна штука! — з'явився з темряви Блохін. — Подарунок перший сорт для япошки.

Тільки-но офіцери пройшли кілька кроків, коли раптом звідусіль розляглись вигуки «банзай». Почалась безладна рушнична стрілянина, інколи заглушувана гуркотом вибухів ручних гранат. У темряві з'явилися окремі фігури тікаючих у тил солдатів.

— Стій! У чому справа? — закричав, вискочивши з бліндажа, Стемпковський, хапаючи їх за комір.

— Японець поліз, вашбродь!.. Сила-силенна... Підкрався в темряві і одразу в штики. У нижньому окопі геть усіх побив.

— Підтягти резервну роту! — наказав капітан. — Вас, панове офіцери, прошу піднятися на гору і допомогти мені навести там лад.

Офіцери зараз же пішли на гору. Блохін невідступно йшов за Звонарьовим.

— Намазуй, хлопці, п'ятки, спритніш тікати буде! — кричав він відступаючим солдатам.

Ті відповідали лайкою. Засунувши два пальці в рот, Блохін по-розбійницькому свиснув і закричав:

— Ану, вертай назад, хлопці! Досить свої зади японцям показувати. Ура! — і кинувся вперед на гору.

Один по одному солдати стали зупинятися. За Блохіним ринуло із сотню стрільців. Звонарьов теж щось кричав, умовляв солдатів повернутися, але в темряві не було видно його офіцерських погонів, а тому на нього не звертали уваги. Зрештою і він побіг слідом за Блохіним у юрбі стрільців. Контратакою пощастило повернути

лише праву вершину гори, на лівій же японці встигли закріпитися і відбили всі атаки росіян. Доля Високої знову висіла на волосинці.

Звонарьов знайшов лейтенанта в якомусь із бліндажів правої сопки. Лейтенант був легко поранений у руку і нашвидку перев'язувався при світлі керосинового кандя.

— Знову прогавили, сволота! Не менш як два японські полки зайняли гору. Спробуй-но тепер вибивати! Треба діяти негайно, а то на ранок так окопаються, що їх не викуриш.

— Вашбродь! — з'явився у дверях Буторін. — Японець засів у бетонному бліндажі, поставив кулемета і не дає нашим підійти. Поки не зруйнуємо бліндажа, нам його не вибити.

— Як же це зробити?

— Підповзти та й закидати підривними патронами, — запропонував матрос.

— Треба спочатку розібратися, де наші і де японці, а то потрапиш одразу йому в лапи. Кого б послати в розвідку?

— Ми можемо, — озвався з-за дверей Блохін. — Юркін зі мною піде, а казкар залишиться з прапорщиком.

— Звідки ви взялись? — здивувався Звонарьов.

— Ми за вами, вашбродь, як ниточка за голочкою. Де ви, туди й ми встигаємо, — відповів Ярцев. — Як почули свист Блохіна, на нього й кинулись, а потім і вас знайшли.

— Надійні хлопці? — спитав лейтенант, кивнувши на артилеристів.

— Цілком.

— От і прекрасно! Ви підете в обхід з правого боку, а ти, Буторін, візьмеш кого-небудь з собою і зайдеш з лівого. Розвідати треба підступи аж до самого бліндажа, тільки обережно. Зрозуміли?

— Так точно! — відповіли розвідники.

Солдати і матрос вийшли.

— Ознайомтесь поки що, Сергій Володимирович, з будовою підривних патронів, — запропонував моряк. — Я думаю ними закидати бліндаж. Ви атакуйте його з правого боку, а я з лівого, — розподілив він ролі.

Підривні патрони були шестифунтовими піроксиліновими шашками з коротко відрізаним бікфордовим шнуром.

як запалом. Його треба було запалити від тліючого гноту і потім кинути патрон.

— Лежачи далі як на двадцять кроків, такого тягаря не закинеш, — сказав Звонарьов. — Підповзти ж непомітно на таку невелику відстань дуже важко.

— Атож, справа ризикована. Може, ви хочете відмовитись від неї?

Прапорщик подивився на серйозне, трохи насмішкувате обличчя співрозмовника.

— Я давно б вас повідомив про це, пане лейтенант.

— Чого так офіційно? Усі ми люди, і всі за свою шкуру трусимось! Я відверто скажу про себе — боюся, але йду. Думаю, що і у вас таке ж почуття.

— Заради чого ви йдете на ризик? Чекаючи нагороди, через завяття, чи, може, хочете полоскотати свої нерви небезпекою?

— Ні те, ні те. Знаю, що це — обов'язок перед батьківщиною, — задумано відповів лейтенант. — Так само, як і ви, — додав він, помовчавши.

— Батьківщина абстрактне, але велике поняття. Його часто навіть не усвідомлюєш, але зрештою робиш усе саме для неї, — погодився Звонарьов.

Повернувшись, Блохін докладно доповів, як найлегше добратися до бліндажа. Потім підійшов Буторін. Остаточно умовившись про дії обох партій, Звонарьов і лейтенант вийшли надвір і рушили до цілі. Швидко пройшовши окопи, зайняті стрільцями, вони поділились. Звонарьов із Блохіним поповзли ліворуч, ховаючись у кожній ямі, у кожній воронці.

Ніч повітлішала. Крізь подерті хмари інколи виглядав серпик місяця. Над головою посвистували кулі. Японців не було видно. І тільки короткі, сухі звуки пострілів вказували їх розташування. Несподівано по горі сковзнув промінь прожектора. Звонарьов і Блохін умить припали до землі. Неприбрані трупи навколо дуже добре їх замаскували, і промінь повільно проповз далі. Вони рушили, зупиняючись від кожного шереху.

Інколи прапорщикові здавалось, що в нього серце готове вискочити з грудей. Він зупинявся перевести дух і взяти себе в руки. Були секунди, коли він зовсім уже вирішував повернути назад і відмовитися від наміченого, але поряд чулось сильне приглушене дихання Блохіна, який, спритно лавіруючи між перешкодами, безупинно

просувався вперед, і Звонарьову ставало соромно за свою малодушність.

— Вже скоро доберемось, — шепнув Блохін і став звертати праворуч.

Коли раптом перед ними виросла темна фігура японського вартового. Обидва завмерли на місці. Але вартувий дивився кудись угору і не помічав їх. Постоявши трохи і по-качиному крикнувши, він повернув до своїх окопів. Прапорщик і солдат полегшено зітхнули.

До бліндажа було вже зовсім близько. Його гребінь виразно темнів на фоні неба. Чітко долітали голоси японців. Обравши воронку, яка більша, обидва лазутчики забралися в неї, тісно притулившись один до одного.

— Починайте, Сергій Володимирович, — шепнув Блохін і, витягнувши з бляшаної коробки запалений гніт, по черзі приклав його до запалів шашок, і вони з легким тріском загорілись. Потім, швидко підхопившись, Звонарьов і Блохін з усієї сили швиргнули патрони в напрямі японців і зараз же припали до землі. Розлігся оглушливий гуркіт, дощем посипались грудки землі, дошки, каміння. Слідом за цим грохонуло ще два вибухи праворуч, і, ніби у відповідь їм, у самому бліндажі спалахнув сліпучий вогонь у супроводі страшеного гуркоту. Перечекавши трохи, Звонарьов обережно підняв голову. Бліндаж осів посередині і яскраво горів. З диким ревінням японці прожогом вискочили з окопу і, давлячи один одного, без рушниць, без амуніції, зникли за горою.

— Бий їх, крий, мати перемать!.. — підхопився Блохін і кинувся за ними.

— Куди ти? — кликав його Звонарьов.

Солдат, розмахнувшись, кинув услід втікачам ще один патрон, збільшивши паніку серед японців. Усі російські окопи були порожні. Звонарьов піднявся і підійшов до підірваного бліндажа. Тут він при світлі пожежі побачив лейтенанта й Буторіна.

— Усе вийшло якнайкраще, Сергій Володимирович, — радісно зустрів його лейтенант. — Тепер треба остаточно добити японців. Тягни-но сюди наші подарунки! — крикнув він матросам.

Із темряви викотили три кульові міни і, піднявши на руках на бруствер, стали потихеньку зіштовхувати їх униз.

— Обережніш, — застеріг лейтенант, вистрибнувши сам на бруствер.

Звонарьов скочив за ним. По поритій землі міна ледве пересувалася, її весь час доводилося підтримувати з різних боків. Приховавшись в нижньому окопі, японці стали обстрілювати росіян.

«Влучить куля в міну — усіх геть пошматує», подумав Звонарьов, затримуючись з обережності на місці.

— Натисни, — долетів до нього хрипкий голос Блохіна і важке дихання натужених людей. — Пішла! Лягай!

Ледве встиг прапорщик розплататися на землі, коли внизу розлігся оглушливий вибух.

Нагорі з'явилися матроси і кинулися вниз із штиками наперевіс. За десять хвилин усю гору аж до підосви було очищено від ворога.

Висока знов стала російською.

Звонарьов і лейтенант пішли в тил.

Обходячи трупи і стогнучих поранених, вони добралися до бліндажа, звідки були вибиті японці. На них тхнуло димом і огидним запахом горілого м'яса.

— Мені пощастило: другий патрон влучив просто все-редину і підірвав там ручні бомбочки. Це і налякало так японців, — пояснив лейтенант.

Незабаром вони зустріли Стемпковського. Капітан похмуρο лаявся.

— Якийсь холоуї зараз оце ззаду мені кашкета прострелив. Знав би я, хто, до смерті паскуду забив би.

«Цього і слід було чекати», подумав Звонарьов, але не наслідився висловити свою думку вголос.

У штабі Ірмана офіцери застали Кондратенка. Генерал подякував їм за успішне виконання важкого завдання.

— Щождо солдатів, то я вже заздалегідь випросив для них у Стесселя хрести. Скільки всього у вас?

— У мене троє і артилеристів троє! — доповів моряк.

— Будь ласка, передайте їм хрести в урочистій обстановці, — протягнув ордени Кондратенко. — За вас обох також зроблю представлення, а тепер можете йти на цілком заслужений вами відпочинок.

Офіцери попрощались. Надворі вже світало. З моря віяв вогкий, холодний вітер. З Високої тяглися в тил поранені і солдати на відпочинок. Серед них Звонарьов побачив і своїх утьосівців. Підкликавши їх, він віддав кожному хреста.

— Вшановувати вас будемо вже на Залітерній, — попередив він.

— Пляшки зо дві за нього дадуть, — зауважив Блохін, підкидаючи свого хреста на долоні.

— Як тобі не сором так казати! — обурився прапорщик.

— Так він же в мене вже другий, вашескородіє. Коли всі зберігати, то й вішати їх скоро не буде куди, — всміхнувся солдат.

— А тобі, Ярцев, крім того, від мене обіцяні книги, — протягнув прапорщик томики Пушкіна.

— Красно вам дякую, Сергій Володимирович! — з великим почуттям відповів казкар.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Відпочивати артилеристи пішли на Саперну батарею. Поки їх там не було, будівництво дуже посунулося вперед. Крім площадок для гармат, було споруджено гарні, просторі бліндажі для солдатів і Веніамінова. Матроси й артилеристи вже поралися біля своїх гармат. Не дуже складне технічне встановлення кріпосних гармат було майже закінчене, моряки ж іще тільки регулювали свої лафети.

— Здорóво, чалдони! — вітав працюючих Блохін.

— Здоров був, варнача душа! — відгукнувся Луговий. — Не забили-таки тебе япошки, а слід би було: на одного лішака на світі менше б стало!

Звонарьов пройшов до Веніамінова. Солодко потягуючись після сну, капітан запропонував прапорщикові розташуватися в нього.

— Япошки нас не тривожать, стріляти не збираюь і з роботою людей не кваплю. Встигнемо ще навоюватися досхочу. Можете спокійно й без турбот спочивати хоч до самого вечора. Я ж загляну на Зубчату, до Анни Павлівни, — запрошений на пиріг з нагоди двадцятип'ятирічного ювілею каторжних робіт, що звуться подружнім життям.

— Батарею коли сподіваєтесь закінчити?

— Днів за два, з вашою допомогою. Ну, спочивайте! Довго спати прапорщикові все-таки не довелось. Незабаром після полудня на батарею прискакала Варя, ведучи в поводі другу осідлану коняку. Вона передала пакет з управління артилерії з наказом утьосівцям повернутися

на Залітерну. Дізнавшись про це, Веніамінов запротестував:

— Я не зумію сам добудувати батарею, а тому Сергія Володимировича не відпущу.

— Моя справа невеличка — передати вам пакет, а там як знаєте, Петро Ерофейович, — озвалась дівчина.

— Я ж прекрасно розумію потайні пружини цього розпорядження, — хитро всміхнувся капітан. — Готовий щодня відпускати до вас мсьє Звонарьова.

— Я тут зовсім ні при чому! Навіщо мені потрібний ваш прапорщик! — задерла носа Варя. — Він герой не мого романа. Я таких клякс не люблю.

Поки вони пікірувались, Звонарьов прокинувся і виїшов до них.

— Збирайтесь, поїдемо зі мною, я привела вам коня, — розпорядилася Варя.

— Слухаю, пані люта амазонка! — виструнчився прапорщик.

— Не відпущу, хоч що хочете робить — не відпущу! — вчепився в нього Веніамінов. — Вас, крім того, запрошувала до себе Страшнікова, — умовляв він Звонарьова.

Після тривалих переговорів було вирішено, що спочатку вони всі втрьох підуть з візитом на Зубчатую батарею, а потім вже Звонарьов поїде в управління артилерії.

— Блохін, Ярцев, Юркін! — покликав прапорщик. — Вирушайте на Залітерну, досить тут нагостювалися.

Солдати миттю зібралися.

— Дозвольте по дорозі зайти на Утьос? — попросили вони.

— Тільки не загрузніть у шинку.

— Ні в якому разі, хіба що, йдучи повз місточок, ухопимо кленовий листочок, — зробив розчулену міну Блохін.

— Я тобі вхоплю! — пригрозив прапорщик.

Солдати відкозирили й пішли собі.

Залишивши коней на Саперній, Варя разом із Звонарьовим і Веніаміновим пішки вирушили на Зубчатую.

Батарея була прикрашена прапорами. Осторонь тяглись довгі ряди столів, уставлених мисками й казанками. Парадно одягнені солдати вишикувались біля свого бліндажа. Тут же коло аналоя походжав священник в золотій ризі. Подружжя ювілярів привітно зустріло гостей.

Побачивши Варю, Страшнікова розпливлася в усмішці.

— Як любо зробили ваші батьки, згадавши про наше сімейне торжество і приславши вас до нас, — проспівала вона, цілуючи дівчину.

Варя від здивування навіть рота роззявила. Їй і на думку не спадало, що її можуть прийняти за посланницю. Збагнувши це, вона поспішила принести поздоровлення і якнайкращі побажання капітанші. Сам Страшников, незважаючи на теплий день, був у парадному мундирі, при всіх орденах. Веніамінов і Звонарьов мусили просити пробачення за свій буденний вигляд.

Після молебства з проголошенням многоліття ювілярам усі посунули до накритих для солдатів столів. Кожному було видано по чарці горілки, парі солоних огірків і шматку солонини. Фельдфебелям і фейерверкерам капітанша підносила чарку власноручно. Присутність начальства явно заважала солдатам, і вони їли без особливої охоти.

На запрошення капітана Звонарьов насилу проковтнув дуже наперчену солону бурду, що звалася щами, і наполовину протухлу солонину.

— Правда, дуже смачно? — спитала його Анна Павлівна.

Із чемності прапорщик висловив схвалення, але Варя щиро сказала:

— У госпіталі годують куди краще.

— Але там же хворі.

Веніамінов поспішив перевести розмову не на таку делікатну тему:

— Анна Павлівна прекрасна хазяйка, і ви зараз у цьому переконаєтесь, покуштувавши її пирогів.

Капітанша зараз же запросила гостей у бліндаж, де вже був накритий стіл.

— У тісноті, та не в обиді. Прошу сідати, де хто може, — говорив Страшников.

Обід був смачний, добірний і супроводжувався солідною випивкою у вигляді різних наливок і настоек.

— Ми вирішили пустити в хід усі свої запаси. Невідомо ж, чи довго ще ми проживемо. Якийсь випадковий снаряд — і життя буде обірване! — зітхала капітанша.

— Що ти, Нюсик! Бог ласкавий, якось-то уціліємо, — поспішив заспокоїти чоловік.

— Ваш бліндаж такий міцний, що його з одного влучення не зруйнуєш, — сказав Звонарьов.

— Два тижні працювала майже вся рота, — з задоволенням пояснив капітан.

З'явилися піснярі-солдати. Вони затягли якусь тужливо-урочисту кантату на честь свого командира. Далі пішли різноманітні церковні співи, яким розчулений Страшников підспівував на весь голос.

Бенкет закінчився шампанським під вигуки гостей «гірко молодим». «Молоді» з двадцятип'ятирічним стажем подружнього життя урочисто почоломкалися і пустили сльозу.

— Скільки вони одне одному понапсували крові за цей час! — шепнув Звонарьов на вухо Варі.

— Менше, ніж ви мені за останні дні своєю нікому не потрібною бравадою, — відповіла вона.

Гості вирушили назад на Саперну.

— Цікаво, скільки коштувало Страшниковим сьогоднішнє торжество? Нагодувати цілу роту — це чогось та коштує, — сказав Звонарьов.

— От свята наївність! — озвався Веніамінов. — Звичайно, нічогосінько! Солдатів нагодували й напоїли коштом артільних сум, а нас частували також, мабуть, на економічні суми, які є в кожній роті.

— Значить, ми сьогодні об'їдали солдатів, яких і так огидно годують? — спитала Варя.

— Ви ставите питання вже занадто руба, мадемуазель, — ухилився від відповіді капітан.

— Знала б, то анізащо не пішла б на Зубчату. Мені в горло шматок би не поліз!

Добравшись до Саперної, Варя і Звонарьов попрощалися з Веніаміновим і сіли на коней. Коли вони проїжджали повз дім Акінфієвих, їх з вікна гукнула Надя. Привітавшись, вона дорікнула прапорщиківі:

— Навіщо ви весь час ризикуєте собою, любий Серьожа? Добре раз, добре два, але колись це скінчиться погано для вас. Хоч би, Варю, ви заборонили йому лізти стрімголов бог зна куди.

— А що він іще викинув? — суворо запитала дівчина.

Надя докладно розповіла про пригоди Звонарьова за останні дні.

— Ніколи не повірю, щоб оцей боягузик був здатний на такі справи. Усе це дуже перебільшено, — вдала сумнів Варя.

Акінфієва стала запевняти її у точності своїх повідомлень.

— Так і бути, намилю йому голову, — пообіцяла дівчина, прощаючися з лейтенантшею.

— З якого часу ви стали для неї «любим Серьоженкою»? — невдоволено спитала Варя, коли вони від'їхали. — Звідки така інтимність?

— З Надюшею ми давні друзі, аж від мого приїзду в Артур.

Варя нахмурилась і зітхнула.

Потім вона поскакала вперед, щоб приховати своє збентеження. Прапорщик не став наздоганяти її.

Доповівши Белому про все, що сталося за цей час, Звонарьов вирушив на Залітерну. Там він застав Борейка за конструюванням «артурського кулемета» — пристосування, що дозволяло одній людині стріляти водночас з десятиох гвинтівок. Тут же був ініціатор цього діла, стрілецький капітан.

— Шметілло, — відрекомендувався він з м'яким польським акцентом.

— Ігнатій Броніславович вирішив для використання старих китайських гвинтівок Манліхера сполучати їх разом так, щоб одна людина могла одразу стріляти з усіх, — пояснив Борейко.

— Дещо в мене при цьому не вийшло, і я вирішив звернутися до друзів артилеристів. Ви народ учений, не те, що ми.

— Серьожа у нас справжній інженер-механік і швидко розкумекає, що та як.

Звонарьов оглянув запропонований Шметіллом пристрій. У спільній дерев'яній рамі сполучались десять паралельно розташованих гвинтівок. З допомогою металевого стрижня, що торкався усіх спускових крючків, можна було водночас вистрілити з усіх рушниць. Але заряджати кожну з них доводилося окремо. Постало питання, як добитися і одночасної дії гвинтівкового затвору.

Просидівши до вечора, всі три винахідники добилися все-таки одночасності заряджування. Шметілло був у цілковитому захваті.

— Не знаю, як мені вам і дякувати! Ви мене виручили з великої біди. У мене бракувало людей для оборони своєї

дільниці. Тепер же кожний десяток стрільців я заміню одним, втрат буде менше, вогонь сильніший, і відпочивати люди стануть більше.

Капітан пішов, запросивши артилеристів до себе в окопи на пробу «артурських кулеметів».

— Як справи, Боря? — спитав Звонарьов.

— Величезна нудота, друже мій! Трапляються дні, коли не робимо жодного пострілу. Я взявся за господарське устаткування батареї. Під горою влаштував кухню для нас і для батареї літера Б. При ній погріб для продуктів та баню, щоб не доводилося бігати на Утьос.

— Одне слово, ми остаточно переїжджаємо сюди. Наші ж квартири на Утьосі лишаються за нами?

— Утьос як основна наша база, звичайно, зберігається. І наші кімнати теж. До речі, чув, командувати батареєю Утьоса призначено капітана Андреева, а Жуковський зостався тільки командиром батареї літера Б і Залітерної.

— Он як! Я не дуже знаю Андреева, але чув, що його тяжко поранило і контузило під час серпневих боїв.

— У нього і досі трусяться голова і руки.

— Нічого казати, гарний командир!

— На Утьосі наших усього один взвод. Усі — нестроївшина. З ними і Андреев упорається.

Незабаром поручик переодягнувся, поголився, надувшись одеколоном і вирушив у місто.

— Будь ласкавий, посидь на батареї, а я загляну в «економку», може, щось і виловлю там, — попросив він прапорщика.

Залишившись сам один, Звонарьов обійшов позиції і оглянув новоспоруджувані приміщення.

— Блохін, Ярцев і Юркін з'явилися? — спитав він Родіонова.

— Ні, не прибули ще.

— Загуляли десь по дорозі, хай їм чорт! Забере їх патруль, неприємностей не оберешся, — невдоволено сказав Звонарьов.

— Вони не з таких, відіб'ються або втечуть, — заспокоїв фейерверкер.

Тимчасом Борейко неквапливо крокував по міських вулицях, вітаючись із знайомими. Але путь його вела зовсім не туди, де був магазин офіцерського економічного товариства, і він досить скоро опинився біля Пушкінської школи. Тут йому раптом почало дерти в горлі, і він мусив

кілька разів прокашлятися густим протодияконським басом. Ніби у відповідь на це відчинилося вікно у нижньому поверсі школи, і на підвіконні з'явилася Оля Селеґіна з гітарою в руках. Помітивши дівчину, поручик шанобливо зняв кашкета і вклонився їй. Учителька у відповідь замала рукою.

— Куди це ви, Борис Дмитрович? — гукнула вона.

Офіцер квапливо підійшов до вікна і, привітавшись, відповів на запитання.

— Послухайте, що я вам зараз заспіваю:

Баламуте, вийди з хати,
Хочу тебе закохати,—

чистим, сильним голосом почала Оля.

Борейко тихесенько підспівував їй:

...Закохати та й забути...

Дівчина зробила невеличку паузу і, нахилившись до Борейки, виразно закінчила:

...Всі ж ви, хлопці, баламути!

— Правда, Борис Дмитрович? — лукаво всміхнулась вона.

— Ну, це не зовсім так, — трохи засоромлено озвався поручик.

— Тепер ви чого-небудь заспівайте мені.

Борейко прокашлявся і, дивлячись закоханими очима на учительку, що сиділа на підвіконні, з почуттям заспівав:

Ти ж мене підманула,
Ти ж мене підвела,
Ти ж мене, молодого,
З ума-розуму звела.

Оля акомпанувала йому на гітарі.

Потім, ніби схаменувшись, вона скочила на підлогу.

— Та чого ж це я держу вас під вікном. Ідіть у сад, в «економку» ви однаково вже запізнились. Вона рано закривається.

Поручик пройшов у хвіртку. Назустріч йому, гавкаючи, кинувся пухнатий дворовий пес Полкан.

— Ходімо в дальню алею! — запропонувала, вийшовши з гітарою, Оля і повела його в глибину саду. Тут вони сіли на широкій лаві під акаціями. Полкан примостився біля їхніх ніг. Спочатку вони півголосом співали дуєтом,

а потім розпочали довгу тиху розмову. Про що мова йшла у них,— знали тільки вони самі.

У заснулому місті чути було лише заливчасту собачу гавкотню, та зрідка тарахкотіла запізніла фурманка або візник. З фортів долітала нечаста рушнична перестрілка, на рейді щопівгодини відбивалися склянки. З моря потягло туманом. Було вже після полуночі, коли, нарешті, Борейко і Оля підвелися з місця і пішли до садової хвіртки. Пес, залежавшись, ліниво потягнувся і вирушив за ними.

Прощаючись, поручик низько схилився і обережно поцілував руку дівчині. Оля чомусь зітхнула і, підвівшись навшпиньки, швидко поцілувала Борейку в губи. За якусь мить вона з тихим сміхом зникла на ганку.

Приголомшений поручик постояв на місці, подивився їй услід і в глибокій задумі попрямував по дорозі.

На якомусь з перехрестів назустріч йому квапливо йшла бруком група людей. Вони сердито перекидалися між собою короткими фразами. Вдивившись, поручик розібрав, що городові вели двох солдатів. Борейко пройшов би мимо, та його раптом окликнули:

— Вашбродь, допоможіть!

Борейко одразу опам'ятався. Він упізнав Блохіна і Юркіна.

— В чому справа? — ступив він на брук.

— Так що, вашбродь, ми затримали їх за бешкет у Тифонтайовому шинку, — доповів старший городовий.

— Відпустити! Я їх сам покараю.

— Ніяк не можливо, занадто вже вони наскандалили, мені два зуба вибили, іншому під оком синця наставили.

— Брешеш, чортів фараоне, це ви на нас накинулися з кулаками, а ми тільки відбивалися, — заперечив Блохін, спльовуючи кров з розсіченої губи.

— Пішли! — наказав солдатам Борейко, не звертаючи уваги на поліцейських.

— Ми не згодні, не пускай їх, хлопці! — наказав старший городовий.

Благодушний настрій миттю злетів з поручика.

— Не пускай? — заревів він і з усього маху вдарив поліцейського.

Хоч який кременезний був городовий, та удару не витримав і повалився на землю.

— Бий! — в свою чергу загорлав Блохін, перекидаючи

другого поліцейського, а потім так ткнув ногою в живіт третього, що той стогнучи присів на брук.

— Гайда! — скомандував Борейко, і артилеристи закрокували за ним.

— Завтра поставлю обох під гвинтівку, щоб надалі не осоромлювалися на весь Артур, — буркотів Борейко. — Не могли від фараонів відбитися...

— Іх, вашбродь, аж цілий десяток на нас навалився. Двох ми викинули з вікна, одного покалічили, а решта нас потягла, — виправдувався Юркін.

— Кожен із вас мусить справитися з десятком городових, а ви вдвох перед шістьма спасували. Осоромлю перед усією ротою, щоб іншим не кортіло.

Солдати винувато зітхали.

Звонарьов, заспавшись після безсонних ночей під Високою, вранці із здивуванням побачив Борейка за склянкою чаю, а не горілки, як звичайно.

— Що це на тебе, Боря, напала тверезість? В «економці», чи що, не стало горілки?

— Спробую зробити дослід — прополоскати собі кишечки китайською травичкою. А як ти вважаєш — чи зможу я зовсім кинути пити? — приголомшив він запитанням прапорщика.

Звонарьов здивовано глянув на свого друга і, побачивши його серйозне, зосереджене обличчя, зрозумів, що Борейко не жартує.

— Звичайно, зможеш! Не одразу, а поступово, по троху відзвичайшся, отак як курці кидають тютюн.

Поручик у відповідь шумливо зітхнув і розповів про нічну пригоду з Блохіним та Юркіним.

— Стоять зараз, архангели, під гвинтівкою, усім на посміховище, — закінчив він.

— Так я і знав, що вони нап'ються, — з досадою сказав Звонарьов. — Я їх іще від себе вилаю як належить!

Вийшовши з бліндажа, він побачив, що солдати оточили Блохіна і Юркіна. З натовпу сипалися дотепи на їх адресу. Юркін стояв мовчазний і байдужий до всього навколишнього, зате Блохін безперестанно крутився на місці, відповідаючи віртуозною лайкою. Його, мабуть, самого цікавило таке становище — потрапити під гвинтівку за недосить рішучий опір фараонам! Цього ще з ним ніколи не бувало.

— Ведмідь — звірука з головою, задаремно не пока-

рає! А за діло і постояти можна, — ораторствував він. — Є гріх — схибив, не зумів втекти від кропивного сім'я — от і маєш!

— Вашбродь, дозвольте піти, — став благати солдат, коли Звонарьов підійшов до нього. — Сил моїх нема слухати, як вони з мене знущаються!

— Ви це що наробили? — замість відповіді напався на них прапорщик. — Не тільки не дозволю піти, а попрошу ще додати по дві години, щоб надалі неподобств не чинили.

Незабаром підійшов Борејко.

— Гарні, нема чого й казати! Осоромили Утьос на весь Артур. Сміються з вас — так вам і треба! Нехай усі в роті знають: забере когось поліція, пощади від мене не чекай. Ну, йдіть під три чорти, роззяви! — відпустив він покараних.

Звонарьов хотів був протестувати, але, побачивши, яку зворушену міну зробив Блохін, засміявся і махнув рукою.

Офіцери снідали в своєму бліндажі, коли денщик несподівано допорів:

— Невідомий генерал на батарею прийшли.

— Кого це ще принесло? — невдоволено буркнув поручик і вийшов зустрічати незнане начальство. Прапорщик пішов за ним.

По батареї йшов Нікітін, на ходу вітаючися з солдатами.

— Здорово, артилеристи-батарејці!

Здивовані утьосівці врозбрід відповідали генералові.

Прийнявши рапорт Борејка, Нікітін спитав, чи не був на Залітерній Стессель.

— З моменту побудування Залітерної тут його превосходительства не бачили!

— Він збирався сьогодні відвідати вас.

— Дуже втішені такою високою честю.

Генерал пройшовся вздовж фронту батареї, ставлячи різноманітні запитання.

— Я все життя своє прослужив у мортирному полку і поняття не маю про кріпосні гармати і правила стрільби з них, — признався він.

— Чим же зволите зараз відати, ваше превосходительство? — спитав Борејко.

— Голова комісії в справі нагляду за тим, щоб вночі люди не спали на позиціях, — поважно повідомив генерал.

Поручик ледве помітно всміхнувся:

— Дуже відповідальна посада.

— Так, коли хочете, — нахмурився Нікітін, відчувши нашішку.

Після обходу позиції Борейко запропонував генералові поспіяти, а Звонарьову велів навести порядок на батареї і попередити, коли з'явиться Стессель.

Солдати старанно взялися за прибирання. Зацікавив і їх Нікітін. Почалися розпитування — хто він, чим відає, чого прийшов на батарею. Прапорщик докладно розповів, що знав.

— Отож, він наче старший нічний сторож в Артурі, — вирішив Блохін. — Тільки де ж у нього брязкальце?

— Яке брязкальце? Калатало, чи що?

— Воно саме.

— Зроби та й піднеси йому, — засміявся Звонарьов.

— Вмить змайструємо із старого заліза, тільки як би в мене потім через це в голові не закалатало, — жартував солдат.

Скориставшись з затишшя на фронті, Стессель вирішив об'їхати батареї другої лінії. Тут було цілком безпечно і в той же час можна було з легким серцем послати реляцію про відвідання передових позицій.

Артилеристи ледве встигли закінчити прибирання, як на дорозі з'явився знаний всьому Артурові екіпаж, запряжений парою сірих в яблука коней.

Прапорщик поспішив у бліндаж. Там Нікітін і Борейко посилено випивали і закусували. Не звикши до гомеричних порцій поручика, генерал уже насилу повертав язиком.

— Під'їжджає Стессель, — повідомив Звонарьов.

— Дозвольте зустріти його превосходительство? — звернувся поручик до Нікітіна.

— Звичайно, звичайно. Він же полюбляє пошану. Одразу розідметься, наче гиндик, думає, що тоді його й справді ненароком вважатимуть розумним, — ледве пролепетав генерал.

Офіцери вийшли, залишивши свого гостя у компанії цілої батареї недопитих пляшок і спорожнених склянок.

Стессель вийшов з екіпажа і наказав вишикувати солдатів за гарматами. Коли це було виконано, він голосно поздоровив солдатів з відбитим штурмом і подякував за службу. Обходячи по фронту, генерал зробив Борей-

кові зауваження за погану виправку солдатів. Особливо обурив його Блохін, — у того кашкет млинцем сидів на голові, пояс спустився вниз, на обличчі застиг дурний посміх.

— Що це за йолоп? — закричав Стессель. — Голову вище, черево підбери! — і генерал ткнув солдата в живіт.

Ефект вийшов зовсім несподіваний. Перегнувшись вперед, солдат голосно гикнув. Стессель аж занімів від здивування.

— Поставити цього ідіота на шістнадцять годин під ранець, щоб повадився пристойно при генералі, — наказав він, коли, нарешті, до нього повернулася мова. — Не солдати, а папуаси якісь!

Невідомо, скільки б ще він обурювався, якби не побачив, що до нього наближається Нікітін. З блаженно-п'яним усміхом на багровому обличчі, похитуючись і заплітаючись на кожному кроці, Нікітін ще здалека посилав рукою своєму другові цілунки. Стессель нахмурился.

— Ти вже встигнув зарядитись! — невдоволено сказав він.

— Встигнув, Толя, але тільки самісіньку краплиночку! Не сердься, дай я тебе поцілую, — і Нікітін обійняв Стесселя.

— Годі, Володимир Миколайович. Бачу, тобі треба трохи відпочити. Поїдеш зараз зі мною.

— Тільки не хмурся, Толя. Ти ж замолоду теж не був схимником! Пам'ятаєш, як перед третьою Плевною ми з тобою в зібранні перешилили? Ти ще навкарачках під столом повзав, гавкав по-собачому і кусав дам за ноги! Ти теж колись був пустунчиком!

— Ідьмо! — рішуче підхопив Стессель його під руку.

— Та куди ти мене тягнеш? Дозволь хоч попрощатися з моїм новим приятелем. Люблю його, як сина. Май на увазі — це найкращий артилерист в Артурі! — І Нікітін почоломкався з Борейком.

— Подавай! — нетерпляче махнув рукою кучерові Стессель, але Нікітін уперся.

— Хочеш, я тебе зведу в одне тепленьке місце? — запропонував він, хитро посміхаючись. — Дівиці там — пальчики оближеш!

Стессель люто мовчав і вів Нікітіна до екіпажа.

— Ні, стривай! — видерся той. — Та ти не бійся, я

твоїй мегері нічого не скажу! Всі ж знають, що ти сидиш у неї під черевиком і вона б'є тебе туфлею по голові.— Нікітін голосно зареготав. Остаточо виведений із себе, Стесель вштовхнув свого друга в екіпаж і наказав рушати.

— Струнко! — скомандував вслід начальству Борейко, віддаючи честь. — За таку генеральську виставу, — звернувся він до Звонарьова, — не жаль і півсотні заплатити. Розійтись!

Солдати кинулись хто куди. Блохін тут же пройшовся колесом і на велику втіху всіх повторив свій нехитрий трюк із Стесселем.

— Уявляю, як влетить Нікітіну за сьогодні! — сказав Звонарьов.

— У нього хоч напідпитку мозок починає ворухитися по-людському, а в Стесселя він уже остаточно і безповоротно застиг на місці.

Життя на Залітерній йшло своєю чергою. Звонарьов то конструював «артурський кулемет», то придумував, як пропустити електричний струм у дротяні загородження, то брався за проектування повітряної кулі, на якій Борейко мав піднятися на висоту тисячі футів, щоб виявити облогові батареї. Доповідні записки з Залітерної градом сипалися в управління артилерії, де їх акуратно підшивали в папки.

Поручик щовечора вирушав в «економку» і повертався пізно вночі. Звонарьов часто зустрічався з Варєю, яка приносила обіди. Дівчина усе щільніше входила в життя прапорщика — дбала про його харчування, білизну, стежила за порядком у бліндажі, картала денщика за бруд і неакуратність. Між ними встановилися добрі, дружні відносини. Варя не дуже командувала, а Звонарьов старався не дратувати її.

Солдати теж звикли до Варі і звали її «нашою сестрицею» і «прапорицьковою баришцею». Тільки один Блохін нешанобливо називав її просто Варкою, але при зустрічах також був чемний.

Користуючися з відсутності офіцерів на батареї, солдати вечорами збиралися біля вогнищ і слухали Ярцева. Він з надзвичайним захватом і піднесенням урочистим речитативом декламував «Полтаву» і «Руслана і Людмилу», збуджуючи бурхливе захоплення своїх слухачів. Карбований вірш пушкінських творів зачаровував усіх звучністю і красою. Лежачи на землі, обличчям до вогню, солдати

захопленими вигуками виявляли свої почуття. Навіть Блохін, спочатку забракувавши «Руслана і Людмилу», тепер, перевалюючись з боку на бік і ліниво почухуючись, здивовано-радісними вигуками вітав ті місця, що особливо припадали йому до серця.

— Казка ця так сама на пісню і проситься, — мрійно сказав Белоногов. — От би хором заспівати було добре.

— Почекай, далі ще краще буде, — всміхаючись щасливою посмішкою, відповідав Ярцев і переходив до «Полтави», за якою йшов «Мідний вершник». «Євгеній Онегін» мав менший успіх.

— Про панів воно, нас не дуже стосується, — позіхав Блохін, — ти б, казкарю, краще про попа Балду збрехав.

Пройшовши якимось повз Ярцева, Борейко поцікавився, що він читає.

— І подобається? — спитав він.

— Роззявивши роті слухають, вашбродіє.

Поручик хмикнув носом.

— Некрасова поета знаєш?

— Трохи чув, та по-справжньому не бачив.

Борейко дістав одностомника творів Некрасова і одного вечора, присівши до солдатського вогнища, прочитав на вибір кілька уривків. Коли він скінчив, солдати деякий час сиділи мовчки.

— Не сподобалось, чи що? — спитав поручик.

— Куди там не сподобалось! — озвався Блохін. — Та хіба дозволяється про таке писати? — недовірливо спитав він.

— Ти думаєш — нелегальщина? — посміхнувся Борейко і, розгорнувши першу сторінку, показав: — Читай, коли письменний: «Дозволено цензурою».

— Навіть дивно, щоб про панів отаке можна писати, — усе ще не довіряв солдат.

Від цього вечора Некрасов став улюбленим поетом. Читцем виступав сам взводний Родіонов. Низьким, роко-чущим басом він неквапливо читав «Кому на Русі жити добре», «Орина, мати солдатська» та інші поеми. Блохін примощувався поряд і уважно дивився йому в обличчя, повторюючи слідом за фейерверкером окремі фрази. Тільки один Ярцев, як і раніш, віддавав перевагу Пушкіну і, розташувавшись десь подалі, нишком розчулюючись, читав напам'ять цілі глави з «Євгенія Онегіна».

Інколи зав'язувалися загальні розмови. Улюбленими темами були: чи скоро скінчиться війна і що саме після неї буде.

— Без бунту, братці, не обійдеться, — заявив одного разу Блохін. — Як додому доберемося, — поміщицьку землю проміж себе поділимо, а спершу всіх генералів та офіцерів поб'ємо.

— Що ж, ти і Ведмедя теж уб'єш? — іронічно спитав Родіонов.

— Навіщо? Він у нас за головного буде.

— Так він же офіцер.

— Душа в ньому солдатська, нашого брата серцем чує.

— І горілку хилити може, тобі до пари, — всміхнувся Родіонов.

— Не в тому справа, — відмахнувся солдат. — Дуже розумний звірюка.

— А Сергунчика нашого куди подінеш?

Блохін призадумався.

— Варці віддамо, пехай з ним милується.

— Він і без тебе з нею скоро оженився.

— Вона з ним оженився, а він дітей няньчитиме, — під загальний регіт, не задумуючись, відповів Блохін.

— Кондратенка як? — спитав Кошелєв.

— То нехай Ведмідь вирішує, він головатий.

Перебрали усіх відомих їм офіцерів і вирішили, що більшості з них доведеться «поскручувати в'язи».

— Хай їм біс, нехай собі живуть, аби швидше війні кінець та й по домівках розійтися, поки цілі, — закінчив розмову Родіонов. — Час уже і по бліндажах. Хто сьогодні вночі днюватиме?

У бліндажі Родіонов звернувся до фельдшера.

— Чув, виникла в Артурі нова хвороба, що з неї у людини зуби випадають, а сама живцем гниє, скорбут, чи що?

— Скорбут — цинга. На перев'язному пункті говорили, що в чотирнадцятому полку були випадки. У нас бути її не повинно — вона буває від поганого харчу. Харчі наші поки що нічого собі.

— Все-таки треба людей застерегти. Завтра перед обідом про неї скажи та за одним заходом подивись, чи не має хворих. Вона, кажуть, причеплива.

В один із спокійних днів Звонарьов пішов на батарею літера Б, де давно вже не був. Міцні бетонні каземати правили за досить надійне прикриття від бомбардувань, і солдати жили тут у відносній безпеці. Сидячи під прикриттям бруствера просто на землі, вони лагодили собі одяг, взуття, голилися, стриглися, пили чай з казанків... Картина була якнаймирніша, і тільки посвистування куль десь угорі та маленькі фонтанчики пилу, злітаючи інколи на гребені, нагадували про війну. Прапорщик пройшов до каземату, де жив Жуковський. Капітан зустрів його зовсім хворий, схудлий, почорнілий, з глибоко запаленими очима. Він ледве стояв на ногах.

— Шлунок зовсім замучив. Я вже подав рапорт про хворобу командирові артилерії. Хочу тижнів зо два пожити на Утьосі, може, очуняю. Тут же на господарстві лишиться Гудима, добре, що він влаштувався зовсім по-сімейному з Шурою.

Звонарьов у свою чергу розповів капітанові про генералове відвідання, не забув згадати й про вечірні мандрівки Борейка в місто.

— Дай боже, дай боже! Може, жениться — зміниться, кине пити! Дуже талановита людина, а горілкою губить себе! — зітхнув капітан. — Ходімо-но до Гудими.

Штабс-капітана вони застали за писанням щоденника. Тут же з рукоділлям сиділа Шура, — вона засоромлено піднялася назустріч гостям.

— Зготуй нам чаю, — кинув їй Гудима, вітаючись з прибулими. — Зараз з управління передали телефоном, що вам дозволено виїхати на Утьос, Микола Васильович.

— Тоді я попрошу вас швидше скласти акт передачі, ходімо, візьмемося за це.

Жуковський і Гудима вийшли. Звонарьов лишився з Шурою. Вона клопоталася біля керосинки.

— Ви давно тут? — спитав прапорщик.

— Приїхала разом з Олексієм Андрійовичем.

— І не страшно вам?

— На Утьосі бувало страшніш, крім того, мені там татусь із матусею проходу не давали. Повернися та й повернися додому, — жалілася Шура.

Тільки-но Гудима звільнився, Звонарьов разом з ним пішов у стрілецькі окопи. Прапорщиківі хотілось подиви-

тись на дію «артурських кулеметів» Шметілла. Офіцери пройшли на піхотну позицію. Добре побудовані бліндажі з колод і козирики надійно охороняли солдатів від рушничних куль, шрапнелі і малокаліберної артилерії. Від облогових же гармат ці польові укріплення захистити не могли. Стрільці здебільшого дрімали в прикриттях, і тільки поодинокі вартові невтомно стежили за ворогом.

— Мої солдати весь час майструють щось на зразок перископа, щоб мати змогу приховано вести спостереження за японцями, та в них щось не вдається, — замість привітання звернувся до артилеристів Шметілло, вийшовши назустріч. — Може, ви й тут допоможете мені?

— Я привів нашого інженера, він і подасть вам цілковиту допомогу, — вказав Гудима на Звонарьова.

Капітан подякував і запропонував артилеристам зайти випити чаю.

— Де Харитина? — озирнувся він. — Нехай розігріє чай.

— Пішла в тил, — озвався денщик.

— Це що за баба іще з'явилась у вас, ясновельможний пане? — посміхнувся Гудима, закручуючи вуса.

— Вдова-солдатка, добровільно пішла в полк рядовим. Носить солдатський одяг і числиться стрільцем. Непривередлива і дуже хоробра. Кілька разів ходила в штики, у мене на очах приколола японця, а як розлютується, то навіть я побоююсь її!

— Обов'язково познайомлюся з нею, — вирішив Гудима.

Побалакавши з півгодини, артилеристи вирушили назад. На батареї вони застали Шуру у розмові з солдатом-стрільцем. Середній на зріст, досить повний, безвусий, з м'яким довгастим обличчям, він одразу привернув на себе увагу офіцерів.

— Переодягнися баба, — визначив Гудима. — Тебе як звати? — спитав він.

— Рядовий сьомої роти двадцять п'ятого Східносибірського стрілецького полку Харитон Короткевич, — грудним жіночим голосом відповів солдат.

— Щось не чув я у мужиків такого голосу, та й вигляд тебе виказує! Коли її вимити та причепурити — нічого бабонька вийде, — звернувся штабс-капітан до Звонарьова.

Харитина — це була вона — густо зашарілась і люто глянула на офіцера.

— Ач сердита яка, мордашка! Навіщо до нас прийшла?

— До сестриці, на хворобу поскаржитися, вашбродь.

— На жіночу, чи що? А то у вас самих є ротні фельдшери, — допитувався Гудима.

Харитина невиразно щось забурмотіла у цілковитому збентеженні.

— Облиште її, Олексій Андрійович, — заступився Звонарьов.

Коли офіцери відійшли, Харитина кивнула вслід штабс-капітанові і хмуρο спитала:

— Хто ця сволота?

Шура почервоніла.

— Той, що з тобою розмовляв — Гудима, а другий — Звонарьов.

— То це й є твій? Аніколи в житті не сплуталася б з отаким. А другий нічого, мухи, мабуть, не скривдить даремно, соромливий. У нього теж любка є?

— Ні, сам один він. Правда, до нього прихильність має дочка нашого генерала. Варюю звати. Зустрічала, може? Усе верхи скаче.

— Заповзята така, — знаю. На баришню й не скидається.

Харитина по-солдатському сплюнула крізь зуби і зітхнула.

— Ти б краще до молодого пішла: і вродливий, і людина хороша — бити, лаяти не стане.

— Солдати тебе, Харитино, не кривдять? — поспішила змінити розмову Шура.

— Пробували були, так я зараз же відучила. Зате від офіцерів проходу не було. Тому до капітана пішла: побоюються його і не чіпають.

— А в Артур як потрапила?

— З шести років зосталась сиротою і пішла працювати по людях. Як літа вийшли — одружилася з лакеєм при станційному буфеті. Жили добре, тільки от бог діток не давав. Взяли на виховання сирітку-китайча. Війна почалась. Забрали чоловіка в Артур, лишилась я сама одна з малим. Зниділо все. Вирішила їхати до чоловіка. Постриглась, переодяглась на залізничника і добралася в Артур. Командир полку, спасибі йому, дозволив мені бути при полковому лазареті. Так і жила до серпня, а на самого спаса ранило мого... Він за три дні й помер.

Поплакала на могилці та й вирішила за нього з японцями поквитатися...

Поява Звонарьова перервала їх розмову.

— Віднесіть, будь ласка, Харитина, цього рисунка своєму капітанові,— попросив він.

Харитина старанно згорнула папір і, віддавши честь, пішла.

— От вам, Шура, і подруга тут знайшлася. Не знаєте, як вона потрапила в солдати?

Шура передала прапорщикові історію Короткевич.

— Даремно це вона повернулася в полк: ішла б працювати в госпіталі, там жінок бракує, а в окопах і без неї обійдуться. Та й вам, на мою думку, тут робити нема чого. Жили б у своїх на Утьосі, все поступово і ввійшло б у норму.

Шура раптом схлипнула і залилася слізьми.

— Хоч би ви мені не дорікали.

— Я й не думав вас ображати,— розгубився Звонарьов.— До слова прийшлося.

— З чого це ти розрюмсалась? — несподівано з'явився Гудима.— Іди в бліндаж і опоряди себе. Не зношу слізливих та сопливих облич!

«Не дуже добре, проте, живеться бідній дівчині», подумав прапорщик і пішов на Залітерну.

Борейко уже чекав його із сніданком. Вислухавши розповідь прапорщика, поручик вилаяв Гудиму, пожалів Шуру і висловив бажання познайомитися з Харитиною.

— Цікава бабонька, не доводилося ще зустрічати таких. Інтересніша за багатьох наших баринь та баришень.

— За Олю Селеніну, наприклад?

Борейко насупився і сердито засопів.

— Кожна гарна в своєму роді,— примирливо буркнув він після хвилинної мовчанки.— Який в тебе паршивий язик став останнім часом, Серьожа! Це все вплив твоєї добрющої амазонки. Та на рідкість уміє говорити всякі неприємності і при тому ще з невинним виглядом,— невдоволено бурмотів поручик.

Стукіт у двері перебив цю розмову.

— Увійди! — крикнув Борейко, думаючи, що це солдат.

Але на порозі з'явився дивний суб'єкт, голений, одягнений в офіцерську форму без погонів, з білою пов'язкою на лівій руці, на якій чітко виднілося дві літери «В. К.».

— Дворянин Ножин,— представився він, віддаючи честь.

— Попович Борейко,— піднявся поручик назустріч гостеві.

На обличчі Ножина з'явився вираз розгубленості і здивування.

— Я вас не розумію...

— Ви зволили довести до мого відома, що належите до благородного російського дворянства. Отже, я вважав за потрібне повідомити вас, що я походжу з кутейників,— не моргнувши оком, відповів Борейко.— Щодо тебе, Серьожа, то, далєбі, не знаю, хто ти з походження.

— З інтелігентів, якщо такий стан є,— усміхнувся Звонарьов.

— Дуже приємно,— потиснув йому руку Ножин, усе ще не опритомнівши від здивування.

— Прошу сідати. Іван, подай склянку! — скомандував Борейко денщиків.— Чим можу бути вам корисним?

— Я — військовий кореспондент артурської газети «Новый край»...

— Артурська плетуха теж,— пробурчав поручик.

— Я не погоджуюсь із такою оцінкою нашої діяльності.

— Описуєте міфічні подвиги генералів, а про справжніх героїв — солдатів і матросів—мовчите. Послухати вас, так весь Артур держиться на Стесселі, Нікітіні, Фоку та іншій сволоті. І всю свою увагу приділяєте тому, що сказала, що подумала і про що не думала Віра Олексіївна, який готують обід у генерала Смирнова, скільки разів мадемуазель Белая зустрілась із Звонарьовим,— гув Борейко.

— Дай мені спокій, Борис!— спалахнув прапорщик. Ножин здивовано позирав на обох офіцерів.

— Мадемуазель Белую я не маю честі знати, і взагалі про неї, скільки мені відомо, ніколи нічого не писалося!

— Зате, напевно, знаєте мадемуазель Селеніну. Ви ж, здається, мешкаєте поряд Пушкінської школи?

— Оцю маленьку і дуже люту учительку, яка безперестанно терзає мене своєю музикою та співами? На жаль, знаю і навіть занадто добре!

Звонарьов торжествував, ехидно поглядаючи на Борейку.

— У Ольги Семенівни прекрасний слух і непоганий голос,— відповів Борейко.

— Треба додати: на твій смак і погляд,— підказав Звонарьов.

— Звичайно, інколи буває приємно послухати і її, але після цілого дня канонади так хочеться тиші й спокою...

— П'єте? — перебив Ножина Борейко, наливаючи горілки в скляпки.

— П'ю, але тільки чарками.

— У чужий монастир із своїм статутом не суйтеся! На Залітерній чарок ніде нема, отже, прошу,— і поручик простяг кореспондентові склянку.— Ваше здоров'я!

Ножину нічого не лишалось, тільки випити. Борейко зараз же знову налив склянку.

— Не можу, їй богу, не можу більше,— переконував кореспондент.

— Я випив за ваше здоров'я, сподіваюсь, що ви, хоч би з люб'язності, зробите мені те саме.

Гість мусив ще раз перехилити свою склянку. Він швидко став хміліти.

— Дозвольте оглянути батарею? На вільному повітрі мені покращає.

— Будь ласка! — і вони вийшли з бліндажа.

Сонце ще досить сильно гріло. Від спеки Ножину ще погіршало, і він поквапився відійти вбік. Повернувшись через деякий час, він помився, опорядив себе і, попросивши пробачення за турботи, запропонував сфотографувати батарею разом з солдатами і офіцерами.

— Я цього не дозволю,— нахмурився Борейко.

— Знімок не буде надруковано в газеті.

— Якщо ви це зробите, я наполягатиму на вашому розстрілі! В Артурі і так досить шпигунів,— заявив поручик.— Чи не хочеться вам пройтися разом зі мною у стрілецькі окопи? Звідти ви зможете зняти японські укріплення. Треба вважати, вони їм відомі краще, ніж наші, і навряд чи зацікавлять їх.

— Як за вашими словами, то можна подумати, що «Новый край» видається для штабу Ногі, а не для мешканців і гарнізону обложеного Артура.

— В усякому разі для нього ця газета в багато разів цікавіша, ніж для місцевих аборигенів і гарнізону.

— Ваш погляд збігається з думками генерала Стесселя з цього питання.

— Не думаю, щоб це було так! Газета в Артурі потрібна, але газета, в якій було б багато новин ззовні і зовсім не було б питань оборони, бо вони секретні.

— Ми й пишемо про те, що сталось два-три дні тому...

— Чим і полегшуєте роботу японській розвідці.

— Існує, крім того, спеціальна військова і морська цензура...

— Але в ній сидять або йолопи або зрадники і дозволяють вам друкувати про становище наших військ,— не вгамовувався Борейко.— Ходімо краще до стрільців. Там ви зможете зблизька полюбуватися на наших жовтолицих друзів, які скоро вже вісім місяців учать нас розуму, зокрема військової справи.

— А там не дуже небезпечно?

— Я вважаю, що почуття страху незнане представникові доблесного російського дворянства.

— Так, звичайно, але ж все-таки...

Борейко повів свого гостя не ходами сполучення, а навпростець, прикриваючись лише за складками місцевості. Японці незабаром помітили їх і відкрили рушничний огонь. У повітрі заспівали кулі. Ножин весь зіщулився, втягнув голову в плечі і лякливо нахилився щоразу, коли близько пролітала куля.

— Багато, мабуть, у вас знайомих серед японців, що вам доводиться так часто кланятись!

— Шлях, знаєте, тут нерівний, побоююсь спотикнутися і уважно дивлюся собі під ноги...

— Так ви нічого не побачите! Піднімося на горбок, отой, що праворуч. Там добре видно всю лінію японських траншей.

Але його супутник раптом спіткнувся і присів на землю.

— Ой, болить! Нога підвернулась і, мабуть, розтяглися зв'язки! Допоможіть мені добратися до окопів.

Поручик підхопив Ножина під пахви і швидко дотягнув до найближчого бліндажа. Потім він звелів покликати Шметілла.

— Гості до вас завітали, Ігнатій Брониславович. Потомствений дворянин і військовий кореспондент газети «Новый край» пан Ножин, — урочисто представив Борейко. — Палає бажанням сфотографувати японців, які держать в облозі Артур.

Шметілло поморщився і досить сухо привітався з кореспондентом, який все ще охав.

— Ходімо в передовий окоп, там усього кроків з п'ятдесят до ворога. Окремі постаті раз у раз з'являються над бруствером.

— Дуже вдячний, я й тут побачу все, що мене цікавить, — залопотав Ножин.

— Звідси що-небудь зняти важко — занадто далеко, а там до японців руку простягти, — умовляв Шметілло.

Страшенно охаючи і дуже кульгаючи, нещасливий кореспондент поплентався за офіцерами.

— Тут починається хід у передовий окоп — от зараз ліворуч, але далі пересуватися можна тільки плазом, — сказав Шметілло.

— З хворою ногою я навряд чи туди проберуся, — нерішуче промовив Ножин.

— Харитино, проведи їх благородіє в секрет, — наказав капітан.

— Слухаю, ваше високблагородіє. Будь ласка, за мною, — повернулася вона до Ножина.

— Далєбі, мені важко...

— Оце ти й є прославлена Харитина? — підняв за підборіддя голову молодій жінці Борейко. — Очі ясні, чисті, видно — дівка хороша. Співуха?

Харитина спершу засоромилась і хотіла визволитися, а потім, глянувши на привітне обличчя поручика, з усмішкою відповіла:

— Дівчиною найспівучішою вважалась на селі.

— От і прекрасно! Заходь увечері до нас на Залітерну, а то в нас самі тільки чоловіки і бракує жіночого голосу. Та ти не бійся, — заспокоїв він, побачивши недовір'я в Харитининих очах, — у нас народ сумирний.

— Якщо капітан пустять...

— Дозволить, будь певна. А тепер проведи-но їх благородіє.

Ножин несамохіть поповз уперед. Вечоріло. Сонце косим промінням освітлювало російські окопи, японські ж були в золотистому серпанку пилу.

— Відсалютуємо, чи що, нашому гостеві? — запропонував Борейко і, не чекаючи відповіді, вистрілив із саморобного кулемета. Наглухо прикріплений з допомогою кілків у землі, кулемет дав різкий залп. Поручик радісно зареготав.

— Оце так здорово! Навіть самому страшно стало.
Збентежені японці зараз же з'явилися біля бійниць бруствера.

— Фотографуйте! — загорлав Борейко, склавши руки рупором, і, припавши до приклада крайньої гвинтівки, випустив раз за разом усю обойму.

У відповідь заgrimіли спочатку поодинокі постріли, а потім залпи. Їх доповнили лункі вибухи ручних гранат.

— Заварилася каша! Тепер аж до темряви не заспокояться, — зауважив Шметілло.

— Як би Харитину не зачепило, — стурбувався Борейко.

— Вона баба стріляна, зуміє сховатися. А от перодряпчика, може, й зачепить.

— Наука йому надалі буде.

У цей момент в окопі з'явився без кашкета, у подертому кітелі, весь забруднений Ножин і, безтямно оглянувшись навколо, кинувся навікача вздовж окопу.

— Бережіть ногу, вона у вас, того й дивись, зламається! — кричали йому навздогін Шметілло і Борейко. Але кореспондент з блискавичною швидкістю мчав у напрямі до батареї літера Б.

— Він тепер, аж поки не добіжить до своєї редакції, анізащо не зупиниться, — всміхнувся капітан.

Підійшла теж перемазана Харитина, сміючись і тримаючи в руці кашкет Ножина.

— Ох, і налякалися ж вони, як почалася стрілянина: притулилися ничком до землі і тільки просять: «Порятуї, Харитинопька, озолочу». Я їм кажу: «Повзїть назад швидше, може, куля не зачепить». Вони й пішли навікача! Що ж я тепер з їхнім кашкетом робитиму?

— Коли письменник наш кинув його під час втечі, значить — це твої війні трофеї. Начепиш на нього свою кокарду і носитимеш, — вирішив Шметілло.

— А що як вони повернуться?

— Не повернеться, — запевнив Борейко. — Отож, прийдеш до нас, Харитина? На батареї так і питай: «Де у вас тут живе головний Ведмідь?»

— Слухаю. Запитаю, де поручик Ведмедев, — не зрозуміла Харитина і ще більше розвеселила поручика.

Сахаров походжав по кабінету. М'які килими заглушали кроки, і тільки шпори тихо видзвонювали при кожному русі. Капітан був у прекрасному настрої. Йому щойно пощастило обдурити морське відомство майже на п'ятдесят тисяч карбованців, продавши портовому управлінню вкрадений у нього ж мідний електричний дріт. Справа була така. Хтось із його агентів, службовець управління порту, щодня виписував фіктивні вимоги на дріт для різних кораблів ескадри. Коли весь провід було витрачено, його спокійнісінько вивезли, нібито на позиції, і приставили на склад Тіфонтая. Як тільки це було зроблено, Сахаров поїхав до адмірала Григоровича з пропозицією придбати «випадково виявлений на складах дріт», зразок якого він захопив із собою.

— Благодійник ви роду людського, Василь Васильович, — зрадів адмірал. — Просто із зашморгу мене виймаєте. Скільки за нього хочете?

Капітан назвав таке число, що навіть у адмірала, хоч він і бував у бувальцях, заворушилося від здивування волосся на голові.

— Побійтеся ви бога, — став благати він. — Половину дам, а більше ані копійки, і в разі гострої потреби вдамся до реквізиції.

— Це буде не вигідно нам обом, ваше превосходительство. Я пропоную вам десять процентів вартості — і справу зроблено.

— Ви мене що, за немовля вважаєте, капітане?

— Аж ніяк, за адмірала!

— А проценти пропонуєте обер-офіцерські!

Незабаром погодилися на ціні, і в порт тими ж воротами, на тих же возах було привезено і складено на те ж місце партію дроту.

Усе це капітан згадував з одвертою втіхою. Прихід китаїця-службовця з паперами відвернув його від приємних роздумвань. Серед присланих пакетів був і невеличкий блакитний конверт, надписаний дрібним жіночим почерком, запашний. Капітан відклав його вбік. Відпустивши китаїця, він став читати коротеньку любовну записочку, що була в конверті, потім підігрів її на сірнику, прочитав окремі фрази, які виступили між рядків, спалив записку і розвіяв попіл.

Перегорнувши календар на стіні, Сахаров щось поміркував і наказав подати екіпаж. За півгодини він зно-

ву був у Григоровича, але цього разу флаг-офіцер адмірала затримав його в приймальні, таємничо шепнувши:

— У його превосходительства сидять два іноземні кореспонденти, які щойно прибули в Артур.

— Які? Звідки? — здивувався капітан.

— Сьогодні на світанку катер з «Полтавы», чергуючи в проході, помітив, що до Артура йде шлюпка під французьким флагом. Він привів її в порт. У ній і було двоє кореспондентів. Зараз Григорович розмовляє з ними.

— Які ж новини вони привезли нам?

— Погані! Ляоян здано, Куропаткін відступає до Мукдена, Балтійська ескадра ще в Кронштадті, японці посилено висаджуються на Дальньому і в Чемульпо, — махнув рукою лейтенант.

— Може, усе це брехня?

— На жаль, ні! Вони захопили з собою американські і англійські газети і журнали. У них надруковано багато фотографій трофеїв, взятих японцями в Ляояні.

— Чим же все це пояснити?

— Цілковитою нашою невідготованістю з воєнного погляду. Мирного часу більше вчилися марширувати, аніж стріляти.

— Отже, надія на скоре визволення Артура відсувається на невизначений час, — зітхнув Сахаров.

— Якщо, звичайно, він буде коли-небудь визволений. Усе, що я вам кажу, — дуже секретно, гарнізон нічого не повинен знати про це, — схаменувся моряк.

Незабаром Григорович звільнився, і капітан пройшов до нього в кабінет.

— Чули новини, Василь Васильович? — насамперед спитав адмірал.

— Дізнався, повернувшись до себе додому, і приїхав сюди їх перевірити.

— То, значить, у вас є відомості про Ляоян з ваших приватних джерел?

— Від китайців, які прорвалися з Чіфу і привезли мені листи і газети.

— Який же ви робите висновок з усього цього?

— Прохання не пізніше як завтра зробити зі мною цілковиту грошову розплату за проданий портові дріт і по змозі в золотій валюті.

— Гаразд, три чверті суми виплачу золотом, — погодився адмірал.

Сахаров вдячно вклонився.

Перед тим, як піти, капітан заглянув у кімнату, де допитувалися прибулі кореспонденти. Один з них, рослий, рудий, кучерявий, з золотими передніми зубами, представив картку співробітника газети «Чікаго-Дейлі Ньюс» Джека Емерсона, другий — низенький, товстий, рухливий брюнет, із завзято закрученими у стрілки вусиками та еспаньйолкою, був кореспондентом газети «Матен» Жаком Лямбреже. Ніяких дозволів з штабу Маньчжурської армії на відвідання Артура вони не мали. Подорож своєю вони, за їх словами, зробили на свій страх і ризик.

Привітавшись, Сахаров сів і став прислухатися до допиту. Лейтенант Макалінський, якому доручено було цю справу, люб'язно частував кореспондентів чаєм з ромом та печивом. Обидва іноземці поблажливим тоном відповідали на запитання. Незабаром лейтенант вийшов з кімнати.

— Ви і є мсьє Сахаров, якого нам рекомендували? — спитав Лямбреже французькою мовою.

— Він самий, — підтвердив Емерсон, хитро всміхаючись.

— Пан Ейдельзон? — здивовано вигукнув капітан російською мовою. — Я тільки сьогодні одержав звістку про наступний ваш приїзд сюди і поспішив у порт.

— Ви не помилилися, Василь Васильович...

— Але чому ви обернулись на Емерсона?

— Мало що може статися!.. Ми мусимо оглянути місто, порт, батареї і відвідати самого Стесселя або його начальника штабу. Ми ждемо від вас допомоги в цій справі.

— Зроблю все, що можу. Але чи не впізнає вас Стессель?

— Навряд. Він, звичайно, не пам'ятає у вічі бідного артурського «жидка», якого у відповідь на уклін зволив обсипати найгіршою лайкою.

— Зараз побалакаю з Григоровичем. — Сахаров вийшов.

Йому вдалося швидко умовити адмірала послати кореспондентів у штаб Стесселя.

— Нехай там з ними розбираються, як хочуть, — махнув рукою адмірал.

Через п'ять хвилин обидва «іноземці» в екіпажі Сахарова вже їхали в штаб генерал-ад'ютанта.

Віра Олексіївна була дуже зацікавлена прибуттям в

обложений Артур «знатних іноземців», до того ж представників найвидатніших закордонних газет. Особливо приємно було це ще й тому, що Віра Олексіївна вперше виступала в ролі дружини сповитого світовою славою бойового генерал-ад'ютанта російського імператора. Це дуже потішало її самолюбність і примушувало особливо старанно підготуватися до зустрічі інтересних гостей.

Самого генерала зрання не було, — він об'їжджав форти і батареї. Чекаючи його повернення, Віра Олексіївна вирішила прийняти гостей запросто, у домашній обстановці. Черговий ординарець-козак у передпокої дістав наказ пропустити їх без затримки. Генеральша запросила перекладачем князя Гантімурова, вважаючи, що титулований перекладач справить велике враження на кореспондентів і надасть імпозиційності їй самій.

Нарядна Віра Олексіївна, не по роках моложава і гарна, вийшла у вітальню. Сахаров урочисто представив обох «іноземців» превосходительній господарці. Лямбреже з французькою галантністю розсипався у компліментах на адресу «порт-артурської героїні, якою захоплюється весь світ». Йому вторив Емерсон. Генеральша була дуже потішена і стала розпитувати гостей про останні новини.

Зав'язалась дружня розмова, під час якої Віра Олексіївна докладно повідомила про діяльність порт-артурського благодійного товариства, де вона головувала. До речі вона висвітлила становище в артурських госпіталях і вказала загальне число хворих і поранених офіцерів і солдатів, що зараз же було записано в кореспондентські блокноти. Для більшої певності з штабу принесли точну відомість усіх госпіталів і вручили її гостям. Далі розмова природно перейшла на хвороби в гарнізоні і їх причини.

З печальним зітханням генеральша розповідала, як лютують в Артурі цинга, тиф, дизентерія.

— Причиною всього цього, звичайно, є голод. Солдати вже давно харчуються кониною і не бачать свіжої горюдини. Крім того, від часу взяття Водопровідного редуту мусимо користуватися брудними дворовими колодязями.

Кореспонденти ледве встигали записувати усі ці відомості. Якнай докладнішу інформацію про стан міста і кріпості було закінчено саме на той момент, коли з'явився Стессель. У сірій сорочці, таких же шароварах і високих чоботах, з генерал-ад'ютантськими аксельбантами і

георгіївським хрестом на шиї, високий, плечистий, він справляв дуже солідне враження. Обидва «іноземці» підхопились і були удостоєні міцного рукостискання.

— Навіщо зволили завітати? Що привело вас в Артур? Сподіваюсь, ви будете скромні і не виявите надмірної цікавості? — привітав їх через перекладача генерал. — Яка це сволота і що їм тут потрібно? — спитав він російською мовою Сахарова.

Капітан поспішив пояснити Стесселю.

— З ними треба бути люб'язнішим, Анатоль, — застерегла Віра Олексіївна. — Весь світ читатиме, що вони напишуть про нас. Я запрошу їх на обід. Нагодуємо, напоїмо, вони нас добре й спом'януть!

— Не заперечую. Запрошуй, а за одним заходом полич і наших генералів — Фока, Нікітіна, Белого, Кондратенка.

За обідом господарі і гості обмінялися вітальними тостами, добре попоїли, добре випили. Емерсон і Лямбреже старанно записали все меню обіду і мимохідь спитали Стесселя, скільки ще може тривати оборона кріпості.

— До того часу, як Маньчжурська армія визволить Артур, зостався один-два місяці, — відповів генерал.

«Іноземці» в обережних висловах розповіли про невдачі біля Ляояна.

— Дурниці, брехня! Не Куропаткін, а японці стрімголов відступають до Артура. Це всі китайці на допиті одноставно свідчать, — запевняв Стессель.

Кореспонденти дипломатично промовчали. Фок, уважно спостерігавши за розмовою, попросив дозволу ввечері поговорити з ними докладніше.

— Ви скільки днів думаете тут пробути? — у вічі спитав Нікітін, — він уже встиг зарядитися.

— Скільки дозволить його превосходительство, наш гостинний господар.

— Та на мене, живіть хоч до кінця облоги! Тільки попереджаю — усі ваїші кореспонденції будуть проглядатися в моєму штабі.

— Це само собою розуміється, пане генерал, — погодився Емерсон.

Пообідавши, перейшли у вітальню. Для увічнення історичного моменту кілька разів знялися всією групою. Фотографували спочатку «іноземці», а потім Гантімуров, Рейс та інші члени штабу генерал-ад'ютанта.

Подякувавши за гостинність, кореспонденти попросили дозволу відвідати позиції і оглянути місто, щоб на власні очі переконатись у становищі Артура. Стессель охоче дозволив і послав Сахарова й Гантімурова супроводити їх.

— Хочете побачити найкращу нашу батарею — поїдьте на Залітерну, — порадив Нікітін, іще не забувши Борейкової гостинності.

На двох екіпажах, під ескортом козаків «іноземці» вирушили оглядати місто і кріпость.

Борейко і Звонарьов відпочивали у своєму бліндажі, коли денщик доповів про приїзд гостей. З невдоволенням бурчанням поручик одягнувся і вийшов.

Поява Сахарова і Гантімурова у супроводі двох цивільних його здивувала. Капітан почав був пояснити, хто і навіщо завітав на батарею, але Борейко, побачивши, що Емерсон і Лямбреже приготувалися знімати позиції, ринув на них і без церемоній відібрав апарати.

— Фотографувати не дозволю! — рішуче заявив він.

— Сам генерал Стессель дозволив їм знімати, — втрутився Гантімуров.

— Нехай вони його й знімають, а тут я хазяїн і знімати не дозволю.

«Іноземці» сердито заговорили, вимагаючи повернути їм фотоапарати. Сахаров зніяковіло просив у них пробачення.

— Ідьте-но звідси, поки цілі, — порадив їм Борейко. — Знаєте, непроханий гість гірший за татарина, особливо в воєнну пору. Звідки вони взялись? Морда он того рудого щось мені знайома, — наблизився він до Емерсона, вдивляючись в його обличчя.

Кореспондент сполотнів і поспішив відійти.

— Чи ба, та це ж, здається, наш артурський лихвар Янкель Ейдельзон! Ну, звичайно, він самий! Його треба негайно затримати як шпигуна.

— Ви помиляєтесь! Містер Емерсон ніколи в Артурі не був і російською мовою ні слова не розуміє, — заперечив Сахаров.

— Та що ви мені баки забиваєте! Подивіться, чи є в нього шрам з лівого боку голови! Два роки тому я змазав його по вуху, та так, що мусив потім платити штраф за покалічення, — наполягав поручик, підходячи до Емерсона.

Кореспондент, посилено жестикулюючи, протестував, в той же час задкуючи.

— Пан кореспондент каже, що в Артурі справді жив схожий на нього родич, і ви його сплутали з ним, — повідомив Гантімуров.

— Ану, покажи свою головешку, Янкель? — простягнув руки Борейко.

— Зараз же відпустить пана Емерсона, — зупинив поручика Сахаров. — Якщо навіть ваша заява справедлива, то її треба спочатку перевірити в штабі. Ідьмо, панове, назад, — звернувся він до своїх супутників.

Ті не примусили повторювати запрошення і поспішили до екіпажа.

— Я зараз пошлю рапорта Стесселю про все це, — гукнув їм навздогін поручик.

— Не страшно, — заспокоїв англійською мовою Емерсона Сахаров. — Рапорт можна й під сукно покласти. Все-таки які ви необережні! Перед тим, як їхати сюди, ви мусили змінити свою зовнішність, а то, будь ласка, який вийшов камуфлет!

Повернувшись у штаб, Сахаров розповів про подію Рейсу і спитав, що робити далі.

— Борейко відомий алкоголік, мало що йому могло ввижатися з п'яних очей. Не звертайте на це уваги і їдьте далі, — дозволив полковник.

Після цього іноземних гостей повезли на батарею Золотої гори, де, не так, як Борейко, командир її, капітан Зейц, зустрів їх дуже люб'язно, охоче дозволив її сфотографувати, ставши сам на передньому плані, показав інші укріплення, видні від нього, повідомив про допомогу флоту і ступінь готовності його до виходу в море. Одне слово, він зовсім причарував своїх гостей. Після Золотої гори проїхалися містом, завітали ненадовго до міського комісара Вершиніна, і він розповів їм, які труднощі переживають ті з мирних жителів міста, хто лишився тут. Кореспонденти і його увічніли на фотографічній пластинці...

Борейко сам хотів поїхати в штаб Стесселя, але потім роздумав.

— Не приймуть мене там, а коли й приймуть, то не повірять. Надто в мене репутація недобра. Та й Стессель,

мабуть, ще не забув свого останнього відвідання Залітерної і навряд чи зрадіє, побачивши мене. Де твоя амазонка, Серьожа?

— Навіщо вона тобі потрібна?

— Попросив би її з'їздити до Стессельші і все їй розповісти. Та, напевно, наполяже на їх негайному арешті. Зроби ласку, Серьожа, поїдь туди. Генеральша тебе знає, навіть запрошувала до себе. Скористайся з цього,— просив Борейко.

— Якби разом з Варєю,— вагався Звонарьов.

— Подружній, так би мовити, візит,— всміхнувся поручик.

— Не в тому справа, вона там своя людина, а я ні.

— Вашбродіє, пишіть листа, я його самій генеральші Стесселевій в руки передам,— запропонував Блохін.

— Там тебе за поріг не пустять із твоїм обличчям. З генеральшею родимчик стане, коли вона побачить твою пику.

— Тоді казкаря пошліть, він з лица чистий, і голос у нього лагідний.

— М'яло, не підходить. Так поїдеш, Серьожа?

Прапорщик нехотя погодився.

Віра Олексіївна прийняла Звонарьова ласкаво і навіть удостоїла поцілунку в лоб, коли Звонарьов поцілував їй ручку. З інтересом вислухавши сенсаційне повідомлення, вона жваво сказала:

— Мені також весь час здавалось, що я десь бачила це обличчя, та не могла згадати де. Тепер пригадую... Я хотіла купити в нього золотий кулон за п'ять карбованців, а він правив двадцять і не уступив. Я тоді дуже розсердилась. Зараз розбуджу Анатоля.

Та генерал, виспавшись після ситного обіду, сам з'явився у вітальні.

— Накажу сьогодні ж обох мерзотників повісити, а потім Костенко заднім числом оформить це з суддівського погляду,— зараз же вирішив Стессель.— От і наш Ножин також... Я наказав відібрати в нього дозвіл відвідувати позиції, а коли він його порушить,— повішу без усяких розмов.

— Давно пора. Він раз у раз розбазікує секрети і пише в газеті не про тебе, а про Смирнова. Можна подумати, що Смирнов, а не ти, головна персона в Артурі,— підтакнула Віра Олексіївна.

— Не слід все-таки забувати, що вони — іноземлі піддані,— несміло зауважив Звонарьов.

— Так, ми це зовсім випустили з уваги,— швидко погодилась генеральша.— Це, на жаль, не китайці. З тими можна й не церемонитися.

Вирішили запросити на парад у Рейса. Полковник зараз же з'явився і порадив без галасу випроводити непроханих гостей тією ж дорогою, якою вони прибули в Артур.

— Я зараз пошлю Григоровичу прохання вислати їх у море. Нехай пливуть, куди хочуть,— попрощався Рейс.

— Як ваші справи з Варєю, мсьє Звонарьов, коли весілля?

— Це питання не піднімалося...

— Не церемоньтесь, юначе. Про вас з Варєю цокотять усі горобці на дахах,— посміхнулась генеральша.

Звонарьов попрощався.

— Дякую вам від ім'я служби за виявлену пильність,— церемонно потиснув йому руку Стессель.

Коли кореспонденти повернулись у штаб, Рейс повідомив їх, що Стессель нездоровий і не може їх прийняти. Гостей відвели в окрему кімнату і приставили до них, ніби на посилки, козака. Обидва «іноземці» просили передати їх глибоку подяку Стесселеві і взялися упорядковувати свої замітки. Про інцидент з Борейком вони вважали за краще промовчати. Незабаром прийшов Фок. Він німецькою мовою попросив докладніш розповісти йому всі останні світові новини. Емерсон відповів йому тією ж мовою. Розмова поступово набрала інтимного характеру.

— Ми добре знаємо про роль вашого превосходительства у справі оборони Артура,— наголошуючи на слові «роль», сказав Емерсон.

— На жаль, я зараз не при ділі, і мій вплив тут мізерний.

— Якщо Кондратенка звать душею оборони, то ви, ваше превосходительство, безперечно її мозок.

— Що ж тоді застається Стесселеві?

— Кулаки, що завжди, як відомо, керуються головою.

— Ви не позбавлені дотепності, гер Емерсон.

— Оскільки нам пощастило встановити зв'язок безпосередньо з вами, мені думается, що інші передавальні інстанції стають зайві,— перейшов на діловий тон Емерсон.

— Ви маєте на увазі Сахарова?

— Хоч би його.

— Але він дуже багато знає і тому, в разі чого, безперечно образиться і може дуже нашкодити нам.

— Його легко здихатися. Адже Артур обложене місто; станеться, наприклад, нещасна пригода під час бомбардування чи що...

— Я це питання обміркую.

— Тепер про деталі зв'язку з вами,— уже півголосом сказав Емерсон, і вони перейшли на шепіт.

— Ви дуже необережні, гер Емерсон. А що, коли я передам вас куди належить?

— Ваше превосходительство не зробить такої дурниці, хоч би побоюючись оголошення деяких документів, писаних вашою рукою і приставлених нам капітаном Сахаровим.

— Оця сволота, значить, зуміла таки забезпечити собі відступ?

— Капітан — людина обережна і передбачлива.

— Але не передбачливіша за нас із вами.

— Із цим я цілком погоджуюсь.

Фок підвівся і, подякувавши за приємну розмову, пішов.

Було вже зовсім пізно, коли в вікно постукав Ножин. Черговий козак довго не хотів пускати його, аж поки він подав свою візитну картку.

— Ми дуже раді бачити артурського колегу по професії,— привітав його Лямбреже, знидівши під час довгого візиту Фока, коли розмова провадилась малозрозумілою йому німецькою мовою.

Боязко озираючись, Ножин став говорити про узурпаторство Стесселя, про його лякливість і дурість, цілковите невміння керувати облогою; розповів про не зовсім чисті торговельні операції Віри Олексіївни, вихваляючи в той же час Смирнова як справжнього натхненника і героя оборони. Обидва «іноземці» слухали його з величезним інтересом і обіцяли вжити всіх заходів до викриття роздутої слави Стесселя. Ножин пішов, окрилений надією, що йому, нарешті, пощастить звести давні рахунки з генерал-ад'ютантом і його дружиною.

Наступним ранком Гантімуров ввічливо повідомив, що панів кореспондентів у порту чекає їх шлюпка, яка й буде відбуксована в море. Потім поручик попросив повернути йому всі їх блокноти і фотографічні пластинки. «Іноземці» запротестували, але потім виконали цю вимогу,

задалегідь видерши усі найпотрібніші їм сторінки і зберігши найцікавіші негативи. В той же час князю до рук перейшло кілька великих американських банкнот. Тут же йому передали і розмову з Ножиним.

З Золотої гори бачили, як далеко в морі до шлюпки з кореспондентами підійшов японський міноносець і прийняв їх на борт.

— Шкода, послухався Рейса і випустив цих перодрипів,— вилаявся Стессель, дізнавшись про це.— Але Ножин так легко не відбудеться. Віктор Олександрович, накажіть Мікеладзе і Таупу встановити за ним якнайсуворіший нагляд і відберіть у нього кореспондентську картку.

День сімнадцятого вересня видався сірий, дощовитий, але теплий. На фронті тривало затишшя, зрідка порушували поодинокими гарматними пострілами. У місті теж було спокійно. Зранку по жвавих вулицях рухались юрби людей. По всіх уцілілих від бомбардування церквах посилено дзвонили. Ішла підготовка до урочистої відправи з нагоди іменин «самої» — Віри Олексіївни. До Загонової церкви, що відіграла роль артурського кафедрального собору, збирались численні богомольці — військові у мундирах при орденах і стрічках, цивільні — у фраках, моряки — у трикутках, кілька застрялих у місті дам — у шовкових та бархатних вбраннях, солдати — у новому обмундируванні.

Близько дев'ятої години під'їхав екіпаж генерал-ад'ютанта, звідки вийшла сама превосходительна іменинниця із своїм чоловіком у придворному мундирі. Вона пропливла крізь аж по нікуди сповнену церкву до свого бархатного килимчика біля самого амвона. По дорозі вона ласкаво вклонялась в усі боки, а Стессель на ходу потискував руки генералам і полковникам, вшановуючи решту кивком голови.

Після парадної літургії і молебня про здоров'я «благодійниці града сього боярині Віри», з проголошенням їй многоліття, Віра Олексіївна прийняла поздоровлення від присутніх у церкві і вийшла на паперть, де були вишикувані без зброї солдати від різних полків, офіцери ж замість шабел та палахів тримали в руках розкішні букети квітів. Мадам Стессель у супроводі блискучого почту генералів і полковників пройшла по фронті. Солдати вітали її

голосними вигуками «ура»; а офіцери, шанобливо цілуючи їй ручку, підносили букети.

Особливу увагу генеральша приділила дев'ятій роті кріпосної артилерії, якою командував Вамензон. Віра Олексіївна звернулася до солдатів з промовою, закликаючи їх до ратних подвигів під керуванням їх доблесного командира.

Потім Гантімуров прочитав наказа про нагородження хрестами деяких артилеристів, і генеральша власноручно начепила їх на груди новоспечених героїв: фельдфебеля, каптенармуса, писарів і якогось одного рядового. На цьому парадна частина закінчилась, і превосходительне подружжя відбуло додому.

Незабаром до будинку Стесселя стали один по одному під'їжджати екіпажі. Одним з перших підкотив екіпаж Белих, на передній лавочці якого скромно сиділа Варя у форменому сестринському вбранні. Вона позирала то в той, то в інший бік, неухважно слухаючи материні поради, як слід їй поводитися у товаристві.

— Будь люб'язна з усіма, не пирхай на молодих людей, не смійся голосно, не гримасуй... Пам'ятай, що з твоєї поведінки складатимуть думку про нас,— навчала Марія Фомівна свою дочку.

— Знаю я все це, мамо, але що я маю робити, коли мене так і роздирає сміх від бундючно-дурних облич гостей та господарів? Так і хочеться розреготатися, утнути яку-небудь штуку...

— Слухай, що тобі каже мати, і не смій дурити, Варваро,— втрутився Белий.— Я сам нагляну за тобою.

Дівчина зітхаючи замовкла.

У вітальні було вже багато народу. На дивані сиділа Віра Олексіївна, оточена дамами і вищими чинами. Помітивши Белих, вона поспішила їм назустріч і по-родичівському перецілувалася з усіма. Варя схилилася перед нею в глибокому реверансі і принесла свої шанобливі поздоровлення, після чого відійшла вбік. До неї зараз же наблизився Гантімуров і розсипався в компліментах. Дівчина вислухала його з нудьгуючою гримаскою і попросила:

— Знайдіть мені стільця і принесіть чаю, я хочу пити.

Князь зник і за хвилину повернувся з кріслом у супроводі денщика з підносом у руках. Варя подякувала йому і взялася за чай, неухважно прислухаючись до балаканини свого кавалера.

— Як ваша робота в госпіталі? Я часто бачу, як ви проїжджаєте туди верхи. Ви справжня артурська Афіна-Паллада, вам бракує тільки самого шолома і списа.

Варя люб'язно посміхнулась, а про себе подумала:

«А ти — просто блазень дурнісінький, якому бракує тільки ковпака та брязкальця!»

Генерал-ад'ютант з нагоди іменин своєї суворої дружини і владарки був у доброму настрої і голосно реготав, коливаючись своїм монументальним корпусом. Поруч нього маленький, щупленький, скромно усміхнений Кондратенко виглядав непоказним і незначним чоловічком. Фок, як завжди, хитро посміхався в сивеньку борідку і зрідка вкидав в'їдливі зауваження на чию-небудь адресу.

У сусідній кімнаті біля столика з питвом, оточений кількома партнерами, міцно засів Нікітін.

Варя стала подумувати, як би їй зникнути з вітальні. У цей час у дверях з'явився Надеїн у старовинного крою незграбному парадному мундирі, з хрестами і стрічками на грудях. У руках він урочисто ніс позолочений складень. Наблизившись до іменишниці, він розкрив його і шамкаючи вимовив старечим голосом:

— Дожвольте вам, матінко, піднести образ ваших небешних покровительнич — Віри, Надії, Любові і матері їх Шофії. Він жберігавша у мене шпокон віку, як шімейна швятиня. Відтепер він належить вам, наша шпільна жаштупниця перед Анатолієм Михайловичем.

Розчулена Віра Олексіївна прийняла і поцілувала образ, а потім почоломкалася із старим генералом і посадила його поруч себе.

— Де ж георгіївський хрест, яким недавно нагородив вас государ? — спитав Стессель, підходячи до нього.

— Не нашмілююш надягати його, аж поки одержу підтвердження від чаря-батенька.

— Побоююсь, що вам довго доведеться чекати.

— Без чього не покладу на шебе таку вишоку нагороду, якої не вважаю шебе доштойним.

Посидівши ще трохи, Надеїн попрощався і пішов.

— Зовсім збожеволів, старий дурень! — сказав вслід йому Стессель.

Незбаром приїхав Костенко. Дріботячи по-старечому негнучкими ногами, з теплим шарфом на шиї, він виглядав дуже комічно. Багато хто іронічно посміхнувся. Варя це

помітила і образилась за свого хрещеного. Тільки-но генерал привітався з усіма, дівчина підлетіла до нього.

— Хрещений татунечку, ходімо до мене,— поведа вона генерала до свого крісла.

— Тихше, тихше, пустохо, того й гляди — перекинеш мене,— запротестував Костенко.— Чи нема тут протягу, а то я застуджусь. Адже надворі вже осінь!

— Не турбуйтеся, тут нізвідки не віє, тепло і дуже за-тишно. Князю, дістаньте ще стільця,— звернулась вона до Гантімурова.

— Тобі завжди тепло з кавалерами, а мене стара кров уже не гріє,— мерзлякувато зіщулився генерал.

— Гантімуров наганяє на мене тільки самий холод і нудьгу смертну. Якийсь він липкий, слизький та огидний, не люблю я його.

— І я теж! Досвідченим суддівським оком бачу — пройдисвіт, і скінчить лавою підсудних. Йому вірити не можна, дарма що він князь. Твій рум'яний прапор куди краший! Де він зараз?

— Сидить на Залітерній,— зашарілась Варя.— Ви чули, татоньку, як він відзначився під Високою?

— Читав про нього в наказі. Молодець! Тепер хреста дістане напевно.

— Я завжди говорила, що він дуже сміливий, але скромний до соромливості. Правда ж?

— Чого ж він не сватається до тебе формально, коли він такий хоробрий?

— Зі мною він справжнісінький боягуз.

— Це правильно, ти хоч кого залякаєш!

Їх розмову перервав гуркіт розриву. Гості сполошилися і кинулися до вікон.

— Ніколи досі снаряди так близько від нас не падали,— захвилювався Стессель.

— Це результат відвідання іноземних кореспондентів,— зауважила Віра Олексіївна.

— Лишається тільки ще раз пошкодувати, що я їх не повісив, як хотів спочатку,— буркнув генерал.

Новий, ще сильніший вибух струсонув весь будинок до основи.

Більшість присутніх поспішила на двір. Стовп чорного густого диму, ще не розійшовшись, вказував місце падіння снаряда. До нього було щось із півверсти.

— Мабуть, знову почався обстріл з моря дванадцятидюймовими снарядами. Серед облогових батарей таких великих калібрів не може бути,— сказав Белий.

Різкий свист і шипіння словістили, що від фортів наближається черговий японський подарунок. Стало очевидним, що стріляють із суші, а не з моря. На цей раз вибуху не було.

— Треба зараз же розшукати снаряд і з'ясувати його калібр,— заквапився Белий.

Стессель, теж з'явившись на ганку, послав на розшуки кількох козаків-ординарців.

Бомбардування примусило гостей поспішити з від'їздом. Перші поїхали адмірали, за ними рушили і інші.

— Панове! Панове! — кричала їм вслід іменинниця.— Прошу пам'ятати, що обід ніяк не відмінюється, а тільки переноситься на вечір. Чекаю всіх у себе обов'язково.

Белий, Кондратенко, Ірман і Мехмандаров, ждучи результатів розшуків снаряда, затримались у Стесселя. Марія Фомівна і Варя з Вірою Олексіївною пішли у внутрішні кімнати. Там генеральша показала одержані нею сьогодні подарунки — брильянтове кільце, піднесене Сахаровим від фірми Тіфонтая, брош з рубінами — від цивільного населення Артура і дрібніші коштовні речі — від різних осіб та організацій міста. Варя зацікавлено приміряла на себе каблучки, брошки, кулони.

— Для твого весілля в мене давно приховані серги з рубінами,— і генеральша показала їх Варі.

Дівчина не виявила особливого захоплення.

— Ти сьогодні весь час люб'язно розмовляла з князем. Правда, він дуже милий? Прекрасна для тебе пара.

У відповідь Варя тільки зітхнула. Віра Олексіївна розтлумачила це на користь свого протеже.

— Здумай тільки — княгинею будеш, може станеш придворною дамою. Побуваєш у палаці на балах.

— Я й танцювати не вмю і, крім того, збираюся жити на хуторі, а не в Петербурзі!

— Це ти говориш через молодість і під впливом учительок Пушкінської школи, відомих своїх лібералізмом і розпусною поведінкою. Даремно ви її пускаєте, Маріє Фомівно.

— Зовсім вони не розпусні й навіть дуже скромні,— заступилася Варя.

— Ото ж бо одна з них просто оголосила себе дружи-

ною якогось офіцера, хоч і вінчалася з ним тільки навкруг рокистового куща.

— Льоля — цивільна дружина Стаха...

— Таких дружин можна скільки хочеш знайти по всіх кублах.

— Неправда, Льоля зовсім не пропаша, а Оля і незаможна, — палко запротестувала дівчина.

— З того, як ти розмовляєш із старшими, можна уявити, серед кого ти буваєш. Піди-но, погуляй на дворі, аж поки я побалакаю з твоєю матір'ю.

Червона від обурення Варя вилетіла з кімнати і нашттовхнулась на Гантімурова, який, очевидно, чекав на неї біля дверей.

— Куди це ви так поспішаєте, мадемуазель? — прив'язався він до дівчини.

— Хочу подивитися, куди стріляють японці.

— Ви не боїтесь бомбардування?

— Біля нашого госпіталю щодня падають снаряди.

На дворі вони побачили, що козак приїхав з рапортом про знайдений снаряд.

— Дуже глибоко в землю пішов, а дірка від нього величезна — голова пролізе. Поліція пригнала китайців з лопатами його викопати.

У цей час Рейс приніс повідомлення, що на другому форті великий снаряд пробив земляне перекриття, двоповерхове бетонне склепіння каземату і, розірвавшись усередині, вивів з лав близько ста солдатів і двох офіцерів.

— Василь Федорович, їдьмо туди негайно, — запропонував Кондратенко. — Там, мабуть, знайдуться осколки, з яких ми і визначимо його калібр.

Белий зараз же погодився.

— Підвезіть мене по дорозі до госпіталю, тату, — попросила Варя, — мені пора на чергування.

— Гарзд! Тільки цур, не далі, — відповів Белий.

Через кілька хвилин обидва генерали, як були, в парадній формі, з Варєю їхали на форт № 2. По дорозі вони побачили дим від кількох таких же величезних вибухів на батареях Залітерній і літера Б і вирішили заїхати спочатку туди. Варя скочила біля свого госпіталю, але, почекавши, поки екіпаж зник за поворотом, пішки вирушила також на Залітерну. Вона дуже турбувалась і хотіла швидше дізнатися, чи все там гарзд.

На Залітерній Борейко показав генералам дві воронки із сажень завглибшки.

— Якого калібру, на вашу думку, снаряди? — спитав Кондратенко.

— Точнісінько одинадцять дюймів. От, будь ласка, гляньте на денце.

— Та не може бути! — одноставно вигукнули генерали.

— Як японці змогли привезти такі великі гармати під Артур? — здивувався Белий.

— Дальній же їм цілісінький дістався, і залізницю нашу війська, відступаючи, майже не попусвали. Одне слово, все було зроблено, щоб полегшити підвезення великих гармат до Артура, — іронічно сказав Борейко.

Настало мовчання. Кондратенко хмури́в брови і нервово пощипував собі борідку. Він почував себе лікарем, який несподівано виявив у свого пацієнта смертельне захворювання. Для нього одразу стало очевидним, що відтепер дні Артура полічено. Причаївши в собі хвилювання, він спокійно сказав:

— Цікаво ознайомитися з їх дією на наші бетонні укріплення.

— Навряд чи багато які з них витримають таке випробування, — озвався Борейко.

Сильний вибух за горою перервав їх розмову.

— Хоч би не по нашій літері Б, — стурбувався Борейко. — Гей, побіжи хто-небудь, подивись! — звернувся він до солдатів.

Але Блохін уже вискочив на дорогу.

— Акурат по самій позиції, у правий каземат, з нього й зараз дим іде! — загорлав він на всю силу.

Усі кипулись на батарею літера Б. Генерали із Звонарьовим були позаду.

— Сергій Володимирович, — звернувся до прапорщика Кондратенко, — швиденько підрахуйте, який шар бетону і землі можуть пробити такі снаряди.

— Я повинен знати вагу бомби і її кінцеву швидкість.

— Двадцять пудів, а швидкість — із тисячу футів на секунду, — відповів Белий.

Звонарьов, відкозирявши, пішов у бліндаж. Перші ж підрахунки показали, що вибух такого снаряда може витримати лише двохаршинний бетон, прикритий згори сажневим шаром землі і каменю. Ні на одному з укріплень

сухопутного фронту таких бетонних споруд не було. Він зрозумів, що проти одинадцятидюймових бомб Порт-Артур зовсім беззбройний. Взявши папірець із підрахунком, він побіг до генералів. Вони вже дійшли до батареї. У тил ішло кілька чоловік з ношами у супроводі Шури Назаренко.

— Чи багато у вас поранених? — спитав Белий, коли сона порівнялася з генералами.

— До смерті нікого не забило, а придушило в казематі двох,— кивнула на ноші дівчина.

→ Відправте їх у Зведений госпіталь до Варі або в Пушкінську школу, там за ними буде гарний догляд.

Руйнування на батареї літера Б були не дуже великі: пробило склепіння каземату, причому рейки, закладені в бетон, витримали.

Солдати юрбою обступили генералів і уважно прислухалися до їх розмови.

— Мабуть, тепер Артурові скоро кінець,— зітхнув Жиганов.— Проти таких гармат ніщо встояти не зможе.

— На все воля божа,— відгукнувся Лепьохін.— Треба б молебень відправити про врятування від нової напасті.

— Хоч з рання до вечора поклони перед образом бий, однаково нічого не допоможе,— втрутився Блохін.

— То ти думаєш, що японський бог сильніший за нашого? — образився Лепьохін.

— Генерали та інженери їхні розумніші за наших, от у чому тут справа! — відповів Блохін і, озирнувшись на начальство, швидко затулив собі рота рукою.

— Закрити вночі діру мішками з землею,— розпорядився Белий, звертаючись до Гудими.

З батареї літера Б генерали виручили на форт № 2, а Борейко із Звонарьовим та солдатами — на Залітерну.

— Ну, які результати ваших підрахунків? — на ходу півголосом спитав Кондратенко.

Прапорщик простягнув папірець із цифрами. Генерал мовчки глянув на нього і сунув у кишеню.

— Я вдома перевірю іще раз, а поки що попрошу не розголошувати добутих результатів,— застеріг він.

На Залітерну тимчасом прийшла Варя. Побачивши Шуру з ношами, вона зараз же розпорядилася покласти солдатів в одному з бліндажів і викликала телефоном з госпіталю рикш для перевезення поранених.

Борейко і Звонарьов застали обох дівчат за перев'язкою поранених.

— Ви вже встигли прилетіти сюди на мітлі, відьмочко? — з вдаваним жахом говорив Борейко.

— А ну вас! — відмахнулась від нього дівчина.

Відіславши поранених, Варя зайшла в офіцерський бліндаж до Звонарьова.

— З якої це нагоди ваш татонько і Кондратенко сьогодні з'явилися у нас в парадній формі? — спитав прапорщик.

— Сьогодні ж іменинниця Віра Олексіївна. Вони й приїхали сюди безпосередньо від Стесселя.

— Он воно що! День тезоіменитства порт-артурської некоронованої цариці! Ось чому по всіх церквах попи зранку дилинбонили! — зареготав Борейко.

— Віра Олексіївна — перша дама в Артурі, отже, до неї так всі і ставляться, — заперечила Варя.

— А ви в нас перша амазонка. Треба вважати, що в день ваших іменнн козаки влаштують загальну джигітовку, а я, так уже й бути, на вашу честь примушу солдатів цілий день їздити один на одному верхи.

— За що ви мене так не любите, Ведмедю? — несподівано спитала Варя.

— А за віщо мені, власне, вас любити?

— Але я все-таки приношу користь у вас на батареї як сестра і до того ж фельдшер!

— Як фельдшер ви нашому Мельникову у слід ступити не придатні.

— Неправда, він уже все позабував, що знав, а я склала іспити на самі п'ятірки.

— Ще б пак — генералова дочка і родичка самого Стесселя! Хоч би ви й рота на іспиті не розтулили, однаково п'ятірки б дістали. Та якби ви схотіли зараз — наші ескулапи вам і лікарський диплом піднесуть, аби догодити начальству та й дістати який-небудь орденочок чи хрестика.

— Все це неправда. Ви лютуєте тому, що самі за всю війну не дістали жодної нагороди.

— Де вже нам! Я тільки збагнути не можу, за які великі гріхи господь бог хоче покарати Серьожу, нагородивши такою дружиною, як ви!

Варі увірвався терпець, і, тремтячи від обурення, вона налетіла на поручика.

— Ви безтактна, брутальна і огидна людина! Та стри-

вайте, я на вас знайду управу у Олі Селеніної! Вона вам прочитає добру нотацію про правила ввічливості,— не зрадієте!

Борейко спочатку весело сміявся, але потім нахмурився і вийшов.

— Ох, та й сердиті ж ви обое з поручиком! — звернулася Шура до Варі.— От-от поб'єтесь.

— Дивися та вчись, як з чоловіками треба поводитися. І потурати ані краплинки не можна. Ви, звичайно, проведете мене трохи, Сергій Володимирович?

— Боїтесь, щоб вас ще не образив Ведмідь?

— З ним я й без вас впораюсь.

Сонце вже схилялося за Перепелину гору. Чулась досить жвава рушнична перестрілка. На Орлиному Гнізді гуркотіли гармати. Борейко, зібравши навколо себе солдатів, розмовляв з ними на різні теми. Помітивши Варю, він з навмисною ввічливістю поклонився їй.

— Сподіваюсь, мадемуазель, до нешвидкого побачення?

Дівчина у відповідь люто погрозила йому кулаком.

Повернувшись після об'їзду позицій у штаб Стесселя, Белий і Кондратенко докладно доповіли про все бачене.

— Отже, усе дурниці! — несподівано резюмував генерал-ад'ютант.

— Ми беззахисні проти таких великих снарядів, у цьому вся трагедія,— зауважив здивований Кондратенко.

— Василь Федорович завжди мені казав, що гармати великих калібрів дуже нетривкі. Зроблять сто пострілів і стають уже непридатні. Випустять японці одну-дві сотні снарядів та й заспокояться.

— Одинадцятидюймова батарея Золотої гори зробила вже по кілька сот пострілів з кожної гармати і все ще стріляє,— сказав Белий.

— Але як? Більша частина її снарядів влучає в місто і наші позиції. Коли японці почнуть так само бомбардувати нас, їм же буде гірше! Ходімо-но до столу та й вип'ємо за здоров'я іменинниці, яку навіть японці вшанували салютом із своїх нових гармат!

Повернувшись після полуночі у свою квартиру, Кондратенко зняв з себе парадний мундир і, вийнявши папірець з розрахунками Звонарьова, уважно перевірів їх. Усе

було правильно. Підвівшись з-за столу, генерал задумано став походжати по кабінету. Одержані цими днями відомості про поразку росіян під Ляояном і відхід Куропаткіна до Мукдена навіяли на нього похмурі роздуми. Надія на скору деблокаду кріпості із суші ставала з кожним днем усе примарнішою. Балтійська ескадра ще стояла в Кронштадті, отже, могла прибути в Артур не раніш, як у січні. Поява важких облогових мортир обумовлювала падіння кріпості за найближчі два-три місяці і неминуче тягла за собою загибель всієї ескадри. Навіть вчасне прибуття ескадри Рожественського не могло врятувати Артур. Сумне закінчення війни здавалося Романові Сидоровичу неминучим. Пекучий сором за знеславлену батьківщину змінювався спалахами гніву на бездарний уряд, який привів до такого ганебного кінця.

Мимоволі йому згадувалось власне життя. Син старого кавказького солдата, який після піввікової служби одержав прапорщицький чин, він вчився на мідні гроші. Трудове життя почалося для нього рано. Хлопчиком він на тіфліських базарах продавав штучні квіти та іншу дрібноту, яку виробляли його сестра і мати-швачка. З третього класу маленький Рома вже дає уроки своїм багатим товаришам і цим не тільки утримує себе, а й допомагає рідні. Нарешті щастя всміхнулось — він вступив у військово-інженерне училище, а потім в академію, які блискуче скінчив. Молодий інженер дістав призначення на рідний Кавказ, на будівництво Батумської—Михайловської, як вона тоді звалась,— кріпості. І тут віч-на-віч стикається з продажністю і казнокрадством інженерів і підрядчиків. Він спробував боротися з цим. Дуже скоро стався конфлікт — на запропонований йому хабар він відповів ляпасом. Почався довгий судовий процес, в якому він був підсудним. В результаті Роман Сидорович вирішив назавжди кинути інженерну діяльність.

Не бажаючи розлучатися з улюбленою та рідною йому військовою справою, він вступив в Академію генерального штабу, яку теж скінчив з відзнакою. Подальша служба в строю розкрила перед ним картини цілковитої невідготовленості російської армії до війни і підміну бойового навчання маршировкою та парадами. Неуцтво, некультурність і казнокрадство офіцерів робили неможливим освоєння сучасної техніки війни. Після кількох виступів на цю тему за Кондратенком міцно встановилася репутація

неспокійного і незгідливого командира. Його поспішили здихатися, сплавивши на Далекий Схід.

Сюди він потрапив на той момент, коли російські війська поверталися з китайського походу. Тверезо оцінюючи стан частин, він прийшов до висновку, що цей похід «лише знизив боєдатність і розбестив їх, привчивши до грабунків і легких перемог над майже безбройним ворогом».

В Артурі його зустріли недружно. Фок одверто заздрив його кар'єрі, Стессель звисока дивився на «занадто ученого» генерала. Але Роман Сидорович прекрасно знав, що, крім генералів, ще існує той російський народ, одягнутий в сірі солдатські шинелі, з якого вийшов він сам і кровний зв'язок з яким він весь час відчував. Не раз він бачив, як каверзи і безпосередня зрада заздрісних генералів розбивалися об солдатську відданість батьківщині.

В його думках одна за одною проходили картини похмурого майбутнього, що чекало на Артур. Він виразно усвідомлював, що подальша оборона кріпості потягне величезні, непотрібні жертви серед гарнізону і особливо серед солдатів. Врятувати їх від марної загибелі, визволити батьківщину від ганьби могло тільки якнайшвидше закінчення війни. Але важко було розраховувати, щоб у Петербурзі почули голос благородності і поспішили укласти мир.

«Лишається один останній спосіб — звернутися безпосередньо до царя, через голови намісника, міністрів і придворної камарильї,— думав Кондратенко,— і зробити це може і повинен Стессель, бо він як генерал-ад'ютант має право звертатися безпосередньо до монарха. Треба тільки переконати його в неминучості такого кроку».

Після довгих вагань Кондратенко вирішив викласти свої міркування на письмі, щоб в історії лишився слід від його спроби врятувати батьківщину від неминучої ганьби, а солдатів — від марної загибелі.

Роман Сидорович сів за стіл і став швидко писати:

«Ваше превосходительство, високошановний Анатолій Михайлович!

Тепер, поки Порт-Артур держиться, наші невдачі на інших театрах війни не можна вважати особливо принизливими. Але коли до втрати Ляояна та до інших поразок долучиться падіння Артура і загибель флоту, який стоїть

тут, то по суті кампанію буде безповоротно програно. Наш військовий неуспіх набере принизливих для російської гідності розмірів.

Розраховувати, що Порт-Артур вчасно виручить наша армія, яка весь час відступає на північ, або флот, який все ще стоїть у Кронштадті, на мою думку, неможливо. Єдиним почесним виходом із такого стану є, отже, укладення негайно, до падіння Порт-Артура, миру, який, безперечно, можна (до здачі Артура) встановити на непринизливих для народної самолюбності умовах (вільного пропуску гарнізону із зброєю та прапорами до Маньчжурської армії і флоту — у Владивосток, грошова компенсація за поступку Артура японцям тощо).

Дуже ймовірно, що государеві доносять про військові події неправильно, викривляючи дійсність. Істинне, правдиве донесення може усунути велике лихо для нашої батьківщини.

Отже, чи не будете ви як найвищий представник тут державної влади і особа, наділена царським довір'ям, вважати можливим шифрованою телеграмою на ім'я государя донести про справжній стан речей тут, на Далекому Сході?

Цей лист я написав через мою глибоку переконаність у неминучості такого кроку для блага моєї батьківщини і ваше сердечне ставлення до мене.

Вашого превосходительства покірний слуга

Р. Кондратенко».

Прочитавши листа ще раз, Роман Сидорович розбудив денщика і наказав йому зрання приставити конверт до Стесселя.

У вікнах уже сірів туманний світанок. З почуттям чесно виконаного обов'язку Кондратенко роздягнувся і ліг спати.

Уставши, як завжди, о сьомій годині, Стессель збирався зробити свою звичайну ранкову прогулянку верхи берегом моря, коли йому подали листа Кондратенко.

Здивований генерал розкрив конверт і швидко прочитав написане. На обличчі його виявились розгубленість і здивування. Як в усіх скрутних випадках життя, він поспішив по пораді до своєї дружини.

Стомлена іменйнними клопōтами, генеральша ще лежала в ліжку і була дуже невдоволена появою чоловіка. Стессель прочитав послання Кондратенка.

— Як, по-твоему, я повинен реагувати на це?

— Насамперед треба зберегти листа. Він може дуже здатися згодом. Писати цареві, звичайно, не можна, інакше вийде, що Куропаткін і Алексеев обманюють його, а ти їх виводиш на чисту воду,— зміркувала генеральша.

— Кондратенка, з огляду на одвертий занепад його духу, мабуть, доведеться замінити на посаді начальника сухопутної оборони Фоком,— не зовсім впевнено сказав генерал-ад'ютант.

— І не думай про це! Фок через два дні здасть Артур, а відповідатимеш за це ти, а не він. Увечері поговори з Кондратенком і поясни, чому не можна зробити так, як він пропонує. Іншим, навіть Рейсу, про це ані слова! — застерегла Віра Олексіївна, зовсім вже прокинувшись.

Не зустрівши співчуття у Стесселя, Кондратенко не став наполягати на своїй пропозиції і з подвоєною енергією взявся за дальші роботи по зміцненню Артура.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Через хворобу Жуковського Звонарьов перейшов із Залітерної на батарею літера Б.

Якось уночі його розбудив вибух важкого снаряда. Шипіння і свист ще одної бомби примусили його підхопитися з похідного ліжка і відскочити до далекої стіни каземату. Але цього разу вибуху не було. Звонарьов помацки пробрався до виходу і прочинив двері. У вічі йому пахнула нічна свіжість. З батареї долинав невиразний гул збентежених солдатських голосів.

— Сергій Володимирович, ви не спите? — гукнули на нього з темряви. З голосу прапорщик пізнав Гудиму.

— Тут і мертві прокинуться, не тільки живі... В чому справа?

— Нічний салют одинадцятидюймових облогових мортир. Два снаряди лягли поза батареєю.

Від японців м'яко долинули постріли і майже зараз же зачулося ревіння снарядів, що наближалися.

— Ховайсь! — крикнув солдатам Звонарьов і кинувся в каземат.

Від вибуху бетонна підлога заходила ходором під ногами, і з стелі посипалась штукатурка. У двері сильно вдарив чи то осколок, чи то камінь, відкинутий вибухом. Зачекавши кілька секунд, прапорщик визирнув надвір. Місця падіння снарядів не було видно, але солдати бігли до траверса між третьою і четвертою гарматами. Звонарьов поспішив за ними. У темряві він ледве розгледів на землі купу бетонних уламків.

— Зарядний постріб завалило, — доповів взводний Лепьохін.

— Добре, що порох не підірвало.

— Принесіть-но світло,— розпорядився Гудима, виривши з імлі.— Потерпілі є?

— Ні. Після перших снарядів усі днювальні і вартові лоховалися по бетонних казематах і вціліли.

Принесли кілька ліхтарів. При їх слабенькому світлі роздивилися, що зруйновано лише край бруствера та невеличку частину порохового погреба. В різні боки стирчали зігнуті рейки.

— Ну та й сила ж яка в оцих бомбах! — дивувався Гудима, розглядаючи руйнування.

— Нічого собі: снаряд — двадцять пудів, розривний заряд — п'ять пудів шімози — японського мелініту, а тут влучило одразу дві бомби,— пояснив Звонарьов.

— Летить! — раптом не своїм голосом загорлав хтось, і солдати стрімголов ринули до прикриття. На місці зосталися тільки Гудима, Звонарьов і Лепьохін.

— Рятуйтеся! — штовхнув Лепьохіна прапорщик.

Фейерверкер труснув головою, розчесав пальцями свою ріденьку борідку і спокійно відповів:

— Бог не без ласки, вашбродь, а що судилося, від того не втекти,— і лишився на місці.

Усі троє нервово вслухалися в стрімке наростання свисту. Звонарьов почував, як холодний піт виступив у нього на лобі. У свідомості гостро билась одна думка, одне бажання — тікати, ховатися, поки не пізно. Але замість цього він голосно позіхнув і уривчастим голосом спитав, котра година.

— Зараз подивлюсь,— глухо відповів Гудима, і в цю мить снаряд свистячи пронісся над ними й впав далеко за батареєю.

— Слава тобі, господи! — знявши шапку, захрестився Лепьохін.— Трохи приціл менший, і в акурат було б по нас.

— Без чверті третя,— нарешті побачив стрілку годинника Гудима.— До світу нічого розбирати не варт, ходімо по домівках.

Випустивши кілька снарядів, японці замовкли.

— Це вам, Сергій Володимирович, не Залітерна, куди з серпня не залетіло жодного снаряду,— звернувся штабс-капітан до Звонарьова.— Тут рідко коли ніч минає спокійно.

Життя на батареї літера Б, як виявилось, було далеко неспокійніше, ніж на Залітерній,— давалося взнаки її

розміщення у першій лінії оборони. Вдень батарея по кілька разів відкривала вогонь і сама часто зазнавала обстрілу. Рушничні кулі майже безперестанно посвистували над головою, бо до передових японських траншей було менше, як тисяча кроків.

Звонарьов з запалом взявся за полагодження зруйнованих казематів і траверса. Працювати доводилося уривками: вдень японці уважно стежили за всім, що діється на батареї. Справа посувалася повагом. Солдати другого і третього взводів працювали мляво, неохоче.

— Поспішати ж нема куди, вашбродь,— виправдувався Лепьохін.— Краще перечекаємо, аж поки японець заспокоїться, а то однаково рознесе снарядами...

Японці з кожним днем посилювали обстріл. Не знаючи, що іще зробити, щоб прискорити ремонт, Звонарьов подзвонив телефоном до Борейка і попросив у нього поради.

— Поклич-но до телефону Лепьохіна і Жиганова, я з ними поговорю,— запропонував поручик.

Обидва взводні прийшли трохи розгублені і збентежені. Борейко говорив коротко, але серйозно, фейерверкери, збиваючись, виправдувались, потім обіцяли, що сьогодні ж все буде виконано.

— Чим це ти їм пригрозив, що вони так закрутились?— поцікавився прапорщик.

— Сказав, що ввечері побуваю на батареї і відірву їм голови, коли ремонт не буде закінчено. А, куди дивиться Гудима, він же у вас за старшого?

— Зайнятий Шуркою, перископами і своїм щоденником.

Ледве стало темніти, як солдати дружно взялися за роботу. Лепьохін старанно підганяв своїх бороданів.

— Чого це ви так злякалися?— спитав Звонарьов.

— Так поручик же обіцяв у всіх бороди висмикати по волосинці,— весело відповів взводний.

У третьому взводі робота також кипіла.

— Вдень обов'язково, каже, до вас дотупаю і, коли не все буде готово, задеру до смерті. Так і реве по-ведмежому в телефон,— розповідав взводний Жиганов.

— Він може! Не догодиш, довбешку зірве, догодиш— горілки піднесе! З таким і працювати весело,— говорили солдати.

Вдоволений успішним перебігом робіт, прапорщик повернувся до каземату. Незабаром туди прийшов Гудима:

він був прикро вражений тим, що Звонарьов звернувся не до нього, а до його заступника.

— Я не люблю свар, Сергій Володимирович, і не хочу порушувати гарні взаємини з вами, але все ж вам слід пам'ятати, що командую батареєю я,— піднявся Гудима.

Звонарьов промовчав і пішов у стрілецькі окопи, до капітана Шметіл्ला. Капітан спав у бліндажі. Харитина поралася біля входу, перетираючи посуд.

Прапорщик привітався з нею і пішов вздовж окопів. Стрільці майже всі спали у прикриттях, і лише кілька вартових крізь саморобні перископи стежили за ворогом. До японців було не більше як сто кроків. Ліворуч вони де-не-де підійшли майже впритул до дроту перед Китайською стінкою; праворуч, використовуючи яр, вони прагнули обійти батарею літера Б з флангу.

— Не спить, не їсть япошка, усе копає, наче той кріт,— звернувся до прапорщика вартовий.— Немає в нас маленької гармати, щоб до нього хоч бомбочку докинути. Ми пробували пристосувати рушниці: приборимо до бомбочки дерев'яну палицю, засунемо її в дуло та й стріляємо. Буває, летить кроків на п'ятдесят, а то й більше, а інша тут же і розривається. Двох уже поранило...

— Ми поставимо тут пару мінометів для обстрілу японців. Ти не з команди поручика Єнджеевського?— спитав Звонарьов.

— Так точно, і вас під час боїв на перевалах бачив. Дозвольте дізнатися, як це ви здогадалися, що я звідти?

— Із твоєї винахідливості.

— Євстахій Казімірович нас завжди навчали думати над своєю справою, і капітан Шметілло теж дуже схвалюють солдатські вигадки, нагороджують.

— А чим?

— Всяк буває. Кому консерви дають, кому чай, цукор дають, кому нові чоботи або шинель.

Прапорщик попросив показати найкращі для встановлення мінометів місця. Стрелець охоче повів його по окопу. Звонарьов намітив прекрасні прикриття для людей і мін. Тут же зручно було встановити й міномети.

— Ми не знаємо тільки розмірів площадки, а то приготували б і її,— пояснив солдат.

Звонарьов указав; вдвох із стрільцем вони розмітили землю.

Повернувшись до бліндажа Шметіл्ला, прапорщик за-

став його вже одягненим. Харитина клопоталася, накриваючи стіл.

— Прошу чайку з ромом,— запросив капітан.

Звонарьов повідомив про вибір місця для мінометів.

— З темрявою ж хочу оглянути дротяні загородження, щоб обдумати, як в них краще пропустити електричний струм.

— Це вигадка небезпечна. Від дроту до японців усього сорок кроків: лише під час дощу і туману можна проповзти вздовж нього і оглянути.

— Я проведу їх благородіє,— озвалась Харитина. — З тиждень тому облазила мало не всю дільницю, коли підбирала наших поранених.

— Правильно. Вона вам може стати у великій пригоді,— повзає, мов та гадюка. Де вона так навчилася — не знаю!

— Білку в Сибіру добувала, а вона, тільки де шарудіння або тріск — зразу ж тікає. На полюванні і наловчилась стріляти і нечутно підкрадатись.

Поки офіцери, обговорюючи деталі, пили чай, Харитина розташувалася біля бліндажа прати білизну. Розірвавшись неподалік, снаряд обсипав її землю.

— Котрий день починаю прати, а він не дає! — нарікала Харитина, входячи в бліндаж.

— Поміть, звідки стріляють, а ми попросимо артилеристів знищити батарею.

— Та праворуч, за подвійною горою, де росте дерево. Акурат за ним і буде.

Звонарьов і Шметілло вийшли на двір. З найближчої бійниці капітан показав можливе місце розташування батареї.

— Наша ціль номер п'ять,— впізнав прапорщик,— сьогодні ж візьмемося за неї.

Прощаючись, Звонарьов запропонував Харитині прати білизну в бані на Залітерній.

— За одним заходом і самі помиєтесь.

— Як же я піду разом з чоловіками? — почервоніла Харитина.

— Виженіть їх, а коли самій страшно, візьміть з собою за компанію Шуру Назаренко, — вдвох веселіш буде.

На батареї літера Б Шура повідомила прапорщика, що Гудиму викликано в управління артилерії, і він, Звонарьов, лишився за старшого на батареї.

Після полудня Звонарьов побачив, що до них неквапливо наближається Борейко у супроводі Блохіна. Поручик трусонув прапорщикуві руку, ласкаво погладив по голові Шуру і пішов вздовж фронту гармат. Побачивши його, дехто із солдатів неквапливо підводився назустріч, інші сиділи на землі. Борейко нахмурився.

— Харчу, чи що, багато в череві, що ніяк із землі не підведетесь?— сердито спитав він.— Устати!

Солдати підхопились і виструнчилися.

— Сідай! Встати! Сідай!— командував поручик, аж поки обличчя в солдатів вкрилося потом.— То ж бо й є, чорти строкаті, а то зажирили тут без мене!— вже добродушно сказав він.

У третьому взводі Борейко звернув увагу на похмурі, сонні обличчя солдатів.

— Жиган,— гукнув він на взводного,— чому твій народ невеселий? Харч поганий, чи воша заїла?

— Ні! Начебто всі з одного казана їмо і не нарікаємо, і в баню на тому тижні ходили, помилися, попрали.

— Вони, вашбродь, за вами нудьгують,— вкинув Блохін.

— Я їх зараз повеселю. Гармошка з тобою, Жиганов?

— Так точно!

— Тягни.

За хвилину взводний примостився на бетонному уламку і розтягнув свою «тальянку».

— Бариню!— скомандував Борейко.

Блохін із присвистом пішов навприсядки. Солдати з'юрмилися навколо, але ніхто не виходив на середину.

— Ану, Лепьоха-воха! Покажи, як кержаки танцюють,— підштовхнув взводного поручик.

— Я, вашбродь, не вмію, та й біса тішити не хочу,— відмовлявся солдат.

— Він із вас, дурнів бородатих, і так вдень і вночі глузує. Можна подумати, що ти й на світ божий з'явився з біблією в руках.

Солдати зареготали. Лепьохін прикро оглянувся на них, і, не зустрінувши співчуття, кинув кашкета на землю і пішов за Блохіним.

— От так Лепьохін! Я й не знав, що з тебе такий майстер,— підбадьорював Борейко.

Побачивши, що Шура прибігла подивитися, поручик крикнув їй:

— Ану, пройди́сь-но з нїм у парі,— і вивів на середину кола засоромлену дівчину.

Лепьохін, червоний і мокрий від поту, сказано бив землю каблуками. Сердитий спочатку вираз змінився на його обличчі молодецькою усмішкою. І коли Шура, закинувши вгору руку з хусточкою, павою пропливла перед ним, він хвацьки гикнув і пустився навприсядки, аж усі пороззявляли роти від здивування.

— Як танцює, чорт!— захоплювався Борейко і раптом сам пішов у танець.

Солдати один за одним також затанцювали.

— Розійдися, дай російській душі розвернутися!— горлав Блохін, розштовхуючи солдатів.

Пройшовши одне-два кола, Борейко відійшов убік і, втираючи піт з лоба, кивком голови підкликав Звонарьова.

— Які в тебе є цікаві цілі?— півголосом спитав він.

— Номер п'ять. Шметілло просив обстріляти, але без дозволу начальства відкривати вогню не можна.

— А начхав я на них!— махнув рукою поручик.— До гармат!— голосно скомандував він.— Ціль номер п'ять, бомбою! Миттю, чорти!

Солдати прожогом кинулися на місце. Борейко вдерся на бруствер і, широко розставивши ноги, дивився в боки. Його величезна постать чітко вимальовувалась на фоні неба.

— Вашбродь, як би вас не зачепило. До япошки тут недалеко,— підійшов до нього Лепьохін.

— Від мене кулі відскакують. Гей, третя гармата, не длубатись! Філя, піди підскипидар їх!— крикнув він Блохину, бо той, чекаючи наказів, стояв унизу біля бруствера.

— Готово!— доповідали один по одному фейерверкери, піднімаючи руки.

Гарматні номери, ждучи пострілу, притулилися до бруствера. Оглянувши батарею, Борейко змахнув рукою.

— Перша! Друга!— загорлав Лепьохін, і два вогненні стовпи вилетіли з дул гармат.

— Третя, четверта!— підхопив Жиганов.

Гармати з гуркотом відлетіли назад похилою рамою лафета і потім повільно скотилися на своє місце. Борейко в бінокль спостерігав розриви.

Японці зараз же відповіли. Здалека різко пролунали постріли, і через секунду на батарею з вереском впало кілька снарядів.

— Цілик ліворуч два, приціл більше на одну поділку. Батарея — залпом! — командував поручик. — Не метушись, на японські подарунки не озирайся, роби все до пуття! — наказував він, стежачи за роботою гарматної прислуги.

Обмінявшись з японцями кількома залпами, Борейко припинив огонь.

— Вишикуватися за гарматами! — наказав він, скочивши з бруствера.

Коли розпорядження було виконано, він пройшов вздовж фронту, вдивляючись у розчервонілі від руху обличчя солдатів.

— Розійтись!

З веселими жартами і сміхом артилеристи пішли по бліндажах.

— Шура! — гукнув Борейко на дівчину, що стояла біля свого каземату. — У тебе зайвої спідниці нема?

— Навіщо вона вам потрібна? — здивувалась Шура.

— Хочу прапорщиківі подарувати.

Шура так і зайшла від сміху, затуляючи обличчя фартушком. Звонарьов почервонів, але стримався і квалливо пройшов у каземат.

— Хлопець з тебе, Серьожа, непоганий, не боягуз і не дурень, але командир з тебе, пробач, як із чогось куля! У тебе тут не люди, а золото, а ти плачешся, що вони нікуди не годяться. Зумій підійти до них, і вони працюватимуть як ті чорти.

Потім він підкликав Блохіна.

— Пішли, Філя, додому!

— Чудисько, а не людина, — кивнув вслід Борейку Лепьохін. — Такий хоч кого розворушить, у нього й мерці затанцюють. Нагрішив я сьогодні, прости господи!

— Нічого, замолиш, — заспокоїв його Звонарьов.

Через день на батареї літера Б з'явилися матроси з «Баяна» з двома мінометами. За ніч їх встановили у намічених місцях і зараз вирішили випробувати. Запросили Звонарьова і Гудиму, з Залітерної прийшли Борейко з Блохіним. Солдати зацікавлено дивилися на готування.

— Вашбродь, — підійшов Денисов, — а чи не помацати нам японця, коли він злякається? Заглянемо до нього в окопи, понишпоримо у близькому тилу, дивись, чим-небудь і розживемося.

— Ти ж знаєш, що начальство суворо заборонило вилазки.

— Так воно, вашбродь, ні про що не дізнається. Ми скажемо, що япошка напав на нас перший.

Капітан довго роздумував.

— Ех, нехай так,— нарешті погодився він.— Бери своїх охотників, гвинтівки, бомбочки і приготуйся до атаки. Але тільки за першу лінію, цур, не лізти.

Денисов зник. Капітан наказав приготувати всі саморобні кулемети і стежити за діями охотників, щоб вчасно прийти на допомогу. Борейко і Звонарьов примостились біля міномета. Блохін крутився тут же, розповідаючи стрільцям будову і дію мінних апаратів.

Помітивши місце, де японці особливо посилено юрмились, послали туди першу міну. Ефект був разючий. Від вибуху обвалився бруствер на значному протязі, у повітря полетіли колоди, тріски, лопати. Близько сотні людей з криком кинулися в тил. Денисов із своїм загonom охотників поспішив слідом за ними. За хвилину першу і другу лінію ворожих траншей зайняли стрільці. Солдати, що лишалися на позиції, не чекаючи команди, ринули за охотниками.

— Куди ви, назад!— намагався був зупинити їх Шметілло, але солдати не слухались, і капітан, махнувши рукою, пішов за ними.

— На всякий випадок треба підготуватися до відбиття атаки,— сказав Гудима,— я вирушу на батарею.

— А ми з Серьожею прогуляємось до японців у гості,— відгукнувся Борейко і здерся на бруствер, а за ним прапорщик.

Вилазка була надзвичайно вдалою. Охотники прорвалися далеко в тил і дійшли майже до лінії батарей. Борейко і Звонарьов проминули одну за одною шість ліній і траншей і вийшли у глибокий яр у тилу. Тут вони знайшли Шметілла. З траншеї з'явилась, усміхаючись, Харитина. На шиї в неї висіла пара біноклів, на поясі теліпалась шабля.

— Набрала всього, в господарстві згодиться. Натє вам, вашбродь, а то у вас такої немає.

— Скільки за неї хочеш?

— Борг сплатою дорогий,— за баню це.

Праворуч і ліворуч почастишала рушнична стрілянина.

Японці переходили в контрнаступ; звідусіль збирались охотники, відстрілюючись на ходу.

— Сила-силенна його, вашескородіє! Не менш, як батальйон, з двома кулеметами,— підійшов Денисов.

Шметілло озирнувся. Вечоріло, з північного сходу насувався туман, шохвилини ставало темніше. Спалахи рушничних пострілів робились дедалі яскравіші. Солдати купками проходили в тил, частенько оглядаючись на постріли.

— Нам теж час вирушати,— сказав Борейко.

— Шкварте, ми, може, і самі відіб'ємося від японців.

Затяжний, уже по-осінньому холодний дощ, розпочавшись, не дозволив японцям до ранку повернути втрачені окопи, а перед світом останні охотники Шметілла, зруйнувавши всі бліндажі і засипавши окопи, цілі повернулись назад. За мінометами твердо лишилася слава страшної зброї, проти якої японці не можуть встояти.

Настала дощовита осінь. Солдати до цього спали майже завжди проти неба, а тепер стали ховатися в бліндажі. Скупченість негайно спричинилась до посиленої захворюваності. Тепер уже не доводилося думати про відпочинок на Електричному Утьосі. Людей ледве вистачало на обслуговування батарей. Утьосівці міцно осіли на батареях літера Б і Залітерній і стали готуватися до зими. Розмоклий від дощів ґрунт утруднював бойові операції, і воєнні дії зводилися лише до гарматної та рушничної перестрілки, та Шметілло зрідка користувався своїми мінометами, руйнуючи японські укріплення.

Японці навіть у дощові дні будували нові траншеї. Якось уночі Звонарьова розбудив черговий по батареї.

— Вашескородіє, япошка на штурм лізе,— схвилювано доповів він.— Штабс-капітан звеліли вас розбудити.

Квапливо надягнувши шинель і сунувши в кишеню нагана, прапорщик вийшов з каземату. Ніч була темна. Мрячив дрібний дощ. Від стрілецьких окопів долітала рушнична стрілянина, чулись крики. Промені японських прожекторів, пробившись крізь дощову сітку, зупинились на російських окопах, ніби показуючи своїм частинам напрям атак.

— Сергій Володимирович, пройдіть на правий фланг і пустіть кілька ракет і світних снарядів,— наказав Гудима.— Я на всякий випадок велю зарядити гармати картечю. Якщо японці прорвуться, зустріну їх як належить!

Прапорщик пішов на вказане місце.

— Встановити всі три станки,— наказав він ракетникам.— Кут підвищення п'ятдесят градусів.

Солдати з ручними ліхтарями випягли переносні станки, вклали в кожний по ракеті і запалили гноти.

Вимоклий на дощі стопін погано загорався, потім вогник повільно поповз угору, по нитці, і ракети, зашипівши і викидаючи сніп іскор, злетіли до небес. Розсипавшись у повітрі на тисячі вогнених зірочок, вони яскраво освітили місцевість перед батареєю. Прапорщик побачив у ста сажнях, що штурмуюча колона обходить батарею з правого боку. Поблискуючи штиками, японці бігли щільною масою у проміжок між батареєю літера Б і сусіднім фортом № 1.

— Тягни мортири!— наказав Звонарьов.— Пальба світними ядрами, повним зарядом!

Солдати кинулися до невеличких мідних гарматок. Із страшним гуркотом, перевернувшись від пострілу навзнак, мортирки викинули свої вогняні кулі, і ті врізались у наступаючих. При яскравому світлі брандсугелів було видно, як колони одразу сповільнили рух, змішались, а потім і зовсім зупинились. Водночас позаду Залітерної заgrimіли часті постріли, і в японців з вереском полетіли снаряди. Це Борейко, помітивши, яка небезпека загрожує батареї літера Б, поспішив їй на допомогу. У стрілецьких окопах застукотів кулемет. Атаку було відбито.

Незабаром перестрілка помалу вщухла.

— Відбій! Розійтись по казематах!— здалека долетіла команда Гудими.

Звонарьов наказав прибрати ракетні станки і мортири.

— Зайдіть на хвилиночку до мене, Сергій Володимирович,— покликав його штабс-капітан.

У командирському казематі Звонарьов застав усе ще бліду від хвилювання Шуру. Гудима, обтрушуючи мокрий плащ, знаком запросив прапорщика до столу.

— Чай готовий, Шура? — спитав він дівчину.

— Зараз подам.

— Розкажіть, чим ви так захопили Шметіллу?

У двох словах Звонарьов передав усю пригоду.

— Ось чому стрільці вас і Борейка величають своїми рятівниками від певної загибелі!..

Затріскотів телефон. Гудима зняв трубку.

— А, Боря! У нас все гаразд, нема ні поранених, ані вбитих! Спасибі за допомогу, доповім про все докладно в

управління артилерії. Якби не було тебе, сиділи б зараз японці на нашій батареї. Звонарьов? Живий і здоровий. Передаю трубку.

— Здоровий будь!— пролунав голос Борейка.— Виявляється, твоя Варвара великий майстер у кухонній галузі. Вдруге з'їдаю твої обіди і пальці оближую. Тут є невеличкий лист до тебе. Слухай, прочитаю: «Сер, після завтра ви повинні в ділах служби відвідати загін Романовського. До дванадцятої години дня коні будуть осідлані. Я їду з вами. Добре? В.»

— Ти не знаєш, Боря, чого мене туди посилають?

— Щоб твоя Брунегільда мала змогу день твоїх іменин провести з тобою після тривалої розлуки. Вона сама вигадала цю поїздку, про що мені по секрету й розповіла. Ну, бувай!

Вранці Звонарьов вирушив у стрілецькі окопи докладніше дізнатися про все, що сталося вночі. Вже здалека він помітив великі руйнування у дротяній огорожі. Козирки над окопами у багатьох місцях теж були пошкоджені, бруствери знесені, окопи напівзасипані.

— Бережіться, вашбродь, а то сьогодні япошка дуже сердитий, влетіло йому вночі,— застеріг стрілець Звонарьова.

— А капітан цілий?

— Хвалити бога, поки що цілі. Вони вночі у саму сутичку лізли, навкруг смерть, а вони — немов заворожені. Тільки кашкета з них збило та погон зірвало.

— А Харитина?

— Герой-жінка! Від командира ані на крок не відставала. Двох японців заколола, хоч її саму мало на штики не підняли,— стрільці врятували.

Підійшла Харитина.

— Здрав'я бажаю, вашбродіє! Добре ви нам вчора допомогли своїми ракетами та вогненними бонбами. Одразу все як вдень стало видно, отут ми й дали косорилим з кулеметів та рушниць.

— Це з Залітерної відкрив вогонь Борейко.

— Ведмежа батарея, значить, не підкачала,— усмінулась Харитина.— Солдати там всі як один, під пару своєму командирові, здорові та красиві! Не те, що наша піхотна дрібнота.

— От ви б і переходили в артилерію.

— Без капітана не піду. А вони ж піхотинець.

— Де він зараз?

— У бліндажі горює. Ігнатій Брониславич завжди за своїми солдатами журиться, наче вони йому родичі.

Шметілло сидів у похмурому роздумі за столом. Прапорщик поздоровив його із вдалим відбиттям нічного штурму.

— Але якою ціною!— гірко посміхнувся капітан.— Втратив стількох прекрасних розвідників,— один ліпший за іншого.

— На війні не без жертв,— намагався розрадити його Звонарьов.

— Але все ж треба намагатися, щоб їх було якнайменше.

З'ясувавши обстановку, прапорщик повернувся на батарею.

— Вам телефонограма,— простягнув Звонарьову папірця Гудима.

Командир артилерії наказував прапорщикові прибути завтра в управління по вказівки щодо рекогносцировки артилерійських позицій і спостережних пунктів у районі розташування загону капітана Романовського.

Сигнальна гармата на Золотій горі гримнула саме в ту мить, коли Звонарьов увиходив в управління артилерії. В той же час на суднах на рейді зачувся передзвін: склянки відбивали південь. Довідавшись у ад'ютанта, чи в управлінні Белий, Звонарьов постукав у кабінет до генерала. Двері прочинив полковник Тахателов. Червоний від збудження, він сперечався про щось із генералом.

— Згідно з розпорядженням вашого превосходительства, в управління артилерії прибув,— відрпортував прапорщик Белому.

— Спитайте його, Василь Федорович, він з батареї літера Б і, напевно, був свідком і учасником нічної атаки,— замість привітання сказав Тахателов.

— Чи була потреба стріляти на Залітерній позавчора вночі під час японської атаки?— звернувся до Звонарьова генерал.

— Своім огнем вона врятувала становище. Така думка і Гудими, і командира стрільців капітана Шметілла.

— Рапорт Гудими я вже одержав, а про донесення Шметілла мені поки що нічого не відомо.

— Я ж казав, ваше превосходительство, що йому треба винести в наказі не догану, а подяку!— торжествуючим тоном вигукнув полковник.

— Але він грубо порушив усі інструкції про відкриття вогню. Стольников правильно скаржитись на його недисциплінованість.

— Яка тут може бути дисципліна, коли японці голіруч забирають батарею! Молодець Борейко! Ви, Василь Федорович, як хочете, а я йому від себе скажу великий спасиба,— з кавказьким акцентом вимовив Тахателов.

— Я знаю ваші непорушні симпатії до Борейка, ви завжди горою за нього.

— Кажу одверто — люблю, як сина! Нехай п'яниця, скандаліст, але все-таки найкращий офіцер у нас в артилерії.

— Слів нема, Борейко прекрасний артилерист, але дуже недисциплінований, ніколи не знаєш, що він натворить.

— На війні треба зважати тільки на реальну обстановку і чинити відповідно до неї. Вона ж ні в якій інструкції властися не може. Спасибі треба говорити Борейкові, а не лаяти його,— не вгамовувався Тахателов.

— Спасибі я не скажу, а обмежусь нагадуванням про потребу берегти снаряди. Стольников подав рапорт про хворобу. Замість нього я призначаю Жуковського, бо він одужав. З Борейком вони давні друзі. Перемішувати ж Борейка я просто боюся. На Залітерній він прижився і сидить спокійно, а на новому місці зараз почне переробляти все на своє. Клопоту з ним не оберешся!

— Що накажете мені робити, ваше превосходительство?— шанобливо спитав Звонарьов.

— Зверніться, дюша мій, до Варі. Вона вже за вас дістала всі інструкції,— дружньо поляскав прапорщика по плечу Тахателов.

— Прошу до мене снідати, до речі, вже настала адміральська година. Там я все і поясню,— запросив Бєлий офіцерів.

За столом згадали, що сьогодні день Сергія Радонезького, отже, Звонарьов іменинник. Варя забила з радощів у долоні.

— Я й забув — у нас у другій і одинадцятій ротах сьогодні ротні свята. Треба заїхати їх поздоровити,— згадав генерал,— а поки що вип'ємо за присутнього іменинника і побажаємо йому щастя.

— Разом з Варєю,— додав Тахателов і зареготав.

Звонарьов зашарівся і глянув на годинника.

— Я маю поспішати,— сказав він.— Тепер рано темнішає.

Белій в двох словах пояснив Звонарьову завдання: обрати позиції для батарей і знайти спостережні пункти між Голубиною бухтою і селом Яхуцзуй, що біля укріплення № 5 Західного фронту.

— Дільницю займає загін капітана Романовського, штаб якого розташувався у селі Юдзянтунь Південний. Цей пакет передасте капітанові,— закінчив Белій.

— А ви чого їдете зі мною?— спитав прапорщик у Варі, коли вони вирушили в дорогу.

— З вами?! Чи не забагато честі! Я їду з розпорядження головного лікаря нашого госпіталю, щоб передати медикаменти і перев'язні матеріали в Західний загін.

День був досить теплий, ясный. Японські батареї, використовуючи поліпшення погоди, стали посилено обстрілювати внутрішній рейд і порт. Кілька снарядів упало біля Артилерійського городка.

— Доведеться їхати навколо Прісного озера, щоб обминути район обстрілу,— вирішила Варя.

Проминувши Старе місто, вони опинилися в Новому місті. Тут було тихо. Користуючись з теплого сонячного дня, публіка, здебільшого поранені, прогулювалися набережною. Серед гуляючих Варя і Звонарьов побачили Веніамінова під ручку з Лолочкою. Прапорщик хотів бузгукнути на них, але Варя вдарила нагаєм його коня.

— Не смійте вітатися з ними! — грізно зашипіла дівчина.

Не дозволила вона своєму супутникові завернути й до будинку Акінфієвих.

— На зворотній дорозі полюбуєтеся на вашу кохану Наденьку, яка так ефектно наставила вам носа, вийшовши заміж за вашого ж друга!— іронізувала Варя.

Проїхавши повз морський госпіталь, вони повернули на дорогу до Голубиної бухти. Тут також було тихо. Дорогою сунули, риплячи величезними колесами, китайські гарби, таракхотіли два-три військові вози.

З моря тягло прохолодним солонуватим вітром. Коні, радісно пофоркуючи, йшли широкою риссю. Кубань, легка і граціозна, красиво перебирала своїми точеними ніжками у білих панчішках. За нею слідом йшов більший і важчий Дон, пойокуючи селезінкою.

Скоро Варя і Звонарьов побачили перед собою село Юдзянтунь. Біля крайніх будинків, загороджуючи дорогу, стояв довгий стіл, а за ним сиділо офіцерів із двадцяттеро. Тут же поруч у канаві метушились денщики, відкупорюючи пляшки. Трохи віддалік співаки виводили якусь завзяту мелодію.

Помітивши наближення вершників, полковник, який сидів на місці голови і в якому Звонарьов упізнав Ірмана, махнув рукою. Офіцери підхопилися з бокалами в руках, хор грянув веселу пісню.

Звонарьов почав був притримувати коня, але Варя, вдаривши Кубань, кар'єром понеслася назустріч офіцерам, які розступились перед нею, птахом перелетіла надкритий стіл і помчала далі. Дон теж ринув уперед і з розмаху взяв цей своєрідний бар'єр, причому Звонарьов мало не вилетів із сідла. Позаду розляглись дружні оплески.

Наздогнавши Варю тільки за селом, прапорщик сердито спитав:

— І яка це фантазія спала вам на думку брати з маху отакі перешкоди? Я ледве не впав і не покалічив Дона.

— Ну й дивак ви! Якби ми не втекли, нас напоїли б зовсім.

— Я відмовився б від випивки.

— Ірман наказав би вам випити, як старший чином. І взагалі відмовлятися страшенно непристойно. Який же з вас тоді офіцер? Мені було б сором їхати з вами! А так ви проти своєї волі навіть заслужили оплески.

— Вони були призначені вам, а не мені.

— Звичайно, честь бар'єра далеко більше належить Дону, ніж отакому злощасному верхівцеві, як ви, бо сидите ви на коняці, мов собака на паркані. Ну от і Юдзянтунь. Праворуч біля великої фанзи видно червоний прапор, і недалеко стоять засідлані коні. Там, мабуть, і міститься штаб Романовського. А он далі, на кумирні, прапор Червоного хреста. Я туди й поїду. Коли будете вільні, заїжджайте по мене.

— Гаразд.

Варя зітхнула.

— Мені б дуже хотілося проїхати з вами аж до моря. Але боюсь, що Романовський буде з цього невдоволений...

— Я попрошу його взяти вас з собою.

— Буду тиха, скромна, одне слово — чудо-дівчина. Так йому і скажіть,— і Варя пустила коняку в галоп.

— Прошу сідати, пане Звонарьов,— присунув Романовський стільця прапорщиківі.

Звонарьов сів і, поки Романовський читав папери, обдивився навколо. Фанза, в якій жив капітан, була чиста, простора; в озорчастих вікнах замість звичайного у китайців кольорового паперу виблискували шибки. На стіні навпроти вікон висіла докладна карта Артура з нанесеними на ній укріпленнями і дві великі схеми Севастопольської оборони. На столі лежали якісь книги. У глибині було видно складене похідне ліжко.

— Отже, ви бажаєте проїхатися зі мною вздовж розташування мого загону?— закінчив читати капітан.

— Так точно, коли, звичайно, це вас не обтяжить.

— Аж ніяк, погода прекрасна, і я охоче проїдусь верхи.

Капітан покликав денщика і наказав сідлати коня.

— Ми вирушимо спочатку на морський берег, а потім проїдемо вздовж фронту в напрямі до Артура,— пояснив капітан.— Можливі позиції і спостережні пункти я наніс на цю карту і візьму її з собою. Це прискорить і полегшить нам роботу.

— Зо мною приїхала (мадемуазель Беляя, дочка нашого генерала. Вона хотіла б супроводити нас,— несміливо промовив прапорщик.

— Вона цікава?— всміхнувся капітан.

— Дуже своєрідна в усякому разі.

— І пристойно їздить верхи?

— Дуже.

— Буду радий з нею познайомитися.

Підїхавши до кумирні, де розташувався загін Червоного хреста, вони викликали Варю. Дізнавшись про приїзд начальника загону, на ганок вийшов лікар.

— Нас можна поздоровити: ми, нарешті, дістали потрібні нам медикаменти і перев'язний матеріал,— радісно повідомив він.— Нам його люб'язно привезла сестра Беляя.

— Дозвольте подякувати вам, мадемуазель, і висловити своє задоволення з приводу майбутньої спільної прогулянки,— простягнув руку дівчині капітан.

За п'ять хвилин вони їхали до Голубиної бухти,— Варя посередині, офіцери обабіч.

— Ви прекрасно сидите на коні, мадемуазель,— сказав Романовський, критично оглядаючи Варю.— Повіддя держите добре, коняка охоче слухається вас. Дати вам в руки меча і списа, і ви станете втіленням діви-воїтельниці.

— Я всього тільки скромна козачка,— відповіла дівчина, потішена похвалою.

Незабаром попереду відкрилась Голубина бухта. У кількох десятках сажнів від берега з води стирчав остов міноносця «Внушительный», підірваного тут 11 лютого командою при наближенні японців. Покалічені труби, поламани ґоґли і сиротливі гармати на палубі чітко вималювались на лазурному фоні води.

— Пам'ятник боягузтва наших морячків. Замість того, щоб прийняти бій, вони поспішили викинутися на берег і підірватися,— пихато сказав Романовський.

Виїхавши на берег на північ від Юдзянтуня, вершники попрямували до невеличкого скелястого мису, що на півверсти виходив у море і звався Проміжною гіркою. На ньому були видні стрілецькі окопи, а далі — замаскована від моря скорострільна гармата і кілька фанз. На найближчій із них висів маленький прапорець. Сюди Романовський і спрямував свого коня. Спішившись, офіцери увійшли в будинок, а Варя пішла навідати знайомих китайців. При появі начальника загону з-за столу підхопилося кілька чоловік.

Один з присутніх, штабс-капітан Соловйов, віддав рапорта Романовському.

— Прошу вас, панове, розійтися по своїх частинах, я обійду всю дільницю,— звернувся до них Романовський.

Офіцери поспішили вийти з фанзи, крім Соловйова.

— Зараз ми втрюх — пардон, вчотирюх, я проминув з уваги мадемуазель Белую — вирушимо до села Шаньятоу. Побуваємо на гірці, на північ від нього. Там розміщені окопи збірної роти штабс-капітана Соловйова.

— Доведеться трохи зачекати, поки приведуть мого коня,— застеріг Соловйов.— Ми тимчасом пройдемося до найближчих окопів.

За кілька сотень кроків по березу височіла скеля в тридцять-сорок сажнів заввишки, на вершку якої півколом був збудований окоп, фронтом на північ і захід. Звідси відкривався широкий краєвид на бухту і море, а також на прибережні пагорби, зайняті японцями.

Романовський, на ходу вітаючися із стрільцями, пройшов вздовж окопу і піднявся на бруствер. Звонарьов і Соловйов пішли за ним. Звонарьов оглянувся. Скеля, на якій стояли вони, вдавалася в море, поділяючи Голубину бухту на дві частини: меншу — північну, на березі якої вже були японці, і більшу — південну, що лишалася за росіянами. На японській частині було помітно рух. У морі плавало багато парусних і веслових шлюпок. На березі метушились рибалки, витягуючи сіті; їм допомагали групи японських солдатів. Трохи ближче до росіян японці косили пожовклий гаолян, тут же поряд паслися коні.

— Картина зовсім мирна, — сказав Звонарьов.

— Так, стріляють тут не часто. Ми заощаджуємо снаряди, а японцям стріляти нема по чому — усе голе і порожне. У нас тут так небагато війська, що зачіпати ворога нам не доводиться.

Солдат, підійшовши, доповів, що коні засідлані.

— Де ж мадемуазель Белая? — озирнувся Романовський. — Ви не бачили сестри-жалібниці, що приїхала з нами? — запитав він стрілков.

— Вони у фанзі, де стоять артилеристи, і підпоручик з ними.

Звонарьов і Романовський застали Варю у розпалі операції. Вона старанно обмила налив і спритно розрізала його. При цьому солдат раз у раз скрикував від болю, але Варя не звертала на нього ніякої уваги.

— Бруд у вас, пане підпоручик, разучий. Усі солдати завошивіли. Нє дивна річ, що вони хворіють у таких антисанітарних умовах, — півголосом вичитувала Варя молодому офіцерові.

Романовський мовчки спостерігав цю сценку. Помітивши його, підпоручик забурмотів у відповідь щось невиразне.

— Треба сьогодні ж винести і провітрити усі тюфяки, а фанзу вичистити і побілити, а то у вас коні прекрасно прибрані, а люди живуть по-свинячому, — повчала дівчина.

— У кого ще що болить? — спитала вона солдатів.

— Мені дуже тіло свербить, сестрице, — промовив хтось із них.

— Зніми сорочку.

Поки солдат роздягався, Варя озирнулась і, побачивши капітана, нахмурилась.

— Я, звичайно, дуже вдячний вам за виконану роботу, мадемуазель, але спочатку слід було б спитати на це в мене дозволу, — сказав Романовський.

— Я сам попросив сестру оглянути солдатів. Наш фельдшер захворів, і ми не маємо ніякої медичної допомоги, — заступився за Варю підпоручик.

— В такому разі я мушу тільки попросити пробачення в мадемуазель Белої, а вам вказати, що добровільні сестри не мають знань навіть ротного фельдшера.

— Я склала фельдшерський екзамен, працюю в госпіталі і знаю напевно набагато більше, ніж ваші ротні ескулапи! — сердито відгукнулась Варя.

— Знову невдача, — удавано засміявся Романовський. — Ще раз прошу пробачити. Ви просто скарб: їздите верхи, як Брунегільда, лікуєте не гірш від самого Ескулапа і войовничі не менш за Афіну-Палладу!

Шлях до Шаньятоу проїхали без пригод. Романовський розмовляв із Соловйовим, а Звонарьов з Варєю їхали позаду.

— Терпіти не можу оцього задаваки: «Я начальник загону, потрудіться мене слухати, я застерігаю», — передразнювала Варя Романовського. — Тато — генерал, і то так не розмовляє із своїми підлеглими. Давайте відстанемо від них зовсім або поїдемо іншим шляхом.

— Мені незручно, я ж командирований в його розпорядження.

Варя зітхнула і замовкла.

Соловйовська гірка, як її звали за ім'ям командира роти, що обороняла її, була польовим укріпленням посиленої профілі з двома рядами дротяних загороджень і міцними бліндажами для стрільців. На флангах стояли два кулемети, а трохи позаду, біля села — скорострільна гармата. Із цієї позиції відкривалась величезна панорама від Голубиної бухти на заході до гори Високої на сході, тобто майже на вісім верст. Прекрасно було видно японські тили в районі Високої. І Звонарьов здивовано помітив, що японці встигли вже здертися до половини гори.

— Але вони часу не марнують,— сказав він, вказуючи на ворожі траншеї.

— Зате ми про них зовсім не думаємо. Якби в нас було тут хоч дві старі шестидюймові гармати, японці ніколи не змогли б не тільки взяти Високу, а й підійти до неї. Прошу вас про все це довести до відома вашого начальства,— відповів капітан.

Проходячи повз групу солдатів-стрільців, капітан несподівано звелів декому з них роздягтися. Шулячись на свіжому вітрі, стояли голі люди. Оглянувши їх, Романовський гидливо торкнувся заношеної брудної солдатської білизни, де кишіли воші.

— Мадемуазель Белая де в чому має рацію. Воші і бруд можуть більше вплинути на тривалість оборони кріпості, аніж усі облогові батареї разом. Отже, боротьба з ними не менше має значення, ніж з японськими шпигунами і гарматами. Пане штабс-капітан, намотайте це на свій довгий вус!

Промерзлі солдати поспішили натягти на себе одяг, півголосом лаючи начальство.

Уже вечоріло, коли офіцери повернулись у село, де лишалась Варя. Побачивши Звонарьова, вона урочисто потрусила чималим мішечком.

— Я дістала часнику, бо він зараз в Артурі на вагу золота. Тут його фунтів з десять. Це все наш колишній садівник старається, Хо Лу-ін, батько мого хрещеника Вані,— пояснила дівчина.— Обіцяв завтра принести нам додому велику рибу, яку ще і сам не зловив.

— Рибальство суворо заборонено наказом Стесселя,— нагадав Звонарьов.

— Та їсти ж усі хочуть, і солдати, і офіцери. Отже, начальство і ставиться поблажливо до порушення цього розпорядження. Китайці знають, як треба ловити тутешню рибу, і де вона найбільш водиться. Якби не наші китайські друзі, ми давно б голодували.

— Значить, і я теж їще не помер з голоду, завдяки китайцям?— спитав прапорщик.

— Звичайно. Іли конину та чумизу, а тепер з їх допомогою харчуєтесь пристойно,— пояснила Варя.— Ви закінчили справи?

— Так точно, пані амазонка,— відкозиряв прапорщик.

— Тоді поїхали додому.

— Дозвольте вважати моє завдання виконаєм? — спитав прапорщик Романовського.

— Цілком.

Повернувши на Юдзянтунь, Звонарьов і Варя пустили коней рясю і, проминувши село, незабаром були на околиці Нового міста. Сонце вже сідало, але на заході чітко вимальовувались Висока і навкружні гори. Панувала цілковита тиша,— мабуть, на позиціях відбувалася вечірня зміна частин. Коли раптом на батареї Золотої гори злетів величезний стовп вогню, у супроводі цілої хмари іскор, за ним ще один, третій. Долетіли голосні звуки пострілів, багато разів повторені луною.

— Зейц старається. І коли він тільки спить? Щоночі будить мене своєю канонадою,— промовила Варя.

З тротуару їх гукнули. Звонарьов упізнав Сахарова.

— Звідки йдете? — поцікавився, вітаючись, капітан,— Я так давно не бачив вас, що наважився навіть затримати по дорозі.

— Ми ознайомлювалися з розташуванням військ на лівому фланзі,— поважно заявила Варя.— Сергій Володимирович цікавився артилерійськими позиціями, а я постановкою медичної частини.

— Яку вона виявила у цілковитому безладі, за що й оголосила Романовському догану,— закінчив Звонарьов.

— Коли не дуже стомилися, прошу завітати до мене — тут поруч. Втретє святкую новосілля з моменту початку тісної блокади. Досі ще снаряди сюди не залітають. Я хотів би показати мадемуазель Варі кілька японських кімоно, а також деякі дрібнички.

— На десять хвилин можемо зайти, — вирішила Варя, зстрибуючи на землю.

Депшики, зараз же з'явившись, взяли коней.

Невеличка, на три кімнатки, затишна квартира Сахарова уся потопала в'килимах: вони лежали на підлозі, висіли на стінах, вкривали кушетку, були порт'єрами на дверях. Скрізь красувалися різні дрібнички — дракони, риби та міфічні тварини. У кутку під іконою сидів величезний золочений Будда з незмінним лотосом у руках.

Капітан провів своїх гостей у спальню і широко відчинив великий гардероб. У ньому висіло кілька десятків кімоно найрізноманітніших кольорів та розмірів, з різних тканин — важкі парчеві, вигаптовані золотими і срібними

драконами, і зовсім невагомі, з найтоншого шовку, схожого на павутиння, і теплі, на ваті, з хутряними комірами, суціль розшиті різноколірним бісером. Дракони, змії, лотоси, хризантеми, чаплі, вишні — усе це перепліталось у складних візерунках шитва. Варя з суто жіночою цікавістю розглядала цю своєрідну колекцію.

— Звідки вони у вас?

— Дісталось від Миколи Івановича Тіфонтя. Я лише постарався зберегти їх від псування. Дозвольте запропонувати, мадемуазель, якесь із них на вибір.

— Та що це ви, Василь Васильович, мені просто незручно приймати такі подарунки! — відмовлялась дівчина.

— Мені вони нічого не коштували, і я, одверто кажучи, не знаю, що з ними робити. Вам же може здатися. Отже, дозвольте з особистої симпатії до вас і з поваги до ваших батьків, які завжди так приязно ставляться до мене, зробити маленький подарунок. Ви мене цим дуже потішите, — просив Сахаров.

Спокуса взяла гору, і невеличке, зовсім прозоре кімоно, яке все можна було зібрати в жменю, перейшло у власність Варі. Вона схотіла тут же його примірити. Чоловіки вийшли в сусідню кімнату.

— Яке становище у Романовського? — спитав капітан. — Я дуже цікавлюсь цією дільницею, бо весь мій зв'язок з зовнішнім світом іде через Голубину бухту. Чи не можна глянути на вашу карту?

Прапорщик люб'язно простягнув свій планшет. Сахаров швидко переніс до себе лінію сторожової охорони з наявними укріпленнями. Потім він розпитав про подальші плани оборони і заходи до посилення цієї дільниці. Звонарьов докладно розповів усе, що знав з цього питання. Капітан йому подякував.

— Дозвольте на знак моєї вдячності подарувати вам невеличку дрібничку, — простягнув він Звонарьову брошку у формі красивого метелика філігранної роботи.

— Дякую вам, але я, далєбі, не знаю, що мені з нею робити.

— Подаруйте мадемуазель Белій, вона їй, мабуть, сподобається. Не соромтеся, молодий чоловіче. Ми всі були колись молоді і залицялися до дівчат, — ласкаво поплескав він по плечу прапорщика.

Тому нічого не лишалось, як взяти подарунок.

— Правда, воно мені дуже до лиця?— влетіла в кімнату Варя у темновишневому, розшитому золотом і сріблом кімоно.

— Хвилиночку, зараз роздобудемо гребінець і віяло,— і Сахаров вийшов з кімнати.

Звонарьов мовчки простягнув дівчині подарунок капітана.

— Яка розкіш! Це Василь Васильович вам дав? — захоплювалась Варя.

— Ні, мені прислали її від китайського богдыхана. До речі, з вашим довгастим обличчям і досить таки чималим носиком ви не дуже скидаєтесь на дочок країни Східного сонця.

— Я, звичайно, далеко вродливіша за них!

— Яка самовпевненість: ті гарненькі лялечки, а ви — просто кубанська амазонка.

— Ану вас зовсім, мовчіть!— розсердилась Варя.

Обравши з принесених Сахаровим віял і гребінців найбільш відповідні до її кімоно, дівчина зажадала дзеркала і стала перед ним опоряжатись.

— Чи скидаюсь я на гейшу?— спитала вона капітана.

— Звичайно, тільки далеко вродливіші від цих маленьких мавпочок.

— От бачите! — тріумфуюче повернулася Варя до Звонарьова.

— Про вас останній час багато говорить князь Гантімуров,— вкрадливо повідомив Сахаров.

— Я не терплю цього слизняка.

— Зате він від вас втратив розум.

— Якщо він надумається висловити мені свої почуття, то побоююсь, що він втратить голову. Ну, нам пора. Велике, велике спасибі вам, Василь Васильович.

Сахаров приклав руку до лоба.

— Чи нема у вас ліків від мігрені?

— Можна дістати фенацетину. Завтра ж вам привезу. Вигляд у вас не зовсім здоровий. Дайте-но руку, — перейшла на лікарський тон Варя.— Прискорений пульс, невеличкий жарок. Покажіть язик,— я вже дещо розуміюсь в медицині. Обкладений, треба негайно ж звернутися до лікарів. Тепер, у зв'язку з браком і зниженням якості води, дуже поширюється черевний тиф.

— Не лякайте, ради бога! Мені гадалка давно напроочила, що помру з важкої хвороби.

— Завтра вранці навідаю вас по дорозі у госпіталь,— на прощання підтвердила Варя.— Тепер просто додому,— звернулась вона до Звонарьова, коли вони сіли на коней.

Місяць закрило хмарами, з моря налетів туман, і Артур поринув у темряву. Спотикаючись на кожному кроці, коні повагом рухались по розбитих бомбардуванням вулицях міста. Коли верхівці проминули доки і повернули до Артилерійського городка, з придорожньої канави до їх слуху долетів тихий плач. Варя одразу зупинила коняку.

— Хто тут? — голосно спитала вона, вдивляючись у темряву. — Сергій Володимирович, чиркніть сірника.

Схлипування спочатку припинилось, а потім зачулося знову. Не чекаючи, поки Звонарьов засвітить вогонь, дівчина скочила з коняки. Прапорщикові вдалося, нарешті, запалити сірника. При його кволому світлі Варя побачила, як вбого одягнена дитина років десяти-дванадцяти витирала кулаками заплакане обличчя.

— Сьогодні домітку розбило, батька вбило, — крізь сльози відповів хлопчик на Варине запитання. — А мамка ще в квітні померла.

— Ходімо зі мною, я тебе нагодую і влаштую. Як тебе звати?

— Вася Зуєв... Куди ви мене поведете?

— В Артилерійський городок. Перестань плакати і ходімо, — розпоряджалася Варя.

Хлопчик підкорився.

Скоро вони дісталися додому.

— Тут живе вусатий генерал, — сказав Вася.

— Так, це мій тато.

Хлопчик недовірливо похитав головою.

Віддавши конюхам коней, Звонарьов і Варя пішли в будинок. Вася несподівано затявся і не схотів іти з ними.

— Боюся я! Генерали — вони сердиті.

— Мій тато зовсім не сердитий, не впирайся, — умовляла хлопчика Варя.

Вася стояв у нерішучості.

— Іди, не розмовляючи, — розсердилась Варя і повела його за руку.

— Мамо, глянь-но, якого я тобі привела внука, — весело закричала вона з передпокою.

— Чого ще вигадала? — відгукнулась Марія Фомівна, виходячи в передпокій. — Де це ти підбрала цього хлопчика?

Варя розповіла.

— Видно, погано годований, такий худючий і зовсім роздягнений. Погодуй його, а я пошукаю для нього щось із одержі. Дивись тільки, нічого не кради, а то вижену,— погрозилася Беляя.

Вася дуже зашарівся і щось пробурмотів собі під носа.

— Не ображай його, мамо! Він хороший, чесний, тільки бідний хлопчик! Правда, Вася? — ласкаво погладила Варя його по голові.— Спочатку я його викупаю,— і Варя поспішила повести його в ванну.

Звонарьов також помився, а потім пішов з рапортом у кабінет до генерала. Белий уважно його вислухав.

— Я попрошу вас нанести лінію розташування загону Романовського мені на карту. Щождо його міркувань про значення його дільниці, ми це добре знаємо.

Скоро Марія Фомівна запросила їх вечеряти. Зголоднілий за день прапорщик віддав належне всьому, що було на столі. Тільки наприкінці вечері з'явилася Варя.

— Вимила я Васю зеленим милом з голови до п'яток, постригла йому патлю, нагодувала досхочу й поклала спати,— цокотіла вона.— Звеліла себе називати тьотею Варєю. Він буде в мене на побігеньках тут і в госпіталі.

— Ти насамперед придивися, що воно за дитина,— охолодила доччин запал Марія Фомівна.

— Чого ж ви не похвалитесь одержаним від Сахарова подарунком?— спитав Звонарьов.

— Я й забула!— схаменулась Варя і вибігла з кімнати.

За деякий час вона з'явилась у кімоно, з брошкою на грудях.

— Правда, мамонько, воно гарненьке, зовсім наче з павутиння, і дуже мені до лиця! Метелик наче живий!

— Чому, власне, Сахарову надумалося робити тобі такі подарунки? — дивувалася Марія Фомівна.

— Він каже, що не знає, куди подіти ці кімоно. Брошку ж я дістала від Сергія Володимировича, а вже він від Сахарова.

— Сахаров дуже розумний і хитрий, ніколи нічого марно не робить. Мабуть, ви йому для чогось потрібні. Напевне, він скоро щось попросить у вас,— застеріг Белий.

— Я напишу йому листа з подякою,— додала Марія Фомівна.

Прапорщик став прощатися.

— Куди це ви? Невже вирушите проти ночі пішки до

себе на батарею?— захвилювалась Варя.— Мамо, а чому б Сергієві Володимировичу не переночувати в нас, хоч би у кабінеті в тата?

— Та й справді! Лишайтеся-но, молодий чоловіче, вранці ми з вами відвідаємо Кондратенка і остаточно вирішимо, що нам робити на ділянці загону Романовського,— сказав Белий.

— От і прекрасно!— заплескала в долоні Варя.

— Ви з Варєю зовсім подружили,— посміхнулась Марія Фомівна.

— Вона весь час так самовіддано дбає про мене. Я глибоко вдячний їй за це і дуже цію її дружбу,— відповів Звонарьов, мимоволі червоніючи під уважним поглядом Марії Фомівни.

За півгодини прапорщик уже лежав у чистій постелі, на м'якому шкіряному дивані.

Перед сном Марія Фомівна зайшла у кімнату дочок. Катя вже лежала під ковдрою, а Варя нетерплячими ривками розчісувала на ніч своє довге волосся.

— Як би я охоче відрізала оці огидні коси. З ними сама тільки морока,— сердилася вона.

— Коса — дівоча краса,— сказала Марія Фомівна. — Та не хапайся ти так.

— Навіщо мені потрібна оця краса?

— Не тобі потрібна, а людям, твоєму майбутньому чоловікові.

— Я заміж не піду!

Катя голосно зареготала.

— Так ось чому ти із Звонарьова очей не зводиш і ладна з ним скакати верхи хоч на край світу.

— Слухай, Варя,— серйозно промовила Марія Фомівна,— сьогодні в мене була Віра Олексіївна і сватала тебе за князя Гантімурова.

— Ти ж, мамо, сама кажеш, що мені ще зарано думати про шлюб.

— Вірно! Та люди, мабуть, вважають, що ти вже на відданні, і засилають старостів.

— Сподіваюсь, ти її випроводила без нічого?

— Обіцяла порозмовляти з тобою. Тепер же ви, молодь, самі все вирішуєте, старших не питається,— зітхнула Марія Фомівна.

— А як ти сама пішла за тата? Мабуть, теж не питала дозволу у діда з бабою?— заперечила Варя.

— Не тобі судити твоїх батьків, зухвале дівчисько!— спалахнула мати.— Не про нас мова, а про тебе.

— Давай, мамо, умовимось, що ти всіх женихів розагнати меш. Я, мамочко, свій вибір вже зробила і міняти його не хочу!

Марія Фомівна здивовано подивилась на посерйозніле обличчя дочки.

— А коли він тебе не обере?— спитала вона.

— Обере! Як це він посміє не обрати! — вперто сказала Варя.

— Я буду тільки рада цьому, він юнак хороший. Ну, спить, дітки,— і Марія Фомівна пішла з кімнати.

Коли Звонарьов прокинувся і квапливо одягнувся, генерал вже пішов у правління.

— Чому мене не збудили?— спитав прапорщик Варю, коли вона зустріла його біля входу в ідальню.

— Виховані люди насамперед вітаються, — це раз. По-друге, тато сам не звелів вас будити, щоб ви хоч трохи відпочили після тривалого перебування на позиціях. А по-третє — сідайте чай пити, — скомандувала дівчина.

В ідальні сиділи Марія Фомівна, Катя і Вася. Він був наголо пострижений і сяяв від захоплення, дивлячись на свої нові штани і сорочку. Його кругле, веснянкувате обличчя з задертою кирпою і жвавими очима було сповнене усвідомлення власної гідності.

Коли прапорщик сів на своє місце за столом, хлопчик дружньо посміхнувся йому, як давньому знайомому.

— Ви не справжній офіцер, — несподівано сказав він.

— Це чому?

— У вас на грудях птах, — показав Вася на золотого орла — значок Технологічного інституту, — значить, ви інженер, а не офіцер.

Після чаю Звонарьов і Варя з Васею вирушили в Нове місто.

— Ви проводите мене в госпіталь, по дорозі ми заїдемо до Сахарова, — розпорядилась Варя.

День видався похмурий, холодний, бомбардування не було, з позицій ледве лунала рушнична і артилерійська стрілянина. Біля артилерійської пристані похитувався самотній, яскраво пофарбований у жовтий, синій і червоний кольори човен. На носі з обох боків вимальовувались два

риб'ячі ока, а вздовж звивався жовто-рожевий дракон із страшно виряченими очима. Китаець-човняр грівся проти сонця.

— Гей, ходя, уставай, їхати будемо! — підбіг до нього Вася.

Китаець скочив.

Варя з Васею сіли на передню банку; Звонарьов зайняв місце позаду. Китаець відштовхнувся від берега і, спритно обертаючи весло, примусив човен швидко рухатися вперед. Вася не спускав з нього захоплених очей.

— От здорово! Я хотів був теж навчитися юла-юла, але в мене нічого не вийшло,— сказав він.— Я вчора зовсім зібрався у двадцять п'ятий полк. Є там така переодягнена на солдата тьотя Харитина, вона б влаштувала у себе, а тут ви наїхали.

— Ми знаємо Харитину. Оцей дядя стоїть на позиція поряд неї. Він і розповідь їй про тебе все.

— А я сам з ним поїду.

— Я тебе туди не пущу.

Вася задумався. Йому хотілося побувати аж на самих позиціях, де точиться «справжня війна», але він побоювався розгнівити «тьотю Варю».

Сахаров насилу підвівся з дивана їм назустріч.

— Я принесла ліки, але вигляд у вас зовсім хворий, вам треба негайно ж лягти в госпіталь,— одразу визначила Варя.— Хочете, я зараз це влаштую?

— Кажуть, у Червоному хресті більший порядок, як у вас, у Зведеному госпіталі? Кращий догляд, харчування і навіть лікарі...

— Просто вони багатші за нас, і у них все є. Я можу збігати туди.

— Не насмілююсь вас турбувати. До речі, вдається, вас можна поздоровити? Зараз заходив Гантімуров і повідомив, що сама Віра Олексіївна вирішила вас посватати.

Звонарьов здивовано подивився на Варю.

— Вона вчора була в нас і розмовляла з мамою. Я категорично відмовилась. Гантімуров збуджує в мене огиду.

— Між нами кажучи, я поділяю вашу антипатію до князя, та, крім того, існують ще інші обставини, через які я тільки вітаю ваше рішення.

— Не секрет, які саме?

— Якраз секрет.

— Тоді прошу пробачити. Ми вирушимо влаштовувати вас у Маріїнській лікарні Червоного хреста.

— Хочу скористатися з вашої присутності і послати вашому татусеві коротеньку ділову записку.— Сахаров присів до столу.— От і все,— простягнув він Варі маленького конверта.

— Може, Сергій Володимирович побуде зі мною, поки ви ходитимете? — попросив він.

— З великою охотою,— відгукнувся прапорщик.

Варя з Васею пішли.

— Я не знаю, який характер взаємин між вами і мадемуазель Белою, але безперечно, що ви з нею дуже дружите.

— Не більше.

— Нехай так. Я хотів вас застерегти, що у Гантімурова спадковий сифіліс. Він намагався і ще намагатиметься стати її нареченим. Як друг, ви повинні про все попередити Варю.

— Мені не зовсім це зручно, я краще передам самому генералові.

— Я йому написав, але на всякий випадок доводжу й до вашого відома. Князь зазіхає на придане мадемуазель Белої.

— Хіба вона так багата?

— Дещо є. А князь взагалі непорядна особа. Багато чого я міг би вам розповісти, та, на жаль, ви надзвичайно нечастий гість у мене. Сподіваюсь, ви не забудете мене в госпіталі?

— Постараюсь відвідувати вас якнайчастіше, тільки мені дозволять обставини. Варя ж, звичайно, навідуватиме вас щодня.

Постукали в двері, і незабаром з'явився Фок. Сахаров болісно скривився.

— Страх як голова болить. Прошу, ваше превосходительство, пробачити, що я не вийшов вам назустріч,— підвівся він з дивана.

— Сидіть, сидіть, Василь Васильович. Вам потрібен цілковитий спокій,— промовив Фок.

— Хочу лягти в госпіталь Червоного хреста...

— І правильно зробите! Останнім часом я досить добре ознайомився під вашим керівництвом з провадженням справ Тіфонтая і в разі потреби можу тимчасово заступити вас, наглядаючи за китайцями-службовцями. Око в мене

на пройдисвітів і шахраїв гостре. Недаремно в жандармах служив!

— Буду вдячний. Цим ви мені подасте неоціненну послугу.

— Усе на цьому світі має свою ціну в золоті — і життя, і честь, і сумління; усе продається, любий Василь Васильович. Все питання тільки в тому, скільки що коштує.

Варине повернення перервало розмову.

— За годину на вас чекатимуть у Маріїнській лікарні. Поки що влаштуєтесь у палаті на двох, а потім перейдете в одиночку. Я заходитиму до вас щодня, а коли треба буде, то й почергую біля вас.

— Не знаю, як я віддячу вам, мила баришне. Лишуся вашим боржником аж до самої смерті!

Варя і Звонарьов попрощалися.

Лишившись вдвох із Сахаровим, Фок одразу змінив тон.

— Через те, що ви лягаєте в лікарню, треба, щоб усі ваші зв'язки перейшли до мене.

— Коротше, ви хочете мене відсунути під пристойним приводом?—в'їдливо всміхнувся Сахаров.—То знайте ж — коли ви мені нашкодите в Артурі, то я в міжнародній пресі викрию вашу роль.

— Любий Василь Васильович, та як це у вас язик повернувся вимовити отакі слова! Я, може, й пройдисвіт, але в усякому разі не йолоп. Ні, милий друже, ви напевне хворі, тяжко хворі! Лягайте в госпіталь, швидше одужуйте, і ми ще багато попрацюємо разом з вами на спільну користь,— обійняв Фок Сахарова за плечі.

Капітан з-під лоба недовірливо дивився на свого співрозмовника, силкуючись розгадати, де кінчається комедія і починаються справжні дружні почуття до нього.

— Я хотів би вам вірити, ваше превосходительство,— нарешті глухо вимовив він.

— Дурень, любий, той, хто кому-небудь або чому-небудь вірить. Облиште віру побожним бабусям. Ми ж, реально мислячі люди, повинні знати, а не вірити,— наголошуючи на слові «знати», відповів Фок.— А тепер виряджайтесь у дорогу,— уже діловито сказав він.

Сахаров, тримаючись рукою за голову, підійшов до секретної шафи і вийняв звідти пак паперів.

— Тут ви знайдете все, що вас цікавить у галузі моїх зв'язків.

Фок недбало глянув на них і, згорнувши вдвоє, сховав у нагрудну кишеню свого сюртука. Обличчя його, як і раніш, було незворушне і непроникне.

— Мені пощастило умовити Віру Олексіївну взятися за сватання цього баламута Гантімурова до дочки Белого. Тепер, треба вважати, його векселі знайдуть реальну цінність. Зараз я подивився оце на дівчисько і, їй богу, пошкодував, що воно дістанеться такому мерзотникові, як наш князь.

«Не дістанеться!» подумав Сахаров і звелів денщикові подати екіпаж.

Того ж вечора Фок з окулярами на носі сидів за письмовим столом і з суто німецькою педантичністю вивчав грубезні grosбухи справ Тіфонтайових підприємств. Денщик, увійшовши, доповів про прихід Гантімурова.

— Я зазнав невдачі у мадемуазель Белої. Зараз Віра Олексіївна передала мені від її імені категоричну відмову,— не вітаючись, сказав князь.

— Хто ж став вам на перешкоді? Невже оцей рожево-щокій прапор?..

— Ні, це падлюка Сахаров. Він повідомив Белих, що я хворію на спадковий сифіліс.

— Ви це знаєте напевно?

— Він і раніш загрожував мені повідомити про все Белого.

Князь підвівся і нервово заходив по кімнаті.

— Я ладен задавити цього паскудника власними руками!

— За те, що він врятував порядну дівчину від небезпеки зацедужати на невиліковну хворобу? Картина, гідна богів!

— Я вирішив його вбити, він від мене не втече!

— З мого боку заперечень нема. Навіть більше скажу: якщо ви не ліквідуєте Сахарова яким хочете способом, то я передам вас в руки воєнопольового суду по обвинуваченню в державній зраді,— гостро промовив Фок.— Я вас більше не затримую; поручику князь Гантімуров,— вже із звичайною холодною насмішкою закінчив генерал.

Сплотнілий князь виструнчився, цокнув шпорами і, не прощаючись, вийшов з кабінету.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

З поверненням Жуковського на батарею літера Б Зварьов, після мало не двотижневої відсутності, знов переселився на Залітерну, з чого Борейко дуже зрадів.

— Скучив я за тобою, друже мій,— прогук він.— Я тут багато про що передумав із солдатами. Нам треба починати підкопи під японські траншеї і висаджувати їх у повітря. Вони тепер близько підійшли до форту, і слід розпочати підземну війну.

— Поїдь у штаб Кондратенка і виклади йому на словах свій план. Він дуже цінить і схвалює всяку ініціативу, особливо молодших офіцерів і солдатів.

Поручик заперечливо похитав головою.

— Лаяти начальство я вмію, але розмовляти з ним зовсім ні. Візьмися-но ти сам за цю справу, Сержожа. Ти ж своя людина по всіх штабах, та й у всіх генералів і їхніх дочок. До речі, як твоя діва-воїтельниця?

— Завелася хлоп'ям... підбрала безпритульну дитину-сироту і ніби всиновила її.

— Його всиновила, тебе «вчоловічила»... Отак наприкінці війни в неї на руках буде ціла родина,— жартував поручик.

Прихід писаря Пахомова з цілою горою паперів порушив цю розмову.

— Здоровий будь, Пафнутійович! Як там крадете із штабс-капітаном на Утьосі?— привітав його Борейко.

— Здравія бажаю! До крадіжки ми не вдаємось.

— Живі перекази, а віри їм не ймеш! Чим потішиш?

— Засмутити вас мушу. Наказано всі продовольчі лишки здати інтендантству.

— А в нас їх немає.

— Штабс-капітан повідомили, що є.

— Та хай у нього й беруть, як у нього є. А в роті нема.

— Завтра приймати приїдуть на Утьос інтендантські чиновники.

— Іван! Поклич до мене Родіонова і Зайца!— наказав Борейко денщикові.

У бліндаж увійшли Родіонов і Заяц.

— Маємо честь з'явитися, вашбродь!— виструнчилися солдати.

— Відбереш зараз, Тимофійович, десять чоловік з гвинтівками і бойовими патронами. Підете зі мною на Утьос,— оголосив поручик.

— Що ти задумав, Борис? — стурбовано спитав Звонарьов.

— Піду рятувати наші запаси. Добром не віддадуть— силою візьму.

— Ти збожеволів! Подзвони хоч Жуковському і поговори з ним.

— Тепер на Утьосі він не хазяїнує, а яка буде розмова з Андреевим, дізнаюсь на місці.

За хвилину загін крокував за поручиком.

У сутінках до батареї під'їхало три вози з провіантом під охороною збройних артилеристів.

— Миттю розвантажуй і зараз же назад, поки інтендант не з'явився! — голосно скомандував Родіонов.— Поручик там чекають.

Прапорщик спитав, що сталося на Утьосі.

— І сміх і гріх, вашбродіє! Поручик наказали нам відкрити погріб і продукти навантажити на вози. Штабс-капітан вискочили, кричать солдатам, загрожують судом і розстрілом, а поручик від них тільки що відмахуються. Прийшов новий командир, бородастий такий, ну також горлати. Але нашого поручика хіба перекричиш? Слабосильні, як збагнули, що ми провіант хочемо забрати,— на нас з милицями та з ціпками, ледве було не зім'яли. Поки крик та галас, ми вози й навантажили.

Незабаром з'явився сам Борейко.

— Знаєш дорогу до батареї літера А? — спитав він Звонарьова.— По дорозі там є незакінчені бліндажі. У них я й влаштую на цю ніч тимчасовий продовольчий склад, а то з хвилини на хвилину може наскочити погоня за продуктами. Шквар, Серьожа, а я гостей зустрічатиму.

За хвилину Звонарьов вирушив з навантаженими возами у вказане Борейком місце.

Не встигнув прапорщик добратися туди, як розпочалась досить сильна рушнична перестрілка. Мовчазні спочатку кріпосні батареї одна по одній відкрили вогонь. Незабаром загуркотів весь Східний фронт. Батарея літера Б і Залітерна теж палали вогнями пострілів. Схвильовані артилеристи поспішали розвантажити вози.

Зоставивши біля складу варту з трьох чоловік, прапорщик поквапився назад на Залітерну. Він знайшов Борейка в бліндажі. Той простягнув йому на підпис акт. В ньому було зазначено, що при під'їзді до Залітерної снарядом розбило три вози з продовольством і вбило одного коня.

— Біля перев'язного пункту справді розбило один віз і вбило коня. Ми зараз усе перетягнемо сюди, та й справи кінець,— весело сказав Борейко.— Підпише і Микола Васильович, а Чиж з інтендантами пошиються в дурні.

Вранці на батарею приїхали Белий і Кондратенко. Борейко щиро розповів усе Белому. Генерал посміявся і тут же затвердив представлений йому акт.

— Все-таки продукти, що лишилися на Утьосі, доведеться поділити з інтендантством,— застеріг він.— Ви й так встигли захопити неабияку їх частину.

Поручикові нічого не лишалось, як погодитися з цією пропозицією.

Поки Белий розмовляв з Борейком, Кондратенко відкликав Звонарьова вбік.

— Сергій Володимирович, я знову маю на вас деякі надії. Зараз почнеться новий етап боротьби за Артур — війна під землею, у мінних галереях. Чи не хочете ви взяти в ній участь?

— Але я в цій справі зовсім профан!

— Навчитесь. Я думаю спочатку вас послати в розпорядження Сергія Олександровича Рашевського. Ви будете в нього помічником. В його віданні дільниця оборони від батареї літера В до третього укріплення. Робота зосередиться на другому і третьому фортах. Діло, звичайно, небезпечне, але цікаве.

Дізнавшись про зроблену Звонарьову пропозицію, Белий запротестував:

— Він мені потрібен в управлінні. У мене всього тільки двоє інженерів — він і Гобято. Того взяли моряки на свою секретну роботу, цього хочете забрати ви...

— В разі першої ж потреби, Василь Федорович, зобов'язуюсь повернути його вам цілого і здорового,— запевняв Кондратенко.

— Цього ви ніяк гарантувати не зможете, коли посилаєте його в найнебезпечніші місця.

— Бог не без ласки, будемо сподіватися на краще. Завтра чи післязавтра і візьметесь за свої нові обов'язки,— сказав Кондратенко Звонарьову.

Борейко теж був дуже невдоволений новим призначенням свого друга.

— Промайнеш на батареї іскрою невеличкою і знову зникаєш! — бурмотів він. — Немає того, щоб посидіти на місці, як порядна людина.

Зачувши про нове призначення Звонарьова, Блохін зараз же з'явився в офіцерський бліндаж.

— Чого завітав? — спитався Борейко.

— Дозвольте мені, вашбродь, з прапорщиком іти япошку з-під землі висаджувати.

— А я з ким лишуся?

— Та чи мало ще у нас народу!

— Блоха ж у мене одна...

— Іншу можна завести, багато їх навкруги плигає.

— Коли знайду, тоді й відпущу.

Солдат зітхнув і вийшов.

За хвилину з'явився з тим самим Родіонов.

— Я, вашбродь, шахтар і звик копатися під землею.

— Чим тобі тут не життя?

— Нудно дуже, коли-не-коли випустить батарея з десятка снарядів і знову на тиждень замовкне.

— Мені й самому невесело. Але, мабуть, япошка нас скоро розважить — на штурм піде. А коли нудно — Харитиною поцікався, баба варта того!

— Я, вашбродь, одружений. А на Харитину наш казкар оком закидає.

— Я тебе, Тимофійович, нікуди не відпущу, ти моя права рука на батареї.

Потім прийшов Юркін.

— А ти що в мінній справі розумієш?! — напався на нього Борейко.

— Рвуть їх електричним проводом, а я як телефоніст умію провід прокладати і до батареї його примикати, — жваво відповів солдат.

— Чорт з тобою, іди, коли прапорщик візьме.

Уже надвечір обережно постукав у двері Ярцев і сконфужено попросив Звонарьова взяти його з собою на мінні роботи.

— А Харитина ж як? — спитав Борейко.

Солдат дуже почервонів.

— Вони на мене й дивитися не хочуть, це тільки солдати із заздросців плітки шлетуть, а я тут зовсім ні при чому.

— Спитаю в Харитини, чи так це?

— Та вірно кажу, ні при чому, тільки їм не кажіть нічого, гніватися на мене будуть.

— А ти й боїшся? З японцями під землею воювати хочеш, а баби злякався! Аж поки не поженитесь,— не відпушу,— вирішив поручик.

— Можна?— пролунав за дверима жіночий голос.

Борейко підхопився, як на пружинах, і, швидко застігнувши кітель, оглянув миттю, чи все гаразд у бліндажі.

— Хто це?— спитав Звонарьов.

— Вони...— непевно кинув Борейко і зробив крок до дверей.— Будь ласка!

На порозі з'явилась Оля Селеніна, а з нею Льоля, Варя, Стах. Наприкінці процесії ішов Вася з судками в руках.

— Не чекали такої навали?— сказала Оля, вітаючись з миттю просіялим Борейком.— Вирішили вас навідати усією компанією.

— Дуже раді, будь ласка...

— Це Варя підбила нас на прогулянку сюди.

— Зовсім ні! Стах має побувати в окопах на батареї літера Б, ми й вирішили його провести до Залітерної,— запротестувала дівчина.

— ...До того ж тут і Серьожа Звонарьов,— зараз же підсів Борейко.— А це що за хлопчик іще?— помітив він Васю.

— Варин син,— відповіла Оля.

— Та ну! Я й не знав, що в амазонок народжуються одразу такі великі діти.

— Не силкуйтесь бути дурнішим, ніж ви насправді,— нахмурилась Варя.

— Як тебе звати, герою?— спитав поручик.

— Вася.

— То це, значить, тебе недавно підібрали на дорозі? Який ти худий та кволий! Годувати його треба більше!

Хлопчик, поставивши судки на стіл, сховався за Варю і недовіриливо дивився на величезного поручика.

— Ходімо на двір, а то тут занадто тісно,— запропонувала Льоля.

— Ви добре ознайомлені із стрілецькими окопами перед батареєю літера Б.?— спитав Звонарьова Стах.— Я призначений начальником цієї ділянки оборони замість Шметілла.

— А він куди переводиться?

— Поки що на спочинок, у резерв, а потім — де буде потрібний, туди й призначать. Ви часто заглядаєте в стрілецькі окопи?

Звонарьов розповів про становище на батареї і повідомив про своє нове призначення.

Борейко повів гостей по батареї. Варя віталась із знайомими солдатами.

— Ти тут зовсім як своя, — здивувалась Оля.

— Вони разом з нами були під Кінчжоу і під час серпневих штурмів, — відгукнувся Родіонов. — Всіх наших поранених перев'язували.

— І горілочкою теж частували, — підійшов Блохін. — Давно я її чогось не куштував.

— Хіба поручик тебе не частував?

— Та вони самі її пити перестали, — засмучено зітхнув солдат. — Коли-не-коли скляночку пропустять.

— То, значить, все-таки п'є? — наполягала вчителька.

— Та яке вже це пиття! Ото колись було!

— Пропає тепер Ведмідь, — шепнула Звонарьову на вухо Варя. — Влетить йому від Олі. Він її все запевняє, що кине зовсім пити.

Вася весь час крутився навколо гармат, дуже зацікавлено розглядаючи їх.

Він заліз був на лафет, але його звідти прогнали, потім шмигнув у бліндаж.

— Куди, пустуне! — накинувся на нього Блохін. — Ще потягнеш що-небудь!

Ображений хлопчик повернувся до дорослих.

Від кухні з'явились Шура і Харитина з клунками в руках.

— Здрастуй, Шура! — гукнула подрузі Варя.

Дівчина зніяковіло сунула клунок Харитині і пішла до вчительок.

— Та це, здається, Васятка Зуєв! — здивувалась Харитина, побачивши хлопчика. — Що ти тут робиш? Мабуть, батько тебе по всьому місту шукає!

— Тата вже нема — вбило його, — промовив Вася і голосно схлипнув.

— Та як же так! Коли ж це сталося? — почала розпитувати хлопчика Харитина.

Втираючи очі кулаками, Вася розповів їй свою сумну історію.

— Бідна ти моя сиротинька!— гладила його по голові молода жінка.— Хто ж тепер за тебе подбає!

Забувши про те, що вона солдат, Харитина зовсім побаб'ячому голосила над дитиною.

Варя підійшла до неї.

— Я взяла його до себе і поки що влаштувала в Зведеному госпіталі,— пояснила вона.

— Тільки ви, сестрице, не кривдіть його, сироту,— просила Харитина.— Молода ви, зопалу й прибити можете, а в нього ні батька, ні матері... Віддали б ви його мені, баришне?

— Та ви ж на позиції, в окопах, там дитині зовсім не місце.

— Жив би тут, на Залітерній, я до нього приходила б.

— Поручик Борейко не дозволить цього, та й в госпіталі безпечніше.

— Там від хворих смердить. Як нанюхаєшся, то й їсти не хочеться,— несподівано запротестував Вася.

— Звикнеш.

Учительки, Борейко і Стах здалека дивилися на цю сцену.

— Поміняй, Харитина, штани на спідницю,— порадив Борейко.— Оженив би я тебе з якимсь із своїх добрих молодців, та й оселилась би на кухні разом з хлопчиком. От усе й було б гаразд.

— Я нікому не віддам Васю,— запротестувала Варя.

— Він не річ, щоб його віддавати чи не віддавати,— втрутилась Оля.— Де тобі, хлопчику, більше подобається?

Вася подивився на лагідне обличчя Харитини, суворе — Варине, на вчительку, Борейка й Звонарьова і розвів руками, не знаючи, що відповісти.

— Раз не в мене, то йди до Харитини,— вирішила за нього Варя.

Вася перелякано глянув на неї. У нього ще свіжі були спогади про те, що йому зробила Варя, а головною привабою на майбутнє була велосипедна команда, куди його обіцяла влаштувати дівчина. З другого боку, лагідна Харитина була ближча і рідніша для нього. Хлопчик тихо і сумовито підійшов до Варі.

— Поки тьотя Харитина у солдатах ходять, я хочу бути у вас,— майже пошепки сказав він.— Тільки, щоб я їздив на лісапеті.

— Малий, малий, а хитрості в тебе, хлопчику, більше, як у дорослого,— посміхнувся Борейко.

— Я хочу пройти зараз до Шметілла. Ви не проведете мене? — звернувся до Звонарьова Стах.

— Охоче, з нами, мабуть, піде й Харитина.

— Цієї ж секунди, вашбродь, лише білизну візьму,— по-солдатському відповіла Харитина.

— Ми на вас почекаємо тут,— попередила Стаха Льоля.— Тільки ви довго не затримуйтесь.

Офіцери і Харитина вийшли.

Сонце вже ховалось за сопками, у долинах лежав вечірній туман. З фронту долітали нечасті рушничні постріли, чергуючись з короткими кулеметними чергами.

Незабаром їм зустрівся колишній фельдфебель охотницької команди Денисов. Побачивши поручика, він виструнчився і голосно відповів на привітання. Радості фельдфебеля не було меж, коли він дізнався про призначення Стаха.

— Вашбродь, Євстахій Казімірович, дозвольте, я зараз усіх наших покличу,— і Денисов прожогом кинувся вперед.

За хвилину десятків во два радісно збуджених стрільців ринули назустріч поручикові, заповнивши весь окоп.

— Здорово, молодці! — привітав їх поручик.

Солдати у відповідь рьякнули так оглушливо, що перелякані японці зараз же дали кілька рушничних залпів.

— Японці теж вас вітають, Євстахій Казімірович, із нагоди прибуття на передові позиції,— усміхнувся Звонарьов.

— Цими днями ми розпочнемо з ними ближче знайомство,— відповів Стах і почав розпитувати своїх солдатів про позицію, харчування, втрати.

З'явився Шметілло і неквапливо пішов до солдатів.

— Чому галас, з чого стався безлад?— крикнув він здалека.

— Усе гаразд, Ігнатій Броніславович. Я розмовляю з вашими молодцями,— відповів Єнджеєвський, вітаючись з капітаном.— Завтра прибуду до вас на зміну із своїми охотниками.

— Нарешті нас відтягують у тил! Уже понад місяць як ми тут годуємо вошей. Радієте відпочинкові? — звернувся Шметілло до солдатів.

Ті зам'ялись і не відповідали.

— Чи не радієте?— здивувався капітан.

— Дозвольте нам, ваше високоблагородіє, лишитися з поручиком Єнджеєвським;— виступив за всіх Денисов.

— Тобто як це лишитися? Усім перевестись в охотницьку команду?

— Тим, котрі колись служили в поручика в команді, і ще чоловік із десять. З мирного часу ми з Євстахієм Казіміровичем вкупі. І під Кінжовою були, і на перевалах... Зжилися, можна сказати, вкупі.

— Я без командира полку цього дозволити не можу. Це ж не жарт, одразу сорок найкращих моїх стрільців ідуть в охотники. Та й прикро мені це чути. Здається, вам у мене жилося непогано.

— Так точно, вашескородь, ви про нас турботу мали,— відповіли стрільці.

— В чому ж тоді справа?

— Поручика ж ми до вас іще знали, і бони всіх нас знають,— не дуже зрозуміло пояснили солдати.

— Як хочете!— махнув рукою все ще ображений Шметілло.— Причарували ви їх зовсім, Євстахій Казімірович.

— А мені до вас, вашбродь, можна?— ледве чуто спитала, протовпившись до Стаха, Харитина.

— Чи підійде вона нам, хлопці?— спитав солдатів Єнджеєвський.

— Так точно, підійде. Моторна баба, іншого стрільця за пояс заткне!— почувись відповіді.

— Можете лишитись,— вирішив Єнджеєвський.

— А Залітерна як же?— спитав Звонарьов.

— Я до вас в гості ходитиму,— всміхнулась Харитина.

— Ми вам вже й жениха підібрали,— продовжував Звонарьов,— і про Васю, значить, забули?

Харитина глибоко зітхнула і задумалась. Їй не хотілося розлучатися із стрільцями, з якими вона встигла зжитися, не хотілося лишати привабливе для неї своєю небезпечністю життя розвідника, тягло й до дитини, що сподобалася їй.

— Подумаю я до завтра,— вирішила вона нарешті.

— Добре. Отже, артилеристи і справді вам припали до серця,— посміхнувся Стах.

— Хлопчика-сироту шкода,— відповіла Харитина і відійшла.

Зазирнувши ненадовго в бліндаж до Шметілла,

Єнджеєвський і Звонарьов вирушили назад. Вони підійшли до батареї під час вечірньої переклички. Родіонов при світлі ліхтаря за списком читав прізвища солдатів, вишикованих за гарматами. Трохи віддалік, біля вогнища, стояв Борейко і розглядав якісь папери. Гості чаювали за невеличким столом біля бліндажа. Уткнувшись головою в коліна Варі, дрімав Вася.

Після переклички Родіонов підійшов з рапортом до Борейка.

— На вечірній перекличці люди наявні всі, і за день ніяких пригод не сталося. Накажете співати молитву?

— Зачекай. Зараз прочитаю наказа начальника сухопутної оборони генерала Кондратенка.— Борейко підійшов до солдатів.— Дай-но сюди ліхтар.

Зацікавлені Звонарьов і Єнджеєвський пішли за ним. Варя не стерпіла і, перекинувши хлоп'ячу голову на Льолині коліна, теж підійшла.

Прокашлявшись, поручик лунким, протодияконським голосом почав:

— Наказ № 35 по військах сухопутної оборони кріпості Порт-Артур. 25 вересня 1904 року.

Прошу всіх панів офіцерів роз'яснити нижнім чинам, що вперта оборона кріпості, не щадячи свого життя, викликається не тільки обов'язком присяги, а й дуже важливим значенням Порт-Артура, як потрібного для Росії порту на Далекому Сході. Вперта оборона аж до останньої краплини крові, без усякої навіть думки про можливість здачі в полон, викликається, крім того, ще й тим, що японці, самі даючи перевагу смерті перед полоном, безперечно в разі успіху винищать всіх. З огляду на дуже важливе значення Порт-Артура, не тільки государ, а й уся наша велика батьківщина з напруженою увагою стежить за перебігом оборони, весь світ зацікавлений нею. Докладімо ж усіх наших сил і нашого життя, щоб виправдати довір'я царя, неньки Росії і гідно підтримати славу російської зброї на Далекому Сході.

Наказ прочитати по всіх ротах, батареях, в сотнях і командах.

Оригінал підписав начальник сухопутної оборони Порт-Артура

генерал-майор *Кондратенко*.

— Усі зрозуміли? — спитав Борейко, закінчивши читати.

— Так точно, зрозуміли, — обороняти, значить, Порт-Артур як саму Росію, — хором відгукнулись солдати.

— На молитву! Шапки зняти! Заспівуй, Белоногов, — розпорядився Борейко.

За столом лишилися Варя і Звонарьов. Дівчина сперлась на стіл і уважно дивилась на прапорщика.

— То навіщо ви пішли в мінери? Хочете мати славу героя?

— Ще під Кінчжоу ви встановили, що в мене заяча душа, і, звичайно, зараз же сповістили про це всіх своїх друзів і знайомих.

— Не дратуйте мене! Будете голодувати, тоді про мене згадаєте, — і Варя вийшла з-за столу. Звонарьов, посміюючись, пішов за нею.

Недалеко стояли, обійнявшись, обидві вчительки і Шура Назаренко з Васею. Борейко посилено розмахував руками, диригуючи імпровізованим хором.

— Прекрасно! — схвалив Стах, коли хор скінчив. — Хто кращий — чи хор чи регент, — сказати важко.

— А ви як вважаєте, Ольга Семенівна? — спитав поручик.

— Нічого. Але наші дітлахи в школі співають не гірше, — з удаваним спокоем відповіла дівчина.

— Вашбродь, піхотський капітан просять обстріляти ціль номер шість, — несподівано виріс перед Борейком черговий телефоніст.

— До гармат! — рывкнув поручик.

Артилеристи прожогом кинулись до своїх гармат.

— Батарея, залпом! — скомандував Борейко.

— Перший взвод готовий!

— Другий готовий!

— Плі!

Чотири вогненні смерчі освітили на мить усіх: солдати притулилися до бруствера, віддалік стояли оглушені вчительки, а переляканий Вася кинувся тікати від батареї. Не встигли гармати стати на місце, як поручик знову скомандував, пролунав залп, потім ще і ще.

— Піхотські дякують і просять припинити стрілянину, — доповів телефоніст.

— Відбій! Пробанити гармати, а потім знову заспіваємо.

Солдати кинулися чистити гармати:

Учительки стали прощатися.

— Спасибі вам, солдатики, за прекрасні пісні,— звернулась до артилеристів Оля.— Давно ми так добре не проводили час, як сьогодні.

— Заходьте ще до нас, баришне,— за всіх відповів Родіонов.

— Обов'язково прийдемо, до побачення,— промовила Оля.

Не встигнув Звонарьов прокинутися, коли в бліндаж увійшов, шулячись від ранкової свіжості, інженер-підполковник Сергій Олександрович Рашевський.

— Прошу пробачити, Сергій Володимирович, що потурбував вас у таку ранню пору,— ледь помітно гаркавлячи, промовив він, погладжуючи свою густу чорну бороду,— будь ласка, лежіть собі. Я заїхав до вас на хвилинку, щоб умовитися про час і місце зустрічі з вами:

— Коли хочете і де хочете, пане підполковник,— відповів Звонарьов.

— Для вас я — Сергій Олександрович, з цього почнемо. Ви людина цивільна, і зв'язувати вас офіціальним титулуванням не хочу. Роман Сидорович вчора дуже втішив мене, повідомивши про ваше призначення. Хоч ми досі зустрічались не дуже часто, але про вас у мене склалась цілком певна добра думка як про людину і інженера.

— Дуже вдячний за таку втішну для мене оцінку і постараюсь по змозі її виправдати.

— Не маю сумніву щодо цього. Тепер про справу. Об одинадцятій годині дня я попрошу вас бути в штабі Східного фронту оборони, біля Скелястого кряжу. Там ми разом з генералом Надєїним і комендантами фортів обговоримо план мінних робіт. А тепер дозвольте попрощатися. Ще раз прошу пробачити, що потурбував,— і Рашевський, трохи зігнувшись у дверях, вийшов з бліндажа.

Незабаром ввалився Борейко після нічного чергування на командирському спостережному пункті. Він промерз і тепер хотів швидше зогрітися:

— Іва-а-а-ан! — гукнув він на денщика.

З інтонації голосу денщик вирішив, що поручик жадає горілки. Наповнивши нею по вінця склянку і відрізавши великий кусень чорного хліба, він з'явився до поручика.

Борейко потягнув носом запах горілки і відвернувся.

— Прибери і більше ніколи не приноси!

Іван сторопіло подивився на офіцера.

— Та як же це, Борис Дмитрович, можна!—обурився він.— Усю ніч на дворі мерзли і ось не бажаєте скуштувати горілки. Отак і застудитися недовго!

— Геть, сатана!— раптом заревів поручик.

Денщик миттю зник. Звонарьов голосно реготав, лежачи на постелі.

— Та й добре ж тебе прикрутила Олечка! Мабуть, і справді — кохання не картопля!

— Мовчи, Сергій! І без тебе на душі тоскно,— став благати Борейко.

— Випий вже, Боря, востанне! Я не Блохін і нічого не скажу твоїй учительці.

— Так це він їй повідомив? Іван, поклич зараз же Блохіна! Я йому голову з плечей відірву! — погрожував поручик.

Увійшов Блохін.

— Ти це що ж... Підводити мене надумав? Розповів усе про мене вчительці? — напався Борейко на солдата.

— Та я ж, Борис Дмитрович, не знав, що ви до неї схильність маєте.

— Я тобі задам таку схильність, аж до самої смерті не забудеш! — розлютився офіцер.

— Я теж, так уже й бути, вип'ю з тобою, Борю. Іван, принеси-но горілки! — втрутився Звонарьов.

— Іди геть, Іван, і коли принесеш горілки — заб'ю на місці! — крикнув Борейко.

— Піди-но по неї ти, Блохін!

— Зараз же, Сергій Володимирович!

— Назад, чортова блоха! — рвякнув поручик, але солдат уже вискочив з бліндажа.

За хвилину він обережно увійшов, боязко поглядаючи на поручика. Той, сердито сопучи, давився гарячим чаєм, закусуючи чорним хлібом.

— Добре пахне горілочкою, Боря. Чи не хочеш понюхати?

Борейко тільки проричав щось собі під носа.

— Вип'ємо, Блохін, за здоров'я маленької учительки! — запропонував Звонарьов.

— За неї завжди випити можна,— вишкірився солдат.

Тільки торкнувшись губами склянки, Звонарьов віддав її Блохіну.

— Красно дякую,— на весь голос загорлав той і, перекинувши горілку в рота, поставив склянку на стіл поруч Борейка.

Поручик у нестямі скинув її на підлогу.

— Марш звідси, Блоха, а то згною під гвинтівкою!

Солдат миттю зник за дверима.

— Олечка — гарненька дівчина, але навіщо ж склянки бити, Боря? — з'ехидничав Звонарьов.

— Іва-а-а-ан, горілки! — крикнув раптом поручик.

— Отак от, Боря, краще!

Випивши одну по одній три склянки, Борейко ліг і зараз же заснув.

День видався сірий, туманний. Важкі хмари низько нависли над сопками. Іноді бризкав дрібний холодний дощ. З фронту глухо долітали поодинокі рушничні постріли. Звонарьов поморщився. Перспектива йти по такій погоді за три версти до штабу Надеїна була не з приємних.

На батареї, крім днювальних у накинутах на плечі брезентових плащах, нікого не було видно. Над бліндажами, в яких жили солдати, ледве вилися димки. Внизу біля кухні Белоногов рубав дрова. Пара артільних коней із сплутаними ногами повільно блукала осторонь, пощипуючи бідну артурську траву.

Коли раптом ліворуч, від батареї Малого Орлиного Гнізда, один по одному прогрімало чотири постріли. Потім відкрила вогонь Заредутна батарея. Зататакав кулемет, пожвавилась рушнична перестрілка.

— Родіонов! — голосно гукнув Звонарьов.

З крайнього правого бліндажа з'явилась росла постать фейерверкера.

— Я йду в штаб Східного фронту, поручик спить після нічного чергування. Марно його не буди,— застеріг Звонарьов і вирушив до штабу Надеїна. Там він застав Рашевського, комендантів фортів: № 2 — капітана двадцять п'ятого полку Рязанова, № 3 — штабс-капітана Булганова, укріплення № 3 — поручика Фролова. Чекали тільки Кондратенка, щоб відкрити засідання.

У великому, добре збудованому бліндажі Надеїна на стінах висіли карти східної дільниці оборони і окремі плани фортів № 2, № 3 і укріплення № 3. На них нанесені були і японські окопи. Звонарьов здивувався, побачивши,

як близько вони підійшли до фортів № 2 і 3. Було очевидно, що розвиток поступової атаки кріпості швидко сунув уперед.

Поява начальника інженерів кріпості полковника Григоренка відірвала прапорщика від розглядання планів і карт. Полковник повідомив, що Кондратенко надіслав його замість себе.

— Панове, прошу шідати на мішця,— звернувся Надеїн до присутніх і сів за стіл.

Генерал був у своєму допотопному сюртуку з двома рядами близько поставлених мідних гудзиків; його довга біла борода надавала йому вигляду біблійного святого.

Поруч Надеїна сіли Григоренко і Рашевський, далі — начальник штабу капітан Степанов, за ним, за чинами, посідали інші офіцери. Звонарьов опинився на самому кінці.

— Шьогодні ми маємо обговорити питання про жаходи боротьби ж японським прощуванням ж допомогою шап,— прошамкав Надеїн.— Шергій Олекшандрович, прошу.

Рашевський підійшов до карти і в кількох словах пояснив свій план.

— Японці підійшли до форту номер два так близько, що, звичайно, найближчими днями почнуть вести міну під контрескарпну стінку форту. Боротися проти цього ми можемо лише самими контрмінами. До цієї роботи треба взятися негайно. На жаль, у нас дуже небагато навчених солдатів-мінерів.

— Дозвольте мені сказати, ваше превосходительство! — попросив Звонарьов.

Всі повернулися до нього. Григоренко презирливо примружився, дивлячись на прапорщика. Інші офіцери поглядали скоріш здивовано, ніж вороже. Тільки один Рашевський привітно всміхався, стараючися цим підбадьорити зніяковілого Звонарьова.

— У нас на Залітерній є солдати, ознайомлені з гірничими роботами. Вони самі просяться в мінери. Мабуть, є такі ж знавці і по інших частинах. Треба тільки викликати, хто бажає взятися за цю справу.

— Командири запротестують. Ці солдати потрібні всім, бо вони звичайно прекрасно копають окопи, будують бліндажі і взагалі відзначаються меткістю і ініціативою,— заперечив Булганов. Але Рашевський підтримав Звонарьова:

— Прекрасна пропозиція! Я переконаний, що генерал Кондратенко з нею погодиться.

— Крім того, у нас майже нема шанцьового інструменту,— сказав Рязанов.

— Це я візьму на себе,— відповів Григоренко.— По-боюсь тільки, що викликані охотники з колишніх шахтарів далеко не завжди будуть непоганими мінерами, як думає прапорщик. Та й роль його самого на нашій нараді мені незрозуміла: артилерист родом служби, технолог освітою—він навряд чи хоч трохи розуміється на мінній війні...

— Сергій Володимирович зарекомендував себе при будівництві фортів і батарей і особисто відомий генералові Кондратенку,— пояснив Рашевський.

— Раз він протеже самого начальника сухопутної оборони, то я, звичайно, не наслідуюсь заперечувати проти мудрих приписів його превосходительства,— іронічно відгукнувся Григоренко, знову презирливо примружуючись на Звонарьова.

Обговорили ще деякі деталі. Генерал закрив збори.

— Ми з вами, Сергій Володимирович, і капітаном Рязановим вирушимо звідси на форт номер два,— попередив Рашевський.— На Григоренка ви не звертайте уваги. У нього паскудний характер. Він завжди готовий наговорити прикрих речей молодшим офіцерам.

Вийшовши з бліндажа, Звонарьов несподівано побачив одноногого солдата у кашкеті з червоним околицем і з комплектом хрестів та медалей на грудях. Він впізнав машиніста, разом з яким вів останній состав з Нангаліна в Артур.

— Здравстуй, дідусю,— привітав його прапорщик.

— Здравія бажаю вашому благородію,— суворо відповів старий, мабуть не пізнаючи його.

— Забув, як разом на паровозі з Нангаліна їхали чотирнадцятого травня?

— А це й справді ви! — зрадів старий.— Забув зовсім вас, та ви наче й старші на вигляд стали.

— Що ти поробляєш тут? — спитав прапорщик.

— Перебуваю при їх превосходительстві Митрофані Олександровичу пану генералу Надеїну,— поважно відповів солдат.— Ми разом з ними були в Севастополі, на четвертому бастіоні. На ту пору вони були ще штик-юнкером, потім прапорщиком, а тепер, бачиш, аж до повного генерала дослужились.

— А ти чого в чинах відстаєш?

— Навіть схоже, що назад іду. Був на двох ногах, а лишився при одній, другу на залізничній катастрофі втратив.

Незабаром Рашевський, Рязанов і Звонарьов уже ішли дорогою до форту № 2. День помалу вияснювався, хмари порідшали і піднялись вгору, визирнуло сонце, змочені туманом і дощем придорожні чагарники виблискували. Перестрілка похвавішала. Від гавані пролунали громові розкати дванадцятидюймових морських гармат броненосців.

— Стрілянина розгоряється,— сказав Звонарьов.— Добре іще, що не всі японські снаряди розриваються. Ми їх збираємо і посилаємо в арсенал, там їх перезаряджають і знову стріляють уже в японців, до того ж у японських гармат зворотна нарізка.

Переваливши Скелястий кряж, офіцери опинились перед Китайською стінкою. Японці зараз же помітили їх по світлосірих шинелях, блискучих гудзиках і погонах. У повітрі заспівали рушничні кулі. Прапорщик мимоволі прискорив ходу. Рашевський, як і раніш, неквапливо пояснював Рязанову план мінних робіт. Капітан також не виявляв ознак хвилювання. Звонарьов засоромився своєї нервовості і затримався, очікуючи їх.

— Тут зупинятися не слід, Сергій Володимирович. Ви становите прекрасну мішень для ворога,— звернувся до нього Рашевський.— Ходімо, панове, швидше, не варт спокушати свою долю.

І всі троє поспішили приховатися за бруствером Китайської стінки. Вона, разом з накладеними нагорі мішками, досягала півтора сажня заввишки і цілком ховала від поглядів і куль. Вздовж стінки глибоко в землі були зроблені бліндажі для стрільців. Кілька обкладених дошками сідців вели в їх вузьенькі двері.

Ідучи вздовж стінки, офіцери добралися до форту № 2. У плані він являв собою неправильний п'ятикутник, розташований на висунутому вперед підвищенні. Передній фас його виходив на північний схід, бокові — на схід і північ, а два тилові, так звані горжеві фази, або просто горжа, були звернуті до Китайської стінки. Форт звідусіль оточували висічені просто в скелястому ґрунті рови глибиною до трьох сажнів. Рови ці прострілювалися з розташованого тут же бетоного капоніра. Від нього вздовж

зовнішньої стінки рову йшла контрескарпна галерея, з допомогою підземного бетонного ходу — потерни — з'єднуючись із задньою частиною форту і з двоповерховою бетонною казармою. Тут і містився гарнізон кріпості — дві роти стрільців.

Щоб потрапити на форт, треба було перейти дерев'яний міст, розташований на півтора сажня нижче, у рові. До моста була прокладена сходня.

— Прошу тут довго не затримуватися. Дорога на міст обстрілюється кулеметним і рушничним вогнем з редути номер один, — застеріг Рязанов своїх супутників.

Ніби у підтвердження його слів, в повітрі несподівано засвітили кулі. Офіцери відскочили назад, вичікуючи кінця стрілянини.

— Помітили. Тепер стежитимуть, і без ризику на міст не потрапиш, — нахмурився Рашевський.

— Оп-ля! — весело крикнув Звонарьов і з розмаху стрибнув, проминувши сходню, просто на міст. Кілька куль свиснуло поруч.

— Цілі? — крикнув згори Рашевський.

— Авжеж.

— Ми за вами, на жаль, такого зробити не можемо, нам не по літах такі стрибки, — зауважив Рашевський.

— Сходіть, прапорщику, в казарму і накажіть вислати сюди чоловік із п'ять з переносними залізними щитами. Ми ними прикриємось і пройдемо, — вирішив Рязанов.

Звонарьов перейшов міст, увійшов у склеписті ворота казарми і першому ж зустріченому стрільцеві передав розпорядження капітана.

За кілька хвилин солдати з великими щитами в руках вийшли на міст і стали на сходні.

Помітивши цей маневр, японці почали посилено стріляти. Кулі дзвінко зацокотіли по залізу. Рашевський і Рязанов швидко зійшли вниз, і все обійшлося щасливо.

— Сьогодні ж вночі зробіть прихований підхід до мосту і прикрийте його мішками, — наказав Рашевський.

Офіцери пішли до тилового капоніра. В амбразури його визирали тонкі дула скорострільних малокаліберних морських гармат, призначених для фланкування заднього рову.

Воротами офіцери увійшли в казарму. Вздовж стіни були розташовані двоповерхові нари. У приміщенні було

накурено, задушно. Черговий, голосно скомандувавши «струнко», підлетів з рапортом.

— Не треба,— зупинив його підполковник.

Проминувши казарму, спустилися вниз у потерну. Тут було вогко і темно. Попереду ледь світилася невеличка керосинова лампочка, тьмяно осяваючи східці вниз.

— Та тут в'язи скрутиш,— сказав Звонарьов.— Треба зробити похилий рівний спуск без східців, потім посилити освітлення.

— Багато чого треба зробити, Сергій Володимирович, та нема на це ні часу, ні матеріалів,— заперечив Рашевський.

— Готовий взяти на себе спланування спуску і влаштування на форті електричного освітлення. До речі, встановимо також і прожектор,— запропонував Звонарьов.— Електричні дроти дістанемо у моряків.

Пройшовши потім довгу, вузьку контрескарпну галерею, ледве освітлювану тільки крізь вузькі стрілецькі бійниці, офіцери нарешті потрапили в капонір.

Коли вони увійшли, стрільці посхоплювалися на ноги.

Привітавшись, Рашевський пішов до того місця, де в бетонній стінці були зроблені ніші, з яких думали вивести мінні галереї в напрямі до ворога.

— Проб'ємо стіну і поведемо галерею просто вперед до японців. Працюватимемо вкороченими лопатами і кирками, а скельні роботи доведеться провадити з допомогою молотів і доліт,— докладно пояснював підполковник Звонарьову.

Рашевський з прапорщиком пішли назад. Виходячи, Звонарьов вирішив оглянути внутрішній дворик форту, оточений двосажневими валами. У кутках були площадки для протиштурмових гармат, звичайно прикритих у бліндажах під брустверами. Склеясте дно дворика було тільки сплановане землею, з тилового боку його прикривав невисокий земляний барбет — запасна тилова позиція у форті. На брустверах стояло кілька вартових, біля гармат сиділи артилеристи.

Прапорщик пройшов до площадки для протиштурмових гармат і обережно визирнув назовні. Просто за ровами форту, біля самих дротяних загороджень, було видно лінії японських траншей. Від них у тил зигзагами йшли ходи сполучення. Праворуч, за батареєю літера Б, синіло море, ліворуч, унизу, вилося пристосоване до оборони полотно

залізниці. Над нею навис важкий масив, увінчаний фортом номер три.

— Ви б, вашбродь, сховалися,— звернувся до Звонарьова хтось із вартових.— А то як би япошка не підстрелив.

У підтвердження цих слів дрібний снарядик з шуркотінням, схожим на шелест гороб'ячих крил, упав у дворику і неголосно розірвався.

Прапорщик повернувся в кімнату Рязанова. Тут Рашевський за склянкою чаю розмовляв з капітаном і двома молодими офіцерами.

— Знайомтесь, Сергій Володимирович, ваші майбутні соратники по мінній війні, прапорщик Берг і поручик Дебогорій-Мокрієвич.

Берг, рум'яний, руденький блондин з німців, привітно підвівся назустріч. Поручик, ледве кивнувши своєю волосатою головою, обмежився потиском руки. Він одразу не сподобався Звонарьову манерою поводитися, рипучим монотонним голосом і неприємно шепелявою вимовою. Домовилися, що через день артилеристи із Звонарьовим візьмуть участь у копанні мінних галерей.

— В такому разі завтра я зроблю візит морякам у порт. Постараюся побачити самого адмірала Григоровича і з допомогою Белого і Кондратенка роздобути паровий казан, машину, динамо і потрібну електричну апаратуру,— вирішив Звонарьов, піднімаючися з Рашевським з-за столу.

Вони щасливо проминули міст і вздовж Китайської стінки вирушили в напрямі до батареї літера Б.

Пройшовши з версту, офіцери опинилися на Куропаткінському люнеті—батареї шестидюймових польових мортир. Гармати стояли зовсім відкрито за невисоким бруствером.

— Так ставити мортирну батарею просто злочин!— обурився Звонарьов.— Чого б її не віднести сажнів на двадцять у тил, вкопав гармати глибоко в землю і цілком використати крутизну мортирної траєкторії?

— Чи не маєте ви наміру перетягти і цю батарею, як от Саперну? — посміхнувся Рашевський.

— Готовий негайно взятися за це,— палко відповів прапорщик.

— Шкода, що ви так пізно з'явилися в Артурі. Рік тому тут іще нічого не було збудовано. Тоді ваші фортифі-

каційні таланти розгорнулись би на повну силу,— жартував Рашевський,— але переробляти треба мало не всю кріпость, а це тепер, звичайно, неможливо.

За Куропаткінським люнетом вони попрощались.

Наступним ранком, під зливою, прапорщик через весь Артур ішов пішки в управління артилерії. Пелена дощу вкривала місто і гавань від поглядів японців і заважала обстрілові. Каскади води, падаючи з навколишніх сопок, неслися до гавані, заливаючи тротуари і мостову. Рятуючись від дощу, Звонарьов повернув у Зведений госпіталь. Підійшовши до довгого одноповерхового будинку, він у вестибюлі спитав про Варю. Чекати довелося досить довго.

Нарешті Варя з'явилась. Вона була дуже стомлена і, не соромлячись, весь час позіхала.

— Я не спала дві ночі,— пояснила вона,— до нас перевели багато тяжко поранених з інших госпіталів; безперестанно робляться операції та перев'язування. Роздам ліки і піду. Почекайте мене.

За чверть години вони разом вийшли з госпіталю.

— Зайдімо по дорозі в Маріїнську лікарню навідати Сахарова,— запропонувала Варя.— Він буде дуже радий.

Пройшовши майдан, вони наблизилися до великої двоповерхової будови готичної архітектури, на головному фронтоні якої красувався великий червоний хрест. Варя провела Звонарьова до просторої світлої палати на чотирьох осіб. В одному з хворих прапорщик впізнав Сахарова. Капітан дуже змарнів, пожовк, обличчя заросло густою щетиною напівсивого волосся. Глибоко запалі темні очі гарячково горіли.

— Дуже радий бачити, — пожвавився Сахаров.— Не подаю руки, щоб не передати зарази. Як це ви добре зробили, що навідали хворого дідуся.

— Ви одержуєте дієтичне харчування? — одразу набрала лікарського тону Варя. — При лікуванні черевного тифу головне точно додержувати дієти. Це потрібно для підтримування сил.

— Поки що в мене є все, крім хорошого серця. Воно спрацювалось передчасно...

Варя взяла лікарняний лист, продивилася температурну криву, ознайомила з приписами. Сахаров допитливо стежив за виразом її обличчя.

— Скільки я розумію, все йде цілком нормально, навіть серцеві ліки призначаються вам у помірних дозах, значить, особливої потреби в них нема,— сказала дівчина, помітивши погляд капітана.

Обличчя хворого проясніло.

— Мені також сказали, що тиф у найлегшій формі, може, й моє серце витримає.

— Ані хвилини не маю в цьому сумніву. Я принесла вам кизилового варення.

— Не знаю, як і дякувати вам за вашу увагу до мене,— розчулено відповів хворий.— Що нового на фронті?

Звонарьов повідомив про становище на фронті, про свої плани оборони.

— Електропровід є в моряків у порту. Я нещодавно сам продав їм знайдений мною на складах Тіфонтая. Зараз напишу Григоровичу записку. По давньому знайомству він повинен допомогти моєму другові.

На прощання Звонарьов потиснув суху і гарячу руку капітана, а Варя обіцяла навідувати його щодня.

— Не знаю, чим і як можу віддячити вам обом, коли одужаю! В усякому разі—весільний подарунок за мною,— обіцяв Сахаров.

— Ой, що це ви, ми про це й не думаємо,— за себе і прапорщика відповіла дівчина.

— Якщо тепер не думаєте, то швидко подумаетесь. Збоку видніше. Я прошу вас, любя Варю,— дозвольте мені так називати вас, — зайдіть у контору Тіфонтая, тут навпроти, біля млина, і передайте цю записку панові Шу, китайцю. Він у мене головна довірена особа на час моєї хвороби,— попросив капітан.

— З великою охотою, зараз же побуваю там,— відповіла дівчина.

— Лікарі кажуть, що Сахарову зовсім погано, у нього нікуди не годяще серце,— шепнула вона Звонарьову, коли вони вийшли з палати.— Цікаво, що він написав,— і вона розгорнула записку.

На її обличчі змалювалось цілковите розчарування. На папері було накреслено кілька китайських ієрогліфів.

— Треба попросити когось прочитати її,— сказала вона.

— Цього ще бракувало!— і, відібравши записку, Звонарьов сховав її.

Пан Шу був літнім китайцем в європейському костюмі,

з круглими черепажовими окулярами на носі. Він розсипався у компліментах і повідомив, що всі розпорядження Сахарова будуть негайно виконані.

— А про що він пише? Я все хотіла зрозуміти, що ці значки означають — і не могла! — всміхнулася Варя.

— Пан Сахаров хотів зберегти в секреті свої наміри, і він скористався з наших китайських письмен, тим більше, що дещо стосується безпосередньо вас, — відповів китаець.

— Що саме, скажіть, будь ласка! Василь Васильович ніколи не дізнається про це, — попросила Варя.

— Справа дуже делікатна, і я не маю права ні про що повідомляти вас при всьому моєму палкому бажанні виконати ваше прохання, — відмовився Шу.

День виявився, і японці розпочали звичайний обстріл міста і порту. Снаряди падали біля підніжжя Золотої гори. Батарей Тигровки і броненосці відкрили у відповідь вогонь. Гуркіт інколи доходив до того, що на вулиці було важко розмовляти.

— Не доведеться мені сьогодні йти додому, — зітхнула Варя. — Золота гора своєю стріляниною так і не дасть заснути цілий день. Проведіть мене в Пушкінську школу. Там, забравшись у підвал, я зможу відпочити.

Біля Пушкінської школи вони розпрощались. Звонарьов обіцяв на зворотній дорозі на Залітерну зайти до Варі і вирушив до Григоровича.

Капітана порту він застав дома і виклав йому своє прохання від імені Кондратенка.

— Дивовижна річ! Ви, сухопутні, весь час, як тільки можете, лаєте нас, моряків, і в той же час по все звертаєтеся до нас! Немає в мене електричних проводів. Так і передайте генералові, — стукнув долонею по столі адмірал.

Звонарьов згадав про записку Сахарова і передав її Григоровичу.

— Як здоров'я любого Василя Васильовича? Не пощастило йому, бідоласі. Обов'язково побуваю у нього в лікарні, — одразу змінив тон адмірал.

Прапорщик докладно розповів йому все, що знав.

— Шкода, шкода! Така гарна людина і раптом може вмерти від тифу... Скільки ж і чого вам потрібно? Лише з поваги до прохання Василя Васильовича востаннє йду вам назустріч.

Звонарьов простягнув йому задалегідь приготовлений список потрібного майна. Не проглядаючи його,

Григорович наклав резолюцію відпустити. Зрадівши з такого закінчення справи, прапорщик поспішив попрощатися.

У цьому районі на морському березі було тихо, і Звонарьов відпочивав від звичайного гуркоту і шуму передових позицій. Електричний Утьос, на початку війни будучи найбільш бойовою батареєю в Артурі, тепер обернувся на спокійну тилу позицію, і лише задерті вгору гарматні дула, повернуті в напрямі сухопутного фронту, нагадували про війну.

Батарея була повна одужуючих солдатів, найрізноманітніших полків. Тут же миготіли чорні бушлати матросів з броненосця «Пересвет», які обслуговували гармати.

В офіцерському флігелі Звонарьов застав нового командира Електричного Утьоса, капітана Миколу Миколайовича Андреева. Високий, широкоплечий, з розчесаною надвое скобелевською бородою, він був би дуже показний, якби не те, що в нього після контузії безперервно трусилися голова і руки. Тут же був командуючий матросами лейтенант Любимов; кремезний шатен, молодший лікар кріпосної артилерії Зорін і Варина сестра — Катя. Звонарьов застав їх за столом. Господарювала Катя.

Відмовившись від обіду, Звонарьов з Катєю пішов розшукувати свої чемодани. Він не одразу впізнав свою колишню кімнату. Заново обклеєна новими шпалерами, чистенька, акуратно прибранна, вона обернулася на чарівну дівочу горницю. Катя оглядала білизну.

— Я зараз заштопаю, — взялася вона за голку.

Звонарьов став засоромлено їй дякувати і відмовлятися.

— Дурниці! Я думаю, Варя давно відучила вас від умовностей, що звуться благопристойністю. Вона й колись не дуже додержувала їх, а тепер і зовсім ні на що не зважає. Давно ви її бачили?

Прапорщик розповів про вранішню зустріч.

— До вас їй ніхто ще не подобався, а ви одразу підкорили їй суворе серце. Тепер, крім вас і хірургії, вона нічим не цікавиться. Не знаю, чи відповідаєте ви їй взаємністю, коли ні — то доведеться пожаліти мою химерну, але все ж дуже люблю сестрицю.

— Ми з Варєю дуже дружимо...

Катя уважно подивилась на нього і ледь помітно всміхнулася.

Вийшовши на ганок, Звонарьов побачив перед казар-

мою дивне видовище. Чоловік з двадцять поранених і перев'язаних солдатів стояло під гвинтівками. Хто тримав милицю під правою рукою, а на лівому плечі в нього лежала рушниця, у іншого гвинтівка була на правому плечі, бо ліва рука була на перев'язі, третій весь час нахилив забинтовану голову набік, щоб не зачепити гвинтівкою. У крайнього були перев'язані обидві руки, і все-таки гвинтівка якось трималася на плечі. Перед покараними походжав Чиж і, нещадно лаючись, поправляв солдатів, тикаючи кулаками то в живіт, то в обличчя.

— Я вас доведу до християнського вигляду! Не допоможе гвинтівка — покуштуєте і різок, а там — на фронт, коли ноги носять! Фельдфебель, хто в тебе ще значиться винуватим? — звернувся він до Назаренко, коли той тупцем підбіг до нього.

Витягнувши з-за обшлага папір, фельдфебель зачитав кілька прізвищ.

— Усім по десять годин, а цю сволоту завтра через одного відшмагати, — розпорядився Чиж, відходячи від солдатів.

Здалека група матросів похмуро стежила за цією подією. До Звонарьова підійшов Любимов і, взявши його під руку, одвів убік.

— Чиж, на мою думку, божевільний маніяк, садист, він ненавидить солдатів. Добром це не скінчиться. Одного прекрасного дня як не ці каліки, то мої матроси покінчать з ним.

— Не думаю, щоб це багатьох засмутило.

— Це правильно, але ж піде суд, розстріли, і це може призвести до нового бунту, і ми з вами теж можемо постраждати.

Прапорщик пообіцяв про все це довести до відома артилерійського начальства. Під цей час до нього підійшла стара фельдфебельша, Шурина мати, і низько вклонилася.

— До вашої милості, Сергій Володимирович, — промовила вона.

— Здрастуйте, Савівна, як живете?

— Бог гріхи терпить, носить іще земля. Хотіла я спитати вас про дочку свою: як вона — жива, ціла? Розумом клену її, а серце все ж нудьгує. Одна ж єдина дитина в мене на світі...

— Жива і здорова, вчора була на Залітерній.

— І не опам'ятається, не кине його, проклятущою!.. Звів дурну дівку, зганьбив, а потім кине. Кому вона така буде потрібна? Іншим разом думаю, краще б уже вбило її...— зітхнула Савівна.— Як побачите — передайте їй мое материнське благословення.

Попрощавшись із Савівною, Звонарьов пішов береговою дорогою в Артилерійський городок. В управлінні він застав Тахателова. Дізнавшись про можливість одержати в порту електропровід, Тахателов прийшов у захоплення.

— Хитрий, як та муха, наш прапорщик! Кого хочеш на кривому коні об'їде! Не марно Варю навколо пальця обкрутив,— сміявся полковник.

— Ото ще дивина, дурненькому дівчиську запаморочити голову!— кинув Белий.— Провід дістати куди важче!

— Зайдіть, будь ласка, до мене, жінка вас хотіла бачити,— змінив він тон.

Марія Фомівна зустріла Звонарьова запитанням, де Варя і чому вона давно вже не була дома. Прапорщик поспішив заспокоїти її, розповівши і про Варю і про Катю.

— За Катю я ніколи не турбуюсь, вона дурниць не накоїть, а от що спадє на думку Варварі — цього ніхто передбачити не може. Вас вона годує?

Звонарьов подякував.

— Поки є чим, харчуватимемо вас, як можемо. Чоловік вважає вас за одного з найпотрібніших офіцерів в артилерії. Побачите Варю, скажіть, щоб вона завтра обов'язково прийшла додому; мабуть, уся бруднюча! Та й хлопчиська з собою хай приводить.

Звонарьов вийшов. Вечоріло. Стрілянина по місту припинилась, і прапорщик швидко дійшов до штабу Кондратенка.

Там він застав підполковників Рашевського, Науменка та Бутусова. Вони розкошували за чаєм. Прапорщиківі зараз же запропонували чаю з лимоном, який вже став великою рідкістю в Артурі. Звонарьов доповів Рашевському про досягнуті успіхи.

— Великий з вас майстер розмовляти з начальством. Який уже Григорович міцний, наче той кремій, і того змогли умовити,—сказав Рашевський.

Звонарьов розповів про магічний вплив записки Сахарова. Усі троє присутніх голосно зареготали.

— Ворон воронові очей не виклює, рука руку миє,— в один голос сказали Науменко й Бутусов.

— Вміння жити з усіма в злагоді — найцінніша властивість людської вдачі,— додав Науменко.

— Сам Роман Сидорович — взірць такої людини. Навіть з нашими артурськими генералами, лютими ворогами один одному, він єдиний з усіма зберігає дружні взаємини.

— Найголовніше — він завоював палкі симпатії Віри Олексіївни, не плазуючи перед нею і зберігаючи почуття власної гідності, — сказав Бутусов.— Я колись служив разом із Стесселем у Ростовському гренадерському полку. Я був прапором, а він поручиком. Він і тоді не дуже відзначався розумом, хоч і був з нього прекрасний стройовик, танцюрист, веселун і мастак випити. Там же в полку служив і батько Віри Олексіївни, капіган Ієвлев. До п'ятдесяти років він ледве вибився в капітани, а зате завів аж шістьох дочок. Однією з них і була Віра Олексіївна.

— Чим же її привабив Стессель?— поцікавився Науменко.

— Не вікувати ж їй у батька на шиї. Дівка з неї була розумна, енергійна. Швидко розкусила свого майбутнього чоловіка і вирішила зробити йому кар'єру. Примусила складати іспит в Академію генерального штабу, але він тричі їздив і тричі провалювався. Тоді з поради Куропаткіна, друга дитинства Стесселя, він перевівся на Далекий Схід. Служити тут було спокійніше, і легше було висунутися. Отак з допомогою жінки Стессель зробив кар'єру. Вона з ним була в Китайському поході, при штабі Ліневича, з її допомогою він дістав хреста і чин генерала.

— А пам'ятаєте, як у 1903 році тут побував Куропаткін проїздом з Японії? Приймали його так пишно й помпезно!— проговорив Рашевський.— Тоді на маневрах Фок брав Артур, а Стессель захищав. Фока визнали переможеним, а Стессель за особливі заслуги дістав генерал-лейтенанта. І тут, звичайна річ, не обійшлося без Віри Олексіївни.

— Добре жити за спиною такої жінки, — всміхнувся Науменко.

— Сам Стессель інколи буває іншої думки. Не раз намагався втекти від неї, та вона міцно тримала його на припоні,— залперчив Бутусов.

— Хоч як це дивно, а безперечно доля Артура залежить від примх нехай не дурної, але все-таки жінки, яка зовсім нічого не розуміє у війсьній справі,— задумано кинув Рашевський.

— Поки її продовольчі запаси не вичерпаються, вона не наполягатиме на негайній капітуляції. Тепер вона гребе великі гроші, продаючи свою живину по скажених цінах,— озвався Бутусов.

— Ми повинні бути готові до всяких випадковостей. Ніхто не знає, про що думає і про що не думає пані Стессель,— іронічно зауважив Рашевський.

— Одна тільки надія на Романа Сидоровича. Він в потрібну хвилину зуміє вплинути на Стесселя і його жінку,— відповів Науменко.

Денщик запросив усіх на другу половину дому до Кондратенка.

Відпочилий генерал привітно поздоровкався з ними і вислухав доповідь Рашевського. Схваливши накреслені заходи по спорудженню мінних галерей і зробивши кілька зауважень, Кондратенко перейшов на артурські теми.

— Сьогодні бачив Анатолія Михайловича. Він присягався мені, що протягом жовтня Куропаткін обов'язково перейде в наступ, і на листопад, найпізніше до початку грудня, Артур буде визволено. Ескадра Рожественського вже вийшла з Лібави, отже, у січні—лютому буде тут. Тоді перевага на морі буде на нашому боці, і на літо наступного року війна закінчиться,— повідомив генерал.

— Значить, треба чекати чергового японського штурму,— резюмував Науменко.

— Це чому?— здивувався Кондратенко.

— По-перше, коли правда, що Куропаткін дійсно наступатиме, то цілком природна річ, що японці докладуть усіх сил, щоб якнайшвидше визволити свою облогову армію, взявши Артур, і, по-друге, подібні звістки виходять із штабу району щоразу, коли одержуються відомості про збільшення облогової армії.

— Мабуть, що ви маєте рацію, Євген Миколайович,— відгукнувся Рашевський.— У перемогу Куропаткіна я не вірю. Після Тюренчена, Вафангоу і Ляояна важко сподіватися на швидкий успіх. На весну, може, й пощастить Маньчжурській армії перейти в наступ, але навряд чи доживе Артур до того часу.

— Ви, Сергій Олександрович, надмірний песиміст! Наступ Куропаткіна зараз же примусить японців відтягти частину своїх сил від Артура, і це унеможливить нові штурми, а без них ми зможемо протягти до весни. У цьому і

полягає взаємодія польової армії і кріпості, — пояснив Кондратенко.

— Дотягнемо до весни, якщо тільки Віра Олексіївна не здрейфить і не капітулює, — жартома зазначив Науменко.

— В Артурі перебільшують вплив мадам Стессель на чоловіка. Далі за розподіл нагород вона не йде, — за протестував генерал.

— Дуже помиляєтесь, Роман Сидорович, нещодавно я дізнався від самого Рейса, що Віра Олексіївна заступилася за вас перед чоловіком, коли ви в липні самовільно поїхали на передові позиції на Зелених горах, — відповів Науменко.

— Усе це плітки, і я їх і слухати не хочу! — розсердився Кондратенко і підвівся.

Офіцери поспішили попрощатися. Звонарьов пішов до Пушкінської школи. Вже зовсім стемніло, промені японських прожекторів ковзали по верхів'ях гір. На вулицях почався звичайний нічний рух до фортів і назад.

Виспавшись за день, Варя з розпущеним волоссям походжала по невеликій вітальні. У кутку, у качалці, з рукоділлям у руках сиділа Марія Петрівна, на дивані примостилася Льоля, за роялем награвала щось Оля.

— Ви мені протуркотили вуха, торочачи про жіночу рівноправність, — кип'ятилася Варя, — чому ж я мушу чекати, поки мені зроблять освідчення, а не можу сама запропонувати одружитися зі мною?

— Це буде нескромно з твого боку, — заперечила Марія Петрівна. — Як ти почуватимеш себе, якщо дістанеш відмову? Скажуть, що ти вішалась на шию і була відкинута?

— І що ж з того? Раз чоловікам не сором дістати відмови, то, значить, і мені нема чого соромитися, — не поступалась Варя.

— Одне слово, ти хочеш освідчитися в коханні Серьожі Звонарьову? — сказала Оля.

— Я йому на шию не вішаюсь, як ти Борейкові.

— Який у тебе вульгарний тон, Варя! Я просто кохаю це велике немовля і не приховую цього від нього. Може, згодом ми й одружимося, а може, розійдемося, — задувано відповіла маленька вчителька.

Стукіт у зовнішні двері перервав розмову. Варя поспішно сховалась в іншу кімнату. Увійшов Борейко із згортком.

— Привіт шановній компанії! Розжився на ослятину і заніс до вас,— поклав він згорток на стіл.

— І зовсім даремно. Вам самому треба харчуватися,— заперечила Марія Петрівна.

— Ми на позиціях зрідка пострілюємо, а ви тут в тилу працюєте не покладаючи рук, вам через це й їсти треба більше,— запевняв поручик.— Чи не був у вас сьогодні Звонарьов?

— Варя, де твій Серьожа?— гукнула Льоля в сусідню кімнату.

— Мій він не більше, як твій,— з'явилась Варя, заплітаючи на ходу косу,— обіцяв увечері зайти з штабу. А ви чому, пане Ведмідь, втекли з батареї?

— Там zostався Жуковський, а мене відпустив у місто.

— Які новини, Борис Дмитрович?— спитала Марія Петрівна.

— Пробачте, я ще не встиг їх вигадати,— спокійно відгукнувся поручик.

— От і Серьожа, про вовка помовка,— схопилася з місця Льоля і пішла відчиняти двері Звонарьову.

Борейко примостився біля Олі коло рояля. Вона розгорнула ноти з романсами і стала награвати однією рукою.

— Заспівайте щось дуетом,— попросила Марія Петрівна.— Після цілого дня тяжкої роботи в госпіталі приємно послухати співи.

Коли прапорщик з усіма привітався і сів на дивані між Варєю і Льолею, Оля взяла кілька акордів і заспівала:

Не спокушай мене, мій друже...

— Не спокушай...— підхопив поручик, і голоси їх красиво сплелися.

Звонарьов уважно слухав. Світло лампи з рояля падало на розчервоніле, радісне Олине обличчя. Куточком ока Оля скося дивилась на свого партнера і всміхалась йому. Борейко не зводив з дівчини захоплених очей. Було видно, що вони співають одне для одного і нічого не помічають навколо себе.

Після першого романса пішов ще один. Всі, крім Варі, голосно аплодували співакам.

— Ну, годі!— нарешті вирішила Оля і, закривши

кришку, підвелася з-за рояля.— Нехай тепер заграє чи заспіває хтось інший, наприклад, Варя.

Сівши за рояль, Варя заграла, наспівуючи півголосом:

Чи то правду сказали,
Що наче моя лебедина пісня скінчилась...

— Нисенітниця ж яка неймовірна!— спинилась вона.— І є ж такі дурні, що їм це подобається! От Кармен — це справа інша,— і дівчина жваво заграла хабанеру. Пальці її одразу набрали швидкості і чіткості, обличчя розгорілося, очі заблискотіли.

Мене не любиш, та люблю я,
То бережися ти мене!

— Слухай, Серьожа, і намотуй собі на вус,— зараз же підкреслив поручик.

— Я й так вже забився на другий форт, рятуючи своє життя...

Варя люто подивилась на прапорщика і раптом заграла Варшавянку.

Марія Петрівна збентежено подивилась на вулицю і щільніше зачинила віконниці.

— Нам час і додому, Серьожа,— підвівся Борейко.

— Зараз подамо чай, а до того часу вас не відпустимо,— устала з місця Оля і вийшла з кімнати. За нею пішла Варя.

Випивши по склянці чаю, офіцери стали одягатися. У цей час застукотіли в двері, і дзвінкий дитячий голос прокричав:

— Тьотя Варя у вас?

— Васю прислали по мене з госпіталю,— здогадалась Варя, відчиняючи двері.

— Дохтур головний Протопопов просять вас прийти. Зараз принесли двох тяжких, а хірургічної сестриці нема,— одним духом випалив захеканий хлопчик.

— Добре вже, піду,— зітхнула дівчина.— Ти їв? Сідай чай пити.

Марія Петрівна взяла хлопчика під своє покровительство, дала йому величезний кусень хліба, намазаний варенням, і налила чаю.

Через п'ять хвилин Варя, Борейко і Звонарьов уже крокували темними вулицями, щохвилини спотикаючись по дорозі. Нарешті офіцери підхопили дівчину під руки і довели її до госпіталю. Вася квапливо виступав за ними.

— Отже, до скорого побачення, — потиснула руки своїм супутникам дівчина. — За вашу сьогоднішню люб'язність пробачаю вам, Ведмедище, численні передо мною гріхи!

Прапорщик прокинувся. Поруч на складаному ліжку хропів неохайний і полохливий Рязанов. Від нього густо тхнуло давно немитим людським тілом і горілчанним перегаром. Біля вікна сопіли Дебогорій-Мокрієвич і молодший офіцер стрілецької роти, дурненький і пошлуватий Карамішев. На столі чадила дуже прикручена керосинова лампа. Було темно і холодно. Знадвору зрідка долітали глухі звуки чи то артилерійської стрілянини, чи то вибухів ручних бомб.

Прапорщик спав одягнений. Він підвівся і підняв гніт у лампі. Його трохи морозило. За дев'ять місяців війни він звик до небезпек і майже не думав про них. Йому пригадалось, як напочатку, ще на Електричному Утьосі, при кожній появі на морі японської ескадри страх закрадався йому в душу, сковуючи рухи і плутаючи думки. Поступово він навчився володіти собою. Сьогодні вперше його опанував незрозумілий, певиразний страх. Звонарьов намагався скинути з себе це гнітюче почуття і не зміг.

«Передчуття? — подумав він, і зараз же його тверезий розум запротестував. — Втомився, подаються нерви», вирішив він, але, діставши з-під подушки папірець, несподівано для себе написав листа Варі.

«Люба Варенька, погано себе почуваю. Щось тисне душу. Думаю — вб'ють мене скоро. Якщо це станеться — не горюйте. Ви в Артурі найближча мені людина, отже я до вас і звертаюся у хвилину душевної кволості. Не плачте, коли це взагалі дозволяється амазонкам і валькіріям. Ваш С. Мабуть, можна обмежитися і однією першою літерою. Як ви думаєте, пані Брунегільда?»

Заклеївши листа в конверт і написавши адресу, прапорщик сунув його в папку, де переховувались його розрахунки і рисунки, і задумався. На столі лежали незакінчені проекти мінних галерей. Треба було працювати.

За час перебування на форті зовнішній світ Звонарьова дуже повужчав, обмежуючись підземними роботами і навколишніми подіями. Форт став йому здаватися окремим від усього світу островом, оточеним ворожою стихією — японцями. Усі інтереси, розмови, думки, вчинки вичерпу-

валися тим, що роблять або збираються робити японці і як цьому протидіяти. Артур, Електричний Утьос, навіть Залітерна стали чимсь далеким і невідчутним. Борейка, Варю, учительок прапорщик згадував як людей, що були за тисячу верст від форту № 2. Їх турботи, хвилювання перестали його цікавити, бо вони не були пов'язані з тим, що діялося тут, на оточеному з трьох боків і дуже пошкодженому передовому укріпленні обложеної кріпості.

Прапорщик старанно накреслював олівцем наявні мінні галереї і намічуваний дальший їх розвиток. Від цієї роботи його відірвав хрипкий голос Дебогорія-Мокрієвича. Він питався, котра година.

— П'ята година двадцять хвилин ранку,— відповів Звонарьов, глянувши на годинника.— Зараз японці будуть змінитися, треба піти послухати, що в них діється.

— Не завадило б,— озвався саперний поручик і, повернувшись на другий бік, знову захропів.

Звонарьов відклав схеми, потягнувся, згорнув свої папери і вийшов з каземату. Одразу ж його охопила нічна вологість, і він поспішив увійти в казарму. Тільки-но він відчинив двері, йому в ніс вдарило важке повітря. Давалася ознаки цілковита відсутність вентиляції. Понад сотню людей спало на двоярусних нарах. Днювальні сиділи на табуретках або походжали проходом. Побачивши Звонарьова, черговий по роті підскочив з рапортом.

— Де сплять мої артилеристи? — спитав Звонарьов чергового.

— Усі вже вийшли на роботу і з ними двоє теслярів.

Проминувши казарму, прапорщик пішов у потерну. Замість східців тепер до неї вів пологий спуск. Тут йому зустрілося кілька солдатів. З їх замазаних землею шинелей Звонарьов здогадався, що вони з мінної галереї.

— Зміна вже була? — спитав він.

— Так точно. У лівій галереї заступили артилеристи.

— Вночі все було спокійно?

— Япощка також десь землю довбає, а де — не розбереш,— відповіли солдати.

З контрескарпної галереї прапорщик зайшов у капонір. Тут двоє теслярів збивали кріпильні рами, біля задньої стіни височіла гора вийнятої землі і каміння. Нахилившись, Звонарьов зазирнув у прокопаний тунель. З глибини лунав стукіт лопат і ломів, приглушені людські голоси. Робота йшла повним ходом.

— Блохін! — гукнув прапорщик.

— Він у лівій галереї, — доповів один з теслярів.

Прапорщик пішов до наступної галереї. У гарматних капонірах, просто на долівці, на соломі спали стрільці. Біля бійниць, покурюючи цигарки, стояли вартові, дивлячись, що діється в рові. Біля лівої галереї було розкладене невелике вогнище, дим від якого йшов у бійницю. Тут же сидів Юркін і підігрівав у казанку чай. Привітавшись з ним, прапорщик спитав, де Блохін.

— Копається в галереї разом з Лебьодкіним. Проїшли вже з піваршина після зміни. Грунт тут м'який, копати легко.

— Скільки чоловік зараз всередині?

— Троє: Блохін з помічником і один віднощик.

За хвилину в галереї з'явився стрілець. Мішок по дорозі прoderся, і солдат рукою затискував діру, шалено при цьому лаючись. Побачивши Звонарьова, він сконфужено замовк і поніс землю до бійниці.

Наказавши солдатам зачекати його повернення, Звонарьов, зігнувшись, пірнув у галерею.

Навколо була непроглядна темрява. Доводилося просуватися плазом, бо висота галереї була всього тільки чотири з половиною фути, і все-таки прапорщик раз у раз стукався головою об кріплення. Пухнаста сибірська папаха трохи оберігала голову від ударів. Шаблю і шпори він зняв, у кишені лежав електричний ліхтар.

Вдалині ледве миготів вогник олійного ліхтаря, то з'являючись на мить, то зникаючи. Земля попадала за комір, липла до ніг. Подолавши половину відстані, Звонарьов гукнув Блохіна.

— Гей, хто там пре? — відгукнувся Блохін. — Здається, Сергій Володимирович?

Звонарьов присів навпочіпки і став обдивлятися кріплення. Рами стояли одна від одної на піваршина і більше. Далі їх і зовсім не було, хоч грунт був не з твердих.

— Скільки всього пройшли? — спитав прапорщик.

— Чотири з половиною сажня. За сьогодні, може, й до шести сажнів доберемось, — відповів Блохін.

— Чому не кріпите?

— Немає готових рам, а чекати неохота. Як наготують, одразу всі й поставимо на місце. Япощка десь сильно б'є. Я от не збагну — чи згори чи збоку. От послушайте, вашбродь, — і солдат затихнув.

Прапорщик вловив легкий, ледве чутний стукіт у землі. Розлягався він спереду, але чи вище чи нижче від галереї — розібрати не можна було.

Звонарьов добрався до кінця галереї. Блохін і Лебьодкін напівлежали біля стіни. Тут же валялись лопати, кирки і кілька рядняних мішків.

Лебьодкін узяв у руки грудочку землі і розтер між пальцями.

— Зовсім пісна глина, майже пісок, отак і сиплеться, — сказав він.

— Через це і треба обов'язково кріпити стелю, інакше може статись обвал, — сказав прапорщик. — Іди-но, Лебьодкін, в капонір і поквап теслярів, а я побуду тут, послухаю, що діється у японців.

Лишившись удвох, Звонарьов і Блохін стали вслухатися в навкружну тишу. Приплив повітря був недостатній, а тому дихати було важко, лампа горіла тьмяно і отруювала повітря своїм чадом. Коли раптом праворуч зачувся досить сильний удар, і із стелі посипалась земля.

— Б'є з гармат або кидає бомбочки, — пояснив Блохін.

— Скільки, як ти думаєш, до поверхні землі? — спитав Звонарьов.

— Та хто його знає, треба вважати, не менш як півтора сажня. Ми ішли з ухилом чверть на аршин довжини.

— Значить, заглибились майже на сажинь проти долівки капоніра і тепер у двох, двох з половиною сажнях під землею, — підрахував Звонарьов.

Кілька нових ударів спричинили значне осипання. Велика грудка землі впала у лампочку. Світло загасло. Усе занурилось у непроглядну темряву. З лайкою Блохін поліз у кишеню по сірники. Прапорщикові стало моторошно.

— Ходім-но від гріха туди, де є кріплення, — промовив він і, повернувшись, помацки поліз на чотирьох. У ту ж мить над головою сильно грохнуло, зверху обрушилася земля. Звонарьов закричав, намагаючись визволитися, але під страшним тягарем розплатався на дні галереї.

Скільки часу минуло з моменту обвалу — він не уявляв. Навколо, як і раніш, було темно, згори тиснув тягар, але біля рота утворився порожній простір, куди звідкись проходило повітря. Насилу йому вдалося повернути правою рукою. Поступово визволивши її і піднявши вгору, він відчув над собою порожняву. Потім пощастило визволити і

ліву руку. Ледве підвівшись, Звонарьов голосно покликав Блохіна і здивувався кволості свого голосу.

Несподівано він побачив над головою невеличку світлу пляму і зрозумів, що в галерею влучив снаряд, обрушивши її. Світла ж пляма над головою — дно воронки від снаряда. Прапорщик обома руками став розгрібати пухку, трохи вологу землю.

— Блохін, Блохін!..—кілька разів гукнув він. Відповіді не було. За кілька хвилини Звонарьов уже підвівся на весь зріст, і голова його опинилась якраз на рівні воронки. Поруч було видно повалені кілки дротяного загородження, темною ниткою чорнів дріт на сірому фоні пізнього осіннього світанку. Десь високо з різким шипінням пролетів снаряд і лунко розірвався.

«А що коли японці помітять воронку і схочуть зайняти її? — промайнула думка.— Тоді вони одразу ж побачать отвір і, звичайно, кинуть у нього бомбочку, або наші влучать сюди ручною гранатою»,— і Звонарьов поспішно спустився вниз.

— Блохін! — на всю силу закричав він.— Відгукнись!

Він прислухався, і йому здалось, що з-під землі долетів кволій стогін. Прапорщик став швидко розгрібати руками землю прямо перед собою. Незабаром його рука наткнулась на щось тверде.

«Чобіт!» промайнув здогад. По тому, як лежала нога, прапорщик приблизно визначив, де мала бути голова солдата, і взявся копати ще швидше. За хвилину він уже побачив солдатський кашкет. Ним було прикрите обличчя Блохіна. Мертвенно бліде з закоченими зіницями очей воно виглядало зовсім неживим.

— Блохін! — нахилившись до обличчя, крикнув Звонарьов. Але той лишався нерухомим. Даремно прапорщик термосив його, дув на обличчя. З відчаю він наважився на останній спосіб — обережно запустив сірника в ніс Блохіну і легенько полоскотав. Ніс здригнувся, обличчя зморщилось і, нарешті, солдат сильно чхнув.

— Живий! — радісно вигукнув прапорщик.— Що в тебе болить?

Солдат тихо простогнав, заплющив очі і ледь чутно відповів:

— Випити б... горілочки.

— Потерпи трохи, зараз нас відкопають. Я підніму тобі

голову вище,— і Звонарьов нагрів землю до узголів'я Блохіна.

Пораючися з ним, він зовсім забув про все інше і несподівано виразно почув ззаду стукіт лопат і голоси. Допомога була близька.

— Вашбродь, Блохін, відгукніться! — долетіло до нього крізь земляний шар.

— Ми живі, швидше копайте! — на всю силу закричав прапорщик і похливно озирнувся на дірку вгорі.

— Зачекайте трохи, Сергій Володимирович, за півгодини доберемося до вас! — прапорщик впізнав голос Лебодкіна. Застукотіли лопати.

Незабаром Блохін зовсім оправився.

— Нам би почати копати їм пазустріч,— порадив він все ще кволим голосом.

— Добре вже, лежи. Я сам один буду робити. Аби не сталось нового обвалу,— відгукнувся прапорщик і почав обома руками розгрібати землю назустріч своїм рятівникам.

Хвилини через сорок напруженої роботи з'явилося світло лампочки, а ще через чверть години Звонарьов був уже в капонірі. За ним винесли на руках Блохіна. Дебогорій-Мокрієвич стояв біля входу в галерею і вітав появу прапорщика глузливиими словами:

— От лихо, коли артилеристи беруться не за свою справу! Моя вам дружня порада — сьогодні ж повернутися до себе на батарею.

— Дякую, я ваших порад не потребую і прошу їх лишити при собі,— гостро відповів Звонарьов і відійшов до Блохіна, біля якого клопоталися солдати.

— Ковтнути б горілочку,— тихенько попросив солдат,— миттю очуняю.

— Не горілки тобі треба, падлюці, а різок! Як це ти, сволота, насмілився копати далі без кріплення? — напався на нього, підійшовши, саперний поручик.

— Це зроблено з мого особистого розпорядження для прискорення робіт,— вступився Звонарьов.— Я відповідаю за будівництво мінної галереї, а тому прошу не втручатися не в свою справу. Вашу присутність тут я вважаю зовсім зайвою.

— Ваша поведінка хоч і пояснюється пережитим страхом, але все ж недозволенна на військовій службі, про що

я подам рапорт по команді,— і ображений Мокрієвич пішов собі.

— Прямо зануда, а не людина! — сказав Лебьодкін.— Тільки вас засипало, ми з Юркіним кинулися вибирати землю і послали сказати комендантові. Вони прислали сюди поручика. Він і став нам різні слова казати, що можна і чого не можна... Я говорю: люди, мовляв, там задихнутися можуть, поки ми збиратимемось. А він — раз мене в пику...

Звонарьов вирішив піти в офіцерське приміщення помитися і за одним заходом взяти горілку для Блохіна. Там Рязанов і Карамішев грали в гусарський вінт удвох. Його поява не збудила в них ні здивування, ні радості, так ніби нічого особливого не сталося.

— Ваші речі я вже послав у штаб фронту, думав, що вам амінь прийшов,— неквапливо сказав капітан.

— Чому ж ви так поспішили? Тепер мені навіть помитися нема чим.

— Візьміть моє мило і рушник. От і списочок речей із штабу.

Звонарьов прочитав його.

— А де ж мій бінокль і фляга? — здивувався він.

— Замість них до речей додано п'ять карбованців грішми. Бінокль придбав за чотири з половиною поручик Карамішев, а фляга лежить у мене під подушкою.

— Але ж це справжнісінький грабунок! Бінокль коштує мінімум двадцять п'ять карбованців, а фляга-термос— три,— обурився прапорщик.

— Продаж відбувся з публічного торгу при всіх наявних офіцерах форту, отже закону додержано.

Звонарьов не став слухати дальших міркувань капітана, а просто взяв свою флягу з його ліжка і зняв із стіни бінокль.

— Прошу чужих речей без дозволу не брати! — скинувся Карамішев.— І, крім того, навіщо вам потрібен бінокль у підземній галереї?..

— Щоб його тут не вкрали,— і прапорщик пішов назад у капонір.

Там Мокрієвич з епічним спокоєм бив Лебьодкіна і Блохіна, що стояли перед ними. Поручик повільно тикав кулаком в зуби то одному, то другому і неголосно при цьому приговорював:

— Знатимете аж до самої смерті, як виконувати мої накази! Накажу вмерти — і вмерете, а не вмерете — пристрелю, мов паршивих собак!

У Лебьодкіна вже запливло ліве око, у Блохіна в кров були розбиті губи, але обидва солдати стояли струнко, не насмілюючись захищатися.

— Зараз же припиніть це неподобство, — кинувся вперед прапорщик, — і йдіть звідси, або я за себе не ручусь.

І він схопив гвинтівку, що стояла біля стіни.

— Блохін, Лебьодкін, Юркін, у рушниці!

Саперний поручик намагався був щось сказати, але Звонарьов вибухнув на його адресу такими дикими вигуками, що Мокрієвич поспішив зникнути.

— Не варт, вашбродь, так через нас турбуватися, — умовляв Звонарьова Блохін. — Солдатська пика, на думку начальства, на те й існує, щоб по ній бити, — втирав він кров з розбитого обличчя.

— Ішли б ви, Сергій Володимирович, відпочити, — запропонував і собі Лебьодкін. — Мабуть, і вам сьогодні не солодко довелось, як земля обрушилась.

— Зараз не до цього. Треба негайно забити всю обрушену галерею, щоб японці нею не змогли пройти сюди, — розпорядився Звонарьов.

Покликали саперних солдатів і стрільців, призначених на допомогу артилеристам. Прапорщик пояснив їм свій намір.

— Без поручика ніяк не можемо робити цього, — вперлись сапери, — вони нас із світу зженуть, хоч ми теж дуємо, що на ваше буде краще.

— Гаразд, ідіть у галерею, а я тут орудуватиму із своїми артилеристами.

— Ми вам допоможемо, вашбродь, — несподівано відгукнулось кілька стрільців, що слухали розмову прапорщика з саперами. — Поручик нам не укажчик, ми під ним не ходимо.

Через п'ять хвилин робота закипіла. Наповненими землею мішками закладали обвалену частину галереї. За одним заходом наглухо забили і дно воронки.

За цією роботою непомітно минув день. Стемніло, і довелось запалювати свічки. Незабаром солдатам принесли вечерю. Стрільці і сапери розташувалися групами навколо котелків. Артилеристи теж сунулися були із своїми казанками, але дістали рішучу відмову.

— Комендант наказав для них нічого не давати. Нехай, каже, забираються з форту, поки не пізно, із своїм прапорщиком,— повідомив Юркін, повернувшись ні з чим.

Блохін викрутасисто вилаявся і запитально подивився на Звонарьова.

— Я зараз піду сам і з'ясую це питання. В крайньому разі повернемось на Залітерну. Там нас, напевно, нагодують.

Рязанов здивовано вступився в Звонарьова, коли той звернувся з проханням нагодувати солдатів.

— Ви ще тут? Раджу вам якнайшвидше зникнути з форту. У мене лежить рапорт поручика Дебогорія-Мокрієвича, де він обвинувачує вас у відвертій непокорі і грубому порушенні військової дисципліни. Я мушу вас негайно заарештувати і послати у штаб району.

— Зараз іде мова не про мене, а про солдатів. Прошу їх нагодувати!

— Ваших розбійників я негайно ж накажу вигнати втришия. Вони вносять дезорганізацію у середовище стрільців і саперів!

Не знати, чим би закінчилась ця розмова, якби не прийшов у каземат Рашевський.

— Радий вас бачити здоровим, Сергій Володимирович,— міцно потиснув він руку прапорщикові.— Розкажіть докладно, що з вами скоїлось. Признаюсь, не чекав бачити вас живим, коли мені в штабі показали донесення капітана Рязанова і прислані ним ваші речі. Лист ваш до мадемуазель Белої відправлено.

«Бідна Варя тільки марно турбуватиметься!», подумав прапорщик, бо він зовсім забув про нічне послання.

Він докладно розповів Рашевському усі перипетії минулого дня, аж до вигнання його з форту. Підполковник слухав мовчки, смикаючи свою борідку і роблячи замітки у польовій книжці.

— Скільки у вас було грошей, Сергій Володимирович? — несподівано спитав він.

— Сто двадцять чотири карбованці з копійками.

— У штаб приставлено всього двадцять чотири карбованці.

— Вкрали по дорозі, паскуди! — почервонівши, вигукнув Рязанов.

— Раджу вам, капітане, ці гроші пошукати,— повернувся до нього Рашевський. Потім він прочитав рапорт

Мокрієвича і спокійно сказав: — Усе це, звичайно, суцільна дурниця. Поручика я переведу на форт номер три, куди він зараз же і вирушить. Усі роботи тут я доручаю прапорщикові Звонарьову. Артилеристів треба негайно нагодувати, капітане. Ходімо в капонір,— і Рашевський підвівся із стільця.

— Скажіть одверто вашу думку про порядки на цьому форту,— спитав він по дорозі Звонарьова.

— Та тут ніякого порядку нема! Офіцери сидять у своєму бліндажі, а солдати обороняють форт на свій розсуд. Найвірніше, головним командиром і покровителем форту перебуває споконвічний заступник землі руської— Микола-угодник,— посміхнувся прапорщик.

— Доведеться змінити командира. Рязанова пошлемо в інше місце, Карамішеву доручимо провести вилазку і визначити напрям японських галерей.

— Краще я візьму це на себе. Він навряд чи зуміє, або, правильніш, навряд чи схоче виконати як слід.

— Примусимо. Не дістане потрібних відомостей— пошлемо в розвідку ще раз, аж поки не добуде того, що нам потрібно.

Оглянувши роботу на місці, Рашевський схвалив усі заходи прапорщика і подякував артилеристам за службу.

— Добре ж тобі фізіономію пом'яло під час обвалу,— сказав підполковник, глянувши на Блохіна.

— Це його так розписав Мокрієвич,— відповів Звонарьов.

— І тебе також? — спитав Лебьодкіна Рашевський.

— Так точно, ваше високоблагородіє.

— Важка рука в поручика. Мабуть, ще не дуже зголоднів,— зауважив підполковник.— Про це теж я доповім Кондратенку. Він органічно не переносить «дантистів». Чи не дати вам і вашим солдатам один-два дні передишки, а то ви тут уже мало не тиждень без відпочинку?

— Не відмовимось.

— Тоді я завтра пришлю вам на зміну саперів, але цю ніч вам доведеться ще побути тут.

Звонарьов подякував за увагу.

На зворотній дорозі з капоніра у погано освітленій потрні вони несподівано зустрілися з Варєю.

— Та не біжіть стрімголов, вам же кажуть, що він живий і здоровий,— чувся з темряви голос Борейка, який ледве поспівав за дівчиною.

Але Варя, ризкуючи розбити лоба, прожогом летіла вперед, аж поки наштотхнула на офіцерів. Не розібравши в темряві, хто перед нею, вона схопила за руку Рашевського і тремтячим від сліз і хвилювання голосом вигукнула:

— Ви живі, цілі, Серьоженька?.. Якби ви знали, що я пережила сьогодні! Тільки-но дістала вашого листа, кинулась у штаб, просилась на фронт — не пускають, пішла на Залітерну до Ведмеда. Тут і він також заворушився і приволік мене просто сюди! — швидко говорила дівчина, вдивляючись в обличчя Рашевського.

— Хоч я і Серьоженька, але не той, що вам потрібен, — тихенько визволив свою руку підполковник.

— Ах, пробачте, я зовсім втратила голову від хвилювання! Я думала, вважала... не побачу, — і Варя несподівано голосно схлипнула, вчепившись цього разу вже за Звонарьова.

— Заспокойтесь, любя Варя, все ж обійшлося добре, — тихенько гладив припалу до його грудей дівчину прапорщик.

Рашевський та Борејко з делікатності пішли вперед.

— Ви мусите негайно, сьогодні ж, зараз же піти з цього проклятушого форту, інакше я зовсім збожеволію! Чуєте, Сергій Володимирович?

— Мені дозволяють завтра вийти звідси на один день.

— Ні, ви не повинні, не смієте повертатися сюди, я цього не хочу, ви повинні пожаліти мене. Я піду до Кондратенка і попрошу за вас, відмовить — кинуся перед ним навколішки і не підведусь, аж поки він вас відпустить звідси, — швидко бурмотіла Варя.

— Краще вам не втручатися в цю справу. Тільки-но мінну галерею закінчимо, мене відпустять на Залітерну.

— І знову пошлють в яке-небудь пекло...

— Весь Артур тепер у такому ж стані. Більше спокою, Варюша. Завтра я буду на Залітерній, приходьте і ви туди. Поговоримо про все, — умовляв Звонарьов дівчину. — Ну, будьте молодцем. Нас, мабуть, уже чекають.

Проминувши казарми, вони пройшли в офіцерський каземат. Тут вони застали Борејка, Рашевського і Рязанова. Капітан був збентежений і схвилюваний.

— Прапорщик мене неправильно зрозумів, тут явне непорозуміння, насмілююсь вас у цьому запевнити, — бурмотів він. — Ось і ваші сто карбованців знайшлися, вони

випадково завалились у шухляду столу,— сказав Рязанов, подаючи гроші.— Тепер, здається, все на місці?

Звонарьов сухо подякував йому.

— Тут уже все уладнано, отже можна вирушати й додому,— став збиратися у зворотну дорогу Рашевський.

— І ми з вами,— приєднався Борейко.

— Сергій Олександрович, а тут не можна влаштувати перев'язний пункт, такий от, як у Авророва? — спитала Варя.

— Чому не можна — можна, але хто за це візьметься? — Я...

— Тоді не можна,— рішуче відповів Рашевський.

— Це чому?— спалахнула Варя.— Я, тобто ми з Сергієм Володимировичем, устаткували пункт номер два біля Залітерної, і нас навіть Кондратенко похвалив.

— Не можна тому, що ви при кожному розриві снаряда чи бомби будете кидати пораниених і бігти розшукувати Сергія Володимировича,— відповів Рашевський.— Він також буде непокоїтися за вас.

— Він про мене і не думає! Якби це було так — він не погодився б піти сюди на мінну роботу.

— А записку забули?— спитав Звонарьов.

— Один раз в рахунок не йде...

Звонарьов і Рязанов вирядили гостей за міст і повернулись у каземат. Мокрієвича вже не було. Карамішеву було дано завдання організувати вилазку, і він, користуючися темрявою, намагався знайти найзручнішу дорогу для виходу з форту.

— Сподіваюсь, ви на мене не в претензії, Сергій Володимирович, за ті невеличкі неприємності, що сьогодні мали місце,— промовив Рязанов, почувавши надзвичайну прихильність до прапорщика після розмови з Рашевським.

Звонарьов мугикнув щось не дуже зрозуміле і попрощався. Він вирішив ночувати сьогодні не в офіцерському казематі, а в капонірі, біля місця робіт. Там він застав своїх солдатів за вечерею. У бачку плавало кілька бобів і розварена картопля.

— Від такого харчу аж ніякої сили не може бути в людини. Бурда та на додаток китайська чумиза,— буркотів Блохін.— Швидше б потрапити до себе на Залітерну!

— Нічого дивного, коли солдати хворіють від такої їжі,— промовив прапорщик.

— Ми для себе займемо цей каземат. Хай він буде

нашим, артилерійським,— вирішив після вечері Блохін.— Ану, піхтуро, шквар звідси і забирай з собою усі свої воші,— звернувся він до з'юрмлених навколо стрільців.

— У тебе, чи що, їх нема? — образився один з них.

— Є, як не бути, та іншого фасону — артилеристського зразка 1877 року.

— То що ж, вони не кусають, чи що?

— Нас не чіпають, а піхотинських загризають аж до смерті,— зубоскалив Блохін.

Стомлені за день Звонарьов і Блохін задрімали на обережку гаоляну, кинутому на долівку. Прапорщик згадав Варю, її сьогоднішнє непідробне хвилювання і гостро відчув, як міцно вона вже увійшла в його життя, оця славна, така прив'язана до нього дівчина.

«Швидше б закінчилась війна, тоді можна буде і спробувати щастя в сімейному житті», зітхаючи подумав Звонарьов, поринаючи у глибокий сон. Близько полуночі прапорщик прокинувся від холоду і пішов подивитися, що діється на місці робіт. Двоє саперів і двоє стрільців під проводом Лебьодкіна старанно копали колодязь, заглиблюючи галерею, і в мішках вносили землю. У забитому кінці тунелю ледве чути було стукіт японців, які також вели підкоп.

«Треба якнайшвидше з'ясувати напрям і характер їх робіт», подумав Звонарьов, входячи в капонір. Він поділився своїми міркуваннями з солдатами.

— Ходімо, Сергій Володимирович, самі на розвідку,— запропонував Блохін, також прокинувшись.— Зараз ніч, темно, постараємось пробратись до япошки в гості. Може, і дізнаємось чого.

Лишивши Лебьодкіна за старшого, прапорщик з Блохіним пішов до Рязанова. Капітан сидів за столом і пив горілку. Перед ним стояв схвильований Карамішев у замазаній землею шинелі.

— Як собі хочете, Василь Петрович, а я більше туди не піду. Японці завели маленьких собак, дуже чутливих, і ті одразу ж починають гавкати, ледве зачують найдрібніший шерхіт, і цим попереджають про наше наближення.

Звонарьов повідомив про своє бажання особисто зробити розвідку японських робіт.

— Вітаю ваш намір. Якщо ви керуєте мінними роботами, вам і книги в руки. Чи не бажаєте випити «російський флаг»?

Звонарьов відмовився, зате Карамішев з явною насолодою налив у склянку спочатку горілки, потім синього переперменту і зверху червоного абрикотину. Рідини, не змішуючись одна з одною, склали основні кольори російського прапора, звідки і пішла назва напою. Випивши одним ковтком склянку, поручик одразу побагровів.

— Може, ви тепер рискнете повторити вилазку разом з прапорщиком? — спитав Рязанов, усміхаючись у вуса.

— Ні, сьогодні я вже досить награвся у жмурки із смертю. Відкладемо до завтра. Я трохи приляжу, — і за мить поручик хропів на весь каземат.

Рязанов мовчки пив горілку.

— Пройдімось по форту, — запропонував він Звонарьову.

Вони зійшли з офіцерського каземату у розташований внизу порожній пороховий погріб, а потім потрапили в нижній поверх горжевої казарми. Прикритий верхнім поверхом, землею і прошарком каміння, він був найбільш захищеним місцем у форті.

Тільки-но вони відчинили двері, як їм у ніс вдарило міцним запахом йодоформу, карболки і ще якихось ліків. До цього долучався звичайний солдатський запах — поту і немитого тіла. Перше, що вони побачили, увійшовши всередину, — на нарах лежало кілька трупів.

— Прибрати, поки не засмерділи, — наказав Рязанов.

Поруч убитих лежало чоловік із десять поранених. Санітари поїли їх водою, підбинтовували рани і по змозі намагалися підбадьорити своїх пацієнтів. У повітрі плавали хмари густого махоркового диму, подразнюючи очі і горло. Керосинові лампочки тьмяно світили.

— Відчинити двері, провітрити! Накурили так, аж дихати не можна, — розпорядився Рязанов.

Звонарьов звернув увагу на те, що багато хто із солдатів був напівроздягнений.

— Як же вони вискочать за тривоною? — спитав він.

— Тут міститься резервна піврота. Її викликають не одразу, отже у солдатів буде час одягнутись, — пояснив капітан.

Наприкінці казарми було влаштовано склад бомбочок. Кілька сотень їх лежало безпосередньо під нарами, на яких лежали солдати. Тут-таки стояли цинкові ящики з рушничними патронами.

— Чому все це тут, а не в пороховому погребі?— здивувався Звонарьов.

— Красно дякую! Погріб міститься поруч нашого каземату. Досить одному снарядові влучити в нього, і ми полетимо в повітря, а тут і більш приховано, і при вибусі зазнає шкоди солдатня, а не ми,— спокійно відповів капітан.

Обійшовши нижній поверх, вони сходами вийшли на другий. Тут картина була трохи інша. Солдати сиділи або лежали на нарах з гвинтівками, майже ніхто не спав. У першу ж хвилину вся рота могла вийти із зброєю в руках. Біля входу стояли приготовані до дії кулемети з вдітими стрічками. Поруч дримали кулеметники. При появі офіцерів солдати підхопились і виструнчилися. Рязанов неквапливо пройшов вздовж нар, оглядаючи стрільців.

Кілька глухих вибухів у напрямі внутрішнього дворика форту відвернули увагу капітана.

— Япошка сьогодні дуже хвилюється аж із самого вечора, як би не поліз на штурм,— затурбувався Рязанов.

— Він, ваше високоблагородіє, чує, як ми копаємось під землею, і боїться, що його можуть підірвати. Від страху і бомбочки кидає,— втрутився Блохін.

— Я повернусь до себе в каземат,— промовив капітан,— вас же попрошу постежити з брустверів, що діється у ворога.

Звонарьов послухався. Надворі було дуже темно. Низько нависали важкі хмари, йшов нудний осінній дощ, крізь який насилу пробивались промені прожекторів.

Коли очі звикли до темряви, прапорщик відрізняв постаті вартових, припалих до бійниць. Незважаючи на темряву, рушнична перестрілка не вщухала ні на хвилину.

— Бережись!— гукнув Блохін і штовхнув Звонарьова за прикриття. Майже зараз же виблиснув яскравий вогонь і грохнув вибух ручної гранати.

Піднявшись потім на бруствер, Звонарьов і Блохін стали вдивлятися в навколишню темряву. За пеленою дощу японські окопи ледве виступали майже непомітною смужкою. На ній то тут, то там спалахували на мить вогники рушничних пострілів.

— От би зараз піти в розвідку,— промовив Блохін.

— Зав'язнеш у болоті і заплутаєшся в темряві,— заперечив Звонарьов.

— Ні! У таку погоду тільки й повзати до япошки в

гості. Давайте підемо зараз на прикритий хід,— запропонував він.— Звідти до косорилого руку простягти: може, якщо й не побачимо, то почуємо.

Звонарьов зам'явся. Прикритий хід — це була вузенька, в аршин завширшки, стежка по зовнішньому краю рову вздовж покрівлі контрескарпної галереї. Навіть удень там легко було оступитися і впасти з трисажневої височини в рів. Тепер же рухатися там було в багато разів небезпечніше. З темрявою тут ставились вартові. Повагавшись трохи, прапорщик все-таки погодився. Вони обережно проминули дворик і зайшли до Рязанова повідомити про свої спостереження і плани.

— Бажаю успіху, хоч і переконаний у протилежному,— вирядив їх капітан.

Добиратися до прикритого ходу довелось навпомацки, рачки. Їх гукнув переляканий голос вартового:

— Хто йде?

Дізнавшись, хто йде і навіщо, він висловив бажання провести їх аж до самого капоніра.

Помітивши рух, японці відкрили рушничний вогонь і стали кидати бомбочки. Одна впала просто до ніг Звонарьова. У темряві ледве помітною крапкою тлів бікфордів шнур. Прапорщик остовпів від жаху. Ще мить, і фунтовий заряд піроксиліну вибухне у нього в ногах, уб'є або покалічить на все життя. Звонарьов, мов зачарований, дивився на тліючий вогник, не ворущаючись з місця.

— Іди далі,— спокійно промовив стрілець, штовхаючи бомбочку в рів, де вона зараз же вибухнула.

Тут тільки прапорщик цілком усвідомив, якої небезпеки він щойно уникнув.

— Спасибі тобі, брат!— схопив він солдата за руку.

— Ет, чого там, вашбродь! Дурниця. За ніч скільки їх таких поперекидаєш в рів,— неквапливо розповідав стрілець.

Добравшись до покрівлі капоніра, Звонарьов хотів був висунутися і подивитись уперед, але в цей час промінь японського прожектора зупинився проти цього місця. Знову довелось нескінченно довго чекати, аж поки він зсунеться вбік. Прапорщик став тремтіти від холоду.

— Ходім назад,— запропонував він Блохину.

— Зачекаємо ще трохи, Сергій Володимирович. Полічу до ста: як прожектор не піде — поповземо додому.

Не встигнув він долічити і до п'ятдесятьох, як промінь загас, і знову стало зовсім темно. Блохін миттю здерся на бруствер і поповз уперед. Звонарьов і двоє вартових лишилися чекати на місці. До японців тут було всього кроків із тридцять. У гиші виразно чулась їх гортанна мова, стукіт лопат, дзвякання заліза і тонка, писклява гавкотня маленьких сторожових собак.

— Ох, і вредні ж вони! За сто кроків російську людину чують, а на своїх не брешуть,— пошепки повідомив один із стрільців.

Прислухаючись до розмови, Звонарьов уважно вдивлявся туди, де зник Блохін.

— Ану, тихше, послухаємо, що попереду діється,— зупинив він солдатів.

— Ви, вашбродь, не дуже висувайтесь, може й помітяти,— застерігали стрільці.

Коли раптом спереду японців дзвінко загавкав собака.

— Зачуло, стерво,— буркнули в один голос солдати.— Буде тепер баня.

Після півхвилинного мовчання посипались рушничні постріли, полетіли бомбочки. Прапорщик і стрільці припали аж до самого бруствера.

— Пропав, чорт конопатий,— промовив один із стрільців, маючи на увазі Блохіна.

Перечекавши хвилину, Звонарьов все-таки рискнув на мить висунутися з-за бруствера і мало не вдарився обличчям об чоботи Блохіна, бо той уже повз назад. Солдаг навдивовижу легко і нечутно спустився на прикритий хід.

— Нічого не бачив, а де працюють — чув: трохи правіш від нашого.

Минуло не менш як чверть години, поки японці нарешті заспокоїлись. За цей час кілька бомбочок знову впало зовсім поряд прапорщика, але він уже спокійно скидав їх у рив, де вони й вибухали.

— Треба вигадати таку бомбочку, щоб вона розривалась від удару,— сказав Блохін.— Пішли назад, Сергій Володимирович,— і артилеристи тихенько посунули вздовж бруствера.

Рязанов міцно спав, поклавши голову на стіл. Поряд з ним стояла недопита склянка горілки.

— Дозвольте, вашбродь?— промовив Блохін і, не чекаючи відповіді, перекинув горілку собі в рот.— Одразу на серці повеселішало, — всміхнувся він.

Карамішев хропів на ліжку. Прапорщик не схотів будити офіцерів і разом з Блохіним пішов у капонір.

Проходячи казармами, Звонарьов звернув увагу на те, що сьогодні тут майже ніхто не спав. Посередині на нарах сидів бородатий і вже не молодий солдат і розповідав казку. Стрільці,— хто лежачи, хто сидячи — розташувались навколо і, димлячи цигарками, уважно слухали.

— Чому не спите?— звернувся офіцер до солдатів, які при його появі підхопилися з місць.

— Та чогось япошка дуже розігрався нині. Весь час бомбочки кидає. Як би не поліз на нас,— пояснив один з унтерів.

— Ну, ходімо, Блохін,— поквапив Звонарьов.

— Піхтура народ нудний,— ніяких тобі веселощів нема у них в голові. От інша справа у нас: Белоногов заспіває — душа радіє, Заяц зобразить — живіт від реготу лусне, поручик крикне — так усього аж до печінок пробере! — розводився Блохін, ідучи за офіцером.

У контрескарпній галереї солдати теж не спали біля вогнищ, розкладених просто на бетонній підлозі. Дим клубами плив по стелі.

— Дивна річ! Сьогодні всі офіцери сплять, а солдати очей не заплющують,— сказав прапорщик.

— Держать форт, щоб ненароком його косорилий не захопив.

— За це повинні насамперед турбуватися командири, а потім уже солдати.

— Солдат сам про все подумає,— йому начальство зовсім навіть без потреби. Сказано — держи форт, вони й держать його всією громадою.

Роботи в мінних галереях провадилися на повний хід. Лебьодкін розпоряджався всім — і стрільцями і саперами. Юркін допомагав йому, пояснюючи, що і як треба робити. Солдати безвідмовно слухались їх, визнавши авторитет артилеристів.

— З обох гальдерей япошку чути. У лівій — праворуч, а в правій — ліворуч. Мабуть, він копає між нашими,— доповів Лебьодкін.— Паросток би тепер дати йому навпоперек.

Звонарьов побував у обох галереях, послухав стукіт, що долітав туди, і погодився з думкою Лебьодкіна.

— Завтра сапери почнуть копати бокову галерею,— сказав він солдатам.

Було близько третьої години ранку, коли він нарешті примостився на соломі. Блохін уже хропів поруч.

Вранці прибув з кількома саперами прапорщик мінної роти Берг. Передавши йому роботи, Звонарьов із своїми артилеристами закрокував на Залітерну. Тут тільки він відчув, як стомився морально й фізично за десять днів, проведених на другому форту.

Після бані й міцного сну Звонарьов одразу навіть не міг збагнути, де він. Не хотілось розплющувати очей, в усьому тілі відчувалась приємна свіжість. Прапорщик прислухався до напівзаглушених розмов у бліндажі: наче той джміль, гув Борейко, його раз у раз перебивав чийсь уривчастий сердитий шепіт. На столі дзвякав посуд. Знадвору глухо долітала стрілянина. Потім ляснули двері, і дзвінкий Васин голос сповістив:

— Тьотя Харитина зараз принесе підігрітий обід!

— Цить, розбудиш Сергія Володимировича,— зупинив його голос Варі.

— Не біда, коли й прокинеться. Висипляється цілий день,— відгукнувся Борейко.

Звонарьов розкрив очі і солодко позіхнув.

— Агусеньки, Серьоженька!— нахилився над ним поручик.

Вася голосно засміявся і дістав за це ляпанця від своєї суворої наставниці.

— Добри вечір, Сергій Володимирович, — несподівано привітала його Льоля.— Ну, Борис Дмитрович, ходімо до столу, нехай наші голубки тут вільно поворкують.

За обідом Варя зажадала докладної розповіді про події на другому форту.

— Ви туди більше не повернетесь,— оголосила вона, подаючи прапорщикові папірця.

«Ви тимчасово відряджаєтесь на форт № 3,— здивовано читав Звонарьов,— де вам належить організувати роботу прожекторів. Начальник штабу капітан Степанов».

— Як це до вас потрапило? — спитав він, непевно поглядаючи на дівчину.

— Ішла повз штаб, запитала Степанова про вас. Дізнавшись, що я іду до вас, він і сунув мені оце послання.

— Це звѣтсья з вѳгню та в полум'я. На третьому форті ще неспокійніше, як на другому. Його майже безперестанно обстрілюють одинадцятидвоймовими бомбами.

— Тоді ви не йдїть на цей форт, аж поки не побалакаєте з Рашевським,— одразу стурбувалась Варя.

— Наше діло маленьке — куди звелють, туди й підемо...

У двері постукали, і увійшла Харитина, у жіночому платті, пов'язана хусткою.

— Здрастуйте, Сергій Володимирович,— привітала вона прапорщика.— Ви начебто схудли на форту.

— Здрастуйте, Харитина. Вирішили перейти на свій природний стан?

— Спробую; а може, і знову в окопи потягне.

— А Шметїлло де?

— Капітан на укріпленні номер три. І мене туди кликали, та я тут на Залїтерній загрузла.

— Оце все наш казкар Ярцев винний.

— Ой, що це ви!— густо зашарїлась молода жінка.— Він тут зовсім ні до чоґо. Мені поручик до вподоби припали. Високі вони, такі показні, серце в них ясне, чисте, а що п'ють — не біда. Хто ж з мужиків не п'є,— переконано промовила Харитина.— Ходїмо-но зі мною, синку,— покликала вона Васю,— я тебе трохи причешу, а то дивись, який ти став кудлатий.

Незабаром після того, як вони вийшли, у блїндаж квапливо постукав Родїонов. Його звичайно спокійне і суворе обличчя виявляло сильне хвилювання.

— Чи не можна вас попросити до нас у блїндаж, сестрице?— звернувся він до Варї.— Треба перев'язати пораненого.

— Сергій Володимирович, де бинти? — підхопилась Варя.

— Що сталося? — квапливо спитав Звонарьов, накидуючи шинель.

— Блохїн, чорт п'яний, казкаря покалічив,— сердито відповів фейерверкер.— Як прийшов уранці з форту та дізнався, що Харитина проводить з ним весь час, так і почав до нього присїкуватись. А зараз з'явився звідкїсь п'яний і одразу поліз у бїйку. Ярцев, обороняючись, стукнув його табуреткою по довбешці, а той, варнача душа, японським тесаком казкареві голову розбив.

— Блохіна негайно зв'язати і посадити під арешт.

— Скрутили вже. Здоровенний він, уп'ятьох ледве подужали. Довелось навіть трохи прикладом стукнути.

У крайньому бліндажі на нарах лежав із скривавленою пов'язкою на голові Ярцев. Біля нього плакала, втираючи слези кінцями головної хустки, Харитина.

— Єгорушка, сокіл ти мій ясний! За віщо тебе лиходій побив-покалічив,— голосила вона.

Варя разом з Мельниковим почала перебинтовувати пораненого. Ліворуч над вухом зяяла велика різана рана.

— Черепні кістки цілі. Рана не загрозлива, поверхнева,— звернулась Варя до Звонарьова.— Його треба зараз же на возі послати в госпіталь з моєю запискою. Нехай покладуть до мене в палату на підлогу. Завтра я його влаштую як належить.

Коли прийшов Борейко, Звонарьов і Родіонов докладно доповіли про пригоду.

— Доведеться Харитину з батареї забрати. Поки вона нікому не виявляла переваги, усе йшло гаразд, а як обрала казкаря — усі просто показалися. Крики, лайка, бійка... Візьміть її до себе в госпіталь,— звернувся він до Варі.

— Не знаю, чи схоче вона,— невпевнено сказала Варя.

— Тут я її не триматиму більше. Ладен командувати тисячею чоловіків, але жодною бабою командувати не хочу.

— Бабою! Грубіян ви, Ведмідь!— обурилась Варя.

Незбаром пораненого послали в госпіталь з Харитиною, Льолею і Васею. Борейко наказав держати Блохіна зв'язаним до ранку.

Варя і Звонарьов вирушили в штаб Кондратенка. Було вже зовсім темно. Ледь помітною в імлі дорогою, весь час спотикаючись і підтримуючи на ходу одне одного, вони добралися до місця.

— Ми прийшли запитати, чи треба Сергієві Володимировичу вирушати завтра на форт номер три,— звернулась Варя до Науменка, коли той зустрів їх.

— Наказ стосується прапорщика Звонарьова і зовсім не обов'язковий для вас, мадемуазель,— жартівливо від-

повів їй підполковник. Потім він у двох словах пояснив Звонарьову завдання.

— Я також проситимусь на форт номер три, на перев'язний пункт до лікаря Авророва,— промовила Варя.

— Заздалегідь попереджую, що вам у цьому буде відмовлено.

Прапорщик пішов проводити Варю в госпіталь.

— Як здоров'я Сахарова?— запитав Звонарьов, коли вони проходили повз лікарню Червоного хреста.

— Уявіть собі, вискочив. Тиф набрав лізисної форми, температура знижувалась поступово, і він на шляху до цілковитого одужання. Давайте зйдемо до нього.

— Чи не пізно?

— Зо мною пропустять коли завгодно.

Сахарова вони застали в одиночній палаті, він дрімав. Він дуже змарнів. Варя обережно торкнулася його руки. Вона була волога і холодна. Не бажаючи турбувати його, вони зараз же вийшли. У коридорі вони несподівано зустрілися з Гантімуrowим. Князь люб'язно поклонився і повідомив, що він приніс Сахарову лимони.

— Він спить, його не можна будити,— застерегла дівчина.

— Я на одну секунду, тільки покладу їх йому на стіл,— і Гантімуrow увійшов у палату.

Він тихенько підійшов до хворого і гукнув на нього. Капітан не відповів. Поручик озирнувся. Погляд його впав на погано причищену квартиру. Гантімуrow підійшов до вікна, широко відкрив її. Струмінь вогкого, холодного повітря одразу вдарив у хворого. Князь квапливо вийшов, старанно прикривши за собою двері. На його обличчі з'явився вираз злобного торжества. У вестибюлі він наздогнав Варю і Звонарьова, ще раз шанобливо з ними розкланявся і зник за дверима.

— Хоч як крути, Блохін, а виходиш ти сволотою,— суворо казав Борейко, сердито дивлячись на солдата,— Подивись на свою пику — чорт на ній у швайку грав! Голос у тебе грубий — гавкаєш, а не говориш. Двох слів без чорної лайки не вимовиш. Куди тобі до казкаря! Той і з обличчя чистий, і голосом тихий, і мова в нього лагідна. Звичайно, що він, а не ти припав Харитині до вподоби.

Блохін глибоко зітхнув. При цьому його покалічене у бійці обличчя страшно перекошилось.

— Я, вашбродіє, у неї попрошу пробачення, що Ярцева попсував.

— Щоб вона тебе стукнула по довбешці поліном? Діло не в тому. Як це міг ти кинутися із зброєю на свого ж брата-солдата? І за що? Ваби не поділили!

Борейко розмовляв надзвичайно для нього спокійно, сумно дивлячись на Блохіна.

— Сьогодні за бабу казкаря порізав, завтра ще когонебудь пристукнеш. Нам на батареї такі солдати не потрібні. Відряджу я тебе на мінні роботи на форт номер два. Баб там і близько нема,— може, голівешка твоя провітриться. Я питався в солдатів, що з тобою робити. Вони так і просять — нехай іде собі, може, одумається. Такий розбійник, що своїх калічить, нам не потрібний.

Блохін побагровів і уривчастим від хвилювання голосом спитав:

— Невже назовсім від себе женете, вашбродь?

— Зараз — так, а там видно буде, як справа піде.

— Вашбродь, та що я за проклятуший отакий, що зі мною ніхто і знатися не хоче? Дозвольте хоч з прапорщиком бути...

— Спитай про це у нього. Візьме — будеш, не візьме — значить, і йому вперек горла став. Отак-от, брат Філя. Прощетився — іди замолюй гріхи. За законом я мусив віддати тебе під суд.

— То, може, потім і назад візьмете? — з надією в голосі спитав солдат.

— Гарну людину чом не взяти, а погані нам не треба, — і поручик відійшов.

Через п'ять хвилин Блохін з клунком під пахвою ішов геть з батареї. Солдати, похмурі, мовчазні, силкувались на нього не дивитись, навіть коли він починав розмову з кимнебудь.

— Прощавайте, братці, та не згадуйте лихом, коли смерть прийму на форту...

Ніхто йому не відповів.

— А шкода Блохи. Хлопець він непоганий, — несподівано звернувся Борейко до Родіонова.

— Провчити його, Борис Дмитрич, треба, щоб усе життя пам'ятав, — відповів фейерверкер.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Через кілька днів Звонарьов одержав наказ вирушити на форт № 3.

Біля штабу Східного фронту він застав роту «баянців», що прийшла у резерв. Моряки у чорних бушлатах, високих чоботах, з гвинтівками і підсумками своїм виглядом нагадували більше морську піхоту, ніж матросів. Командував ними Павлик Соїманов. Привітавшись з ним, прапорщик спитав, навіщо тут моряки.

— Прибули на допомогу фортові номер три і укріпленню номер три. Надвечір маємо змінити в них частину гарнізону. Поки що ж стоїмо не знати чого,— нарікав лейтенант.

У свою чергу прапорщик розповів йому про своє призначення на третій форт.

— Отже, разом будемо!— зрадів Соїманов.

Поява Фока верхи на коні примусила їх відійти до своїх частин.

— Здорóво, матросня! — привітав моряків генерал, додавши до цього, як завжди, матерщину.

Моряки рвкнули у відповідь щось теж схоже на лайку. Але Фок тільки добродушно посміхнувся і тут же закрутив кілька зовсім нецензурних виразів, збудивши голосний сміх серед солдатів і матросів. Вдоволений справленим ефектом, Фок зліз з коня і, покликавши офіцерів, увійшов з ними у штабний бліндаж. Надеїн і Степанов підвелися йому назустріч.

— Генерал Стессель наказав мені докладно ознайомитися із становищем на вашій ділянці і про все доповісти йому,— проговорив Фок, потискуючи їм руки.

— Шлухаюш,— прошамкав Надеїн.— Капітан Степанов жараж уше доповість вашому превошходительштву.

Начальник штабу підійшов до карти і став докладно пояснювати, що діється на кожному форту та батареї.

— Виходить, що японці присмоктались до фортів другого і третього і укріплення номер три. Скільки ж часу вони зможуть ще протриматися, як ви думаєте?— спитав Фок, роблячи замітки у записній книжці.

— Ждавати їх я не жбираюш,— відрізав Надеїн, але Фок на нього навіть не подивився, чекаючи відповіді від Степанова.

— Я цілком поділяю думку його превосходительства,— відповів капітан.

— Нема таких кріпостей, що не здавались би, тим більше нема таких фортив. Треба заздалегідь визначити строк її можливої оборони і вчасно підготуватися до її очищення.

— Штрок оборони шкінчиться тоді, коли на форту не жоштанеться жахишників. Поки я живий, форти ждані не будуть, коли мені навіть че накажуть!— розхвилювався старий, трусячи від збудження своєю довгою білою бородою.

— Треба, Митрофан Олександрович, завжди виходити з реального співвідношення сил, а не з особистих спонукань і почуттів. Мені теж зовсім не хочеться, щоб форти були здані, але передбачити цю можливість неодмінно треба.

— Генерал Кондратенко більше дбає за зміцнення фортив, ніж за строк їх здачі,— зауважив трохи глузливо Степанов.

— Набрид мені цей розумник! В Артурі склалась думка, і її, на жаль, поділяє навіть Стессель, ніби Кондратенко все знає, все може, і, крім нього, у кріпості немає жодної путящої людини. На мене ж, він завдає більше шкоди, аніж користі. Візьміть, наприклад, надмір солдатів в окопах. Навіщо це? Це призводить тільки до зайвих втрат. Марно ллється солдатська кров. Якщо війна затягнеться і через місяць Куропаткін не буде біля Кінчжоу, то Артур приречено на капітуляцію.

— Ошобливо при наявношті таких генералів, як ваше превошходительштво,— не стерпів Надеїн.

— Ви, мабуть, перевтомлені від занадто довгого перебування на позиціях і вам слід відпочити,— спокійно, не піднімаючи голосу, ледве виблискуючи своїми холодними сіроблакітними очима, відповів Фок.

— Поки в мене є шили, нештиму шлужбу його величності.

— Отже, панове, я хотів би, щоб ви продумали питання про межу оборони атакваних фортив і в письмовій формі подали генералові Стесселю ваші міркування.

— Прошу предштавити і чей наказ у пишмовій формі,— зажадав Надеїн.

— Сьогодні ж одержите.

— Тоді й подумаємо, що ж ним робити, а також і ж

тими генералами, які віддають такі накази!— весь трусився від обурення Надеїн.

— Шкідливо так хвилюватися у ваші шанобливі роки,— глузливо сказав Фок, підводячись із стільця.

За хвилину він уже тупцював дрібною риссю у тил.

Степанов побіжно ознайомив Звонарьова із становищем на форту і попросив його ввечері прийти з рапортом у штаб.

— Взагалі я вважаю ваше постійне перебування на фортах непотрібним. Ви — інструктор, а не офіцер гарнізону, отже ви повинні ночувати при штабі. Поки що бажаю щасливої дороги,— потиснув йому руку капітан.

Скориставшись з певного затишшя, Звонарьов і Соیمانов навпростець пішли до форту. Військова дорога тут ішла вузькою влоговиною майже до самого форту, що височів на крутій кам'янистій сопці.

Комendant форту штабс-капітан Булганов, рухливий, веселий, років тридцяти, привітно зустрів гостей і провів їх у кінець казарми, де за завіскою він розташувався з двома молодшими офіцерами і ветеринарним лікарем Авроровим. Авроров завідував на форту перев'язним пунктом.

— Щоправда, повітря в нас не краще, ніж в іншій казармі, і далеко не спокійно, але нижні чини завжди в мене на очах, а ми — в них. Це забезпечує безпосередній і повсякчасний зв'язок з ними, а це дуже важливо у военний час,— з'ясував він Соїманову і Звонарьову.— Прошу закусити що бог послав,— чи то конинка, чи то осялятинка. Окремої кухні від солдатів у нас немає, харчуємось із загального котла...

— І тяжко хворіємо на шлункові недуги, — докінчив Авроров.

— Вода, щоправда, у нас привозиться з міста у бочках і часто буває несвіжа, від цього хворіємо, і ми, і солдати, але поліпшити водопостачання все-таки не вдається,— казав капітан.

Дізнавшись про мету візиту своїх гостей, він запропонував піти разом оглянути форт.

— Поки його ще не остаточно розбито одинадцятидюрмовими бомбами. Вчора, сволота, десять снарядів вгатили, засипали наполовину лівий рів, відбили кут капоніра, зруйнували горжевий бруствер. Ми цілу ніч морочилися потім з лагодженням.

Ідучи за Булгановим вздовж казарми, Звонарьов звернув увагу на те, що при проході офіцерів солдати спокійно сиділи собі і робили своє діло. Дехто з них підходив до командира з різними запитаннями. Капітан тримався з ними просто, жартував, плескав по плечу і йшов далі. Помітили це і прибулі з Звонарьовим солдати.

— Комендант тут не дуже форсистий, скидається на нашого поручика, не те, як на другому форту,— говорили вони.

З казарми, короткою потерною, вони вийшли у внутрішній дворик форту і зупинились перед батареєю з чотирьох шестидюймових гармат, яка стояла біля правого бруствера. Одна з гармат була підбита і лежала на боці. Артилеристів не було видно.

— З годину тому влучило,— вказав Булганов на гармату, що лежала на землі.

— І все тому, що вона стоїть відкрито,— вкинув Сойманов.— На Скелястому кряжі, де ми, моряки, будуємо нові батареї, усі гармати встановлюються на зворотних схилах.

— Нарешті вже за це взялось ваше начальство,— озвався Звонарьов.

З бокового бліндажа батареї з'явився молодий поручик Соломонов,— його Звонарьов уже зустрічав колись на кінчжоуських позиціях. Поранений у ногу на батареї літера Б під час серпневих боїв, він і зараз ще ходив з ціпочком.

— Привіт артурському Архімеду,— привітався він з прапорщиком.— Ваша поява у нас одразу ж піднесла мій підупадаючий дух. Чи не хочете зазирнути до мене в келію?

— Ми, Олександр Олександрович, зараз не маємо часу і зайдемо до вас на зворотній дорозі,— відповів за Звонарьова капітан.— Хвацький артилерист, та любить запиватися,— зазначив він, коли вони відійшли від батареї.

Внутрішній дворик вздовж і впоперек був заставлений траверсами з мішків для охорони від куль і осколків.

— Нас обстрілюють з трьох боків. Бруствери не досить високі, отже й доводиться так захаращувати внутрішність форту,— пояснив Булганов.

Офіцери підійшли до входу в бетонну потерну, що вела в капонір у передньому рові. Потерна проходила крізь передній бруствер і спускалась під дном рову. Біля входу в

неї стояли протиштурмові гармати і кулемети, приготовлені до швидкого висування на вали форту під час атаки. Обслуговували їх матроси з «Пересвета», розміщені в невеличкому казематі поруч. Пройшовши погано освітлену потерну, офіцери потрапили в капонір.

На відміну від другого форту, він був пристосований для рушнично-кулеметної оборони, а тому мав тільки вузькі стрілецькі бійниці. Вони пропускали так небагато світла, що в капонірі панувала півтемрява. Придивившись, Звонарьов побачив кількох матросів і стрільців. Дехто з них стояв, приклавши вухо до задньої стінки капоніра.

— Чути що-небудь?— спитав Булганов.

— Так точно. Постукає, постукає і перестане,— відповів хтось із них.

— Який тут ґрунт? — поцікавився прапорщик, приклавши вухо до стіни.

— Суціль скеля, та й до того ж така тверда, що лом — і той часто не бере, не кажучи вже про кирки та лопати.

— До японців, на мою думку, не менше як двадцять п'ять — тридцять сажнів, коли уявляти із сили звуку.

— Вони свою траншею ведуть якраз на такій відстані.

— Раз так, то важко напевно сказати, чи копають вони траншею чи ведуть мінну галерею,— вирішив Звонарьов.— Все-таки слід не гаючись взятися за протимінні роботи. Кріплення стін і покрівлі у вас, звичайно, не потрібно. Я зараз можу намітити і місця для мінних галерей,— запропонував він.

Капітан витягнув план форту, на якому були накреслені лінії японських траншей. При погляді на карту стало очевидним їх прагнення якнайшвидше просунутися саме до капоніра. У найближчому майбутньому мала розпочатися підземна боротьба безпосередньо близько до форту.

— Не слід було допускати, щоб японці зайняли передні окопи,— зазначив Звонарьов,— тепер вони звідти легко можуть випередити нас у просуванні під землею. Мінна ж галерея у безпосередній близькості від капоніра втратить свій сенс.

— Це чому?

— Ведучи підземні роботи, ми прагнемо підійти під ворога і підірвати його. Поблизу ж від стін капоніра такий вибух буде небезпечний в першу чергу для нас, бо може зруйнувати капонір,— пояснив Звонарьов.

— Може, вже й пізно починати роботи?

— О ні, час ще не згаяно, але ловити гави, звичайно, не слід.

— Зараз же пришлю сюди стрільців для робіт. Саперів у мене нема.

— Зі мною прийшло двоє артилеристів, уже ознайомих з веденням мінних галерей. Вони й керуватимуть стрільцями.

— Я можу прислати матросів. Серед них є шахтарі,— запропонував Соїманов.

— От і прекрасно. Загальне керівництво візьме на себе прапорщик Звонарьов. На допомогу вам я прикомандирую свого «фендрика», а сам переїду з казарм у приміщення при вході в потерну. Звідти мені буде близько до всякого місця у форту.

— Але зате не дуже зручно і надто неспокійно,— зауважив прапорщик.

— На війні із цим рахуватися не доводиться. Дуже вдячний вам, панове, за всі вказівки,— потиснув руку гостям Булганов.— Заходив сюди вчора саперний поручик Мокрієвич, мимрив, мимрив, та так ні з чим і пішов собі.

Підкликавши солдатів і матросів з «Баяна», Звонарьов докладно пояснив їм, як братися за роботи, що саме треба робити і чого слід побоюватися. Булганов також слухав і старанно робив замітки.

— Якщо вас і не буде на форту, я сам усе розтлумачу солдатам,— посміхнувся він.— Поки на фронті тихо, давайте-но полюбуємося на панораму, яка відкривається з нашого богом рятованого форту.

— Треба думати, що, крім господ бога, і гарнізон бере в цьому певну участь,— вкинув Соїманов.

Усі пішли до виходу з капоніра, наштотхуючись один на одного у напівтемних вузьких переходах. Тільки-но встигли вони вийти на дворик, коли розляглося добре знайоме шипіння одинадцятидюймових бомб.

— Наша!— вигукнув Булганов і, схопивши за руки Звонарьова і Соїманова, кинувся назад у потерну.

Ледве вони сховалися в ній, коли на дворі із страшним гуркотом звилися два величезні стовпи диму. Тисячі осколків і каменів з вереском розлетілися в усі боки. Вибуховою хвилею Звонарьова дуже вдарило об стінку. Соїманов упав на землю, а капітан налетів на кулемет і

сильно розбив кодіно. Матроси і артилеристи, не встигнувши ще вибратися з потерни, побігли назад у капонір. Коли, нарешті, офіцери опам'ятались і знову визирнули на двір, вони побачили, що лівий боковий бруствер знесло майже наполовину, а складені з мішків траверси розкидало по всьому внутрішньому дворику форту.

Свист нових снарядів примусив усіх повернутися в потерну і перечекати тут обстріл. Снаряди з ревом розривались, знищуючи все навколо і до самої основи струшуючи весь форт.

— Пронеси, господи, і помилуй, — побожно хрестився капітан при кожному новому вибусі.

— Це, мабуть, буде краще навіть за морський бій. Там дистанція до цілі весь час змінюється, і тому влучити далеко важче, а тут і батарея і ціль нерухомі, можна всі снаряди класти мало не в одну точку, — зауважив Сойманов.

— Очевидно, до третього форту пристрілялося одразу кілька батарей і тепер вирішили його змести з землі, — промовив Звонарьов.

Він боязко поглядав угору на склепіння потерни, звідки сипався бетонний пил.

— Ти боїшся, що потерна завалиться? — спитав його Сойманов. — Я думаю, вона розрахована з великим запасом міцності.

— На обстріл шестидюймовими снарядами, а не одинадцятидюймовими, — пояснив прапорщик. — Ці можуть вільно пройти будь-яке перекриття на форту.

— Я цього й в думці не мав. Отже, ми фактично зовсім беззахисні! — перелякано підхопився Булганов. — Про що ж ви, інженери, думали; коли будували форти? За це всіх вас треба заслати в Сибір на каторгу або просто розстріляти!..

— Від цього форти не стануть міцнішими, — філософськи сказав Сойманов.

— Треба негайно ж вжити заходів до посилення бетонних перекриттів!..

Яскравий сніп вогню біля входу в потерну примусив усіх кинутися на землю. Розлігся страшний гуркіт, посипались цілі брили бетону. Булганов пронизливо скрикнув і одразу замовк. Кілька бетонних уламків вдарили Звонарьова по голові, але папаха охоронила його від

поранення. Поряд нього Сойманов обтрушувався, підводившись на ноги. У групі матросів і солдатів хтось голосно стогнав.

— Капітан наш убитий, чи тільки зомлів від страху? — трохи іронічно спитав лейтенант, нахилиючись до Булганова. — Здається, живий, тільки трошечки на живіт захворів, — потяг він повітря носом.

— У мене почалась тифозна дизентерія, — охаючи, підводився комендант форту.

Звонарьов повернувся до солдатів. У темряві можна було розібрати, що на землі лежить чиясь постать. Запалюючи сірника, прапорщик нагнувся до пораненого і від жаху відсахнувся. Великий осколок снаряда врізався в обличчя матросові, зробивши з нього кашу.

— Амінь! — сказав Сойманов, знімаючи кашкета.

— Амінь! — відгукнулись, мов луна, солдати і матроси.

Капітан наказав послати по ноші, і тут тільки всі побачили, що вхід у потерну завалило уламками бетону і землею.

— Потрапили в пастку, хай йому чорт! — промовив Сойманов.

Звонарьов підійшов до засипаного місця. Прохід був завалений аж до самого верху. Ні лопат, ні кирок напохваті не знайшлось. Треба було вручну розгрібати землю і розбирати каміння.

— Гайда, хлопці, розбирати завал, — звернувся Звонарьов до солдатів і, показуючи приклад, сам перший став витягати каміння.

Щось із десятків рук одразу ж потяглося за ним. Робота посувалася повільно. Від кількох нових близьких вибухів обвал склепіння збільшився. Минуло щось із півтори години, аж поки нарешті блимнуло денне світло. Капітан встиг вилізти назовні, коли від тилової казарми з'явився один-два десятки стрільців з кирками і лопатами, очолювані лікарем Авроровим.

— Де ж офіцери? Чому вони не одразу прийшли нам на допомогу? — напався на лікаря Булганов.

— В горжу також влучили снаряди. Поранило підпоручиків Жиліна і Турського. Вбило десять солдатів, а поранило понад тридцять. Я ледве встигнув перев'язати, — повідомляв Авроров.

— Це обурливе неподобство! Ви стали подавати допо-

могу солдатам і забули про коменданта! Що робив артилерійський поручик Соломонов?

— П'яний, довелося йому дати нашатирного спирту, щоб він хоч трохи очуняв.

— Під суд! Розстріляю! — шалено горлав капітан, насідаючи на лікаря.

— Наша! — раптом гукнув Соїманов і кинувся бігти до казарми.

Забувши про все, капітан ринув за ним. Звонарьов прислухався, але знайомого свисту снаряда не було чути, і він неквапливо пішов по дворику.

— Лейтенантові з переляку весь час ввижаються постріли з мортир, — посміхнувся хтось із артилеристів.

— І виходить, що ти зовсім дурний, — заступився за свого офіцера матрос з «Баяна». — Лейтенант навмисно гукнув, щоб капітан швидше забрався геть звідси.

Веселий і хитрий вираз обличчя Соїманова, який чекав Звонарьова біля казарми, підтвердив правоту цих слів.

— Добре я розіграв оцього капіташу! Вмить змився і просто у вбиральню! — реготав Соїманов.

— Ви, чи хто, пане лікар, керуватимете роботами по відбудові потерни? — спитав Авророва прапорщик.

— Стрільці й без мене це зроблять. Я іду до поранених. Серед них є тяжкі. Важко одному тут працювати, бо ніхто не наважується оселитися разом зі мною. Піти ж звідси сором, — сам сюди напросився.

— Хочете, пришлю до вас сестрицю? — несподівано для самого себе запропонував Звонарьов, згадавши Варю.

— Дайте мені краще двох путящих санітарів. За це я вам скажу велике спасибі, а від сестричок — дякую, відмовляюсь! — замахав руками Авроров.

Звонарьов відчув полегшення, тепер він був гарантований, що Варя сюди не потрапить. Сьогоднішній обстріл показав йому, як небезпечно бути на цьому висунутому вперед форту.

Скориставшись з того, що настало затишшя, він піднявся на барбет і подивився за бруствер. Берегом річки Луенхе кружляло зруйноване місцями залізничне полотно. Насип його був прикриттям для японських ходів сполучення. Ліворуч, на сусідній гірці, чорніли вали укріплення. Між ним і фортом лежала глибока влоговина,

перегороджувана розташованою трохи позаду, за Китайською стінкою, Курганною батареєю. Праворуч стирчали руїни капоніра. Ще далі можна було розглядити і форт номер два. Він був далеко краще пристосований до місцевості, аніж третій форт.

«Молодчага Рашевський, — подумав Звонарьов, — талановито скористався з рельєфу для цілей оборони».

Просто в тилу височів, домінуючи над всіма фортами і укріпленнями району, скелястий утьос — звичайний спостережний пункт Кондратенка, майже безперестанно обстрілюваний японцями.

Безпосередньо близько від ровів, аж на самому гласисі форту, темніли два ряди японських окопів. Звонарьов зараз же притягнув увагу ворога, і по ньому зробили кілька пострілів. Прапорщик зійшов уніз і попрямував у казарму.

У горжевому рові, наче мурашки в розкиданому мурашнику, юрилися солдати, лагодячи завдані бомбардуванням руйнування. Булганов, весело покрикуючи, бігав поміж них. Він уже встигнув заспокоїтися, але лагідне, дружнє поводження з солдатами цього разу здалося Звонарьову нещирим.

— Ворушись, друзі! Обдуримо япошку, щоб на ранок все знову було, як і раніш. Він трощить, а ми відбудовуємо. Йому це скоро набридне, і він піде собі від Артура, — говорив Булганов.

Чи вірили солдати чи ні, прапорщик зрозуміти не міг, але працювали вони дружно. Комендант попросив Звонарьова і Сойманова лишитися, поки на форт прибудуть офіцери замість вибулих із строю.

Далеко після полуночі Звонарьов повернувся в штаб. Крім чергових телефоністів, усі спали. Похапцем повечерявши холодною кониною і гарячим чаєм з термоса, Звонарьов, не роздягаючись, ліг на свою розкладушку.

— Прошу вас, ваше превосходительство, сьогодні ж здати всі справи генералові Горбатовському, — сердито наказав Стессель.

— Шлухаюш, — тремтячим від хвилювання голосом відповів Надеїн, стоячи біля генерал-ад'ютантового коня.

— Вам, Митрофан Олександрович, треба добре-таки відпочити. Подивіться, на кого ви стали схожі — схудли,

змарніли, мішки під очима. Хоч як ви кріпитеся і вдаєте сміливця, а роки беруть своє,— уже далеко м'якше промовив Стессель.

— Відпочивати будемо, ваше превошходительство, у домовині. Коли я вже непридатний через штаришть для командування вшім фронтом, то дозвольте мені прийняти хоч би роту в першій лінії, ж нею я, може, ще шправляю,— просив Надеїн, дивлячись сльозавими очима на Стесселя, який монументально сидів на коні.

— Та що ви, у мене цього і в думках не було, Митрофан Олександрович! Поживете в місті тиждень-два, відіспитесь, підете у баньку, — старався заспокоїти старого генерал-ад'ютант.

— Як лашки прошу у вашого превошходительства лишитиша на фронті вкупі ж шолдатами на будь-якій пошаді — хоч шанітаром або кашоваром.

— Який же ви упертий, Митрофан Олександрович. Дружина, дізнавшись, що ви будете в Артурі, веліла передати вам запрошення на обід на завтра.

— Дуже вдячний матінці Вірі Олексіївні жа таку лашкаву увагу до мене. Прошу передати їй мою глибоку подяку.

— Зараз сюди прибуде генерал Горбатовський, а ви вирушите в мое розпорядження, — втрачаючи терпець, повторив наказа Стессель. — Мої ад'ютанти усі розіслані по фортах. Прохання відкомандирувати в мое розпорядження на сьогодні когось із чинів вашого штабу.

— Шлухаюш! — відповів Надеїн. — Федір Вашильович, кого б ми віддали без шкоди для шправи? — звернувся він до Степанова.

— Прапорщика Звонарьова. Збирайтеся швидше, молодий чоловіче, і вирушайте супроводити генерал-ад'ютанта. Візьміть мого коня, а то він дуже застоявся.

Через десять хвилин прапорщик уже неквапливо їхав у почті генерал-ад'ютанта по вулицях Старого міста. Густий туман заважав японцям, і вони обмежувались обстрілом навмання міста і порту.

— Препаскуднюща погода, — шулився Стессель. — Добре ще, що япошата мовчать і наші артурці зможуть трохи відпочити від обстрілу.

Повернувши ліворуч, вони виїхали на Пушкінську вулицю. Мало не всі будинки в Старому місті були зруйновані. Тільки поштова контора ще уціліла. На Пушкінській

вулиці видно було руїни кількох будинків — магазину і складу Чуріна, міської читальні, друкарні газети «Новый край» і інших. Біля зруйнованого будинку друкарні понуро блукав редактор-видавець газети, полковник Артем'єв. Разом із своїми співробітниками він під уламками розшукував уцілілі частини друкарських машин.

Покликавши його до себе кивком голови, Стессель висловив йому своє співчуття, але зараз же додав:

— Я вважаю, що оборона Артура від цього шкоди не зазнає. Газета, та ще в умовах обложеної кріпості, надмірна розкіш. Нехай читають мої накази, у них написано все, що треба і можна знати гарнізоні і жителям міста.

— Я все-таки хочу відновити газету, але вже в Новому місті. Зараз підшуюю відповідний будинок.

— Тільки без будь-якої участі в ній цього мерзотника і японського шпигуна Ножина, — одразу спалахнув генерал, згадавши повідомлення іноземних кореспондентів.

— Волю вашого превосходительства точно виконаємо, — поспішив запевнити полковник.

Проминувши Старе місто, зруйновану залізничну станцію з побитими і покаліченими вагонами на коліях, генерал-ад'ютант вирішив відвідати Зубчатую і Саперну батареї, добре що там сьогодні було зовсім тихо й безпечно.

Веніамінов зустрів генерала далеко спереду позиції і шанобливо ішов біля генералового стремені, на ходу доповідаючи про становище справ. За браком артилерійських офіцерів він командував обома батареями і переселився у прекрасно обладнаний бліндаж Страшнікова на Зубчатій.

Зійшовши з коня, Стессель пучним голосом привітався з солдатами, потім навіть рискнув забратися на бруствер і, ставши на весь зріст, уважно роздивлявся в бінокль крізь туман японські позиції. Подякувавши за службу Веніамінову і солдатам, генерал уже пішов був назад. У цей час десь далеко ледь чутно гримнув постріл, і потім почувся свист снаряда.

— Сюди, здається, — неспокійно промовив генерал-ад'ютант, прискорюючи ходу.

Попереду і трохи збоку виріс фонтан диму, розлігся гуркіт, заспівали осколки. Забувши про все, Стессель ринув до рятівних бліндажів, придержуючи рукою шаблю, і в цю мить невеличкий осколок вдарив його у праву скроню. Генерал охнув і з усього маху повалився на зем-

лю. Його кашкет відлетів далеко вбік. Почет кинувся піднімати генерала. Кілька краплинок крові червоніли на його сивіючому волоссі.

— Генерал-ад'ютанта вбило або смертельно поранило! — не своїм голосом закричав Веніамінов, падаючи навколішки поруч із Стесселем, який лежав на землі. — Швидше ноші, покликати лікарів! — командував він, прикладаючи свою носову хустку до голови пораненого.

Козаки і солдати, які супроводили генерала, кинулись виконувати ці накази. Звонарьов опустився на землю поруч Веніамінова і допомагав йому повернути в пам'ять Стесселя. Генерал був блідий і ледве помітно дихав, але кривава пляма на хустці майже не зростала.

— Де я, що зі мною? — ледь чутно спитав, нарешті, генерал. і спробував підвестися.

— Ради бога, ваше превосходительство, лежіть спокійно і не рухайтесь, інакше у вас випаде мозок з голови, — трагічно промовив Веніамінов.

«Якщо тільки він у нього є», не зміг не посміхнутись у душі Звонарьов.

Від слів капітана і особливо від тону, яким він їх промовив, Стессель знову знепритомнів.

— Підіть по ноші самі, Сергій Володимирович, — все дужче нервував Веніамінов.

Але до місця події вже звідусіль бігли санітари з ношами в руках. Пораненого генерал-ад'ютанта обережно перенесли в найближчий солдатський бліндаж, і тут ротний фельдшер зробив першу перев'язку. Стессель уже цілком оправився і тепер тільки морщився від болю. Веніамінов розіслав цілу роту стрільців і артилеристів шукати лікаря. Як на гріх, скориставшись з затишшя на фронті, усі медики поїхали в тил по медикаменти і перев'язний матеріал. Нарешті знайшли молодого лікаря Червоного хреста Миротворцева. Він оглянув рану і поспішив заспокоїти генерала:

— Справжнісінька дурниця, подряпина, а не рана. За тиждень усе загоїться.

Усе ще сплотніле обличчя Стесселя одразу почервоніло.

— Мабуть, ви, докторе, не хірург за спеціальністю. У мене страшенно болить вся права половина голови і пульсує в мозку. Мабуть, тріснули черепні кістки

і починається крововилив у мозок,—сердито промовив він.

— Та цього бути не може, ваше превосходительство,— простодушно запевняв лікар.— Якби таке трапилось, ваш стан був би далеко важчий. З отакими ранами ми повертаємо стрільців у стрій.

Остання фраза остаточно вивела генерала з себе.

— Ви, мабуть, забуваєте, що я генерал, а не солдат, коли дозволяєте собі розмовляти подібним тоном. Доповісте про все егермейстерові Балашову. Хоч ви і не військовий лікар, але чиношанування обов'язкове і для вас також,— і генерал, не прощаючись, вийшов з бліндажа.

— Може, накажете подати екіпаж? — шанобливо спитав Веніамінов.

— Якось доберуся і верхи,— відповів Стессель.

З допомогою двох ординарців він водрузився на свою спокійнісіньку кобилу і кроком вирушив по дорозі. Шрапнельні розриви, що розляглися позаду, одразу ж надали бадьорості його превосходительству, який не забарився перевести свого коня на рись, а потім у галоп. Поступово додаючи алюру, вся кавалькада незабаром уже кар'єром неслась вузькими вулицями. Зустрічні повозки і екіпажі, побачивши, як скажено мчав генерал-ад'ютант з перев'язаною головою, квапливо звертали вбік, люди миттю ціпеніли, віддаючи честь або знімаючи кашкети перед грізним начальством. Проскакавши з п'ять верст, Стессель біля свого будинку перейшов на крок.

Хоч як швидко мчав генерал, а все-таки телефонограма про його тяжке поранення вже дійшла до штабу. Рейс негайно кинувся з нею до Віри Олексіївни. У домі знялась неймовірна метушня. Забувши про все, генеральша, в самому тільки капоті, простоволоса, вибігла назустріч своєму чоловікові і тут же на вулиці, прийнявши його в свої обійми, істерично розридалась. Дівчата-вихованки кинулись на коліна перед своїм благодійником і навперебій цілували йому руки. Рейс, Водяга, Гантімуров і ще з півдюжини штабних офіцерів ринули підтримувати під руки своє начальство. Заспокоюючи схвильовану дружину, генерал-ад'ютант ласкаво розкланювався на всі боки і дякував навколишнім за виявлене співчуття.

Звонарьова всі навипередки розпитували, що і як скоїлось на злочасній Зубчатій батареї. Він десять разів повторив нескладну розповідь про пригоду.

Тільки-но Стессель увійшов до себе в кабінет, як з'явився Нікітін, а за ним — Фок, Церпицький, Белий. Після генералів прийшли полковники і всі, хто бажав так чи інакше висловити своє співчуття генералові. Цілий гурт лікарів на чолі з егермейстером Балашовим і артурським Пироговим — головним хірургом кріпості лікарем Гюббенетом, ще раз оглянули і знову забинтували генералову голову.

Більш досвідчений у житейських справах, ніж простак Миротворцев, Гюббенет багато і довго просторікував про потребу додержувати цілковитого спокою, не хвилюватися і взагалі звернути якнайсерйознішу увагу на здоров'я генерала. При цій умові він обіцяв цілковите і швидке зцілення.

— Скажіть правду, Борис Вікторович, — благала його Віра Олексіївна, — рана не смертельна?

— Усе в руках божих. Але будемо сподіватися, що це так, — дипломатично відповідав головний хірург.

— Я вас запишу у свій поминальний синодик про здоров'я, Борис Вікторович, і попрошу протоієрея Глаголева виймати часточку з просфори за ваше довголіття.

Гюббенет подякував і шанобливо поцілував генеральші ручку.

Стессель вважав потрібним також особливо відзначити виявлену під час його поранення розпорядливість Звонарьова.

— Так, так, звичайно, Анатоль. Поведінка мсьє Звонарьова заслуговує нагороди, — вторила йому дружина.

— Все це знайде відбиток у наказі. Прапорщику, у вас уже є клюква? — спитав генерал-ад'ютант.

— Ні, клюквеного морсу в мене немає.

Дружний регіт навколишніх був відповіддю на ці слова Звонарьова.

— О господи, яка все-таки з вас іще цивільна людина! — зітхнула Віра Олексіївна. — Я жінка, і то знаю, що «клюквою» зветься червоний анненський темляк на шаблі — перша бойова офіцерська нагорода.

— Орден святої Анни четвертого ступеня з написом «за хоробрість», — пояснив Стессель.

— Ні, нема!

— В такому разі владою, даною мені головнокомандуючим, я поздоровляю вас кавалером цього ордена, — оголосив генерал, простягаючи руку прапорщиківі.

— Мені здається, я її зовсім не заслужив, — зніяковіло забурмотів Звонарьов.

— Не скромничайте, молодий чоловіче, ви давно заслужили, і тільки не було відповідного приводу для нагороди. Давайте вашу шаблю, я сама прикріплю до неї новий темляк, — заспівала Віра Олексіївна.

Почались загальні поздоровлення. Присмерком уже, нарешті, прапорщик після багатого обіду був відпущений додому. Біля Пушкінської школи на нього гукнула Варя.

— Він сьогодні вмер, — сумно повідомила вона.

— Хто?

— Сахаров, звичайно. Усе йшло так добре, і раптом ні з того ні з сього крупозне запалення легень — і за два дні кінець.

— Звідки ви це дізнались?

— Я чергувала біля нього останню добу. Зробили все, що тільки було можна. Головний лікар лікарні Петро Андрійович Розанов не відходив від нього ані на хвилину, і все-таки врятувати Василя Васильовича не пощастило, — голос у дівчини тремтів від ледве стримуваних сліз.

Звонарьов співчутливо зітхнув.

— Побажаємо йому царства небесного.

— Він весь час маячив, говорив щось про Фока і лаяв Гантімурова, згадував Віру Олексіївну...

— Ви знаєте, сьогодні на Зубчатій батареї поранило Стесселя, — в свою чергу поділився новиною Звонарьов.

— І серйозно? — досить байдуже спитала дівчина.

— Дурнички, подряпало йому голову камінцем або осколком під час вибуху снаряда. Він силкується всіх переконати, що рана дуже небезпечна, а навколишні вдають, що вірять цьому. Справжнісінька комедія! Мене за «скажену» хоробрість, виявлену при поданні першої допомоги генералові, нагороджено «клюквою», — похвастався прапорщик і докладно розповів про всю пригоду.

— Якщо все це правда, то за що ж вас нагороджено? А крім того, непристойно розмовляти з дамою, сидячи на коні, будь ласка, зараз же злязьте на землю! — знайшла свій звичайний тон Варя. Звонарьов підкорився. — Ходімо до вчительок у школу. Ви їм розповісте про свої чудесні пригоди.

У школі, де вони застали Стаха і Борейка, Звонарьов усоте розповів про все якнай докладніше, аж до свого не-

сподіваного нагородження. Останні слова його збудили загальний сміх.

— Ви були на Електричному Утьосі, під Кінчжоу, на батареї літера Б, при штурмі Високої, нарешті на фортах — і не удостоїлися навіть подяки, а тут одразу одержали орден! — дивувалась Марія Петрівна.

— Покажи-но свою шаблю, Серьожа, — попросив Борейко.

Взявши шаблю в руки, він комічно понюхав червоний темляк і, зірвавши його з ефеса, кинув в огонь у грубку.

— Щоб стесселівським духом від тебе не тхнуло, — пояснив він, повертаючи шаблю. — Є нагороди, якими можна і треба пишатися, а є й такі, які принижують, яких не можна не соромитися, — додав він.

Дзвінок перервав цю розмову.

— Варя, тебе питає якийсь китаець у європейському вбранні, — повідомила Оля, відчинивши двері.

— Преси його сюди, — розпорядилась Марія Петрівна.

За хвилину в ідальню увійшов пан Шу і з чисто азіатською ввічливістю розкланявся з усіма присутніми.

— Я хотів би переговорити з мадемуазель Белою без свідків, — сказав він.

Здивована дівчина вийшла з ним у сусідню кімнату.

— Наш спільний друг і мій начальник Василь Васильович Сахаров відійшов у світ тіней, — почав китаець. — Незадовго перед своєю смертю пан Сахаров через вас же передав мені записку, яку ви так хотіли прочитати. Тепер я можу задовольнити вашу цікавість. Василь Васильович зробив заповіт у вашу користь. Він залишив вам усю обстановку своєї квартири. Він наказав мені передати вам, що це його весільний подарунок. Ви повинні подати заяву у місцевий суд про введення у володіння. Я вже її заготував, підпишіться внизу, і я завтра зрання почну клопотатися про це, — подав папера китаець.

— Але я не збираюсь виходити заміж, а тому не вважаю можливим вступати у володіння заповіданим майном, — відмовилась Варя.

— Цим ви образите тінь нашого друга. Може, ви приймете хоч невеличкий злиток червоного золота на вінчальні кільця? Коли в них буде потреба, ви його використаєте.

Варя рішуче відмовилась. Повернувшись в ідальню, вона розповіла про заповіт Сахарова і про своє відмовлення від спадщини.

Друзі стали прощатися.

Пройшовши півдороги разом з Борейком, прапорщик повернув до штабу. Він докладно розповів Степанову про денні пригоди, промовчавши, проте, про своє нагородження. Капітан вислухав його з очевидною цікавістю, а потім повів до нового командуючого фронтом, генерала Горбатовського.

Дуже високий на зріст, широкоплечий, з пухнатими сивими бакенбардами, з уривчастою гавкучою мовою, він здався прапорщикові типовим армійським бурбоном.

Генерал прийняв прапорщика без церемоній і сміявся, слухаючи його розповідь.

Повернувшись від Стесселя, Фок уместився у м'якому кріслі і став читати нещодавно одержану в Артурі німецьку газету «Остазіатіше Цейтунг». Не встигнув він поринути в нетрі високої політики, коли до нього вихором влетів зрадлий Гантімуров.

— Наказ вашого превосходительства виконано. Сахаров помер.

— Коли і при яких обставинах?

— Сьогодні, від запалення легень, що я йому влаштував. Сподіваюсь, ви тепер не відмовитесь повернути мені хоч би частину моїх векселів?

— У мене для цього немає ніяких підстав, — спокійно відповів генерал.

— Зате в мене є всі підстави вважати вас непорядною людиною, — спалахнув поручик.

— Що ви, сутенер, шулер і просто дрібний шахрай, розумієте у порядності?

— В усякому разі більше, ніж колишні жандарми і шпигуни.

— Марно ви думаєте, що можете мене образити. Я надто презирливо ставлюсь до вас, щоб образитися. Але ваша присутність не дає мені ніякого задоволення, а тому прошу вас залишити мою квартиру. Гей, подати поручикові пальто! — гукнув генерал.

Князь пішов. Фок телефоном викликав Рейса і, попросивши не допускати Гантімурова до Стесселя, додав:

— Чекаю вас негайно до себе.

— Покликати Тіфонтайового китайця, — наказав він потім денщикам.

Тільки-но пан Шу з'явився в кімнаті, обличчя Фока одразу проясніло.

— Отже, наш любий друг Василь Васильович, на превеликий жаль, залишив тлінний світ. Що ж ви думаєте тепер робити?

— Пан Тіфонтай передбачив цей випадок. Управління всіма справами передається мені, але під мудрим контролем вашого превосходительства, — відповів китаець.

— Ніколи не думав, щоб він був такий передбачливий.

— Покійний капітан був непоганим радником.

— Постараюсь в усьому наслідувати його, крім оплати моїх, як ви висловились, мудрих порад. За своїм генеральським чином і становищем я повинен одержувати далеко більше, ніж одержував Сахаров.

Щодо ціни скоро погодились. Обговоривши потім деякі деталі, обидві співрозмовники підвелися з місць.

— До речі, чи не думаєте ви, любий, що деякий князь зовсім не потрібен в Артурі?

— Мої думки завжди збігаються з бажаннями вашого превосходительства.

— Тим краще, баритися не слід.

— Все буде зроблено за якнайкоротший строк!

Пан Шу зник, а на зміну йому з'явився Рейс.

— Треба негайно опечатати квартиру Сахарова, — з місця зразу ж почав Фок.

— Це вже зроблено.

— ...і призначити комісію для з'ясування залишених справ і майна. Загальне керівництво — за мною, але мене в неї офіційно не вводьте.

Рейс не встигав записувати розпорядження Фока.

— Сьогодні ж оформіть у Стесселя цей наказ.

— Буде зроблено, ваше превосходительство.

— Отже, через Шу ми тепер без усяких сторонніх осімаємо зв'язок із штабом, але, звичайно, не Куропаткіна, — весело засміявся Фок. — І можна діяти сміливіш. Вам доручається «мадам», добре що ви іще мужчина в соку і цілком зберегли свій гвардійський вигляд, а я впритул візьмуся за мого давнього, але, на жаль, безнадійно дурного друга, — весело жартував генерал, потираючи від задоволення руки.

— До речі, слід би також чимось відзначити пам'ять нашого незабутнього друга. Це й для нас було б корисною

ширмою. Треба подумати про спорудження йому пам'ятника в Дальньому, — запропонував Рейс.

— Ні, цього без дозволу японців не зробиш. Простіше представити його до ордена, наприклад, до георгіївського хреста.

— Але за що ж?

— Хоч би за те, що він так добре зумів налагодити зв'язок з... фірмою Тіфонтай, це ж справа дуже ризиківана. Подайте-но цю думку Вірі Олексіївні!

Пізній дзвоник збентежив Віру Олексіївну, коли вона збиралася вже лягати. Не бажаючи турбувати чоловіка, бо він уже дрімав у ліжку, вона сама вийшла в приймальню.

— Тисячу разів прошу пробачити! Якби не було найтерміновіших справ, ніколи б не насмілювався потурбувати у таку пізню годину, — розшаркався Рейс. — Зараз дістав звістку про смерть у лікарні Червоного хреста капітана Сахарова.

— Василь Васильович помер? — з жахом вигукнула генеральша і від хвилювання опустилася на стілець. — Яке нещастя! Невже оці медики не могли його врятувати? Два дні тому запевняли, що він уже поза небезпекою — і раптом помер! Завтра ж звелю відправити за ним панахиду, — і Віра Олексіївна по-справжньому схлипнула.

— Після Василя Васильовича лишилось значне майно, різні документи, може, великої державної ваги. Усе це треба з'ясувати, потрібно вжити зараз же екстрених заходів. Я накидав тут проект наказу і хотів просити його превосходительство підписати.

— Анатоль уже спить, завтра зрання я передам йому. Ніяк не можу примиритися з думкою, що бідного Василя Васильовича уже немає на світі, — журливо зітхнула Віра Олексіївна. — Коли ж усьому цьому страхіттю приїде край?

— Коли це знайде потрібним і можливим Анатолій Михайлович.

— Та хіба діло тільки в ньому? А Фок, Смирнов, Бельй, Кондратенко, адмірالی...

— Генерал Фок давно уже обмірковує це питання. От з Кондратенком домовитися важче! Решти не варт і брати на увагу. В разі чого їх можна знешкодити.

— Роман Сидорович ще місяць тому знімав питання про здачу, але Анатоль відхилив його пропозицію, — про-

хопилася словом генеральша. — Тільки ви не виказуйте мене чоловікові, Віктор Олександрович. Це секрет.

— Проте Кондратенко виявляє якнайгарячішу діяльність по обороні Артура і, крім того, дуже популярний серед солдатів і молодших офіцерів.

— Ну, тих ніхто не питатиме, що робити. Накажуть — вони здадуться.

— А як ні?

Віра Олексіївна з острахом і здивуванням подивилась на свого співрозмовника.

— Бути цього не може, — напівпошепки промовила вона.

— Я цілком переконаний, що перший відмовиться підкоритися наказові про здачу той самий Кондратенко, і гарнізон його підтримає. Нещодавно я жартома спитав його, що він робитиме при звістці про здачу Артура. Він цілком серйозно відповів, що заарештує того начальника, який віддасть такий наказ, і воюватиме аж до останньої людини.

— Анатоль про це знає?

— Я не доводив до відома його превосходительства.

— Даремно. Я сама розповім йому про все. Надобраніч, — і генеральша пішла.

— В чому там справа? — сонно спитав Стессель у жінки.

Віра Олексіївна передала свою розмову з Рейсом. До звістки про смерть Сахарова генерал поставився цілком спокійно. Але нагороджувати Сахарова все-таки не погодився.

— На одного шахряя в Артурі поменшало, царство йому небесне, — пробурмотів він позіхаючи.

— Як ти можеш так говорити про небіжчика? Про них або не говорять, або говорять добре.

— У домовині всі бездоганно чесні, Вірунчик. А Рейс — хитра лисиця, собі на умі, от як твій Кондратенко. Один одному до пари. Хрестів же за шахрайство поки що не дають.

— Віктор Олександрович цілком відданий тобі і твоїм інтересам....

— Бо сидіти в штабі куди спокійніш, як командувати полком на позиції: більше шансів уціліти.

— Коли ти думаєш кінчити воювати, Анатоль? — спитала генеральша.

— Це питання складне. Коли Артур впаде передчасно, я відповідатиму за все. Виженуть мене зі служби.

— У нас дещо є в Шанхайському банку.

— На тридцять-сорок тисяч довго не проживеш.

— А китайське золото, вивезене в Артур з пекінських палаців?

— Про нього, звичайно, знають японці і все відберуть під час капітуляції.

— Можна спробувати з ними домовитися.

— Пропав кинь, і узду кинь. Здав кріпость, про умови капітуляції не кажи.

— Тоді треба почати переговори заздалегідь.

— Про здачу? — навіть підвівся на ліжку генерал.

— Якщо Артурові судилося впасти, то треба хоч себе забезпечити матеріально. Служиш ти мало не сорок років, а все голісінький, мов щур.

— Це, звичайно, правильно, але твої плани дуже вже небезпечні, — невпевнено сказав Стессель.

— З погляду гуманності також не слід затягувати оборону, бо це призведе до зайвих, марних жертв. Ти подумай, скільки жінок, матерів і дітей молитиметься за тебе богу, якщо ти збережеш їх чоловіків, синів і батьків.

— Це питання треба як слід обдумати, а за Кондратенком встановити негласний нагляд: чи не веде він інтриги проти мене? Але кому це доручити?

— Звичайно, Фоку, він же з жандармів і добре знає, як це слід організувати.

— Завтра ж з ним про це переговорю.

— А за одним заходом і про строки оборони, — вкинула Віра Олексіївна.

Того ж вечора, коли Гантімуrow повертався додому після безуспішної спроби побачити Стесселя і поскаржитися на Фока, його вбило випадковою кулею у місті.

— Постішайте, Сергій Володимирович, — будив Рашевський розіспалого Звонарьова. — О десятій годині на форт номер два має прибути генерал Смирнов. Він особисто хоче підірвати закладений нами у лівій галереї камуфлет.

Обпікаючись гарячим чаєм, ковтаючи непрожовані шматки холодної конини, прапорщик в той же час одягався. За кілька хвилин він уже крокував поряд підполков-

ника військовою дорогою. Стояв ясний, сонячний день. Японці посилено обстрілювали всі форти і тили кріпості. Російські батареї мовчали.

Після нічного дощу було свіжо, ще не висохлі калюжі блискотіли під сонячним промінням. Рашевський голосно реготав, слухаючи розповідь про поранення Стесселя і про нагородження Звонарьова.

— Та сміх наш крізь сльози. Занадто все це нудно і паскудно. Служить би кожний з нас радий, прислужуватись гидко, — зауважив Рашевський, вислухавши розповідь.

— Зате меншість, що крутиться навколо начальства, процвітає, засипувана нагородами.

— От і на форту другому. Вирішили ми підірвати японську мінну галерею. Розрахував я заряд, вийшло близько трьох пудів пороху, а в Григоренка — вдвоє з гаком більше. Ми засперечались. Підійшов Смирнов і давай також підлічувати. Дорахувався мало не до десяти пудів. Якщо підірвати такий камуфлет, то може оголитись тилова стіна капоніра. Хоч скільки я заперечував — не слухають, а Григоренко не насмілюється іти проти начальства. От і заклали дев'ять з половиною пудів. Зробили забивку, тепер сам Смирнов прибуде, щоб замкнути струм міни.

— І одержати хреста за вашу роботу...

— Правильніш, нагородити дерев'яними хрестами щось із десятків наших солдатів, коли тільки все вийде, як я передбачаю.

— Може, повідомити про це Стесселя, він би зупинив своєю владою цю справу?

— Та що це ви! — замахав руками Рашевський. — Якщо тільки сунутися зараз до нього, дружина розкричється. Ні, треба іти на форт і там по змозі знешкодити генералову вигадку.

На форту вони застали нового коменданта, молодого поручика Фролова. Він виявляв кипучу діяльність. Протиштурмові гармати у цілковитій бойовій готовності стояли на брустверах. Поряд сиділи на землі номери. На тиловому капонірі поставили кулемети і старі польові гармати. Капонір озброїли малокаліберними скорострільними морськими гарматами. Гарнізон було поділено на три частини. Одна частина спала в нижній казармі, друга чергувала в верхній, а третя вартувала знадвору. Навіть на прикритому ході над контрескарпною галереєю було посилено караул. Молодий артилерійський поручик гасав по форту,

приміряючи, де б його ще можна було встановити гармату або міномет. Солдати одразу повеселішали і мали бадьорий вигляд. Біля мінних галерей Рашевський і Звонарьов знайшли прапорщика Берга.

— Забивка витримає? — спитав його Рашевський.

— Вважаю, що витримає, але побоююсь, щоб склепіння або стіни каземату не дали тріщини від вибуху камуфлету, — відповів мінер.

— Тоді мікадо повинен буде нагородити Смирнова великим орденом за його допомогу японським саперам!

— В усякому разі звідси і з контрескарпної галереї треба буде вивести всіх людей, а також прибрати вартових з прикритого входу і брустверів, — розпорядився Рашевський.

— Генерал Смирнов! — квапливо доповів хтось із стрільців.

У супроводі Фролова швидко ішов своєю підстрибуючою півнячою ходою комендант кріпості.

— Здрастуйте, друзі мої! — на ходу вітав він солдатів.

— Ач ти, друг який у мене знайшовся, з червоними вилогами! — прошепотів хтось позаду Звонарьова.

Прапорщик обернувся і побачив Блохіна. Солдат схуд, почорнів, обріс щетиною. Його глибоко посаджені в орбітах очі горіли неспокійним вогнем і весь час бігали.

— Здорово, Блохін! — дружньо всміхнувся йому Звонарьов.

— Здравія бажаю! Думав, не захочете й признати мене. А де наші? — скоромовкою тихенько сказав солдат.

— Працюють біля третього форту по влаштуванню електричної станції. А ти як живеш?

— Нудно без своїх, — зітхнув солдат. — День за тиждень здається. Хоч би поручик набив мені пику та повернув у батарею.

— Які це там приватні розмови при мені? — раптом обернувся Смирнов. — Можете знайти інший час і місце для своїх розмов, пане прапорщик. Це що за бандитська пика? Як стоїш, якої частини, прізвище?

— Бомбардир-лабораторист Блохін.

— Титулувати треба, йолопе. Навіщо тут? На тиждень без гарячої їжі, — бризкався слиною генерал, злісно дивлячись на солдата.

— Гарний друг, нічого не скажеш! — пробурмотів Блохін собі під носа.

— Чи не завгодно вашому превосходительству послухати, як працюють японці? — поспішив відвернути увагу генерала Рашевський.

Смирнов махнув рукою, щоб усі замовкли, і притулився вухом до бетону. Минула хвилина напруженої мовчанки.

— Так, так! Але вони, мені здається, ще дуже далеко від капоніра, не ближче як за тридцять сажнів.

— Я вважаю, що не більш за десять-двадцять, — заперечив Рашевський.

— Ви вважаєте! — зневажливо кинув комендант. — Я закінчив дві академії — артилерійську і генерального штабу — і, треба думати, дещо у мінній справі розумію.

— Я ж навчався всього тільки в одній — в інженерній академії.

— Завжди ви, підполковнику Рашевський, починаєте недоречні сперечання, — обірвав генерал і вийшов з капоніра.

— Бачили? — кивнув йому вслід головою Рашевський. — Будь ласка, май справу з отаким упертим ослом.

Електричні проводи від міни було виведено на внутрішній дворик форту в один з бліндажів переднього бруствера. Смирнов, усе ще роздратований, буркотів усю дорогу. На дворіку він лунко, на весь голос, поздоровкався з солдатами. Ті відповіли стримано і тихо, щоб не привертати уваги японців, до яких було не більш як п'ятдесят кроків.

— Відповідати як слід, а не бурмотіти собі під носа! Здорово, друзі! — гукнув генерал.

Солдати відповіли цього разу голосно і дружно, і за хвилину біля бруствера розірвалося дві бомбочки, кинуті японцями.

— Ой, братці, ой, рука! — застогнав стрілець, якому по лікоть відірвало руку. Сусіди кинулись до нього на допомогу. Генерал же поспішно гулькнув у бліндаж.

Не встигли солдати відійти від брустверів, коли Смирнов увімкнув струм. Над місцем вибуху знявся стовп диму і пилу, полетіли вгору дошки, камені і якісь безформні речі. Сильно осіла земля.

У перший момент у японців запанувала цілковита тиша, але через хвилину вона змінилась на несамовиту

рушничну тріскотню і град ручних гранат. Кулі і осколки засвистіли в усіх напрямках, поранюючи і калічачи тих, хто не встигнув сховатися.

Смирнов вважав за краще відсиджуватися в бліндажі, аж поки ущухне цей ураган смерті. Фролов, що вискочив з приміщення заспокоїти солдатів, які металися по дворику, теж був поранений у кисть руки.

— Усього цього можна було уникнути, якби ваше превосходительство не так поспішали, — промовив Рашевський, дивлячись на сум'яття в форту.

— Потрудіться не вчити, що саме і як мені робити! — розсердився Смирнов. — Ви боялись, що розвалиться капонір, а він стоїть цілісінький. Я передбачив і зважив усе можливе і неможливе, коли облічував вибуховий заряд. У мене було зроблено понад десять варіантів для різних випадків.

Тільки-но стало тихше, Смирнов квапливо зник у тилову казарму. Тут прапорщик Берг доповів йому, що капонір лишився зовсім непошкоджений і забивка камуфлету добре витримала удар вибухової хвилі.

— Ось бачите, — торжествував генерал, звертаючись до Рашевського, — а ви ще зі мною сперечались.

На цей час з Куропаткінського люнета прибіг з запискою захеканий стрілець. Комендант люнета повідомляв, що камуфлетом оголило тилову стіну капоніра і японці, мабуть, готували її вибух знадвору.

— Негайно обстріляти і закидати бомбочками, — розпорядився Смирнов.

— Обстріляти не можна, бо це місце в мертвому просторі, а бомбочками можна завдати шкоди стіні, — нахмурився Рашевський.

— Вашескородіє, япошка довбає саму покрівлю капоніра! — прибіг з рапортом Блохін.

Рашевський прожогом кинувся до потерни. За ним побігли всі, крім Смирнова, який щось сердито кричав їм навздогін.

Справдилися найгірші побоювання Рашевського. Японці підбралися до покрівлі капоніра і, поклавши на неї заряд динаміту, зробили один по одному кілька вибухів. Після першого у склепінні виникли тріщини, після другого в ньому створився невеликий отвір, а після третього склепіння впало, і японці ринули всередину капоніра. Усе це сталось так швидко, що стрільці ледве встигли загородити

мішками з землею вихід з капоніра в контрескарпну галерею.

Японці втягли в капонір кулемета і відкрили з нього вогонь вздовж галереї. Становище росіян одразу стало критичним. Рятуючи становище, Фролов кинувся вперед і бомбочкою знищив кулемет. Оправившись, стрільці ринули за ним. Біля входу в тісний, темний, напівзруйнований капонір розпочався рукопашний бій. Кілька японських солдатів підбралося ровом до гарматних амбразур і крізь них закидали середину капоніра бомбочками великої руйнівної сили. При цьому вибухла ціла гора гарматних патронів, що лишалися при гарматах. Частина капоніра впала. Контрескарпна галерея наповнилась їдким димом і пилом. Серед солдатів почалась паніка.

Поранений Фролов, силкуючись перекричати гуркіт, скликав до себе стрільців і намагався з кількома сміливцями ще раз кинутися в штики.

Звонарьов загубив у темряві Рашевського і схопивши першу гвинтівку, яка потрапила під руки, випускав патрон за патроном в японців.

— Побережіться, Сергій Володимирович, я їх зараз почастую,— хрипів у нього над вухом Блохін і, розмахнувшись, кинув одразу цілий десяток бомбочок.

Страшний вибух оглушив припалою ниць до землі прапорщика. Згори посипались уламки бетону, земля і скривавлені шматки людських тіл. Блохін підхопився на ноги і, голосно закричавши, із штиком наперевіс кинувся на японців. Прапорщик наслідував його приклад. Удвох вони скочили у напівзруйнований капонір, де застали двох приголомшених живих японців, яких Блохін тут же і приколов. За ними вбігли стрільці і похапцем стали будувати траверс із земляних мішків. Японців не було видно.

Звонарьов став оглядатися. Половину капоніра біля лівої мінної галереї зруйнувало згори донизу, і вона становила гору бетонних уламків. Частина капоніра біля правої мінної галереї вціліла. Її і почали квапливо укріпляти земляними мішками.

Незабаром японці знову намагались прорватися в рив крізь зруйнований капонір, але були відкинуті картеччю з брустверів форту і повернулись у свої окопи. На якийсь час настало затишшя. Рашевський, двічі подряпаний бетонними уламками, перев'язаний носовою хусткою, походжав біля руїн капоніра.

— Треба зараз же навколо зруйнованого простору в гласисі побудувати бруствер з мішків з землею і гнізда для кулеметів, інакше вночі японці прорвуться крізь рів, просто на форт,— застерігав він.

Стрільці швидко і вправно стали вкладати мішки на його вказівку.

— А Смирнов де? — згадав Звонарьов.

— Дременув, тільки-но запахло смаженим. Забув і про свій генеральський чин, коли тікав горжевим мостом,— відповів підполковник.

День промайнув дуже швидко, і зовсім несподівано настав вечір. Стало швидко темніти. Артилерійський обстріл форту, розпочавшись, примусив стрільців поховатися в контрескарпну галерею і казарми. Важкі вибухи, стрясаючи до основи весь форт, вказували, що точиться бомбардування з одинадцятидюймових гармат. Звонарьов, Рашевський, Фролов і артилерист Корсаков сиділи в казармі, коли на форт несподівано прибув Кондратенко з своїм незмінним супутником начальником штабу Науменком. Незважаючи на обстріл, вони одразу вирушили оглядати пошкодження капоніра.

— Навіщо ви, Сергій Олександрович, вплутали в мінну справу Смирнова? Він же нічорта в ній не розуміє,— дорікав генерал Рашевському.

— Сам вплутався, будь він неладний! Якби японці кинулися одразу після вибуху на штурм, був би нам кінець, не відбилися б від них.

— Думаю, ця небезпека ще не минула. Я розпорядився пересунути сюди дві роти резерву і послав вам ще два кулемети з китайською гладкостінною картечною.

— А вона нам навіщо? — здивувався Корсаков.

— Вона в нас буде на ролі сторожової гармати. Поставте її на місці прориву і в разі штурму вдарите картечню.

Проходячи казармами, Кондратенко, як і Смирнов, вів до солдатів, але звертав увагу тільки на їх вигляд, а ніяк не на виправку.

— Коли їли, чи давно були на відпочинку, чи нема цинготних? — питався він стрільців.

Дивлячись збоку на цього невисокого, непоказного генерала з глухеньким голосом і жвавими розумними

очима, Звонарьов уявив собі його у сірій солдатській шинелі.

«Навряд чи він відрізнявся б чим-небудь з юрби десятків і сотень інших стрільців, хіба що своєю меткістю», подумав прапорщик, так небагато було в Кондратенку специфічно панського, офіцерського.

Солдати, мабуть, почували те саме і вільно розмсвляли з генералом, плутаючи офіціальне титулування із звичайним зверненням до нього на ім'я і по батькові, яке твердо знали всі стрільці. Кондратенко навіть не помічав цього порушення статутної форми.

— Якщо японці прорвуться в рів, намагайтесь відризати їм шлях відступу, атакуючи їх з контрескарпної галереї. Капонір треба відстоювати аж до останньої можливості,— застерігав генерал з'юрмлених навколо нього стрільців.

— Нам би втягти в галерею скорострільну гармату,— промовив Блохін.

— Розумна пропозиція. Ти хто такий? — спитав генерал.

Блохін назвав себе.

— Він сьогодні відзначився — вибив японців із уцілїлої частини капоніра,— доповів Фролов.

— Представте його до хреста.

— Та бог з ним, з хрестом, однаково всі під дерев'яними лежатимемо; мені б...— запнувся солдат.

— Ну, кажи, чого хочеш! У місто, чи що, сходити треба?

— Ні... горілочки б випити,— соромливо всміхаючись, попросив солдат.

Стрільці дружно зареготали.

— Видайте йому від мого імені чарку, поручику,— звернувся до Фролова генерал.

— Красно дякую, ваше превосходительство! — гаркнув на відповідь Блохін.

— Зайдеш опісля,— наказав Фролов.

Обійшовши весь форт, побувавши навіть на прикритому ході над контрескарпною галереєю, Кондратенко пішов назад з Рашевським і Звонарьовим.

— Відверто скажу — дуже побоююсь, що при першому ж серйозному штурмі форт буде взято, а це утруднить і ускладнить оборону Китайської стінки,— задумано говорив генерал.

У штабі на Звонарьова вже чекала Варя.

— Ходімо обідати он у той бліндаж. Там міститься кухня, а то в штабі незручно. Швидше б ви повертались на Залітерну, і мені буде спокійніше за вас, і люди там усі знайомі. Харитина з чоловіком сьогодні вирушили вже на позицію.

— З яким це чоловіком?

— Та Ярцевим. Вчора їх повинчав госпітальний пантець. Це Ведмідь їм наказав женитися.

— Тобто як?

— Фу, який ви петямуший. За Харитину Блохін поранив Ярцева. Ведмідь за це вигнав його з батареї. Харитині теж заборонив там з'являтися, щоб усі солдати не перебилися один з одним. З чоловіком, каже, пущу, а саму одну ні. Ну, вони й переженилися.

— Що це означає — переженилися? Хто з ким? Харитина з Ярцевим чи він з нею?

— Замовчіть, або я зараз же піду.

— Як же я сам один обідатиму?

— Я й забула, що за молодістю років вас іще треба з ложечки годувати.

Під час обіду Звонарьов вислухав докладну розповідь про всі артурські новини, про самопочуття Стесселя, про захоплення Григоровича Лолочкою, про зроблені за день у Зведеному госпіталі операції, причому виходило так, що в усіх їх Варя була мало не найголовнішою дійовою особою.

— Вони, звичайно, всі вже повмирали?

— Хто?

— Та поранені, оперовані вашою милостю.

— Залишитесь за зухвальство без солодкого,— і Варя миттю проковтнула крем.

— Мовчу, а то й друга страва так само швидко зникне...

— От вам, от вам, щоб не дратували мене,— і Варя трохи посмикала прапорщика за вухо.

Той у відповідь люто заричав, і обоє весело зареготали.

Звонарьов провів дівчину до міських воріт. Повернувшись у штаб, він дістав від Рашевського завдання завтра побувати на укріпленні № 3.

Укріплення № 3 було крайнім західним фортом Східного фронту оборони кріпості. Хоч воно мало назву «тимчасового», але, як і багато чого іншого в Артурі, це не відповідало дійсності. Своєю будовою це було справжнє довгочасне укріплення, як і форти № 2 і № 3, тільки трохи менше на розмір. Воно захищало підступи до форту № 3 у долині річки Луенхе. Китайська стінка, відходячи від західно-тилового кута форту № 3, тяглась аж до горжі укріплення.

У плані укріплення являло трикутник з закругленим вершком. Передній вал його йшов дугою, кінці якої спирались на бокові бруствери.

У тилівій частині була бетонна казарма для гарнізону. Від неї йшла до бетонного капоніра, розташованого в передньому рові, вигнута потерна. Перед укріпленням лежала лінія стрілецьких окопів, безпосередньо близько від яких була розташована передова траншея японців. Тут ні вдень ні вночі не припинялась боротьба,— то японці вдирались у російські окопи, то росіяни, вибивши японців, захоплювали частину їх траншей. Рушнична перестрілка, тріскотня кулеметів і вибухи бомбочок не замовкали ані на хвилину. Затятості «синів Сходячого сонця» протистояла стійкість сибіряків.

Сюди й пішов Звонарьов, щоб ознайомитися із становищем на цій ділянці оборони.

Був трохи туманний, похмурий день. Ліниво погрюкували гармати, та японські батареї, з властивою їм методичністю, невтомно посиляли снаряд по снаряду в місто і на артурську ескадру на внутрішньому рейді.

Поступово незначна зранку гарматна перестрілка обернулась на суцільну канонаду. Сотні важких снарядів падали на форти № 2 і № 3 і на укріплення. Чи становило це підготовку до загального штурму кріпості, чи тільки попередню пробу сил, визначити не можна було. Ледве прапорщик вийшов із міжгір'я, де містився штаб, як потрапив під сильний обстріл і поспішив сховатися за скелею. Перебігаючи так від прикриття до прикриття, він добрався до вершини Скелястого хребта, розташованого у версті з гаком за лінією фронтів. Крутий, без усякої рослинності кряж домінував над першою і другою лінією оборони — фортами і Китайською стінкою.

Припавши за каменем, Звонарьов у бінокль став розглядати панораму, що розгорнулася перед ним. Внизу і

трохи праворуч лежав форт № 3. Він весь був сповитий чорними стовпами пилу й диму, бо на нього безперестанно падали бомби. Над ними у повітрі раз у раз виникали білі хмаринки шрапнельних розривів.

Великий снаряд влучив у самий центр казарми, і за мить з усіх вікон викинуло густі хмари диму. Звонарьов мимоволі здригнувся. На мить він уявив собі десятки покремсаних, пошматованих, покалічених солдатських тіл впереміж з уламками бетону й дерева, стогін, крики, хрипіння вмираючих і повітря, насичене їдким запахом ши-мози.

«Навряд чи хто уцілів з тих, хто був у цей момент у казармі», з жахом подумав він і перевів очі на укріплення № 3.

Теж сповите густою пеленною пилу й диму, воно ледве відрізнялось на сірому фоні навкружної місцевості. Посередині між фортом № 3 і укріпленням чітко вимальовувалась глибока улоговина. У цьому місці, трохи позаду, розташувалась невеличка батарея з двох польових гармат — вона, мабуть, мусила захищати підступи до цієї улоговини.

Поза річкою Луенхе темніли масиви Вовчих гір.

Виясніло. Ще тепле сонце приємно нагрівало спину своїм промінням. Побачивши сильний обстріл укріплення № 3, Звонарьов серйозно задумався — чи йти туди чи ні.

«При такому бомбардуванні я, звичайно, нічим не зможу допомогти укріпленню, там зараз не до мінних галерей», виправдувався він перед собою. Нарешті він ухвалив компромісне рішення: зачекати певний час, чи не зменшиться обстріл, і після цього йти на укріплення. Заспокоївшись на цьому, він став спостерігати, що діється правіше.

Далеко, ледве виступаючи з-за близьких сопок, виднілася батарея літера Б. На ній також злітали чорні султани диму, але далеко рідше, як на сусідніх фортах. Кріпосні батареї на японський вогонь відповідали мляво, посилаючи свої снаряди далеко в тил. Позаду, від міста, долітав рокочучий гул гармат броненосців, які допомагали кріпості своїм вогнем.

Несподівано заговорила розташована за Скелястим хребтом батарея сорокадвохлінійних гармат.

«Один передчасний розрив, і від мене зостанеться

тільки мокре місце», збагнув прапорщик і повільно побрів до укріплення.

Минуло близько години, аж поки бомбардування трохи вщухло. Скориставшись з цього, Звонарьов швидко пройшов решту дороги і, перебравшись під рушничним вогнем по горжевому мосту, вбіг у ворота казарми.

Після яскравого сонячного світла і чистого повітря він одразу опинився у напівтемному приміщенні. У казармі було задушно й сморідно. Щось із півсотні солдатів сиділо на нарах, тримаючи гвинтівки поміж колін, готові на перший наказ ринути в потрібному напрямі.

— Де комендант? — спитав прапорщик у першого зустрічного солдата.

— Йх високоблагородіє в потерні.

Звонарьов вийшов з каземату і кілька разів глибоко вдихнув свіже повітря. Потім він попрямував до чорніючого спереду входу в потерну, що освітлювалась кількома ліхтарями. Пройшовши майже половину потерни, прапорщик опинився біля виходу з неї у внутрішній дворик. Тут, на перехресті, стояв невеличкий стіл, за яким пили чай усі наявні офіцери укріплення — капітан Шметілло, артилерист поручик Єсаулов, Дебогорій-Мокрієвич і стрілецький прапорщик. Веселі, бадьорі обличчя, жвава розмова — все це доводило, що бомбардування не засмутило духу захисників.

— Прославленому артилеристові і інженерові наша глибоческа пошана! — привітав Звонарьова капітан. — От уже ніяк не сподівався, що після сьогоднішньої бані хтось рискне вдень завітати до нас у гості. Сідайте до столу. Гей, денщику, стілець!

Прапорщик потиснув усім руки і сів на вказане йому місце. Його зараз же закидали запитаннями про причини появи на форту, про штабні новини, про останні артурські чутки, — одне слово, говорили про що завгодно, крім бомбардування і пов'язаних з ним неприємностей. Прапорщик задовольнив цікавість присутніх.

— Я мало не годину очікував закінчення обстрілу вашого укріплення, — признався він.

— І правильно зробили. Навіщо марно ризикувати? Я всіх, кого можна, заховав у казарми, лишивши тільки вартових. Сам же засів тут, бо звідси легко дістатися до першого-ліпшого місця форту, — промовив капітан. — Що нового у вас на Залітерній, як поживає Харитина?

— Вона щаслива і вдоволена. Вийшла заміж за нашого солдата.

— До солдатів, значить, її все-таки потягло. А бабонька вона нічого, путяща,— покрутив вуси капітан.

Після чаю з червоним вином Шметілло повів Звонарьова в капонір. Потерна полого спускалася в ров, але не проходила під ним, а розрізала його на дві частини. У цьому місці вона трохи розширювалася, у стінах були бійниці для дрібних гармат, з яких можна було обстрілювати передній рів подовжнім вогнем. Потерна доходила саме до середини капоніра. Праворуч і ліворуч від неї йшло по п'яти казематів з встановленими в них на тумбах капонірними гарматами і знятими з японських брандерів п'ятистовбуровими мітральезами, що дозволяло прекрасно обстрілювати бокові рови.

— У лівому кутку капоніра чути роботу японських мінерів,— сказав Шметілло.

Звонарьов став прислухатися і незабаром почув досить дужі вдари киркою або мотигою.

— Будете вести контрмінну галерею? — спитав прапорщик.

— Мокрієвич із саперами збираються. До речі, між нами кажучи, він рідкісний тухтій і розмазня, до того ж боягуз. Поки він розкачається, японці заберуться у самий рів. Лишайтеся у нас замість нього. Саперів я затримаю, дам своїх людей, і ми з вами покажемо японцям, де раки зимують.

Звонарьов не чекав такого повороту і завагався.

— Я командирований тимчасово, мене жде з рапортом Рашевський.

— Та чорт із ним, з Рашевським. Мокрієвич все йому розкаже і від себе ще набреше повний мішок. Згода, значить? — ляснув Шметілло Звонарьова по плечу.

За півгодини солдати за вказівками прапорщика вже довбали стінку кирками і мотигами. Хазяйновитий Шметілло звідкись дістав переносне горно і молот для правлення затупілих кирок і мотиг, дошки для рам, мішки. Робота закипіла.

Непомітно надійшла ніч, відновився обстріл укріплення, снаряди виючи рвалися то в рові, то на покрівлі капоніра. Щоб запобігти пораненням осколками, бійниці позакладали мішками.

Кректячи, Шметілло підвівся з-за столу.

— Ходімо, Сергій Володимирович, подивимось, що діється надворі,— запропонував він.— Треба фендрика відпустити, він зараз караулить біля штурмових гармат, там же, мабуть, і Єсаулов. Хлопець хоч куди, спритний і бравий, раз у раз доводиться його за хвіст у каземат тягти, щоб марно собою не ризикував.

Небо вкривали легкі хмари, крізь які просвічували зорі. Віяв досить різкий, холодний вітер. На фронті було тихо, лише з ближніх японських окопів інколи долітала заливчаста гавкотня дрібних сторожових собачок, що повсякчас жили у щілинах. Промені японських прожекторів повільно повзали вздовж фронту. З темряви несподівано виступали то бруствери окопів, то групи спотворених снарядами дерев, то смуга дротяних загороджень.

Японці методично обслідували всю лінію росіян. Дійшовши до укріплення, промінь зупинився, ніби вдивляючись, що діється на ньому. Шметілло наказав стрільцям не потрапляти під промені прожекторів, щоб японці не помітили руху і не почали обстрілу. Хоч до прожектора було понад дві версти, він світив так яскраво, що можна було вільно читати газети.

Біля переднього бруствера заворушилась прислуга коло протиштурмової гармати.

— Михайло Пилипович, що ви збираєтесь робити? — гукнув Шметілло.

— Стрільнути раз-два по прожектору, щоб він так не поведився нахабно,— відгукнувся з темряви Єсаулов.

— Зачекайте поки що! — зупинив його капітан.— Зараз виносять поранених, підвезли гарячу їжу і воду, у горжі повно людей. Тепер не час дражнити японців.

Поручик щось сердито забурчав, але все-таки артилеристи відійшли від гармат.

Позаду, з боку Скелястого хребта, спалахнув кволий промінь російського прожектора.

— Усе в японців краще — і прожектори, і біноклі, і одяг, і шанцевий інструмент, хіба ми не могли б мати такого ж інструменту? — з досадою промовив Шметілло.— Єдине, в чому ми не поступаємось, коли не перевищуємо їх,— це в сміливості. За мирного часу ми вправлялися тільки в самій маршировці та парадах. Смішно сказати, а я вже під час війни навчив грамоти десятків-два солдатів.

— І охоче вони вчаться?

— Загляньте у вільну хвилину в казарму. Обов'язково побачите кількох людей за читанням або писанням. Ідуть на позицію і замість ще однієї зміни портянок сунуть у мішок букваря. А наші дурні генерали все ще твердять, торочать, що від грамоти тільки шкода в армії.

— Самі в грамоті не сильні. Візьміть накази Стеселя — у нього неписьменність піднесено в стиль. Як новий наказ — то й літературна перлина, — зазначив Звонарьов.

— Якщо в нас не буде великої чисельної переваги над японцями, то наб'ють макаки «абиякам» аж по перше число! — зітхнув капітан і пішов на другу половину форту.

Промінь японського прожектора ковзнув далі, і все знов занурилось у темряву. Праворуч спалахнув яскравий огонь гарматного пострілу, і долетів глухий розкат.

— Заредутна батарея, — визначив Шметілло. — Молодцями працюють. Скільки японці намагалися її збити, та все невдало. От що означає добре пристосувати гармати до місцевості!

Офіцери перейшли в казарму і застали там генеральне прибирання. Повиносили пораних, і чергові з днювальними старанно мели, скребли і чистили підлоги, прибирали на нарах. У потерні при свічках солдати вечеряли. Тут-таки поряд височіли піраміди бомбочок впереміж з патронами і снарядами.

Звонарьов спитав Шметілло, де порохований погріб.

— Будуючи укріплення, інженери про нього забули, а коли схаменулись, було вже запізно. Отак і складаємо, де доведеться, — відповів Шметілло.

— Але це ж небезпечно, може статися вибух від випадкових влучень осколків або навіть просто від цоштовхів.

— На цьому укріпленні більше загинуло солдатів від вибухів своїх же бомбочок, ніж від японських снарядів. А бетон який у капонірі? Глини більше, ніж цементу. Я б оцих паскуд Лілье й Барміна за таке будівництво повісив без суду, — розхвилювався Шметілло.

Звонарьов вийшов з капітаном на внутрішній дворик форту. Праворуч безперестанно спалахували зірничі пострілів і долітав гул канонади. Снаряди, виючи, неслись в напрямі Артура. Близько миготіли вогники рушничних пострілів, і кулі з легким свистом летіли над головою.

Розташовані вздовж бруствера шметіловські «кулемети», складені з десятка з'єднаних до купи рушниць, зрідка відповідали залпом. Красиво звиваючись, у небо злітали ракети і розсипались цілою гирляндою яскравих зірочок. При світлі ракет з темряви на кілька секунд виступали сопки, темні лінії брустверів японських траншей, купи дерев і чорні крапки рухливих людей, і потім все знову зникало у млі.

Біля бруствера, не спускаючи очей з ворога, стояли вартові, готові щохвилини зняти тривогу. Шметілло із Звонарьовим пройшли вздовж усього внутрішнього двору. Біля кожного солдата капітан зупинявся і обмінювався з ним кількома словами.

— Золотий народ мої сибіряки! Скільки вже часу я з ними живу і все-таки не встиг цілком їх оцінити. Мовчазні, грубуваті на вигляд, але кмітливі і дуже ініціативні. Весь час вигадують різні нові каверзи японцям. Вчора випустили на вірвовці якусь із японських собачок з тріщачкою. Що тут знялося — уявити не можна! Спочатку страшенна рушнична стрілянина, потім артилерійська, полетіли градом бомбочки. Собачку давно вже сховали, а ті все б'ють із гармат.

Офіцери повернулись у потерну. Солдати кінчали вечерю. Підводячись з-за столу, вони щиро хрестились.

— Гнедих! — гукнув Шметілло рослого старшого унтер-офіцера. — Яку капость на сьогодні придумали японцеві?

— Думаємо змія запустити з гранатами, — всміхнувся солдат, віддаючи честь капітанові.

— Але тільки після прибирання казарм і від'їзду кухні і водовоза, щоб не було марних втрат.

— Не звольте турбуватися, Ігнатій Броніславович, усе буде в акурат.

Чоловік з десять стрільців поралися з великими паперовими зміями, приз'язуючи їм до хвостів невеличкі бомбочки з короткими запальними шнурами.

Коли все було готове, солдати вийшли в рів. В напрямі до японців віяв сильний вітер. Один по одному підпалювалися шнури бомбочок, і змії злітали вгору. У темряві ледве були помітні світні крапки горящих шнурів. Згори з брустверів «наводили» їх куди треба, голосом командуючи, чи попускати ще вірвовку, чи тримати її нерухомо, коли змії опинявся у потрібному місці. У небі

на мить спалахував вогник, і бомбочка летіла вниз, падаючи в розташування японців, а змій, козирнувши, прожогом злітав угору. Стрільці швидко підтягували його за віршовку і знову «заряджали» ці своєрідні бомбардувальники. Цілком розгубившись, японці палили в повітря, безуспішно силкуючись збити невидимого ворога, і, щоб помститися, стали закидати рів ручними гранатами. Стрільці з веселим сміхом поспішили сховатися по казармах.

— Зараз пустимо ще гадючку,— застеріг Гнедих Звонарьова.

Японці трохи заспокоїлись.

Двоє стрільців виповзло на рів з невеличкими ракетами в руках. До ракет було прикріплено білий бенгальський вогонь. Коли ракета злітала, він загорявся і освітлював місцевість. Ракету пускали низько над землею, вона «повзла гадюкою», як говорили стрільці, і, пролетівши сорок-п'ятдесят кроків, падала. З бруствера укріплення стежили за «гадючками» і зараз же обстрілювали залпами з шметіловських кулеметів виявлені цілі.

Не встигла згаснути остання ракета, коли розлючені японці перевели промінь прожектора на укріплення і обстріляли його зосередженим вогнем кількох батарей. Стрільці, крім вартових біля кулеметів і навідників коло протиштурмових гармат, сховались у центральній потерні.

— Здорово ми сьогодні роздратували япошку,— зовсім по-дитячому сміявся Шметілло, стоячи біля входу в потерну.— Тепер з півгодини молотитиме по нас, аж поки в нього серце пройде.

— Чого доброго, ще кинеться в атаку,— зауважив стрілецький прапорщик, стоячи трохи віддалік.

— Мої артилеристи не прогавлять, вшкварять впритул картечню,— всміхнувся Єсаулов.

Звонарьов відійшов у глибину потерни. Снаряди раз у раз розривались біля входу, і осколки залітали аж у прохід. Тут же були складені пірамідками ручні бомбочки і порохові заряди протиштурмових гармат. Випадкове влучення осколка — і все це злетіло б у повітря. Але ні Шметілло, ні двоє інших офіцерів не звертали ані найменшої уваги на цю небезпеку. Капітан сів до столу і гукнув, щоб йому подали гарячого чаю.

— І мені теж,— попросив Єсаулов.

— А вам, Сергій Володимирович? — звернувся до Звонарьова Шметілло.

У тьмяному світлі керосинової лампочки його заросле щетиною обличчя привітно і добродушно всміхалось, начебто навколо не літали осколки, загрожуючи і йому щохвилини смертю.

Коли раптом сліпучо яскравий вогнений стовп виріс зовсім поряд. Звонарьова оглушило і так сильно об щось ударило, що він знепритомнів.

Він не міг визначити, чи п'ять хвилин минуло, чи дві години, коли свідомість повільно стала повертатись до нього. У вухах дзвеніло, усе тіло нило, дихати було важко, руки і ноги здавались страшенно важкими і не слухались його. Темрява перед очима поступово розвіювалась. Нарешті Звонарьов розібрав нахилене над ним бородасте обличчя ротного фельдшера і відчув гостре подразнення в носі.

— Опритомнює,— почув він хрипкуватий низький голос.

Звонарьов чхнув, відчув при цьому гострий біль у горлі і застогнав.

Фельдшер забрав нашатирний спирт і влив у рот Звонарьову ліки.

— Вашбродь, приймайте команду,— сказав він...

— А капітан? — насилу вимовляючи слова, спитав прапорщик.

— Їх пошматувало разом з артилерійським офіцером, а нашому прапорщику розстрожило ногу. Так що ви zostались за старшого,— відповів фельдшер.

— У мене дуже болить голова.

— Трохи поконтузило вас, а так усе ціле, я вже оглянув.

Звонарьов ледь підвівся і побачив, що лежить напівроздягнений на нарах у казармі. Він спробував був звестись на ноги, але голова запаморочилась так сильно, що він знову мало не втратив пам'яті. Якось одягнувшись, з допомогою стрільців, що підтримували його під руки, прапорщик вийшов у потерну. По дорозі на нього гукнув поранений стрілецький офіцер.

— Благаю вас, відправте мене на перев'язний пункт. Я вмру тут від втрати крові,— просив він.

— Щастя ваше, що ви не підійшли до Шметілла, коли він вас запросив. Вибухнула бомбочка якраз поряд нього.

Я встигнув відскочити, і все-таки мені пошкодило ногу, інакше і мене б пошматувало геть.

Обстріл поступово вщухав. Солдати юрмились навколо останків свого капітана. Вони були засмучені з загибелі любимого начальника.

Прапорщик глянув на обгорілі тріски столу, за яким сидів Шметілло, уже засипані землею кров'яні калюжі на долівці і звелів забрати в потерну якнайдалі вибухові речовини. Несподівана тріскотня шметілловських кулеметів і гуркіт протиштурмових гармат примусив Звонарьова вийти на двір.

— Япошка лізе,— повідомив стрілець.

— В рушниці! Перший взвод праворуч, другий ліворуч, третій в капонір. Четвертому лишатися тут у резерві,— наказав Звонарьов, і десятки голосів зараз же рознесли це розпорядження по всьому укріпленню. Хапаючи на ходу гвинтівки, солдати кинулись на вказані місця.

Артилерійський огонь припинився, зате градом сипалися ручні бомбочки. На щастя, більшість із них не долітала і падала на бруствері чи біля нього. Стрільці з надзвичайною спритністю викидали їх назад у рів.

— Банзай, банзай! — лунало від японців.

У світлі спалахнувших у тилу російських прожекторів Звонарьов побачив, як японці, добігши до ровів, швидко приладновували бамбукові драбини і ними спускалися вниз.

— Посилити огонь з капонірів, четвертому взводові з горжевого рову атакувати японців,— наказав Звонарьов.

— Бий їх бомбочками! — горлав поряд артилерист.

У темряві важко було розібрати, де стрільці, і ще важче командувати ними. Але солдати діяли самі, зважаючи на обстановку. Унтери або просто звичайні рядові кидали уривчасті фрази, пояснюючи свої припущення і наміри. Інші їх розуміли з півслова. На Звонарьова стрільці майже не звертали уваги, часто не помічаючи його в темряві.

— Відіб'ємо косорилого, не вперше нам це! — спокійно говорив прапорщикові стрілець, підтримуючи під руку все ще не цілком очунялого Звонарьова.— Ви, вашбродь, сідайте в проході потерни, а вам туди доповідатимуть, що де діється,— порадив він.

Прапорщик послухався цієї поради. Незабаром при-

бігли з капоніра повідомити, що японці закидають каземати ручними гранатами і намагаються пролізти в амбразури. Звонарьов поспішив туди. У темному світлі кількох свічок він побачив стрільців, які, стоячи біля бійниць, вели часту перестрілку. Приміщення було повне диму.

— Вашбродіє, накажіть закидати японців згори бомбочками, а ми спробуємо підпалити драбини клоччям, змоченим у керосині,— запропонував хтось із стрільців і, не чекаючи схвалення офіцера, побіг давати потрібні розпорядження.

У крайньому казематі крізь амбразуру просунули довгу жердину з прикріпленим на неї запаленим клоччям і цим своєрідним факелом підпалили штурмові драбини. Сухий бамбук спалахнув, наче порох, яскраво освітлюючи рів.

Помітивши, що шлях відступу відрізаний, японці ринули до горжевої частини укріплення, сподіваючись тут знайти вихід, але на них кинувся в штики четвертий взвод. У тісному просторі глибокого рову спалахнула сутичка. З власної ініціативи стрільці почали стрибати з брустверів униз і потім з тилу напали на японців. Звонарьову лишалося тільки освітлювати своїми факелами місце бою.

— Гаси,— прокричав в амбразуру хтось із стрільців.— З япошкою покінчили, жоден живцем не пішов.

Настало затишшя. Прапорщик пройшов у казарму, куди зносили поранених і вбитих.

Тільки-но зникло збудження, викликане боєм, Звонарьов знову відчув себе так погано, що примушений був лягти.

— Відпочиньте трохи, вашбродь. Тепер косорилий до ранку сидітиме тихо. Ми вартових розставимо, переведемо черговий взвод у потерну, а самі також полягаємо спати,— дружньо радили прапорщиківі стрільці.

Решта ночі минула спокійно. Настав туманний ранок. На фронті було тихо. Звонарьов, добре відіспавшись, відчув себе краще. Коли він вийшов із-за завіски, що відгороджувала офіцерське приміщення від решти казарми, то перше, що впало йому в вічі, була гора різних речей, знятих з забитих японців. Гнедих, який виконував обов'язки фельдфебеля, уважно переглядав їх, відбираючи те, що, на його думку, могло придатися в роті,— теплі зимові японські шинелі з широчезними попівськими рукавами і

хутряними комірами, ремені, манірки, фляги, черевики, теплу білизну. Галети ж і інші їстівні припаси складались окремо. Солдати, стоячи навколо, допомагали своєму фельдфебелеві.

— Перший взвод, підходь,— скомандував Гнедих.— От вам пара шинелей, черевики, галети і консерви,— наділив він взводного. За першим потяглись і інші взводи. Решту майна Гнедих звелів сховати.

Звонарьов з цікавістю дивився на цю картину. На Залітерній такої дільби не було. Там кожен вважав своєю власністю все, що йому щастило дістати.

— Що ви робите? — спитав він.

— Здобич дуванимо, вашбродь,— швидко відповіло кілька солдатів.

— Покійний капітан Шметілов, царство йому небесне, хоч він і був поляцької віри, завів такий порядок, щоб проміж солдатів не було заздрощів та суперечок,— додав Гнедих.— А це вам, вашбродь,— і він вказав на акуратно складені окремо офіцерські сумки з картами і паперами. Тут же лежав прекрасний бінокль, компас, коротка шабля і кілька банок консервів.

— Та я ж на японців у штики не ходив,— здивувався прапорщик.

— Ви, вашбродь, хоч на ногах майже не стояли, а разом з нами були на бруствері і в капонірі, небезпеку з нами поділяли і дуже навіть прекрасну команду всім нам подавали,— урочисто, запинаючись від хвилювання, промовив Гнедих.

Звонарьов зрозумів, що відмовою образить солдатів, і, подякувавши, взяв виділене йому майно.

Повернувшись до себе, прапорщик став розбирати захоплені плани і папери. Всі вони були списані ієрогліфами, на планах акуратно були нанесені російські форти і батареї, передові лінії японських окопів, і без того добре відомі. Ані батареї, ні тилкових закладів японців на картах не було.

Розкупоривши японським штиком банку консервів, Звонарьов знайшов у ній прекрасне згущене молоко, яке з'їв з галетами. З'явився Гнедих з півпляшкою поганенького коньяку з блощичним запахом і пачкою дешевих сигареток.

— Сідай, Гаврилич,— згадав, як по батькові Гнедих, Звонарьов,— вкупи вит'ємо та й поїмо.

Фельдфебель зняв папаху, побожно перехрестився, дістав кусень чорного хліба і неквапливо взявся за їжу. Мимохідь він розповів, що півроку тому іще був рядовим стрільцем і за бойові відзнаки дістав нашивки, але «не запишався і солдатів поважає»: без діла не б'є і не лає, начальству не доносить; отже стрільці теж добре ставляться до нього і звать своїм «отаманом». Мирного часу він блукав по тайзі з артілью старателів і там, незважаючи на молодість, також був за отамана. З теплим почуттям він згадав Шметілла, вилаяв пораненого прапорщика, бо той, на його думку, був «не самостійний» і від небезпеки перший поспішав під прикриття.

— Ви б, вашбродь, ім'я та по батькові вашого не знаю, zostались назовсім у нас за командира. І покійний Ігнатій Броніславович вас хвалили. На всякі, казали, вигадки вони здатні. І вчора ви сподобались стрільцям своєю сміливістю...

— Начальство пришло нового командира, старшого за мене чином.

Підкріпившись, Звонарьов і Гнедих пішли в капонір.

Користуючись з затишся, солдати спали, де кому довелося — в казармі на нарах, у потерні просто на долівці, біля стін.

Мінні роботи провадились повним ходом. Перемагаючи певний страх, Звонарьов поліз у галерею. Після того, як його засипало, у нього лишилась інстинктивна боязнь підземелля. Добравшись до кінця, прапорщик прислухався. Усе було тихо.

— Спочиває косоокій, стомився за ці дні,— промовив сапер.

У лівій галереї була та сама картина. Звонарьов дивувався; чому японці припинили свої мінні роботи.

Але вони самі поспішили з'ясувати йому свої наміри. Тільки-но туман став розходитись, як почалися нові атаки укріплення. Передній цеп заліг на самому краю рову, а подальші, добігши до цього місця, кидали вниз великі мішки з ганчір'ям і відбігали назад. Стрільці закидували ворога бомбочками, але це не бентежило японців. Цеп за цепом вони скидали паки, незабаром вкривши ними майже суціль дно рову.

Звонарьов, дивившись на це з бійниці капоніра, ніяк не міг зрозуміти, навіщо це робиться. Стрільці також висловлювали найрізноманітніші припущення. Закидавши

рів, японці відійшли до себе в окопи. Викликані охотники витягли з рову кілька мішків, наповнених старим, ні для чого не придатним ганчір'ям.

Поки Звонарьов із стрільцями розглядали мішки, японці несподівано кинулись в атаку. Цього разу вони вже не зупинялись на краю рову, а з розмаху стрибали з трисажневої височини на м'які паки, що, мабуть, для цього й призначалися. За кілька хвилин рів заповнили японські солдати, які, приставивши бамбукові драбини до внутрішньої стінки рову, стали дертися на бруствер. Укріплення одразу опинилося в критичному стані: не менш як два батальйони були проти однієї роти Звонарьова. Але стрільці не розгубились. Використовуючи мовчання японської артилерії, вони зустріли штурмуючі колони залпами впритул, а потім кинулися в штики, скидаючи ворога в рів. Гнедих з двома стрільцями витяг на бруствер велику дерев'яну бочку з керосином і скинув її вниз. Вона розбилася від падіння. Керосином облило далеко навколо мішки з ганчір'ям, потім кількома ручними гранатами їх підпалили, і незабаром весь рів охопило вогнем.

Густі хмари диму знялись високо в повітря, створивши захисну завісу. Оскаженілі від жаху японці заметушились у рові, розстрілювані з кулеметів.

Те саме було зроблено і в іншому боковому рові. Солдати з люттю закидували бомбочками японців, які безпорадно бігали по дну рову. Безперервно строчили капонірні кулемети, а четвертий взвод у горжі добивав усіх, кому щастило видертися живим з вогненного моря, що бушувало в бокових ровах.

Не розуміючи, що сталось в укріпленні, нові й нові японські цепі підбігали до рову, але від жаху зупинялись перед огненною перешкодою, впритул знищувані з валів вогнем шметіловських кулеметів і протиштурмових гармат.

Кріпосні батареї, бачачи оточене полум'ям і димом укріплення, вирішили, що настають його останні хвилини, і вдарили по японцях зосередженим вогнем десятків гармат. Вкриваючи землю своїми тілами, японці в паніці кинулись навіткача.

Задихаючись від сморідного густого диму, Звонарьов то керував вогнем стрільців на бруствері, то з'являвся в капонірі, де напівживі від диму кулеметники нещадно

винищували ворога, то біг до горжевої казарми впевни- тися у безпечності тилу. Привчені Шметіллом до само- стійності, стрільці працювали впевнено, жодної кулі не випускаючи не в ціль, жодної бомбочки не кидаючи без- результатно. Поранені не хотіли до кінця штурму йти на перев'язку, вбитих же, на щастя, було небагато.

Знищивши ворога, солдати, наче після важкої, але вдалої роботи, витирали піт з обличчя і радісно всмі- хались.

— Добре ми пом'янули нашого капітана, — ніхто жив- цем не пішов...

— Атож, дуже смердить смаженим японцем, — повів носом Гнедих, ідучи поряд Звонарьова.

Прапорщик звелів виставити вартових, а інших людей відвів у казарми і потерни. Скориставшись димовою за- вісою, розвели огонь у кухні, чого звичайно вдень не ро- били. Незабаром бак з водою закипів, а стрільці потяг- лись до нього з чайниками і кухлями.

Звонарьова викликав телефоном генерал Горбатов- ський і запитав про становище на укріпленні. Прапорщик докладно доповів йому про все.

— Негайно припинити пожежу і надалі цього не до- пускати, — несподівано розпорядився генерал.

Прапорщик, вважаючи, що Горбатовський його не почув, знову став пояснювати причини виникнення вогню.

— Ми знищили цим цілий батальйон японців, — дово- див він.

— Категорично забороняю надалі робити це, — відріз- зав генерал.

— Що? Забороняєте знищувати японців? — перепитав Звонарьов.

— Знищувати наказую, розводити огонь забороняю, — вперся начальник оборони Східного фронту. — Дальші розмови вважаю зайвими, — і його превосходительство дав відбій.

— Справжнісінький ідіот! — вилаявся Звонарьов і по- висив трубку.

— Хто це, вашбродь? — поцікавився телефоніст.

— Один мій знайомий, — всміхнувся прапорщик і ві- дійшов.

Японці почали звичайний методичний обстріл укріп- лень артилерійським вогнем. З ревом проносились одина-

дцятидюймові бомби, і земля здригалася при їх вибусі, пронизливо верещали стодвадцятиміліметрові, рикошетуючи після вибуху, глухо бухали шестидюймові.

Погода зовсім проясніла, визирнуло сонце, яскраво освітлюючи все навколо, і тільки саме багатостраждальне укріплення № 3 все ще було сповите димом від пожежі. Але життя в ньому вирувало. Стрільці роздобули гармошку і під акомпанемент вибухів хвацьки танцювали в потерні. Звонарьов з усмішкою прислухався до цього, і писав у своєму кутку довгезелзне донесення про вчорашній і сьогоднішній штурм. Сидячи поруч, Гнедих називав йому прізвища солдатів, які особливо відзначилися, і скромно мовчав про свою особу.

Покінчивши з донесенням, прапорщик приліг на нари. Голова нестерпно боліла, нудило, очі злипалися від втоми. Він задрімав. Розбудив його голосний вигук солдатів: «Здравія бажаємо вашому превосходительству!»

Не встигнув Звонарьов підвестись, як із-за завіски з'явився Кондратенко у супроводі Рашевського.

— То це ви комендант укріплення! — вигукнув генерал. — Я все сушу собі голову, хто це так успішно керує його обороною. Воно звідусіль охоплено вогнем і димом. Здається, от-от візьмуть, а замість того японці тікають від нього в усі боки.

— Моя роль звелася до віддавання двох-трьох наказів. Солдати самі відбивали штурми, викурювали японців і взагалі проявляли масу ініціативи.

— Вашу скромність я знаю, Сергій Володимирович. Одна молода особа рішуче вимагала, щоб я дозволив їй побувати тут, — всміхнувся Кондратенко. — Я тільки тим її і заспокоїв, що обіцяв доставити до неї вас особисто цілим і здоровим.

Звонарьов хотів був посміхнутися, але в нього так запаморочилась голова, що він ледве встояв на ногах.

— Що з вами, ви нездорові? — встигнув підхопити його Рашевський.

— Вчора мене трохи контузило, — тихо промовив прапорщик.

— Їх благородіє більше як дві години лежали без пам'яті, а як японець поліз на штурму, вийшли з допомогою двох стрільців і всім командували, — доповів Гнедих.

Кондратенко зворушено потиснув руку Звонарьову, Рашевський зробив те саме.

— Я хотів просити ваше превосходительство лишити мене тут і надалі.

— О ні, на це не згоджуюсь. Ви потрібні в інших місцях. Тепер прошу показати нам укріплення,— сказав Кондратенко.

Прапорщик повів генерала крізь потерну в капонір. Кондратенко раз у раз зупинявся, розпитуючи солдатів. Багатьох він знав в обличчя і на прізвище.

— Звідки ви їх знаєте, ваше превосходительство? — здивувався Звонарьов.

— Шметілловських стрільців? Вони в мене одні в усій дивізії, інших таких героїв нема. Коли в штабі кріпості дізналися про смерть Ігнатія Броніславовича, то вирішили, що години укріплення полічені. Смирнов уже спішно розробляв тисяча сто перший варіант відбивання японської атаки. Я ж був такий упевнений у шметілловцях, що рискнув поїхати сюди тільки вдвох із Сергієм Олександровичем, не чекаючи підходу резервних частин,— говорив Кондратенко, неквапливо рухаючись по потерні.

Біля місця загибелі Шметілла генерал зняв кашкета і перехрестився:

— Мир його прахові. Жив і вмер чесним солдатом!

У капонірі Звонарьов указав на надзвичайно низьку якість бетону, що був м'якший, ніж навкружний скелястий ґрунт.

— Була б моя воля, я посадив би сюди Барміна і примусив чекати, аж поки японці підірвуть капонір знадвору,— зауважив Кондратенко.— Як ви думаете укріпити капонір? — спитав він Рашевського.

— Ніяк. Цей дефект ми зараз усунути не можемо.

— Тоді капонір треба залишити, забивши його бутим камінням на цементній кладці. Пробивши склепіння, японці стануть перед потребою руйнувати стіну аж до основи, щоб пройти в рів. Потерну теж доведеться закласти в її передній частині. Рів же будемо фланкувати з горжі, побудувавши там бруствери з мішків, і встановимо дрібні скорострільні морські гармати і багатоствольні мітральєзи,— казав генерал.— Прошу вас, Сергій Володимирович, негайно забити весь капонір до самого верху. Треба, щоб до завтрашнього ранку це було виконано.

— Слухаюсь, ваше превосходительство,— виструнчився Звонарьов.

Потім генерал обійшов усі бруствери, постежив у бінокль за японськими роботами і хотів тіти, але в цю мить неподалік упала і розірвалася невелика японська бомбочка. Звонарьов із стогоном схопився за голову і повільно опустився на землю. Кондратенко кинувся до нього. Прапорщик був блідий і довго не виявляв ознак життя.

— Що це з ним? — схвильовано спитав генерал.— Дрібнісінький вибух і така реакція на нього?

— Мабуть, їх благородіє знову вдарило повітрям у голову,— сказав, підбігши, Гнедих і з допомогою стрільців заніс прапорщика в казарму.

— До підходу резервів я прийму на себе командування укріпленням, а вас, Сергій Олександрович, прошу взятися за забивання капоніра,— вирішив Кондратенко.

Минуло понад годину, аж поки підійшли новопризначені на укріплення роти. З ними прибув і новий комендант, штабс-капітан Ржевуський. Коли Кондратенко ішов з укріплення, фельдфебель наблизився до нього.

— Ми вже місяць тут без зміни, ваше превосходительство, обвошивіли всі і від бруду заросли коростою. Дозвольте хоч у баньці помитися.

— Гаразд, даю вам тиждень відпочинку, а потім поверну на позиції.

— Красно дякуємо,— радісно відповів солдат.

З темрявою шметіловці, забравши майже всі свої трофеї, рушили в тил, несучи на ношах Звонарьова.

— Тепер нам треба самим вибирати собі командира, до нього й податися,— промовив Гнедих.

— Ідїть до поручика Єнджеєвського, він на батареї літера Б,— порадив Звонарьов, якого бережно несли на ношах чотири стрільці.— І я близько буду на Залітерній.

— За нього ми чули багато гарного від покійного капітана. Пошлемо до нього ходаків, може візьме до себе,— відгукнулись у натовпі.

Вони донесли Звонарьова до штабу Східного фронту, де він і зостався ночувати.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Звонарьова оселили в одному бліндажі з Надеїним. Старий, пробувши два дні в місті, не втерпів і повернувся в штаб, щоб бути ближче до позицій. Він упросив Горбатовського дозволити йому розташуватися в одному невеличкому бліндажику на відшибі, щоб нікому не заважати своєю присутністю. Вірний Капітонич з допомогою денщика, як міг, опорядив бліндаж. Надеїн порозвішував по стінах ікони і на столі теж водрузив складень з трьох ікон.

У приміщенні було холодно, сильно дуло з підлоги, заливала вода під час дощів, погані горіла пічка. Але старий терпляче зносив усі ці невідгоди. Капітонич невдоволено буркотів, але не кидав свого пана, хоч нічим не був з ним формально пов'язаний.

Для контуженого прапорщика стрільці побудували ліжко з дощок, накладених на козли. Бережно опустивши Звонарьова на ліжко, стрільці побажали йому якнайшвидше одужати і пішли собі.

— Шлавні у наш шолдатики! Ніколи швого офічера у біді не жалишать,— прошамкав Надеїн, дивлячись на цю сцену. Потім він докладно розпитав Звонарьова про все, що сталось на укріпленні № 3, і прийняв його під своє покровительство.

У прапорщика весь час паморочилась голова, і він ніяк не міг стежити за перебігом розмови. Інкони свідомість на кілька секунд зовсім кидала його. В усьому тілі почувався надзвичайний тягар, не хотілося ні рухатись, ні думати. Десь у підсвідомості спливав образ Варі Белої, і він не міг зрозуміти, чи маячіння це, чи дійсність. Цілковита байдужість до оточення здавалась йому переддвер'ям смерті, але думка про неї не лякала його.

— Ви мене не чуєте? Скажіть мені, любенький, хоч одне слово,— пошепки просила Варя, нахилившись до самого вуха прапорщика, свідомість якого на цю мить трохи прояснішала.

— Чую, любя Варюша, але я дуже кволий, і мені важко розмовляти.

— Я зараз дістану рикшу з ношами і сама відвезу вас у госпіталь.

— Я нікуди не поїду, мені тяжко рухатися, і я хочу спати.

— Випийте бульйону,— Варя сунула йому в рот носик чайника, наповненого теплим бульйоном.— Ви ж уже три дні як слід не їли.

Випивши бульйону, прапорщик відчув себе далеко краще і тут тільки зрозумів, як зголоднів за останній час. Дивлячись на стурбоване, змарніле Варине личко, він посміхнувся.

— Ви все про мене думаєте, а самі на що стали схожі. Тільки один ніс і лишився на обличчі,— і Звонарьов ніжно поцілував руку дівчини. Варя засяяла і ласкаво погладила прапорщика по голові.

— В усьому винні ви! Сиділи б сумирно на Залітерній, як колись, і я б не турбувалась. На вас дуже лютує Віра Олексіївна за те, що ви в іронічному тоні розповідали про поранення Стесселя.

— Звідки вона це знає?

— У неї скрізь є свої люди. Вчора вона зустріла мене на вулиці і заявила, що ви найбільш невдячна людина, яку їй довелося зустрічати в житті. Я їй відповіла, що про вас пустили наклеп, а вона назвала мене невихованим дівчиськом, яке не вміє розмовляти із старшими. І це все тому, що я дружу з учительками і з вами.

— Треба думати, що останнє слово все-таки лишилося за вами?

— Звичайно. Я їй сказала: «Цілком зрозуміло, що я буваю в товаристві молодих людей, бо не встигла ще постаріти».

Звонарьов зареготав, незважаючи на гострий біль у голові.

— Уявляю, яка при цьому в неї була фізіономія!

— А ось така,— і Варя роззявила рота, витріщила очі і надала своєму обличчю розгублено-дурного вигляду.

Це було так смішно, що навіть Надеїн, який мовчки сидів на своєму місці, не міг стриматися від сміху.

Нагодувавши і напоївши прапорщика, Варя наказала йому негайно заснути.

— Я тихенько посиджу поруч, аж поки ви заснете,— оголосила вона і сіла у головах Звонарьова.

За хвилину і Звонарьов, і Варя міцно спали.

Надеїн з допомогою Капітонича обережно поклав дівчину на своє ліжко, а сам, крекчучи, став уможуватися на підлозі, поряд Капітонича. Старі довго перевертались, кректали, шепотіли молитви і нарешті заснули.

Варя прокинулась від холоду вже на світанку і одразу не могла згадати, де вона і як сюди потрапила. Потім, скочивши з ліжка, вона нагнулася до Звонарьова, який розмірено дихав, і швидко озирнувшись на Надеїна з Капітоничем, обережно поцілувала прапорщика, після чого вислизнула з бліндажа, на ходу надягаючи пальто. За хвилину вона вже зникла у густому досвітньому тумані.

Через день Звонарьов так уже поправився, що зміг пройти до форту № 3. Артилеристи і матроси зустріли його як вихідця з того світу.

— Нам сказали, що вас пошматувало на укріпленні. Ми й не сподівалися бачити вас живого! — обступили вони прапорщика. — Жаліли вас, думали: пропав ні за ципову душу наш Сергій Володимирович. Ішов на півгодинки, і наклав там своєю буйною головою.

Прапорщик оглянув майже добудовану прожекторну установку.

— Цієї ночі почнемо світити, — запевняв Братовський. — Буде тепер наш третій форт із світлом. Япошка не зможе вже непомітно підбиратися. Та й на третє укріплення дамо світло.

— Приготуйтеся до обстрілу, ворог постарается зараз же збити прожектор, — застеріг Звонарьов.

Повертаючись у штаб, він побачив, як попереду йдуть по шосе Надеїн і Капітонич. Другий насилу шкутильгав на своїй дерев'янці, спираючись на кийок. Дорогу обстрілював нечастий шрапнельний вогонь, але старі не звертали на це аж ніякої уваги. Уже зігнутий роками, але все ще високий, Надеїн неквапливо виступав попереду, раз у раз обертаючись до свого супутника.

— Жовшим штаріги штаб, Капітонич, ноги тебе вже не носять, — почув генералів голос Звонарьов, підійшовши до них.

— Нога в мене, Митрофан Олександрович, зосталась тільки одна, та й ту на Малаховому кургані прострілило, а у вас все-таки дві. Звісна річ, мені за вами не угнатися.

Під цей час назустріч показався молоденький солдат-стрілець. Побачивши генерала, він підтягнувся і по-статутному, за чотири кроки, чітко став у фронт.

— Ждорово, молодчику! — лагідно вітав його генерал.

— Здравія бажаю вашому превосходительству,— загорлав у відповідь стрілець і потім уже звичайним голо-
сом додав: — Дозвольте поцілувати вашу ікону.

— Будь лашка, братіку, — зупинився Надеїн.

Солдат зняв папаху, кілька разів широко перехрестився і поцілував образ Спаса нерукотворного, що висів у генерала на грудях поверх пальта. Надеїн обняв його за шию і добродушно став розпитувати, якого строку служби, чи одружений, чи є діти.

Стрілець, позабувши офіціальний тон, відповів, що всього на службі перший рік, вдома лишив жінку і двох малят.

— Як твоє ім'я? — спитав генерал.

— Єгор Ніколаєв.

— Ну, штупай ж богом, раб божий Єгор, ввечері помолюш, щоб гошпоть бог жберіг тебе в Артурі і ждоровим повернув твоїй жінці,— поляскав Надеїн зворушеного солдата по плечу і пішов далі.

Усі троє ішли мовчки. Звонарьов, який майже не думав останній час про своїх рідних, згадав сестер і брата і мимоволі зітхнув.

— Добре вам, пане прапорщику, що ваша наречена щодня ваш навідує,— звернувся до нього генерал.

— Мадемуазель Белая всього тільки моя добра знайома.

— Яка чілує ваш у темряві, коли ви шпите.

Звонарьов спалахнув.

— Коли це було?

— Шпитайте в неї, нехай вона шама вам рожповість,— моя хата ж краю.

Так прапорщик більше нічого й не добився від упертого старика.

Надвечір погода вияспіла, визирнуло сонечко, і зовсім по-літньому потягло теплом з моря. Чекаючи звичайного Вариного візиту, Звонарьов сидів біля штабного бліндажа і дивився, як усіма дорогами тяглись до фортів кухні, водовози, маленькі рикші з ношами.

На заході сонця Капітонич виніс з бліндажа табуретку, поставив на неї складаний образ, постелив на землі килимчик і пішов доповісти Надеїну.

Незабаром з бліндажа вийшов генерал, простоволосий, в одному сюртуку, але з незмінною іконою на грудях. Він став на килимчик і перехрестився на всі чотири боки. Його

висока постать з довгою сивою бородою і густим скуйовдженим волоссям чітко вимальовувалась на фоні вечірнього неба. Озирнувшись навколо, Надеїн став на коліна. Піднявши вгору руки, він лунким голосом став читати молитви.

Побачивши, як молиться генерал, десятків зо два солдатів підійшли до нього і, знявши кашкети, також стали навколішки. Поступово число їх більшало, і скоро навколо Надеїна створився натовп.

Звонарьов здивовано здалека спостерігав цю своєрідну службу божу. Солдати, хрестячись і зітхаючи, повільно розходились, зовсім як у церкві після вечірні або обідні.

Стоячи осторонь, матроси десантної роти «Пересвета» іронічно поглядали на це молебство, перекидаючись один з одним жартами.

— Ач, чаклує дідок! Тільки не тямлю, чи на добро це чи ні?

— Ворожить, щоб японські кулі та снаряди нікого з солдатів не вбивали, ніби замовляє від лиха весь артурський гарнізон.

— Шкода, його з нами не було в бою двадцять восьмого липня. Заворожив би адмірала Тогова, щоб у того очі позатуляло. Сиділи б ми зараз у Владивостоку та з російськими молодичками розкошували...

Незабаром з'явилась Варя і повела Звонарьова в бліндаж обідати.

Наприкінці обіду Звонарьова несподівано викликали до начальника артилерії Східного фронту оборони полковника Мехмандарова. Варя пішла з ним.

Мехмандаров, літній чоловік, з обличчям, зарослим аж по очі густою чорною бородою, крізь яку виступав великий горбатий ніс, здивовано подивився на цю пафочку.

— Мені потрібен прапорщик Звонарьов, а не його жінка.

— Та він мені зовсім і не чоловік, тільки знайомий,— трохи засоромилась дівчина.

— Щойно повідомили, що на батареї літера Б одинадцятиднйомовий снаряд влучив в офіцерський каземат...

— І вбило Жуковського! — перелякано вигукнула Варя.

— Нікого не вбило! Усі живі, тільки Жуковського і

Гудиму поранило. На батареї не зосталось жодного офіцера...

— ...І ви хочете туди послати Серьож... Сергія Володимировича? Але ж він зовсім хворий і насилу стоїть на ногах!

— Ва! — прикро зморщився Мехмандаров. — Якщо він хворий, — то від вашої присутності, пані. Без вас він зовсім здоровий, ходив сьогодні на третій форт. Але посылати його на літеру Б я не збираюсь. Він ще чином не вийшов командувати такою батареєю. Туди піде високий поручик, що на Залітерній...

— Борейко, — підказав Звонарьов.

— Він самий, а вас пошлемо на Залітерну. Там залились усього дві гармати, так що й офіцер не потрібен, але, тому що ви контужені, пробудете там з тиждень і відпочинете. Тільки щоб ви, пані, туди не сміли і носа показувати, інакше прапорщик ніколи не одужає... — і полковник голосно зареготав.

— Коли накажете вирушити на Залітерну? — спитав Звонарьов.

— Чим швидше, тим краще.

Розпрощавшись з Варєю, прапорщик вирушив дорогою на Залітерну. Стояла темна, але тепла ніч. З моря віяв м'який вологий вітер. На безхмарному небі виблискували зірки. Назустріч Звонарьову йшли роти моряків.

Минуло щось години з півтори, аж поки Звонарьов нарешті добрався до Залітерної. Борейка там уже не було. Він пішов на батарею літера Б, захопивши з собою половину солдатів. За старшого на батареї лишився Ярцев, уже виписаний з госпіталю.

Звонарьов здивувався зміні, яка сталася з ним. Казкар погладшав, був чисто виголений, акуратно одягнений, хизувався у новій сорочці і до блиску начищених чоботах. Побачивши прапорщика, Ярцев розплився в широчезній усмішці.

— Ми вас, вашбродь, зовсім уже поховали. Поручик навіть на спомин вашої душі склянку горілки випили, хоч останній час на неї і дивитись не хотіли.

— Тобі шлюб, видно, на користь пішов! А де Харитина?

— На кухні з білизною порається. Зараз я її пришло.

— Постривай, розкажи, що сталося з командиром і Гудимою?

— Бомба влучила в каземат, капітана поранило в голову, спину і ноги, а штабс-капітанові ушкодило праву руку і бік. Їх відправили на Утьос, на квартиру.

— А Шура уціліла?

— Її на той час у казематі не було, тому і зосталась неушкоджена, поїхала також на Утьос; а Мельникова поручик забрали на «літербу», у нас же за фершала лишилась Харитина, — і солдат пирснув від сміху.

— Чого ти регочеш?

— Наші каноніри всі до неї пішли з різною хворобою, хто яку вигадав, а вона ну їх лікувати... рогацем! Зразу ж усі одужали! — знову засміявся Ярцев.

— І тебе, мабуть, вона ним частує під сердиту руку?

— Ні, вона мене поважає як чоловіка і своє баб'яче місце знає, — з гідністю промовив казкар.

У двері постукали. Увійшла Харитина. Вона була в нічному вбранні, з хусткою на стриженій голові.

— Здрастуйте, Сергій Володимирович, з прибуттям вас! — співучим голосом вітала вона Звонарьова. — Чи не покуштуєте чайку із свіжими перепічками? Щойно спекла. Ми саме сідаємо за стіл. Ходімо, Єгор Іванович, — звернулася вона до чоловіка.

— І я теж з вами повечеряю, — підвівся Звонарьов.

— Будь ласка, просимо, — гостинно і просто, по-хазяйськи, запросила Харитина.

Повернувшись у бліндаж, Звонарьов подзвонив телефоном Борейкові.

— Здробо! Ще живе курилка? — спитав поручик. — Микола Васильович, бідолаха, дуже поранений, до того ж він не зовсім оправився після дизентерії, може й не витягти. Гудима відбувся легкими пораненнями і відправився більше відпочивати, аніж лікуватися. Завтра приходь сюди, є деякі справи. Стах кланяється, його вчора поранило вчетверте. Та легко, і він зостався в строю.

У досвітньому присмерку замиготіли перші спалахи пострілів в японських батареї. Інтенсивність вогню зростала з кожною хвилиною, незабаром гуркіт сотень гармат злився в один протяжний гул. Снаряди суцільною лавиною падали на російські позиції від батареї літера Б до укріплення. Бомби, шрапнелі, сегментні снаряди, бризантні гранати всіх калібрів дощем падали на Залітерну.

— Япошка штурм готує, вашбродь,— повідомив Звонарьова Ярцев.

Один із снарядів розірвався близько від бліндажа, і осколки забарабанили в двері. Застібаючись на ходу, Звонарьов вискочив на двір. Батарея здавалася вимерлою, солдати поховались. Хмара диму і пилу, не розходячись, стояла над Залітерною.

Прапорщик поспішив назад у бліндаж і спробував телефоном викликати батарею літера Б, щоб дізнатися обстановку на фронті, але проводи перебило, і Залітерна, як виявилось, була відрізана. Звонарьов зрозумів, що, незважаючи на цей смертоносний вихор, він мусить піти подивитися, що діється на лінії Китайської стінки.

— Дай-но мені бінокля; з спостережного пункту, мабуть, добре видно наше і японське розташування,— звернувся він до Ярцева.

— Ви б, Сергій Володимирович, трохи зачекали, може стрілянина вщухне,— порадив солдат.

— Тоді буде запізно, японці встигнуть, не дай боже, і до нас добратися, як у серпні.

— Накажіть всім — навіть Зайцу і Белоногову, приготувати гвинтівки, щоб було чим зустріти японців у тому разі, коли вони прорвуться на батарею,— розпорядився Звонарьов, виходячи з бліндажа, і вирушив до спостережного пункту. Ті недовгі хвилини, що були потрібні для подолання цього простору, здались прапорщикові вічністю. Не пройшов він і десятиох кроків, коли вибуховою хвилею збило у нього кашкета з голови, засипало очі пилом, осколком порвало шинель. Оглухлий від вибухів, засліплений пилом і димом, він насилу знайшов спостережний пункт. Там був Юркін, що від жаху забився в далекий кут бліндажа і дивився на прапорщика, як на примару.

— Здрастуй! Ти чого лякаєшся? — спитав Звонарьов.

— Здравія бажаю, ваше благородіє. Спочатку думав, що мені ввижається, ніби ви живий сюди прийшли,—схопився на ноги солдат.

— Що, видно спереду? — підійшов прапорщик до оглядового прорізу і став дивитися на панораму, яка розгорталася перед ним.

Батарея літера Б, Китайська стінка, Куропаткінський лонет і форт № 11 ледве проступали крізь пелену диму і пилу. На батареї літера Б раз у раз спалахували червоні язички пострілів. Борейко з усіх уцілілих ще гармат від-

бивався від навідаючих японців. Усі інші батареї першої лінії було приведено до мовчання.

Зате батареї берегового фронту і броненосці перекидним вогнем громили японців. Коли дим і пил відносило вітром вбік, Звонарьов міг побачити великі руйнування на фортах і Китайській стінці.

Раптом над Куропаткінським люнетом звився величезний стовп чорного диму і слідом за тим долетів важкий гуркіт вибуху. Прапорщик зрозумів, що підірвався порохом погріб.

Не встигнув дим від вибуху розвіятись, як японці кинулися на штурм люнета. Попереду бігли з прапорами в руках офіцери, і не минуло й хвилини, як білі прапори з червоними кругами всередині замайорили над захопленим укріпленням.

— Пропав люнет,— перелякано промовив Юркін.

— Відіб'ють, японців там зовсім обмаль. Біжи на батарею і накажи обстріляти ціль номер п'ять, зменшивши приціл на шість поділок,— розпорядився прапорщик.

Телефоніст перехрестився і побіг на батарею. Незабаром з Залітерної прогрімало кілька пострілів, і білі хмаринки шрапнелей з'явилися над Куропаткінським люнетом. Японці поспішили сховатися. Рота моряків, підоспівши, знову зайняла люнет.

Після полудня стрілянина на якийсь час ослабла. Звонарьов пішов на батарею. Незважаючи на сильний обстріл, Залітерна зазнала не дуже багато пошкоджень. Давши вказівки про лагодження руйнувань, прапорщик попрямував до Борейка домовитися про дальші спільні дії. Поручика він знайшов на перев'язному пункті. Мельников нашвидкуруч перев'язував його поранений бік.

— Трохи зачепило осколком, доводиться дірку зашивати,— недбалим тоном сказав Борейко, але з блілого обличчя і гарячкових очей прапорщик зрозумів, що його друг дуже страждає і насилу переносить біль.

— Перев'яжуй швидше народ, я зараз пришлю всім пораним горілки,— промовив поручик, виходячи з каземату.

На батареї, як і раніш, раз у раз розривались снаряди; солдати поховались по казематах.

— Здорово нам сьогодні влетіло. Семеро вбито та чоловік п'ятнадцять поранено, серед них усіх взводних; але вони всі лишилися в строю,— повідомив Борейко.

Звонарьов домовився, що на повну силу підтримуватиме батарею літера Б своїм вогнем.

— Бий на малих прицілах, не бійся вліпити нам шрапнель у спину. Це краще, аніж пропустити японця,— застерігав поручик.

— Япошка в атаку іде,— вскочив в офіцерський каземат Жиганов.

— На місця, до гармат! — загорлав Борейко, вибігаючи на батарею. — Лети до себе і не лови гав,— попровався він із Звонарьовим.

На батареї знялась метушня, підносили снаряди до гармат, квапливо заряджали їх, на брустверах між гармат приладжували кулемети. Борейко, спираючись на рушницю, мов на ціпок, ходив уздовж фронту батареї. Здала вже долітали несамовиті вигуки «банзай».

Звонарьов ледве встиг добігти до Залітерної батареї, коли перша колона штурмуючих японців вдарила на стрілецькі окопи, зайняті ротою Єнджеєвського, перекинула її і ринула до батареї літера Б. Із спостережного пункту було добре видно, як вони швидко наближались до гармат.

Із завмерлим серцем Звонарьов стежив за тим, що діється на батареї літера Б. Японці були вже біля гармат, врукопашну схопившись з артилеристами. Сірі шинелі росіян перемішалися з зеленими японців. Але ворога було в багато разів більше, і артилеристи стали відходити, відбиваючись від наседаючого японця.

Кілька чоловік кинулося тікати в тил. Здавалось, батарея загинула.

Але тут праворуч, у фланг японцям, ринули матроси підоспілого резерву з величезною постаттю Борейка попереду. Він тримав у правій руці великий морський палаш і, наче Самсон, трошив навколо себе маленьких японців. Не витримавши несподіваного удару, японці змішались, а потім кинулися назад. Але стрільці Єнджеєвського встигли вже зайняти свої окопи і зустріли їх рушничними залпами. Кілька сотень зелених фігурок замалося у вузькому просторі між батареєю передовим стрілецьким окопом, розстрілювані перехресним вогнем артилеристів, моряків і піхоти. Земля щохвилини більше вкривалась зеленими плямами тіл. Звонарьов виразно бачив, як японці у розпачі кидалися із штиками наперевіс то в одному, то в іншому напрямі і, скошені кулями, падали. Небагато уцілілих, покидавши зброю, підняло фуки вгору.

Рушничний вогонь припинився. Японці один по одному зникли в окопах стрільців. І зараз облогові батареї, що досі мовчали, знову вдарили по батареї літера Б. Росіяни поспішили сховатись. Лише сам Борейко, помахуючи своїм довгим палашем, неквапливо ішов уздовж батареї, зазираючи в кожний каземат.

— Живі поручик! Гуляють, наче набережною в неділю,— захоплено сказав Юркін.— Дарма, що тільки вранці їх поранило.

Канонада по всьому фронту поступово вщухала. Звонарьов здивовано помітив, що день уже наближається до вечора, небо затягло важкими хмарами і починає накрапати дрібний дощ. Йому одразу схотілося їсти, тіло обважніло від втоми. Він голосно позіхнув і з задоволенням потягнувся, розминаючи затерплі члени.

— Як ти думаєш, Юркін, готовий у нас обід?

— Давно готовий! На батареї пообідали, коли ви були на літері Б. Харитина Федосіївна гукала на вас, як ви бігли на пункт, а ви тільки відмахнулись від неї рукою — не до тебе, мовляв...

— На всякий випадок побудь тут до темряви, а я піду на батарею, поїм,— наказав Юркіну Звонарьов.

Помітивши його здаля, Харитина поспішила принести щі і смажену осятину. Прапорщик похапцем їв, слухаючи розмови молодої жінки.

— На «літербе» п'ятнадцять убило і близько півсотні поранило,— розповідала Харитина.— Софрона Тимофійовича поранило двічі за один день, а він не схотів іти в госпіталь. Жигана, який уже верткий чорт, і того мало на штик не взяли. Якби не було Зайца поруч, розпороли б йому черево.

— А Заяц же як туди потрапив?

— Прийшов з Белоноговим у справах до поручика, а тут япошка лізе аж до самих гармат. Він і схопив гвинтівку. Вихваляється — двох японців заколов! Зате самому стегно пошкодили, лежить зараз на кухні і охає, доведеться його послати в госпіталь. Та й Белоногову пику прикладом попсували, ніс розпух так, аж очей не видно. Хотіла я вас ото спитати про капітана Шметіллова, царство йому небесне, та при інших посоромилась. Як його вбило?

Прапорщик докладно розповів про загибель капітана.

Обличчя в Харитини несподівано зморщилось, очі наллялись слізьми, і вона схлипнула.

— Душевна був людина Ігнатій Броніславович. При ньому добре жилося солдатам. Шкода його, а їх ще більше. Хто тепер ними командуватиме? Попадеться який-небудь гаспид, і натерпляться вони горя.

Звонарьов спробував викликати телефоном Борейка, але телефон не працював, і прапорщик вирішив піти на батарею літера Б, добре що зовсім стемніло і на фронті настало затишшя.

Він застав Борейка перед фронтом батареї. Перед поручиком стояло кілька солдатів.

— Боягузи, батарею кинули, рятуючи свою шкуру! Таких солдатів у мене ще не було. Рук своїх об ваші пики бруднити не хочу. Нехай самі солдати, що чесно захищали свої гармати, покарають вас, як хочуть.

Артилеристи мовчки розійшлись по своїх казематах, а Борейко попрямував до Звонарьова.

— Що в тебе, все гаразд?

— Так, Харитина завідує господарством на батареї, а казкар нею командує. Я ж тільки тимчасовим гостем на Залітерній. Загалом все йде добре.

Поки офіцери розмовляли, солдати зібралися по взводах у казематах, Лепьохін скликав усіх своїх підлеглих до іконостаса і вийняв старообрядницьке євангеліє. Його бородані статечно посідали на нарах, терпляче чекаючи, що робитиме взводний. Тут же були троє втікачів з батареї. Вони боязко оглядались в усі боки.

— Підійди-но сюди,— підкликав одного з них взводний.— Розповідай, хто ти єсть такий, а то тебе, як новачка, у роті ще не знають.

— Прізвище моє Шістьгоркін з Танбовської губернії.

— Робітник чи хто?

— Ні, з селян, служив половим у трахтірі.

Солдати заворушилися і вороже загули.

— Знаємо ми їх, шахраїв,— напоять, обдеруть і на вулицю викинуть.

— Яке ти мав повне право тікати з батареї? — спитав Лепьохін.

— Злякався, думав, усіх япошк забере.

— Думав! А ти б на інших дивився та штиком працював.

— Так я не сам один тікав, і інші зі мною...

— Ми з усіх відповіді і зажадаємо.

Солдати зітхали, почухувались.

— Що ж з ним робити? — спитав у присутніх Лепьохін.

— А як про те сказано у святому письмі? — поставили в свою чергу йому запитання.

— «Возлюбивый сына, да сокрушит ему ребра пользы его ради». Послання апостола Павла до коринфян, розділ третій, рядок сьомий, — з книги прочитав Лепьохін.

— Дати двадцять п'ять гарячих, — запропонували в юрбі.

— Прав таких нема, — злісно озирнувся Шістьоркін.

— А з батареї тікати права є? — підійшов до нього впритул Лепьохін.

— Я скажитись буду.

— Кому? Поручикові? Так сам чув, як він тебе на наш суд віддав...

— І вищих знайдемо.

— Ач ти який моторний!

Шістьоркін не поворушився, з понурою злобою дивлячись на взводного.

— Ворушись, суко! — почувлося в натовпі.

— Прав у вас таких нема.

— Вали на нари та стягай штани! — розпорядився взводний.

Кілька чоловік накинулися на «винного» і без особливих труднощів поклали його на пари. Били вперехлест солдатськими портупеями, старанно і діловито. Лепьохін лічив удари. Шістьоркін при кожному ударі скрикував і просив зглянутись, але на нього не звертали уваги.

— Годі! — зупинив покарання взводний, коли призначену кількість ударів було відлічено.

Шістьоркін квапливо одягався.

— Дякуй громаді за науку, — суворо наказав Лепьохін.

У відповідь покараний вибухнув брутальною лайкою.

— Бий! — скомандував Лепьохін солдатам, обурений нахабністю Шістьоркіна.

Щось із десятку кулаків одразу впав на Шістьоркіна.

— Досить, — втрутився нарешті Лепьохін, відтягуючи розлючених солдатів. — Не дай боже, до смерті заб'єте.

Скривавлений Шістьоркін, охаючи і хитаючись, звівся на ноги.

Двоє інших втікачів, заляканих баченим, безвідмовно дали себе відшмагати. З огляду на їх цілковиту покору, Лепьохін обмежився десятьма ударами. Після езекуції обидва покарані низько вклонялись в усі боки і дякували за науку. Після цього взводний пішов з рапортом до Борейка.

— Твої лішаки, мабуть, попереламали їм усі ребра? — стурбувався поручик.

— Нє повинно того бути; на ногах стоять, значить цілі.

Розмову перервала поява Блохіна.

— Здорово, варначє! — привітав його поручик. — Навіщо завітав?

— Здравія бажаю, вашбродь! Явіть божеську ласку, дозвольтє повернутись на батарею, — став благати солдат.

— Тут ти не потрібен, а Залітерною командує прапорщик. З ним і розмовляй.

— Вашбродь, — жалісно звернувся Блохін до Звонарьова, — дозвольтє до вас назад!

Прапорщик уважно подивився на нього.

— А чим тобі погано на другому форту? — спитав він.

— Життя від піхтури нема. Нещодавно зміна сталась, прийшли нові, один дурніший за іншого. Не знати що балакають.

— А що саме? — поцікавився Борейко.

— Вашу, каже, «літербу» япошка з тельбухами забрав. Як це, кажу їм, може бути, коли на ній солдати з Електричного Утьоса, та ще із самим Ведм... тобто поручиком Борейком! — в очах у солдата промайнула лукава іскорка. — Та немає на всьому світі такого війська, щоб їх подолати! А в самого клопїт серце крає: а що, думаю, як осоромилсь. Тільки стемніло, сюди й побїг — подивитись, що тут діється.

— Гладко брешеш, Блоха, без запинки, — зареготав Борейко.

— Та побий мене грїм, коли брешу! — перехрестився солдат.

— Гаразд, можеш лишатися на Залітерній, тільки, цур, до Харитини не підкочуйся. Зовсім тоді вижену з роти аж до кінця війни, — застерїг поручик.

— Красно дякую, вашбродь! — гаркнув солдат і, ніжно подивившись на горїлку, тяжко зітхнув.

Помітивши це, поручик налив півсклянки і подав солдатіві. Той миттю проковтнув горілку і, прокричавши подяку, вискочив з бліндажа.

— Люблю Блоху. П'яниця, варнак, під сердиту руку батька рідного зарізати може, а золоте серце! Та й не дурний, хоч і малописьменний. Багато такого нашого народу без справжнього діла вештається по Русі-матинці... — задумано промовив Борейко.— А твоя амазонка як?

— Добре, що нагадав. Вона, мабуть, чекає з судками мене на Залітерній, треба повертатися. Оля як?

— Не бачив уже з тиждень, мабуть, працює в госпіталі, — зітхнув поручик. — Не надумайся тільки Варі розповідати про мою рану, а то Ольга Семенівна тільки марно бентежитиметься.

На Залітерній Варі не було. Замість неї прийшов з обідом Вася. Звонарьов застав його у своєму бліндажі у розмові з Харитиною.

— Тьотя Варя звеліла вам передати записку і просила відповісти.

Підкресливши дві граматичні помилки, прапорщик на звороті повідомив дівчину, що цілий, здоровий і сидить у цілковитій безпеці на Залітерній.

— Зайца доведеться відправити в госпіталь, — промовила Харитина.

— Як би в нього від бруду гангрена не прикинулась. Вася доведе його до перев'язного пункту, а звідти його доставлять у Зведений госпіталь, до Варвари Василівни.

Звонарьов погодився. Повечерявши, він зайшов на кухню до Зайца. Солдат лежав у жару і маячив.

— Впораєшся сам один, Белоногов? — спитав Звонарьов, побачивши співака з забинтованим обличчям.

— Харитина Федосіївна допоможуть, а вкупі, звичайно річ, впораємось,— весело відгукнувся солдат.

— Єгор Іванович також нам підсоблять,— додала Харитина.

Штурм тривав іще два дні. Звонарьов весь час проводив на спостережному пункті, підтримуючи вогнем то батарею літера Б, то форт № 2, то Куропаткінський люнет. Японські атаки ніде не мали успіху.

Варя зовсім не з'являлась на батареї, бо мала багато

роботи в госпіталі. Вася ж незмінно приходив вечорами з судками. Від Харитини і солдатів він дізнавався все про прапорщика, потім брав записку для Варі і йшов назад, зітхаючи, що йому не дозволяють лишитися на батареї.

Вранці третього дня Звонарьова викликали в штаб. Японські атаки ще раз відновились, але вже в напрямі форту № 3. Степанов нервувався і не відходив від телефону, вимагаючи підкріплення з штабу кріпості. Горбатовський віддавав цілий потік неодоладних розпоряджень, які тут же і касував. Надеїн молився перед іконами у своєму бліндажі, прикликаючи боже благословення на російське воїнство.

Тільки один Рашевський зберігав цілковитий спокій. Він сидів над картою і робив на ній помітки олівцем. Звонарьов підійшов до нього.

— Радий вас бачити знову у доброму здоров'ї, Сергій Володимирович,— привітав його підполковник.— Ви нам дуже потрібні. Справа в тому, що японці міцно засіли у рові форту номер два і біля батареї літера Б. Ми вирішили спустити в них кульові міни. На форт піде лейтенант, а вам ми хочемо доручити батарею літера Б. Я вважаю, що ви з цією справою впораєтесь. На всякий випадок разом із знарядженою міною пришло до вас свого кондуктора, мінера Буторіна,— додав Рашевський.

Домовившись про деталі, Звонарьов поквапився назад, щоб заздалегідь зробити всі потрібні приготування.

У штабному бліндажі, як і досі, панувала розгубленість. Горбатовський нервувався і смикав Степанова. Виведений із себе капітан у розпачі питав:

— То що ж ви, нарешті, вирішили, ваше превосходительство? Чи пошлемо ми резервні роти моряків до Китайської стінки, чи ні?

— Робіть, Федір Васильович, як хочете. Але щоб становище там було негайно відновлено і міцно закріплено,— відмахнувся генерал і поспішив вийти у сусідню кімнату.

Степанов вибіг з бліндажа і покликав офіцера, командира моряків.

— Оце безладдя триває зрання, — з досадою промовив Рашевський, вийшовши виряджати прапорщика. — Надеїн, при всій своїй старості і дряхлості, ніколи так не

хвилювався і не підупадав духом, як Горбатовський. Добре, хоч Степанов, людина врівноважена і розумна, при всяких обставинах зберігає присутність духу і ясність мислення.

Біля бліндажа Звонарьов побачив Надеїна. Генерал з іконою в руках ішов до матросів.

— Ждраштуйте, братчі,— привітав він їх, беручи під козирок.

Моряки дружно відповіли.

— Жараж ви підете в атаку на нашого ворога і шу-поштата — японця. Я хочу благошловити ваш, щоб пре-чишта дїва-мати жберегла ваш швятим швоїм покривом. На молитву, шапки жняти!

Матроси, перекавши гвинтівки на згин лівої руки, по-статутному зняли кашкети. Генерал голосно прочитав кіль-ка молитов і, піднявши обома руками іконку, тричі пере-хрестив нею моряків.

— Тепер ж богом! Ж рушничєю в ручі і хрештом у шерчі, жа мною, хлопчі!

Звонарьов схвилювано дивився на цю сцену. Він бачив, як більшість матросів іронічно посміхалась, див-лячись на Надеїна, але дехто щиро, з почуттям хре-стився.

Степанов, підійшовши, намагався був відрадити Надеї-на від наміру особисто вести матросів у бій.

— Генерал Горбатовський просить ваше превосходи-тельство повернутися назад, — доповів він.

— Шкажіть йому, що ніхто не може мені жаборонити вмерти на чолі швоїх шолдатів жа матінку Рошію,— на ходу кинув генерал, ідучи вперед.

Степанов знизав плечима і відійшов.

Звонарьов, сам того не помічаючи, захоплений прикла-дом Надеїна, теж пішов за моряками. Обіч дороги квап-ливо шкутильгав Капітонич, спираючись на гвинтівку за-мість ціпка. Старий, вірний своєму другові і генералові, вирішив іти за ним у бій.

Понад двісті чоловік, захоплені поривом старика, ла-виною ринули вперед, не звертаючи уваги на вогонь япон-ських батарей.

— Рошшипатиша в чеп! — скомандував Надеїн, коли до Китайської стінки лишилось дві-три сотні кроків. По-тім він ще раз перехрестився, вихопив шаблю з піхов і за-кричав на всю силу несподівано зміцнілого голосу:

— Ж нами бог! Ура — і кинувся в напрямі до японців, які відкрили вогонь пачками по атакуючих.

Кілька секунд генерал біг попереду всіх, але потім матроси перегнали його і з штиками навперевіс вдарили на ворога. Надеїн спотикнувся, впав, випустивши шаблю, потім насилу підвівся і вже з одним тільки револьвером в руці побіг далі. Поруч падали вбиті і поранені, але старий не бачив і не помічав нічого, усе ще хрипким голосом вигукуючи «ура».

Незабаром матроси, пробігаючи, ще раз збили його з ніг. Двоє з них зупинились і, піднявши старого під руки, бережно поставили на ноги.

— Ви б, ваше превосходительство, поберегли себе, у сутичці вас затопчуть, — умовляли вони генерала, струшуючи перемазану землею шинель.

Надеїн покійно слухав їх, і сльози капали із його очей.

— Шттарий штав, нікуди більше не придатний! Думав шьогодні шмерть прийняти вкупі ж матрошиками, та, мабуть, гошподь бог ще не кличе мене до шебе. Ідїть ж богом, братчі!

Тимчасом біля Китайської стінки все вже було скінчено. Нечисленні уцілілі у штиковій сутичці японці поспішно відступили в свої окопи, а матроси, розсипавшись уздовж стіни, готові були зустріти ворога штиком і кулею.

Звонарьов, разом з матросами кинувшись в атаку, незабаром помітив, що Надеїн упав. Вирвавшись із штикової сутички, він поспішив до нього на допомогу.

— Вше шлава богу, живий і ждоровий, — відповів генерал на запитання прапорщика. — Ходімо подякуємо матрошикам жа геройшку атаку.

Обійшовши всю дільницю, щойно відбиту моряками, генерал голосно дякував мало не кожному окремо матросові за виявлену сміливість. Моряки відповідали йому весело і бадьоро. Ані тіні колишньої іронії не міг помітити на їх обличчях Звонарьов. Навпаки, тепер матроси з неприхованим захопленням і любов'ю дивилися на химерного діда, який щойно показав приклад мужності, породженої великою любов'ю до своєї батьківщини.

— Ура нашому генералові, нашому дідусеві! — несподівано вигукнув хтось із матросів, і цей вигук підхопили всі інші. Надеїн зупинився і, ставши навшпиньки, поцілував рослого моряка.

Пережите напруження не минулося старому. Надвечір він зліг і був посланий у госпіталь.

Провівши генерала майже до штабу, Звонарьов повернувся на Залітерну, де його чекала Варя. Вона встигла по дорозі побувати в штабі Горбатовського і вже дізналася про участь прапорщика в контратаці.

— Ну, навіщо, навіщо ви марно ризикуєте собою? — зустріла його дівчина. — Заради чого ви пішли з моряками?

— Добре все, що добре кінчається, люба Варя, не варт більше про це говорити.

— Про мене ви ніколи навіть не подумали! — Варя несподівано розридалась.

Довго мусив прапорщик умовляти її, аж поки вона, нарешті, заспокоїлась.

Стукіт у двері примусив Варю квапливо витерти очі і набрати байдужо-зосередженого вигляду. Увійшла Льоля Лобіна.

— Як би мені побачити Стаха? — спитала вона, привітавшись.

Прапорщик через батарею літера Б з'єднався з Єнджеєвським. Поручик обіцяв негайно прийти на Залітерну.

— До речі, у мене до вас, Сергій Володимирович, є розмова з приводу спускання кульової міни в японські окопи, — додав він.

Чекаючи приходу Стаха, всі пішли навідати пораненого Родіонова, який відлежувався на Залітерній. Фейерверкер лежав у жару, одна з ран у нозі нагноїлась. Оглянувши солдата, Варя рішуче заявила, що його треба зараз же послати в госпіталь.

— Треба зробити очищення ран, інакше септицемія неминуча, — лікарським тоном вирекла вона.

Родіонов благав лишити його на Залітерній. Довго довелося його умовляти, аж поки, нарешті, він погодився поїхати з батареї, але тільки до Варі, щоб бути вкупи хоч би з Зайцем.

Стах розповів про останні штурми батареї літера Б. Варя докладно повідомила про сьогоднішню штикову атаку Китайської стінки. Звонарьов її стиха піддразнював, Льоля жахалась.

Став накрапати дощ, і обидві гості поспішили додому. Офіцери трохи провели їх, а потім повернулись на Залітерну і домовилися про спускання міни. Вирішено було

завтра зробити рекогносцировку на місці, а з темрявою взятися за дії.

Місце для спуску кульової міни обрали в передовому окопі, що його звичайно на ніч займали секрети. До ворога було близько тридцяти кроків, причому японські траншеї розташовувались далеко нижче, під крутим схилом гори. Буторін з двома матросами привіз на батарею літера Б велику кульову міну, щось із шістнадцять пудів завважки. В середині її, у жерстяному ящику, містився семипудовий заряд піроксиліну. Вільний простір міни був заповнений шматками заліза і каменями: вони мали посилювати картечну дію при вибусі. Для спуску міни був дерев'яний жолоб понад три сажні завдовжки. Розігнавшись по ньому, міна далі котилась по інерції.

Крім Буторіна, Звонарьов узяв з собою ще Блохіна і Ярцева, бо вони вже бачили у вересні, на Високій горі, дію таких мін. Борейко теж не стерпів і вирішив хоч би ззаду, з стрільцьких окопів, подивитися на вибух.

Стах призначив десяток стрільців приставити міну до місця спуску. Солдати ледве перенесли її на ношах. Як тільки настали сутінки, японці почали посилено освітлювати укріплення прожекторами. Кілька разів промені зупинялись на батареї літера Б і, не виявивши нічого підозрілого, повзли далі.

Уклавши на бруствер окопу жолоб, стрільці підняли і поклали в нього міну. Щоб вона не скотилася передчасно, її утримували короткою вірвовкою, прив'язаною до спеціального кільця на її корпусі. Потім солдати зійшли в окоп, а Звонарьов піднявся до міни і вставив запальний шнур, розрахований на півтори хвилини горіння.

— Подай-но гніт, Блохін,— півголосом наказав він.

Солдат подав йому жерстяну коробку, де ледве тлів джутовий гніт. Подмухавши на нього, щоб він краще розгорівся, прапорщик приклав його до запалу. Той зараз же спалахнув і став горіти з легким шипінням. Звонарьов озирнувся. В японських окопах було все тихо і темно. Промінь прожектора пішов далеко праворуч.

Побоюючись, щоб міна не вибухнула через занадто великий час, а це дало б японцям змогу розбігтися, прапорщик вирішив почекати ще з півхвилини, перед тим як її пустити. Прислухаючись до ледве чутного шипіння запального шнура, він у думці відлічував секунди: ноль раз, ноль два, ноль три... З останнім числом — ноль три-

дцять — він наказав солдатам відпустити кінець вірьовки, на якій вони утримували міну, і з усієї сили штовхнув її. На його здивування міна навіть не ворухнулась.

Звонарьов хотів висмикнути запальний гніт, але той зовні вже обгорів, і тільки в запальному отворі ледь помітно миготів вогник. Вийняти його вже не було змоги.

«Зараз вибухне», промайнула тривожна думка.

Частина стрільців прожогом кинулася в тил. Холодний піт виступив на спині у прапорщика, волосся заворушилось на голові.

— Зараз я вам допоможу, вашбродь, — несподівано пролунав голос Блохіна, і він опинився поряд Звонарьова.

— Раз, два, сильно! — скомандував солдат, і вони вдвох навалилися на страшну кулю. Вона рипнула і повернулася. Всередині її уламки і камені, пересипаючись, голосно зашуміли.

— Давай, давай, — шепотів Блохін, штовхаючи міну з дедалі більшою швидкістю.

Шістнадцятипудова куля з гуркотом полетіла вниз. В японських окопах знялась тривога, японці відкрили безладний вогонь в напрямі галасу, засвистіли кулі. Досить було якійсь із них влучити в міну, і та вибухнула б у повітря.

— Біжимо назад! — скомандував прапорщик і ринув до окопу.

Але Блохін все-таки спочатку пробіг слідом за міною аж до кінця жолоба і тільки тоді повернувся. Припавши за бруствером майже до самої землі, вони пасилу переводили подих від хвилювання і нетерпляче ждали вибуху. Міна усе ще котилась, і гуркіт її поступово слабшав. Нараз один по одному розляглись два невеличких вибухи.

— Не наша, — швидко прошепотів Звонарьов.

— Япошка, мабуть, хоче її зупинити і кидає їй пазустріч бомбочки, — відгукнувся Блохін.

— Хоч би гніт не загас, — стурбувався прапорщик.

За мить внизу спалахнуло яскраве полум'я і грохнув оглушливий вибух. З бруствера злетіло кілька мішків з землею. Над головою засвистіли осколки.

Потім в японських окопах настала цілковита тиша, лише промінь прожектора квапливо заметушився в різні боки. З якогось форту або кріпосної батареї ззаду високо злетіла ракета, за нею ще і, розірвавшись, розсипались тисячами вогненних зірочок, освітлюючи далеко все навколо.

— От йолопи! Вони нас викажуть, — вилаявся прапорщик, зовсім припадаючи до дна окопу.

У яскравому світлі одразу розгорілась з обох сторін жорстока рушнична і кулеметна стрілянина і швидко поширилась по всьому фронту. Звонарьов і Блохін опинились під перехресним вогнем, цілі рої куль з вереском носилися понад їх головами.

— Лягай! — наказав прапорщик, коли Блохін підвівся.

— А що коли япошка піде в атаку і забере нас? — з сумнівом промовив солдат, опускаючись на землю.

— Наші не пустять сюди японців, — заспокоїв його прапорщик.

Минуло щось із чверть години, аж поки стрілянина ущухла в такій мірі, що Блохін рискнув визирнути з-за бруствера. У світлі прожектора він розглядив величезну яму серед японських окопів. Навколо неї валялися трупи і великі кам'яні брили, вивернені з землі вибухом.

— У самий раз влучили, Сергій Володимирович! Можна тепер і додому іти.

Прапорщик і собі рискнув визирнути з окопу. В ту ж мить куля збила у нього з голови папаху.

— Зачепило? — тривожно спитав Блохін і, не чекаючи відповіді, провів своєю шершавою рукою по обличчю і волоссям Звонарьова.

— Здається, цілий, — ще невпевнено відгукнувся прапорщик, обмацуючи голову.

— Ну та й вдарила ж ваша міна! — підійшов Єнджеєвський. — У бліндажах досі ще курява не лягла. Лампи одразу погасли, усе посипалося із стін, у мене двері скочили з завіс.

Попрощавшись з Єнджеєвським, прапорщик пішов на батарею літера Б, де його нетерпляче ждав Борейко.

— Та й наробив же ти, Серьожа, переполоху і в японців і в нас! — зустрів його поручик. — Звідусіль дзвонять телефоном, питаються, що сталось.

— Штаб же знає, — здивувався Звонарьов.

— Але він нікого ні про що не попередив. Та й я, признатися, після вибуху прожогом кинувся на батарею: думав, що починається грандіозна бійка.

— Піднеси Блохіну склянку горілки. Якби не він, мене б розшматувало геть, — і прапорщик розповів про свої переживання.

— Мабуть, дуже за тебе моляться твоя великомучениця Варвара, — жартував поручик, і раптом оглушливо гукнув: — Філя, іди-но сюди, сучий сину!

Блохін вискочив, мов з-під землі.

— Пий! — налив Борейко склянку горілки.

— За що нагороджуєте, вашбродь? — здивувався солдат.

— За врятування прапорщика від певної смерті. Розповіси потім все його баришні, вона тобі ще піднесе.

— Ні вже, будь ласка, Варю сюди не вплутуйте. Знову ревітиме в три ручаї, — запротестував Звонарьов.

— Вона здатна на це? — здивувався Борейко.

— Уяви собі, і навіть дуже!

— Значить, бути тобі за нею замужем, — ляснув поручик по спині Звонарьова.

Блохін зареготав, шанобливо прикривши рот рукою.

— Пішли додому, на Залітерну, — звернувся до солдата Звонарьов, і вони покрокували роз'їждженою і слизькою від дощу дорогою.

Після штурму настало затишшя. Японці, втративши п'ятнадцять тисяч чоловік і домігшись лише незначних успіхів, посилено взялися за траншейні роботи, проводячи нові і нові паралелі безпосередньо близько від росіян. Одночасно з Японії йшли великі поповнення, які треба було навчити тактики облогової війни. Артурці і собі використали затишшя на фронті для лагодження завданих фортам і укріпленням пошкоджень і створення тилкових ліній оборони. Як і досі, всіма роботами керував Кондратенко, а Стессель і Смирнов відсиджувались по своїх штабах, ведучи один з одним паперову війну за кожен дрібничку.

Звонарьов усе ще жив на Залітерній, відпочиваючи після хвилювань. Борейко примудрився організувати на батареї літера Б, безпосередньо близько від японців, лабораторію по виготовленню ручних гранат і в той же час майстрував гармату для стрільби мінами. В міру сил Звонарьов допомагав йому.

Стояв сірий, вже по-зимовому холодний день. Інколи зривався сніг. В офіцерському бліндажі на Залітерній було вогко, димно і незатишно. Звонарьов замерзав, був голодний і тому лихий. Варині обіди дедалі більше бід-

ніли, а з ними охлявав і прапорщик. Дівчина також дуже схудла. На обложену кріпость впритул насувався голод, а облозі не було видно кінця-краю.

Ярцев, увійшовши в бліндаж, приніс кілька наказів і розпоряджень, одержаних з управління артилерії.

Звонарьову впала у вічі довжелезна «записка» Фока «Про межу оборони кожної кріпості». Взявши її, прапорщик із здивуванням став читати:

«Обложену кріпость можна порівняти з організмом, ураженим гангреною. Як організм рано чи пізно мусить загинути, так і кріпость мусить впасти. Це повинні знати і завжди пам'ятати лікар і комендант. Звичайно, ніхто не заважає їм вірити в чудо, але їх на війні не буває. Гангрена вражає організм з кінцівок, — лікар повинен вчасно їх відрізати; так і кріпость втрачає насамперед свої передові форти, — і комендант повинен вчасно їх очистити, щоб вчасно вийти з-під удару. Лікар поступово відокремлює ушкоджені органи; комендант же поступово залишає периферію і заводить війська в цитадель. Жоден лікар не стане знову приставляти до організму відрізаний орган, — так і комендант не повинен намагатися повернути втрачені форти і укріплення, бо це ніколи не може дати успіху і призведе тільки до марних жертв. Лікареві, для того, щоб відрізати хворий орган, потрібні асистенти, — так і комендант потребує надійних помічників, які б виконували його накази щодо очищення фортів і укріплень».

Далі Звонарьов не став читати. Йому стало зрозуміло, що Фок, з благословення Стесселя, пропонує поступово здати Артур японцям. Схвильований, він подзвонив Борейкові на батарею літера Б.

— Ти читав записку Фока? — спитав він. — Що ти про неї думаєш?

— Думаю, що Фок підготовлює зрадницьку здачу кріпості.

— Чим усе це скінчиться?

— Спільним парадним обідом Стесселя і Ногі в Артурі, коли тільки Кондратенко рішуче не втрутиться і не зарештує цих запроданців. Я із своєю ротою ладен подати йому в цьому цілковиту допомогу.

— Не думаю, щоб він насмілився на такі рішучі кроки, це не в його характері.

— Спільно умовимо. Одне слово, зараз облогу Артура ведуть одразу три генерали: Ногі з фронту і Фок із

Стесселем зсередини... До речі, ще новина: Вамензона призначено начальником артилерії нашого сектору, і він хоче сьогодні відвідати «літербу».

— Я далеко не в захопленні від цієї звістки...

— Все-таки слід чекати всяких капостей. Накажи на батареї і біля кухні все опорядити, та й Харитині звели кудись на певний час зникнути.

Ледве прапорщик встиг віддати потрібні розпорядження, як Вамензон уже під'їхав в екіпажі і вирушив на батарею. Звонарьов зустрів його рапортом. Сухо привітавшись, капітан насамперед спитав, чи є на батареї ікона, чи у всіх солдатів є натільні хрести. Здивований цим запитанням, прапорщик повідомив, що ікони нема, а натільними хрестами він зовсім не цікавився.

— Ви, очевидно, на жаль, не релігійний? Православний воїн в першу чергу повинен бути глибоко віруючим. Тільки тоді, з допомогою божою, він може сподіватися перемогти, — повчав Вамензон, неквапливо ідучи вздовж батареї.

— Крім віри, потрібні ще снаряди, патрони і продовольство, а саме їх у нас і бракує.

— Ви, виявляється, справжній крамольник, — навіть зупинився від обурення капітан.

Далі почався розгром. Вамензон нишпорив по всіх кутках і закутках, примушуючи солдатів роззуватися, щоб побачити, чи пострижені у них нігті, і тикав у ніс Звонарьову брудні портянки. На лихо, біля кухні він побачив Харитинину спідницю і провів ціле розслідування, як це вона опинилась на батареї, і в результаті знайшов саму Харитину.

— Це що за... — вилаявся він.

Харитина спалахнула.

— Я шлюбна жона бонбардира Єгора Ярцева, і вам навіть дуже соромно такі слова мені вимовляти.

— Геть з батареї! Щоб твого тут і духу не було. Де її так званий чоловік? — звернувся він до прапорщика.

— Я тут, ваше високоблагородіє, — відгукнувся Ярцев.

— Як ти смів тримати тут свою суку, негіднику?

— Дружина Ярцева тут була з дозволу поручика Борейка, — доповів Звонарьов.

— Я йому за це оголошу догану, а ти сьогодні ж наб'єш пику твоїй шлюсі, — звернувся до Ярцева капітан.

— Ваш наказ дикий і незаконний, — втрутився Звонарьов. — Ви не маєте права ставити солдатам такі вимоги.

— Ви збожеволіли, прапорщику! Я вас негайно заарештую і справу передам воєннопольовому суду.

Звонарьов обернувся до батареї. Усі солдати висипали з бліндажів і здалека хмуρο стежили за подіями.

— У рушницю! До мене! — дзвенячим від хвилювання голосом гукнув прапорщик.

Солдати метнулись в різних напрямках, і за хвилину з тридцять чоловік з гвинтівками в руках стояли за спиною Звонарьова.

— Навіщо ви їх викликали сюди? — перелякано спитав Вамензон.

— Щоб віддати вам честь, коли ви будете від'їжджати, — іронічно відповів прапорщик, уже опанувавши себе.

Вамензон кинув на нього нищівний погляд і, не прощаючись, пішов до екіпажа.

— Слухай! На кра-ул! — зовсім весело скомандував Звонарьов.

Вамензон поїхав.

— Мені треба іти з батареї? — спитала Харитина.

— Можете лишатися тут, як і досі. Навряд чи капітан Вамензон ще раз нас відвідає, — всміхнувся прапорщик.

— Ви б, вашбродь, нам тільки оком моргнули, умить підняли б їх високоблагородіє на штики, — промовив Лебьодкін.

— ...і потрапили б під розстріл.

На батареї літера Б Вамензон зустрів Блохіна. Солдат зразу ж визвірився і люто подивився на свого давнього ворога.

— Як стоїш, сволото! Голову вище, — і капітан вдарив Блохіна у нижню щелепу з такою силою, що він, голосно клацнувши зубами, ледве встояв на ногах. — Забув, як я тобі щодня спускав шкуру? Дивись, і зараз відполірую її під горіх!

Блохін з ненавистю дивився на Вамензона.

— В чім справа, пане капітан? — підійшов Борейко. — В чому провинився бомбардир Блохін?

— Ні в чому! Просто побачив його нахабну пику і ви-

рішив провчити як слід. Він у вас зовсім знахабнів і розбестився, поручику.

— І, мабуть, через це дістав два георгіївських хрести.

— Його треба щодня шмагати, а не нагороджувати хрестами! Іди геть, сволото!

Блохін обернувся за статутом, а потім, бурмочучи під носа найстрашеннішу лайку, побіг до свого каземату. За хвилину він вийшов із своєю трофейною японською гвинтівкою, але Вамензон уже зник у казематі другого взводу. Помітивши там велику ікону і лампаду перед нею, начальник сектору зняв кашкета і довго хрестився.

— Оце я схвалюю! Це не те, як на Залітерній, де командує нігіліст. Усі успіхи батареї я пояснюю, поручику, правильним, релігійним вихованням ваших солдатів.

Борейко слухав капітана з іронічною усмішкою.

Вамензон уже хотів виходити, коли його погляд впав на лепяхінську біблію, що лежала на нарах. Золоте старообрядницьке двоперстя чітко впадало в вічі.

— Чия це книга? — одразу ж визвірився капітан.

— Спільна, — доповів взводний.

— Та у вас тут, виявляється, цілий розкольніцький скит!.. Зараз же спалити цю еретичну книгу!

Потім капітан підійшов до ікони і тут тільки роздивився, що вона також старовинного письма. Поряд стояло ще кілька таких самих образів.

— Це справжня молитовня! Негайно знищити всю цю погань, — і Вамензон став кидати іконки на підлогу, топчачи їх ногами.

Солдати зашуміли і кинулися піднімати свої святині.

— Це... це бунт! Я викличу сюди стрільців, щоб примусити вас виконати мое розпорядження! — капітан вискочив з каземату і квапливо пішов до екіпажа.

Тільки він від'їхав, як з-за рогу з ревінням вилетів Блохін і, підкинувши гвинтівку, куля по кулі випустив у Вамензона цілу обойму, але схибив. Тоді він далеко відкинув рушницю і, неймовірно лаючись, з піною край рота став качатися по землі. Борейко наказав замкнути Блохіна у вільному пороховому погребі.

— Нехай посидить, а то ще знову попсує кого-небудь під сердиту руку, — вирішив він.

Над усяке сподівання Блохін підкорився без заперечень.

Переговоривши телефоном з Залітерною, поручик дізнався, що сталося там, і в свою чергу повідомив Звонарьова про всі події на батареї.

— Чим, на твою думку, усе це скінчиться для нас із тобою? — спитав прапорщик.

— Для тебе, двічі контуженого і майбутнього зятя Белого, нічим, а мені, мабуть, доведеться розлучитися з батареєю і трохи відпочити на гауптвахті.

— Але ти ж також поранений?

— Зате про мене не турбується жодна генералова дочка... Одне слово, поживемо — побачимо.

Наступного дня Залітерну відвідав начальник кріпосної артилерії Східного фронту підполковник Стольников. Середній на зріст, майже зовсім сивий, з сивими ж вусами і еспаньйокою, завжди роздратований, він не мав особливого авторитету у своїх підлеглих, які не любили його, незважаючи на безсумнівну його хоробрість.

З'явившись на батареї, він одразу ж став бурчати на Звонарьова і солдатів. Але, на відміну від Вамензона, Стольников вважав мордобій некультурністю, неприпустимою для офіцера. Поставивши багатьох солдатів під гвинтівку на різний час і довівши прапорщика до мовчазної люті, Стольников пройшов з ним в офіцерський бліндаж і тут віч-на-віч оголосив йому догану за вчорашню неповагу до Вамензона.

— Я сам не зношу цього «дантиста» і пройдисвіта, але він ваш начальник, а тому грубіянити йому все ж не можна. Я вас знімаю з Залітерної і відправляю в госпіталь. Здасте сьогодні ж батарею штабс-капітану Чижю. Він за одним разом прийме й батарею літера Б.

— А куди дінеться Борейко?

— Я поки що відправляю його на гауптвахту.

Далі Стольников, одразу змінивши тон, вже зовсім подружньому попросив прапорщика провести його на батарею літера Б.

— Разом обговоримо там усі господарські справи.

Звістку про відправку на гауптвахту Борейко сприйняв цілком спокійно.

— Не повиздыхали, виходить, ще розумники в Артурі, готові й під час облоги розводити крючкотворство, — пробурчав він.

— Накажете, вашбродь, речі збирати? — перелякано скинув очима на Борейка денщик Іван, який весь час крутився тут же.

— Укладай чемодани, поїдемо відпочивати в місто на губу.

Солдат одразу ж вискочив з каземату і побіг вздовж батареї. Зустрівши Блохіна, він квапливо сповістив його про арешт Борейка.

— Не дамо, — рішуче хитнув головою солдат і кинувся в каземати з криком: — За рушниці! Рятуї, братці, Ведмедя, його від нас забирають!

Артилеристи, стрясаючи гвинтівками, ринули до офіцерського каземату. За хвилину тут зібрався натовп озброєних, схвильованих солдатів.

Помітивши солдатське збирище, Звонарьов вийшов довідатися, в чому справа. Лепьохін, Жиганов та Блохін, стоячи перед натовпом, питали його, чи правда, що забирають Борейка. Діставши ствердну відповідь, Блохін голосно заявив, стукнувши прикладом об землю:

— Ми на це не згодні! Без поручика нам не жити! Чи не можна, вашбродь, так і доповісти по начальству?..

Повернувшись в каземат, прапорщик повідомив Стольникова про заворушення серед солдатів і від себе порадив лишити Борейка на місці.

— Тридцять років служу, але таких речей ще не бачив! Та чи розуміють солдати, що їм загрожує поголовний розстріл? — обурився підполковник.

— Тут вони щодня теж ризкують своїм життям, пане підполковник, — зазначив Звонарьов.

— Я зараз їх розжену. Всі ці неподобства — безпосередній наслідок вашого ліберального ставлення до солдатів, — звернувся Стольников до Борейка.

— В чому справа, хлопці? Чому ви сюди зібралися? — вийшов він до солдатів.

— Просимо поручика від нас не брати, — промовив Лепьохін.

— Як я наказав, так і буде.

— Тоді беріть і мене, ваше високоблагородіє, — зробив крок вперед Блохін.

— І мене, і мене! — почулося в натовпі, і солдати тісним кільцем оточили переляканого підполковника.

— Назад! — хрипко гукнув він, але його не послухались.

Галас і шум з кожною хвилиною ставали все більш загрозливими. Звонарьов кинувся по Борейка. При появі поручика натовп одразу притих.

— Розходьтесь по казематах, братці! — крикнув він солдатам.

Артилеристи невдоволено загомоніли, але все ж стали розходитись.

— Я вирішив залишити вас на батареї, Борис Дмитрович, — навмисно голосно промовив Стольников.

— Красно дякуємо! — оглушливо гаркнули солдати.

Стольников, ні з ким не прощаючись, поспішив піти з батареї. Солдати, даючи дорогу, шанобливо розступалися перед ним.

Коли підполковник відійшов досить далеко, Борейко скомандував юрмі солдатів навколо нього: «Струнко!»

— Спасибі, братці, — розчулено вимовив він.

— Ради старатись, вашбродь! — дружно відповіли артилеристи.

— Поручикові «ура»! — загорлав Жиганов, і солдати кинулись качати свого офіцера, аж поки стривожені вигуками японці не відкрили сильний рушничний вогонь по батареї.

— Розійдись! — скомандував Борейко. — Добре, брат Серьожа, коли за твоєю спиною стоїть сотня людей, готових за тебе йти у вогонь і в воду.

Стольников був не дурний і вирішив не розголошувати всього, що сталося з ним на батареї літера Б. Тому в штабі фронту він доповів начальнику артилерії дільниці полковнику Мехмандарову, що все знайшов у порядку і вважає зайвим знімати звітти Борейка. Полковник з ним погодився. Правда, того ж вечора Стольников докладно про все доповів наодинці Белому. Генерал цілком схвалив його дії, вирішивши обмежитися доганою Борейкові. На цьому й скінчилося. Але солдати, дуже прикрасивши всю історію, негайно розповіли стрільцям, як вони «відбили у начальства свого Ведмеда». Історія набула зовсім несподіваного резонансу в піхотних частинах. Стрільці відчули свою силу. Якогось офіцера за те, що вдарив солдата, вони, взявши гвинтівки, загнали в бліндаж, де він і просидів, аж поки стрільці розійшлися. Кілька інших офіцерів поспішили «захворіти» і поїхати в місто. Вдаватися, як раніше, до зуботичин вже стало небезпечно.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Наступний день видався сіренький, досить спокійний, і прапорщик з почуттям полегшення неквапливо прямував по дорозі в Старе місто. Ні транспорти поранених, які тяглися в тил, ні резервні команди, що прямували до фор-тів, не могли порушити його спокійного і райдужного настрою. Проминувши напівзруйноване бомбардуванням Нове китайське місто, Звонарьов дійшов до Зведеного госпіталю.

Вже у вестибюлі прапорщик побачив на підлозі десятки нош, які заповнювали весь вільний простір. Тільки з великими труднощами, переступаючи через поранених, він зміг пройти в палату, яку вела Варя. Дівчина була зайнята роздачею ліків своїм хворим.

В палаті, розрахованій на п'ятнадцять осіб, лежало не менше як тридцять. На двох поставлених впритул ліжках поміщалося по троє тяжко поранених. Легко поранені лежали просто на підлозі, на шинелях, ношах, зрідка на тюфяках. Незважаючи на відкриті квартирки, повітря в палаті було важке. Пахло карболкою, йодоформом, махоркою і брудним людським тілом. Звонарьов зморщився і постарався швидше знайти своїх утьосівців. Вони розташувалися всі разом в кутку біля вікна. На ліжку лежали Родіонов і Заяц. Тут же крутився вже зовсім видужалий Гайдай та ще два запасних бородані, прізвищ яких прапорщик не знав. Звонарьов привітався з ними. Артилеристи, забувши про навколишніх, голосно рьякнули у відповідь.

— Тихше ви, — сердито повернулась до них Варя і побачила, нарешті, прапорщика. — Як ви сміли увійти сюди без мого дозволу? — шулікою налетіла вона на Звонарьова.

— Пробачте, пане фершал, дозвольте залишитися! -- жартівливо виструнчився офіцер.

— За півгодини я звільнюся, разом і підемо.

— Дозвольте нам на виписку, — став благати Родіонов, — а то ми тут помремо з голоду, дуже харчі погані.

Їх скулді, змарнілі обличчя говорили самі за себе.

— Відпустіть їх, Варю. Я розпоряджуся, щоб за нами прислали коня перевезти на Утьос, — заступився за солдатів прапорщик.

— Гаразд уже, коли ви так просите за них, — зласкавилась дівчина.

— Краснo дякуемо, вашбродь, — зраділи солдати, — ми й самі як-небудь доберемося.

В цей час у палату зазирнув стурбований лікар в білому халаті.

— Наведіть по змозі порядок, сестро. Зараз до вас завітає сама Віра Олексіївна. Вона обходить всі палати, — і він зник.

— Приберіть постелі, киньте курити, — заклопоталася Варя, квапливо поправляючи ліжка хворих і підбираючи папірці з підлоги.

— Ідіть звідси, — прогнала Варя Звонарьова з палати, але в дверях з'явилася постать генеральші в супроводі ротмістра Водяги і головного лікаря госпіталю Протопопова.

Варя зробила глибокий реверанс. Віра Олексіївна ласкаво поцілувала її в лоб.

— Ось бачите, лікарю, як поводяться пристойні дівчата, — звернулася генеральша до Протопопова. — Не те, що інші сестри, які бояться схилити передо мною свою голівку. Аякже, вчителька і раптом стане робити реверанс, це нижче від «нашої» гідності, — іронізувала Віра Олексіївна.

— Здрастуйте, солдатик! — звернулася вона до хворих.

— Здравія желаємо, баринє, — неструнко відповіли вони.

— Не бариня, а ваше превосходительство! — різко grimнув Водяга, сердито дивлячись на солдатів.

Генеральша почала роздавати солдатам образки і хрестики.

— Чого тобі невістачає, Варя? — спитала генеральша.

— Доброго харчування, бинтів, білизни, ліків...

— Не так швидко. Мсьє Водяга зараз усе це запише, але, звичайно, я зроблю тільки те, що буде можливо, — занепокоїлась генеральша.

— Передусім потрібне харчування. У мене двоє легкопоранених вмирають від цинги. Тиждень хорошого харчування — і вони будуть врятовані. Хоча б пару курей, з десяток яєць, — благала дівчина.

— Ну, подивлюся вдома, — покривилась генеральша і пропливла до виходу. — Чом у тебе, Варя, в палаті сторонні особи? — кивнула вона на Звонарьова, коли той вклонився їй.

— Я веліла йому зайти за мною,— поспішила на допомогу Звонарьову Варя. — Він має провести мене додому.

— А я, дурень, гадав, що це бариня, а виходить, генерал в спідниці,— усміхнувся Заяц вслід відвідувачам.

Хворі засміялися. Варя лякливо замахала на них руками.

— Сурйозна баба, — підтвердив Родіонов. — Хто вона така?

— Стесселева генеральша, — пояснив Заяц.

Варя квапливо закінчувала роздавати ліки. Звонарьов, піджидajući її, присів на ліжку Родіонова.

— Скільки людей тут на виписку, сестро? — несподівано з'явився в дверях Протопопов в супроводі інспектора госпіталів лікаря Суботіна.

— Четверо, — відповіла Варя.

— Це нікуди не годиться! Звідси можна виписати щонайменше чоловік з десять, — сердито пробурчав Суботін. — У тебе що? — звернувся він до солдата, що лежав з краю.

— Його поранено в ногу, вона ще гноїться,— обізвалася Варя.

— Виписати, долікують в околodку. У цього що? — перейшов Суботін далі.

— Рани на обох ногах, не може навіть стояти. Крім того, висока температура.

— Прикидається, мерзотник! В околodку і температура спаде, а наб'ють пику, то він і зовсім видужає. У цього що?

— Права нога не згинається, не може ходити.

— Дрібниці, зараз ногу виправимо,— і Суботін зі всієї сили зігнув хвору ногу.

Солдат закричав від нестерпного болю і знепритомнів.

— Бач, який тендітний! Привести до пам'яті й сьогодні ж виписати. В роті з ним панькатись не стануть.

— Ви... ви не людина, а бездушна канцелярська криса! — вся затрусилась від обурення Варя. — Це жорстоко!

— Сьогодні ж звільніть сестру, вона дуже слабонервна для нашої роботи, — знизав плечима, виходячи, Суботін.

— Це дочка генерала Белого, — тихенько промовив Протопопов.

— Чому ж ви мені одразу не сказали?! Переведіть в операційні сестри, а то поскаржитесь самій Вірі Олексіївній, потім неприємностей не оберешся, — відповів Суботін.

— Знову ви, Варя, набешкетували, — докірливо закинув Звонарьов. — Треба звільнити місця для новопоступаючих з фронтів, ось він і старається.

— Загадай «розумникові» богу молитися, він і голову розіб'є.

Варя поступово заспокоїлась. Здавши чергування добровільній сестрі, вона пішла одягатися. Потім Звонарьов і Варя пішли в Пушкінську школу. Там Льоля Лобіна розповіла їм про свою сутичку з Стессельшею. Генеральша зажадала, щоб учителька зробила їй реверанс, вона ж обмежилась лише уклоном.

— Мене наказано перевести в тифозний госпіталь на Тигровому півострові.

— Ти добровільна сестра, а не хрестова, і можеш відмовитись від такого призначення. Я чула, що у вас в школі знову відкритесь госпіталь — філіал Зведеного. Попросися туди у Протопопова, він же великий добряга. Хочеш, я сама завтра про це поговорю з ним?

— Буду тобі тільки вдячна. Це мене цілком влаштує. Ви куди прямуєте? — спитала Льоля.

— На Електричний Утьос, — відповіла Варя.

Взявши дівчину під руку, Звонарьов повів її спочатку на «Етажерку». Але бульвар був весь розбитий снарядами. І все ж кілька пар, користуючися затишшям, розгулювали по уцілілих ще алеях. Біля руїн ротонди для музики порпались хлопчачи-китайчата. В болоті, притиснувшись до берега, ховалися судна, що лишилися в Артурі. По бруку ішов загін матросів, бадьоро співаючи:

Діло сталось під Артуром,
Кепське діло сталось там.
Тогі, Ногі, Камімура
Не давали жити нам.

— Погані наші справи на фронті, — зітхнула Варя.

— Мало що лишилось і від ескадри, — зазначив Звонарьов. — Не розумію, чому моряки сидять в Артурі, а не спробують хоча б по ночах поодинокі прорватися в нейтральні порти.

— Тато каже, що матроси і гармати потрібні тут. Без них кріпость довго не встоїть.

Колись жвавий район порту і доків тепер був безлюдний. Звідкись із дальніх цехів ледве лунали удари молота, верещала пила, важко перекочувався підйомний кран. Робота провадилась майже вся тільки вночі: вдень через обстріл все життя в майстернях завмирало.

Проминувши доки, Звонарьов з Варєю звернули до Утьоса. За Золотою горою відкривались безмежні простори океану. На обрії, як і досі, маячили силуети японських суден. Різкий холодний вітер вкрив усе море білими гребінцями хвиль. Варя зіщулилась.

— На душі стає сумно, коли бачиш таку картину. В порту наші покалічені судна, в океані — пустеля і на обрії кілька японських комахок, а на суші похмурі сірі сопки з напівзруйнованими фортами і вмираючими від тифу, цинги та дизентерії захисниками. Замість міста — суцільні руїни і напівзруйновані госпіталі, переповнені пораненими і хворими, яких нічим лікувати.

— Ой, Варя, я помру з туги, якщо ви ще будете перелічувати все наше лихо,— заблагав Звонарьов.— Ми з вами молоді, здорові, і у нас немає ніяких підстав бути такими песимістами.

— Сьогодні — так, а завтра — темно і страшно...

— Про нього й будемо говорити завтра, а поки... Ловіть мене,— і Звонарьов кинувся вперед, Варя за ним. Вона скоро наздогнала прапорщика, але той вислизнув і побіг назад.

— Це не за правилами, треба бігти до Утьоса,— цілком по-дитячому обурилась Варя, забувши свої сумні думки.

Отак, пустуючи та граючись, вони непомітно добралися до Утьоса. Збуджені, розчервонілі, веселі, вони влетіли в офіцерський флігель. В ідальні, закутавшись в плед, сидів у качалці Жуковський. Він схуд, постарів. Сумними очима спостерігав він море і часом важко зітхав. Зчинений Варєю і Звонарьовим галас примусив його обернутися.

— Здрастуйте, Микола Васильович, як ваше здоров'я? — присіла в реверансі Варя.

— Здрастуйте, здрастуйте, приємно подивитися на вас з Сергієм Володимировичем. Вже дуже тоскно на душі...

Пожвавлення на обличчях. Варі і Звонарьова потьмяніло.

— Як загоюються ваші рани, Микола Васильович? — зітхнувши, спитала дівчина.

— Рани — дрібниці, цинга зводить у домовину. Всі зуби хитаються. Ніхто з нас, артилеристів і стрільців, з Артура не піде... Ми приречені на загибель, як приречений і Артур. Кріпость рано чи пізно буде взято, і навряд чи хто з нас переживе її падіння,— сумно говорив капітан.

Скоро в їдальню на обід зібралося все населення офіцерського флігеля. З казарм прийшли Катя Беляя і Шура Назаренко з лікарем Зоріним. З'явився фатований мічман Любимов, за ним — Гудима. На місці господині сіла Катя, поряд з нею лікар і моряк, далі Шура з Гудимою, з одного боку, і Варя із Звонарьовим — з другого. Жуковський уместився проти Каті.

Під час обіду розмовляли мало, намагаючись уникати артурських тем.

З часу посиленого бомбардування Старого міста звіди стали переправляти найцінніші речі на батареї приморського фронту. Отак на Утьосі опинилися великий концертний рояль та піаніно. З усіх мешканців Утьоса тільки Катя і Любимов вміли грати на роялі. Тепер, на загальне прохання, Катя сіла до інструмента і стала тихенько награвати різні мотиви, які заспокоювали Жуковського. Шура Назаренко почала півголосом їй підспівувати.

— Заспівайте, Шура, мою улюблену,— попросив Жуковський.

Дівчина заспівала. Капітан сумно вторив:

Догорай, моя лучина,
Догорю з тобою й я.

— Ех, нема Бориса Дмитровича,— зітхнув капітан.— У того всяка справа в руках спориться, а заспівав — заслухаєшся. Шкода тільки — п'є дуже. Чув я, що він всерйоз оженився збирається?

— Це вже питаєте у Варі. Вона в курсі всіх справ батарей літера Б і Залітерної, а також і Пушкінської школи,— відповіла Катя.

— Оля Селеніна, мабуть, вийде за нього заміж. Вона йому явно симпатизує.

— Дай боже! Покине пити, людиною стане,— промовив Жуковський.

Другого дня, вже досить пізно, Звонарьова збудило гучне грюкання в двері.

— Вставайте-но швидше, сплюха ви така! За чверть години ми з вами підемо в Артилерійський городок,— кричала Варя.

— Я нікуди не збираюся йти з Утьоса.

— Зате я йду, виходить, ви мусите мене провести.

Хоч як відмовлявся Звонарьов, але за півгодини все ж ішов поряд з Варєю дорогою понад берегом. День був безвітряний, сонячний. З-за Золотої гори майже безперервно лунали розкати гарматної стрілянини і вибухи важких снарядів. Але на морі все було тихо, мирно. В цей район японські снаряди не долітали, тому на спорожнілих батареях виникали нові, наспіх поставлені невеликі будиночки і землянки. Біля них порались люди, висіла білизна, гавкаючи бігали собаки. Звонарьов і Варя з подивом оглядалися навкруги.

— Мабуть, сюди скоро переїде половина Старого міста і тут відкриються крамниці і магазини,— сказала Варя.

— Ви можете тільки радіти із цього — зовсім поряд з Артилерійським городком.

— Мати і так весь час бурчить, що я багато витрачаю грошей, а вони у мене йдуть тільки на поранених. На себе я нічого не трачу.

— Я ваш несплатний боржник, Варя. Зараз в управлінні дістану утримання за два останні місяці, щось карбованців із сімсот з усякими накидками і добавками і передам їх вам.

— У мене ще лишилися ваші гроші. Тому я візьму не більше як сто карбованців, а на решту ви можете щонебудь подарувати вашій любій Ривочці, теперішній Надюші...

— Слухайте, Варя, давайте поговоримо серйозно...

— Я й так не жартую,— насторожилася Варя.

— Виходьте-но за мене заміж,— одним духом випалив Звонарьов.

— Ви збожеволіли! Та хіба так роблять освідчення порядній дівчині! Ви маєте стати передо мною на одне коліно й сказати: «Я вас безумно кохаю, зробіть мене щасливим на все життя, будьте моєю дружиною»,— повчальним тоном промовила Варя.— Тоді я ще подумаю, що мені вам відповісти.

Звонарьов зареготав так, що дівчина спочатку здивовано подивилася на нього, а потім, образившись, накинулась на нього:

— Замокніть одразу ж, огидний, або я ніколи не буду з вами говорити!

— Ох, уморили ви мене, Варя! Сьогодні ж всім розповім, як вам треба робити освідчення.

— Спробуйте тільки! Я одразу ж оголошу вас брехунцем.

Кілька кроків пройшли мовчки.

— Ви це серйозно? — недовірливо подивилася на Звонарьова Варя.— Повторіть все при мамі, тоді повірю.

Марія Фомівна зустріла дочку докорами:

— На хвилину зазирнути додому у тебе нема часу, а з кавалерами вештаєшся цілі дні.

— Він, мамочко, не кавалер, а хоче стати моїм нареченим.

— Ви, Сергій Володимирович, не насміхайтеся з нашої дурненької. Вона все за правду вважає.

— Я найсерйозніше...

— Ох, щось ви мене обдурюєте, гидкий. Каже, з серйозними намірами, а сам сміється,— знову непевно подивилася на прапорщика дівчина. При цьому вона мала такий недовірливий комічний вигляд, що Звонарьов голосно зареготав.

— Не вір, мамо, цьому брехунцеві. Він тільки сміється з мене.

Дівчина вибігла з кімнати.

— Лихо з нею! — зітхнула Марія Фомівна.— Як трава росте, зовсім від рук відбилася; як що на думку спаде — то, хоч кров з носа, давай. Не час тепер про наречених думати, та й молода вона ще. Ви не ображайтеся, Сергій Володимирович, що я так одверто висловлюю свою думку.

Звонарьов зніяковіло мовчав, шанобливо слухаючи.

Гучний вибух поблизу відвернув їх увагу. Почався черговий обстріл Старого міста. В порту загорілися цистерни з нафтою, і великі клуби чорного диму затягли все Старе місто. Японці ще посилили бомбардування. На фоні пожежі раз у раз спалахували виблиски розривів і виникали білі димки шрапнелі. До місця пожежі квапливо попрямувала команда моряків, помчала міська пожежна команда в блискучих мідних касках.

— Нема чого тобі сьогодні в госпіталь іти, Варя,— вирішила Марія Фомівна.

Звонарьов пішов по гроші в управління артилерії. Там було майже порожньо: два-три писарі, телефоніст, легко поранений, з рукою на перев'язі, ад'ютант, поручик запасу Азаров і кілька чиновників. Старший скарбник Іван Кирович, учасник севастопольської оборони, кречучи й кашляючи, порався біля грошової скрині. Привітавшись з Азаровим, Звонарьов запитав, як це він умудрився бути пораненим, сидючи в управлінні артилерії.

— Ви ж нашого генерала знаєте: дня не мине, щоб він разом з Кондратенком не побував на фортах або батареях, і я з ними. Нещодавно на Куропаткінському люнеті нас мало не підстрелили японці. Генералові кулею зірвало погон, а мене поранило в праву руку і в бік та при бомбардуванні подряпало камінням.

Зав'язалася спільна розмова.

— Як ви думаєте, скільки ще продержиться Артур? — спитав скарбник Звонарьова.— Севастопольська облога тривала триста тридцять шість днів,— мабуть, що Артур стільки не витримає.

— Ми зовсім відрізані від світу, а Севастополь аж до самого кінця підтримував зв'язок з Росією. Гадаю, що місяць-два ще вільно протримаємося, а там підійде або Куропаткін, або Рождественський.

— Сподівайтесь! — втрутився Азаров.— Куропаткін, мов той рак, весь час відступає на північ. Скоро зима, пора для наступу мало підходяща. Друга ескадра раніш як наприкінці грудня до нас не добереться, та й що вона у нас робитиме? Внутрішній рейд прострілюється з одинадцятидюймових мортир, ремонтна база слабка. Вірніше за все, вона пройде просто на Владивосток, а наші судна, які ще доти збережуться, приєднаються до неї по дорозі.

— Виходить, нам нема чого ждати від них допомоги,— зітхнув скарбник.

— Коли Артур протримається до підходу Рождественського, то він свою роль, як сховище для флоту, виконає,— промовив Звонарьов.— Тоді можна й капітулювати, тим більше, що на той час у кріпості не лишиться ні їжі, ні снарядів.

— Та й людей уціліє небагато,— додав Іван Кирович.

Виходячи з управління, прапорщик зустрів старшого писаря Севастьянова.

— Як живете, Петро Євдокимович? — привітався з ним Звонарьов.

— Як горох при дорозі! Скоро всі з голоду загинемо. У нас в артилерії вже вибуло з ладу понад половину солдатів і дві третини офіцерів. В стрілецьких полках втрати ще більші. Скоро не буде кого і в окопи посилати. Цинга і тиф косять людей лютіш від куль і снарядів.

— А ви, здається, здорові поки що?

— Бог гріхи терпить,— обізвався Севастьянов.— А ви, Сергій Володимирович, чули, що Стессель наказав усіх поранених солдатів класти в госпіталях разом з цинготниками і дизентериками, щоб, виходить, хвороба перейшла на всіх, а потім оголосить: немає ким, мовляв, більше Артур захищати, і здатися?

— Щось вже занадто неймовірне таке припущення.

— Можу в управлінні показати наказ лікаря Суботіна про спільне розміщення в госпіталях поранених і хворих; в ньому так і написано: за наказом генерала Стесселя. Хочуть знищити солдатиків і замиритися. Отакі от діла, Сергій Володимирович.

Попрошавшись з писарем, Звонарьов повернувся до Белих і словістив Варі новини.

— Я до себе в палату не прийму жодного заразного хворого,— заявила вона.

— Отак тебе, дівчисько, і послухають. Не спитають і покладуть,— втрутилась Марія Фомівна.

Незабаром приїхав сам Белий. Він був весь в кіптяві. Навіть розкішні сиві вуса його зовсім почорніли.

— Татку, та ти помолодшав! Вуса у тебе, як у двадцятирічного парубка,— кинулась до нього Варя.

— Не торкайся мене, а то й сама замажешся. Ледве проїхали повз пожежі,— бурмотів Белий. Потім він пішов митися й переодягатись.

Поки Белий опоряджався, прапорщик віддав Варі всі одержані гроші, просячи їх зберегти. Дівчина спочатку запротестувала, а потім заховала разом зі своїми дрібничками.

— Дивіться, кладу от сюди,— показала вона.— Коли мене поранять чи вб'ють, то знатимете, де вони лежать.

— Це в далеко більшій мірі загрожує мені.

— Не геройствуйте, ціліші будете.

Під час обіду Варя з обуренням розповіла батькові про розпорядження Суботіна.

— Я це знаю. Говорив зі Смирновим і Кондратенком. Це буде доповідано Стесселю,— відповів Белий.

Тільки-но встали з-за столу, Варя рішуче оголосила, що йде в свій госпіталь.

Вже стемніло, обстріл майже припинився, але пожежа бурхала ще з тією ж силою. Рейд, Золота гора і навколишні сопки освітилися червоною загравою. Почався дощ, і тому дим і сажа не розлітались так далеко, як раніш. Звонарьов пішов провести дівчину. Насилу вони добралися до госпіталю. Прапорщик лишився у вестибюлі. За кілька хвилин повернулася Варя і з обуренням повідомила, що всі звільнені місця в її палаті зайняті дизентериками і цинготними.

— Солдати хвилюються і гадають, що це робиться навмисно, щоб їх заразити,— нишком додала Варя, перелякано дивлячись на Звонарьова,— загрожують повбивати всіх генералів, значить і тата теж, а він же зовсім не має відношення до цього.

— А ви не звертайте уваги, поговорять і перестануть,— заспокоїв її прапорщик.

— Суботін звелів мене перевести в операційну, щоб я працювала там, а не в палаті. Мені шкода моїх хворих, але зате в операційній цікавіше. Дивлячись, як працюють лікарі, може, я теж навчуся робити простенькі операції,— мрійливо зітхнула Варя.— Ну, прощайте, мені треба йти.

Прапорщик здався бачив, як на вогняночервоному фоні пожежі миготіли чорні постаті пожежників, матросів і солдатів, що спритно закидали полум'я землею. З темряви долітав гульний голос брандмейстера Вайтікайнена, який розпоряджався всіма, хто брав участь в гасінні пожежі. Потім Звонарьов звернув до Нового міста і непомітно для себе спинився перед будиночком Акінфієвих.

Дощ ушух, з рейду потягло запахом водоростей, на небі спалахнули зірки. З фронту ледве долітала рушнична стрілянина. В місті зовсім по-мирному гавкали собаки. По дорогах тяглися рипучі військові повозки і мовчазно йшли в різних напрямках роти солдатів і матросів. Всі ресторани і кафе давно перетворились на лазарети, з яких чувся стогін поранених і вмираючих.

Підійшовши до будиночка, Звонарьов навмання постукав, хоча в ньому не було видно жодної світлої смужки і панувала повна тиша. На його здивування, за дверима

одразу ж почувлися легкі, швидкі кроки, і голос Акінфієвої спитав, хто прийшов. Прапорщик назвав себе. Стукнув прогонич, і двері розчинилися.

— Заходьте, любий Серьожа,—привітала його Надя.— Зовсім не чекала вас тепер бачити. Для мене ваша поява — приймний сюрприз.

Прапорщик поспішив зачинити за собою двері. Кілька секунд вони розглядали одне одного. Акінфієва погладшала, порожев'їшала і здалася Звонарьову ще принаднішою. Надя теж дивилася на нього з неприхованою ніжністю.

— Які ви гарні, Надюша! — ледь чутно від хвилювання промовив він.

— Ви теж покрасивішали, коли так можна сказати про мужчину,— усміхнулася Акінфієва.

Не усвідомлюючи, що він робить, Звонарьов обняв молоду жінку і припав до її губ.

Надя з несподіванки випустила з рук свічку. В темряві кілька секунд чути було лише звуки поцілунків.

Нарешті Звонарьов відпустив її.

— Візьміть же себе в руки, любий,— просила Акінфієва.— Може, вам краще піти? Я не жену вас, але ж ви самі маєте відчувати, що вам краще: чи лишатися далі зі мною, чи обдумати все на дозвіллі.

— Я лишуся,— хрипко промовив Звонарьов.

— Тоді заспокойтеся,— вже з суворою ноткою в голосі сказала Надя.— Я зараз засвічу свічку. Добре, що я сама в домі і ніхто не бачив нас.

Звонарьов поступово заспокоївся і заговорив про Андрюшу, про життя на Ляотешані, про види на майбутнє.

Після чаю він підвівся.

Надя вийшла на ганок проводити свого гостя. Була глуха темна ніч. Мрячив дрібний дощ, часом налітали пориви вітру. Полум'я пожежі мигтючими червоними відблисками освітлювало схили Перепілки та частину внутрішньої гавані.

— Бр-р, як холодно і погано. І в таку погоду ви жечете мене з квартири? — докорив Наді Звонарьов.

— Зрозумійте, що я не можу лишити вас у себе,— нервово скрикнула молода жінка і, скинувши руки на шию прапорщику, міцно поцілувала його.

Прапорщик повільно відійшов і рушив по дамбі. Він

і не помітив, як чиясь темна постать випередила його, намагаючись при цьому розгледіти його обличчя.

В душі прапорщика панувала повна розгубленість. Він відчував, що остаточно заплутався в своїх взаєминах з Варєю і Надею. Ще вранці все було так просто і зрозуміло. Варя здавалася єдиною, близькою коханою дівчиною, з якою він готовий був пройти життєвий шлях. І ось на його шляху знову з'явилася Надя Акінфієва.

В глибокій задумі Звонарьов не помітив, як опинився в Старому місті, біля Пушкінської школи. Він вирішив попросити притулку на ніч у вчительок. На його стукіт одразу ж вийшла стривожена Льоля Лобіна. Дізнавшись, в чому справа, вона запросила прапорщика зайти.

— Я буду тільки рада вашій присутності в домі, бо я сама одна і, признатися, мені трохи моторошно на самоті,— привітно промовила вчителька.

Втомлений денними клопотами, Звонарьов скоро загнув одягнений на дивані.

Прокинувся він другого дня пізно, і перше, що побачив,—Варю, яка мовчазно сиділа за столом з замкнено суворим виразом стомленого, блілого обличчя. Її сірі очі були червоні чи то від безсонниці, чи то від сліз. Побачивши дівчину, Звонарьов, в якого одразу розвіялися всі нічні сумніви, відчув велику ніжність до Варі і стурбовано спитав:

— Що трапилось, люба Варя, чим ви так засмучені?

— Він ще питає!— здригнувшись, підхопилася зі стільця дівчина.— Я все знаю, і тому між нами все скінчено!— скрикнула вона.

На обличчі прапорщика відбилосся таке нерозуміння і розгубленість, що дівчина одразу осіклася.

— Ніякого сватання не було і ніколи не буде! Ви вчора цілувалися з Надеєю на ганку, і вас бачили. Так, так, не смійте відпиратися! І Льоля каже, що у вас навіть розпухли губи! Який ви мерзенний, брудний, нікчемний, а я ж...— і тут Варя, розридавшись, вибігла з кімнати.

Квапливо привівши себе в порядок, прапорщик поспішив за нею, але її вже не було в школі. Лобіна стежила за ним з виразом серйозної задуманості на обличчі.

— Не засмучуйтеся, Сергій Володимирович,— ласкаво промовила вона.— Варя відомий порох— вибухне, нагасує, а потім скоро заспокоїться.

— Тим більше, що ніяких приводів до скандалів немає,— і Звонарьов розповів усе Льолі.

— Вас з Надією побачила сестра, що працює разом з Варєю, і, звичайно, негайно розповіла про все їй.

Скоро Звонарьов знову обідав у Белих. Наприкінці обіду генералові подали пакет з штабу ескадри. Командуючий загоном броненосців і крейсерів адмірал Вірен запрошував начальника артилерії на засідання у адмірала Григоровича, що мало відбутися сьогодні ввечері. Подивившись на годинник, Белий промовив:

— Азаров хворий, а тому я попрошу вас, Сергій Володимирович, побути сьогодні моїм ад'ютантом. Після обіду зайдіть, будь ласка, в управління і там візьміть всі матеріали про наявність і потребу в морських гарматах і снарядах до них. Поки ви підберете потрібні матеріали, я трохи відпочину. О шостій годині екіпаж чекатиме на нас біля моєї квартири.

В умовлений час Звонарьов з папкою паперів у руках підходив до ганку квартири Белих. Парокінний екіпаж чекав біля під'їзду. Ледве-но Белий і прапорщик сіли, як екіпаж з місця швидко покотив по дорозі. Вони встигли добре змерзнути, поки добралися до дачі Григоровича.

Моряки вже всі зібралися: три контр-адмірала — Григорович, Вірен та Лощинський, всі командири суден. Тут же були флаг-капітан ескадри і кілька флагманських спеціалістів.

Артилеристи пройшли прямо в кабінет Григоровича. Після взаємних привітань Лощинський, як старший з адміралів, попросив дозволу у Белого, старшого з присутніх, відкрити засідання. Звонарьов як ад'ютант сів поряд з Белим.

Вірен доповів, що одержав телеграму царського намісника на Далекому Сході Алексеєва. Адмірал сповіщав про своє відкликання в Петербург і передачу командування Тихоокеанським флотом головнокомандуючому Маньчжурською армією генералу Куропаткіну.

— Тепер про Артур ніхто вже не подбає,— зітхнув Григорович.— Куропаткін більше думатиме про армію, ніж про флот, а Артур стане неприємним тягарем для Маньчжурської армії.

— Але Артур же має стати базою для ескадри Рожественського,— запечив Белий.

— Він ще десь в іспанських портах, крім того, в Балтиці споряджають ще третю ескадру — Небогатова. Мабуть, Рождественський підійде сюди, лише з'єднавшись з нею, так що мине не менше як два з половиною місяці, поки друга ескадра сюди добереться. Невідомо, чи протримаємося ми до того часу, — усміхнувся Григорович.

— Так, з продовольством скрутно, серед матросів виникла цинга, а з теплим одягом ще гірше, — підтакнув Вірен.

— Армія хоч одягнута й тепло, але голодує більше за моряків, на цингу ж хворіють не тільки солдати, а й офіцери. Та що вже там офіцери, ознаки цинги виявлені у Кондратенка і Надеїна, — промовив Белий.

— Бракувало тільки цього! Невже їх не може підтримати мадам Стессель зі своїх багатючих запасів? — обурився Вірен.

— Мабуть, не хоче... — відгукнувся Лощинський.

— Панове, пропоную з завтрашнього ж дня генералів Кондратенка і Надеїна зарахувати на постачання в квантунський екіпаж. Підстава для цього — обидва вони командують всім нашим десантом, який постачається з екіпажу, — запропонував Григорович.

— Вони не погодяться. Кондратенко і Надеїн дуже делікатні з цього погляду люди і нізащо не стануть брати більше, ніж їм належить за законом.

— Не так, як Рейс, Фок, Нікітін, — ті навіть офіційно за наказом одержують по три-чотири пайки, — гаряче промовив Ессен, який до цього мовчав.

— А Церпицький щодня обідає щонайменше в трьох або чотирьох госпіталях, — додав Лощинський.

Потім збори перейшли до ділового обговорення злободенних питань оборони — про передачу на сухопутні батареї останньої тисячі шестидюймових снарядів, про підготовку крейсера «Баян» до прориву блокади назустріч ескадрі Рождественського. Підірваний на мінах за день до виходу, двадцять восьмого липня, крейсер було відремонтовано. Моряки просили повернути передану на форти середню і дрібну артилерію і триста чоловік команди, після чого «Баян» міг негайно вийти в море. Командир цього крейсера капітан другого рангу Іванов звернувся з проханням про прискорення відправки його корабля з Артура.

— Тут «Баян» щодня ризикує зазнати влучення оди-

надцятидюймової бомби і знову вийти з ладу. Тепер ночі довгі, часті тумани. Якщо з темрявою я вийду з Артура, то на світанок буду біля Ціндао. Потім, по змозі, рушу на південь,— пояснив капітан, відомий блискучим установленням мін в травні, на яких підірвались одразу два японські броненосці.

— Останні збори флагманів вирішили, що ескадра міцно зв'язала свою долю з кріпостю, і до того моменту, коли Артурові буде загрожувати падіння, жоден корабель не залишить його, крім міноносців, відправлених з поштою,— скрипучим, неприємним голосом повчально сказав Вірен.

— Тоді нам заздалегідь треба поховати всю ескадру в артурських калюжах,— з запалом промовив Ессен.— Мій «Севастополь» піде в море, як тільки полагодиться. Дарувати свій корабель японцям я не маю наміру.

— Ви підете, Микола Оттович, тоді і тільки тоді, коли я дозволю вам це,— обірвав його Вірен.

— В крайньому разі я звернуся по допомогу до генерала Стесселя.

— Раніше ви будете списані з корабля і заарештовані.

— Більше спокою, панове,— втрутився Лощинський.— Крім «Севастополя», зараз можуть вийти в море ще «Победа», «Полтава» і «Паллада», не рахуючи канонерських човнів «Гиляк», «Отважный» та міноносців. Вийти їм буде дозволено лише із спеціального наказу Куропаткіна або Скридлова, призначеного командуючим Тихоокеанським флотом.

— Який перебуває не знати де,— промовив Ессен.

Далі Белий з допомогою Звонарьова довів до відома моряків про потреби артилерії оборони. Тут справа пішла одразу добре. Адмірала дуже охоче віддавали кріпосному начальству матросів, гармати, снаряди, патрони, аби тільки самим не йти на верки кріпості. Командири броненосців для годиться побурчали, але дізнавшись, що їм приготовані спокійні і безпечні місця в глибокому тилу, швидко змовкли. І знову самі тільки Ессен та Іванов якнайрішучіше запротестували.

— Нам треба повернути людей з десанту, повернути гармати, зберегти снаряди, оскільки кораблі наші мають залишити Артур. Жодного матроса, жодного снаряда з «Севастополя» я більше не дам Василю Федоровичу при

всій моїй глибокій пошані і прихильності до нього,— рішуче заявив Ессен.

Командир «Баяна» теж заперечував, але в спокійнішому тоні.

Белій, хитро всміхаючись в свої пишні вуса, примирливо заявив, що поки що йому вистачить людей і снарядів з інших кораблів.

— А тепер прошу, панове, по скляночці чаю з ромом,— гостинно запросив Григорович і подзвонив.

Кілька матросів з підносами в руках стали подавати чай, за ними випливла, виблискуючи браслетами і перлами, Лолочка. Офіцери миттю посхоплювалися з місць і шанобливо привіталися з нею. Лолочка передусім підійшла до Белого.

— Дозвольте, Василь Федорович, відрекомендувати вам мою господиню,— усміхаючись, промовив Григорович.

Белій пробурчав щось невиразне і заспішив з від'їздом.

— Маємо ще відвідати Кондратенка,— промовив він.

Григорович попросив від його імені одвезти генералу різні продукти, в тому числі цибулю, часник, свіже м'ясо, лимонну кислоту, клюквовий екстракт та інші протицинготні засоби. Лолочка стала клопотатися. Звонарьов поспішив до неї на допомогу.

— Вам цинга в усякому разі не загрожує з такими ясночервоними губами і рум'яними щоками,— сказала молода жінка, фамільярно проводячи рукою по обличчю прапорщика.

— Ваш ад'ютант часу не марнує,— зачувся біля дверей насмішкуватий рипучий голос Вірена,— як би у нашого господаря незабаром не з'явилися на лобі деякі непередбачені штатним розкладом для адміралів відзнаки.

— Саме у флагманів і, мабуть, капітанів першого рангу вони найчастіше й з'являються, а не у мічманів і лейтенантів,— весело промовив Ессен, коли зниковілий Звонарьов знову з'явився в кабінеті.

Всі моряки вийшли проводити артилеристів.

В районі фортів виблискували спалахи пострілів і долітав глухий гуркіт майже безперервної канонади. Було очевидно, що японці вели чергову атаку в якомусь пункті оборони. Лютувала сильна хуртовина. Крізь сніг ледве проступали промені російських і японських прожекторів, тривожно пересуваючися по горах.

— Старий адмірал, одружений, а крутиться, як той мічман, з усякими шлюхами і навіть показує їх своїм гостям,— невдоволено бурчав усю дорогою Белий.

Кондратенко жив у невеличкому одноповерховому будиночку аж на околиці Старого міста, поблизу дач. Японці майже не обстрілювали цей район, мабуть не знаючи, що тут міститься штаб Кондратенка, який був душею артурської оборони. Вікна будинку були щільно закриті, навкруги було зовсім безлюдно, і тільки самотня постать вартового в папасі і башлику чорніла біля воріт.

У Кондратенка зібралось досить багато друзів і соратників: начальник штабу підполковник Науменко, інженери — підполковник Рашевський, капітан Шварц — обидва з штабу Східного фронту, начальник оборони Північної дільниці полковник Семенов, начальник оборони Західної дільниці полковник Ірман. Не було тільки представників штабу Стесселя і моряків.

Всі вітали Белого, тісно пов'язаного по службі зі штабом району і адміралами. Звонарьов затримався біля екіпажа, передаючи денщикам привезену провізію. Коли він увійшов в їдальню, де зібралися всі офіцери, Белий уже розповідав новини, почуті від Григоровича. Від звістки про відкликання Алексеєва всі полегшено зітхнули.

— Нарешті армією командуватиме досвідчена людина, а не моряк,— промовив Семенов.— Тепер, треба гадати, Куропаткін перейде до рішучих дій для визволення Артура від блокади.

— Як би не вийшло протилежного, тобто Куропаткін вирішить, що оскільки артурська ескадра втратила боєздатність, то нема чого дбати й за Артур. Нехай, мовляв, викручуються самі, як хочуть. Так в усякому разі думають моряки,— пояснив Белий.

— Їм, звичайна річ, заміна Алексеєва Куропаткіним не до смаку. Куропаткін з ними церемонитися не стане. Накаже негайно всім боєздатним кораблям піти з Артура назустріч Рожественському,— переконано промовив Семенов.

— Це дуже послабить оборону кріпості. Правильніше було б вислати з Артура крейсери «Баян» і «Палладу» з кількома міноносцями назустріч другій ескадрі. Вони поквапили б Рожественського, а при наближенні ескадри їй на допомогу вийдуть п'ять броненосців,— промовив Кондратенко.

— Якщо тільки вони збережуть доти свою боєздатність,— усумнився Рашевський.

На кілька хвилин розмова набрала загального характеру. Присутні висловлювали найрізноманітніші передбачення щодо подальшої долі Артура в зв'язку з від'їздом намісника.

— Панове, ми відхилились від основної нашої сьогоднішньої теми,— постукав олівцем по столу Кондратенко.— Хто нам розповість про становище на Східному фронті? Сергій Олександрович, не ви? — обернувся він до Рашевського.

— Євген Миколайович більше за мене в курсі тамтешніх справ,— хитнув головою Рашевський на Науменка.

— З великою втіхою,— не забарився із згодою незмінний начальник штабу Кондратенко і став перед собою на столі розгортати папери.

— Панове, прошу уваги, Євген Миколайович починає своє повідомлення,— підвищив голос Роман Сидорович.

Розмови змовкли, всі приготувалися слухати.

— На крайньому правому флангу від моря, до батареї літера Б японці, як і раніше, стоять за версту від лінії наших укріплень і тримаються цілком пасивно, обмежуючись лише нечастою рушничною і артилерійською перестрілкою. По суті аж з самого початку облоги ця дільниця була найспокійніша на сухопутному фронті.

— Недаремно Стессель частенько буває в цьому районі,— промовив тихо Рашевський, щось малюючи олівцем на папері.

Дехто засміявся. Кондратенко несхвально похитав головою.

— Цікаво,— казав далі Науменко,— що японський флот, цілком пануючи в морі, все ж не наважується обстрілювати фланг і тил нашого Східного фронту. Його гармати вільно могли б тримати під вогнем всі наші позиції аж до фронту номер два, що поставило б нас у дуже скрутне становище. Це пояснюється блискучими діями берегових батарей під майстерним керуванням його превосходительства,— і Науменко вклонився Белому.

Всі дружно заплодували.

— Ми це знаємо і дуже цінімо,— потиснув Кондратенко руку Белому.

— Тут заслуга не моя, бо я цілком заглиблений у дії

на суші, а моїх офіцерів і солдатів,— заперечував генерал, зніяковіло покручуючи свої пишні вуса.

— Біля батареї літера Б, після вдало спущеної Сергієм Володимировичем міни, японці не виявляють активності. Щось копають і обмежуються рушничною стріляниною і киданням бомбочок. Далі, аж до форту номер два, вони будують нову паралель в трьохстах кроках від Китайської стінки. На форті номер два укріплюються в рові, ведуть мінні галереї під бруствер. Їм потрібно енергійно протидіяти. Горський хворий, і це доведеться доручити прапорщику Звонарьову.

Звонарьов зітхнув і тільки похитав головою, не наслідуючись протестувати вголос.

— На форті номер три становище ще важче, ніж на другому. Японці мало не щодня роблять місцеві атаки, намагаючись вдертися в форт, але поки що безуспішно. Комендант, штабс-капітан Булганов, поводиться молодцем. На укріпленні номер три японці, після того, як сотні їх спалили живцем в рові, тимчасово відійшли в найближчі свої траншеї і йдуть тихою сапою. От і все про нашу діляницю,— закінчив Науменко.

— Чим ви нас потішите, Володимир Григорович? — обернувся до Семенова Кондратенко.

— У мене справа стоїть краще. Біля Курганної батареї японці сидять в трьохстах кроках, коло Краматорної — ще далі. На Козачому плацу до них сто кроків, але активності вони й тут не виявляють. Біля Зубчатої і Стрілецької батареї і форту номер чотири нечаста перестрілка і розшуки розвідників. На Західному фронті, як і раніше, вирішальною ділянкою є гора Висока. Поки вона наша, тримаються й гори Плосьька, Фальшива та Дивізійна. За два місяці ворог побудував дві паралелі і підійшов на чотириста кроків до вершини. Це, звичайно, не біда, але японська артилерія день і ніч б'є по Високій і не дає її як слід укріпити. Стрільці сидять в напівзруйнованих, нашвидку підправлених окопах. На інших ділянках становище міцне. Але коли ми не удержимо Високої,— доведеться відійти просто на сопки над Новим містом і на Ляотешань. Поки що ж вся дорога до Голубиної бухти в наших руках. Загін Романовського удержує дану йому лінію оборони. Високу треба відстоювати до останньої можливості. Вона — стратегічний ключ всієї кріпості, і з її падінням ескадра буде розстріляна за кілька днів.

— Щаслива думка доручити її оборону матросам — це наша артурська гвардія. Прекрасні вояки, золотий народ, розвинений, ініціативний, не рівня нашим стрільцям. Ті сильні своєю упертістю, а моряки — кмітливістю, — зазначив Рашевський.

— Отже, найтяжче становище у нас на Східному фронті. Туди треба звернути нашу головну увагу. На Західному — вперто удержувати Високу, а Володимир Григоровичу, в міру своїх сил і можливостей, допомагати сусідам, — резюмував рапорти Кондратенко. — Як справа з снарядами, Василь Федорович?

— Вистачить на відбиття двох штурмів. До гармат дрібних калібрів снарядів удосталь, зате до великих — гостра нестача. Живемо подачками моряків та самі вливаємо по шістдесят штук на день шестидюймових чавунних бомб, — повідомив Бєлий.

— А як з продовольством? — поцікавився Ірман.

— Кріпосний інтендант запевняє, що борошна, сухарів, крупів, чаю вистачить ще на два місяці, а м'яса, крім конини, вже не лишилося. Вирішено давати її двічі на тиждень по півфунта, а решта — дні пісні: чумиза на обід і вечерю. Взагалі протримаємося до середини лютого, — відповів Науменко.

— От з госпіталями у нас зовсім негаразд, — промовив Кондратенко. — В них до тринадцяти тисяч чоловік, — третина гарнізону. Видужують все менше; цинга косить все більше і більше. А тут ще змудрував Суботін — наказав хворих і поранених класти вперемішку по всіх госпіталях. Внаслідок ми маємо спалах інфекційних захворювань з дуже великою смертністю. Я говорив про це Стесселю, але він або не розуміє, або вдає, що не розуміє прямої злочинності дій Суботіна, і не хоче в них втручатися. Написав про все Балашову, може, він вплине на генерал-ад'ютанта, щоб той скасував це шкідливе розпорядження.

— Тепер, нарешті, ми хочемо докладніше знати і про ваше здоров'я, дорогий Роман Сидорович, — спитав Бєлий.

— Дрібнички, невеликий плеврит з правого боку, через день-два все минеться, — неохоче відповів генерал.

— Плеврит серйозний, як запевняють лікарі, а головне цинга. Вона й заважає швидкому вашому видужанню, — додав Науменко.

— Постараємося зліквідувати її в найближчий же

час. За це взялися моя дружина і наші адмірали, які й зарахували вас, Роман Сидорович, до себе на поставання,— повідомив Бєлий.

— Це незаконно, і моя цинга не більше, як плід уяви лікарів, а тому я рішуче протестую проти подібних вчинків моряків,— заперечив Кондратенко.

— З ледачого вовка хоч шерсті жмут. Від наших адміралів ми не бачимо ніякого пуття. В Севастополі морське начальство було душею оборони, а в Артурі адмірали живуть гостями і нікуди не вилізають з своїх бліндажів,— презирливо зазначив Ірман.

— Матроси і офіцерська молодь — справжні герої, а адмірали — боягузи та інтригани,— підтримав його Семенов.

Тільки-но нарада закінчилася, Бєлий і Звонарьов стали прощатися.

— Загляньмо ще на хвилинку до Стесселя, може, у нього є які-небудь новини,— промовив генерал, потиснувши руку Кондратенкові.

У цей час задзвонив телефон. Кондратенко зняв трубку і став слухати.

— Зараз накажу підтягти дві роти морського десанту до вашого штабу, але вводьте їх в діло лише в крайньому разі і взагалі витрачайте моряків якнайобережніше,— розпорядився генерал.— Японці лізуть на форт номер два, вже двічі побували на гребені бруствера. Фролов просить підтримки, а власний резерв Горбатовського весь витрачений. Посилаю їм моряків з арсеналу, де розташований загальний резерв,— пояснив генерал.— Доведеться вам, Сергій Володимирович, ще сьогодні побувати на форті номер два.

— Слухаю! Готовий іти туди хоч просто звідси.

— Особливо поспішати нічого. Поки японці лізуть, вам там робити нічого, а коли заспокояться, ви й вирішите, де треба спускати міни.

— Спочатку побуваємо у Стесселя, дізнаємось про обстановку у нього,— застеріг Бєлий.

До Стесселя Бєлий і Звонарьов пішли пішки. Розбурхалася хуртовина. Тисячі сніжинок носилися в лютому вихорі, заліплюючи очі, забиваючись за комір і в рукава шинелі. Крізь білу муть сніжної ночі щоразу спалахували блискавки гарматних пострілів...

Бліді промені прожектора ледве пробивали хугу, одна

за одною звивалися в небо вогняні змії ракет. Часом лунали звуки дуже сильної рушничної і кулеметної стрілянини. Здавалося, що кипить якийсь величезний казан. В напрямі атакованої ділянки квапливо проскакало кілька вершників і пройшло швидким кроком кілька загонів моряків. Нарешті з гуркотом промчали польові гармати в запряжці. Збоку скакали з запаленими факелами в руках фейерверкери та ящики.

Белий та Звонарьов майже бігом добралися до будинку Стесселя і влетіли в передпокій. Тут при вбогому світлі керосинової лампи Стессель відправляв у різних напрямках ординарців-козаків. Генерал різким уривчастим голосом видавав розпорядження: дізнатися, з'ясувати, встановити. Тут же біля столу, зігнувшись майже вдвоє, писав розпорядження в польовій книжці Рейс.

— В чому справа, що відбувається на фронті? — кинувся до прибулих Стессель.

— Ми самі прийшли дізнатися про обстановку, — відповів Белий.

— Я нічого не знаю. Дзвонив до Кондратенка, але він все ще хворий.

— Мій екіпаж біля ганку, поїдемо, Анатолій Михайлович, в штаб до Горбатовського, — запропонував Белий.

— Мм-да... я, далєбі, не знаю... — зам'явся генерал.

— Що, що? Куди це ви, Василь Федорович, кличете Анатолія? Я його звідси не відпущу! Тут його штаб, виходить, він і повинен бути тут! — шулікою налетіла Віра Олексіївна на Белого. — Хай їде цей напівбожевільний Смирнов, Віктор Олександрович, ви і, нарешті, Володимир Миколайович, — кивнула генеральша на Нікітіна.

— Стопочку коньяку на дорогу, і я ладен відправитися хоч до чорта в пекло, не те, що в штаб Горбатовського, — промовив Нікітін.

— Віктор Олександрович потрібен мені в штабі. Смирнова і близько підпускати туди не можна, — все переплутає. Виходить, лишаються тільки Василь Федорович і Володимир Миколайович, — вас я попрошу відправитися в штаб Східного фронту, — вирішив, нарешті, Стессель.

— Найшвидше повертайтеся назад, чекатиму з чаєм, — напучувала від'їжджаючих генеральша.

Канонада тривала з попередньою силою. Нікітін, добре заправившись на дорогу коньяком, увесь час наспівував

непристойні шансонетки і розповідав останні новини, які чув у Стесселя.

— Алексеева поперли-таки, тепер ми тут покажемо морякам, де раки зимують. Скоро всі попливуть в море,— просторікував він.

— Це послабить оборону кріпості; крім того, ескадра наша надто слабка, щоб вступати в бій з японцями,— заперечив Белий.

— Не в кораблях справа, а в морях. У японців — Того, а у нас нікого,— скаламбурив Нікітін і зареготав на все горло.— Призначили б мене головним адміралом. Слово даю, негайно вийшов би в море і побив би япончат...

В штабі Східного фронту вони вже застали, на своє здивування, Кондратенка, Рашевського, Науменка і Шварца. Обличчя Романа Сидоровича хворобливо пашіло, він невеликими ковтками пив чай з червоним вином. Перед ним стояв Горбатовський і, низько схилившись, водив пальцем по карті на столі, пояснюючи обстановку на атакованій дільниці. Степанов, нервово смикаючи свою борідку, щоразу підправляв плутанину генерала, і це, мабуть, дратувало Кондратенка.

— Хай краще доповідає ваш начальник штабу,— на решті перервав він Горбатовського.

Капітан пояснив усе в двох-трьох словах.

— Який тепер зв'язок з фортом номер два? — поцікавився Кондратенко.

— Телефон давно не діє, і солдати добираються до нас далеко не всі.

— Коли було одержано останнє донесення?

— О восьмій годині тридцять хвилин вечора,— повідомив Степанов, розшукуючи польову записку коменданта фронту Фролова.

— Тобто майже година, як ви нічого не знаєте про становище на атакованій дільниці? — здивувався генерал.— Негайно відправити туди ординарців, та не одного, а двох для певності. Може, хоч один повернеться назад.

— Вони всі в розгоні,— доповів Степанов.

— Тоді лишається одне: мені особисто побувати на форті,— і Кондратенко підвівся, збираючись вийти з бліндажа.

Проти цього всі дружно запротестували. Шварц, Рашевський, Степанов і Звонарьов навперебій пропонували послати їх на небезпечну дільницю.

— Доведеться послати вас, Сергій Володимирович,— звернувся до Звонарьова Кондратенко.— Ви наймолодший. Відправляйтесь на форт номер два, докладно з'ясуйте, що там діється, і, не затримуючись, повертайтеся сюди. Чекаємо вас до пів на одинадцятую, а там вважатимемо загиблим і пошлемо іншого. Ну, з богом! — і генерал міцно потис руку прапорщика.

Надворі, як і раніше, мела хуртовина. Виття вітру змішувалося з вищанням куль та шрапнелі. Добре знаючи дорогу, Звонарьов бігом добрався до ходу сполучення, що вів до форту. Тут він зупинився, трохи віддихатись. Два снаряди вибухли зовсім близько, осипавши прапорщика землею і снігом. Йому раптом стало моторошно. Він був сам один серед хуртовинної ночі, під градом куль і снарядів. В разі навіть незначного поранення важко було розраховувати на допомогу до світанку.

«А я так і не помирився з Варєю!» несподівано подумав він.

До форту лишилося не більше як півверсти. Вже виразно чулися вибухи бомбочок, вигуки «ура» та «банзай». Промені російських і японських прожекторів нерухомо лежали на форті і підступах до нього, заливаючи все мутним, нерівним світлом.

З-за бруствера прапорщик намагався розгледіти картину бою; часом йому здавалося, що він бачить темні смуги штурмуючих колон, але одразу ж усе потопало в хуртовині. Незабаром він зустрів двох пораниених стрільців, які, допомагаючи один одному, повільно йшли з форту.

— Як справи на форті, земляки? — спитав їх прапорщик.

Один з них почав серйозно розповідати:

— Спочатку зовсім погана була справа. Вліз косорилий на внутрішнє подвір'я і вже добирався до казарми, та підійшли матросики, дай боже їм здоров'я, і підсипали япошці перцю. Сидить він зараз там у рові і тільки бомбочки в нас кидає, послабшала, мабуть, у нього кишка. Дай-но прикурити, земляче. Зі штабу, чи що, по звістки бредеш? Коло мосту ховайся добре, б'є він по ньому з кулемета з обох боків, а звідки — не зрозумієш.

Подякувавши солдатам, Звонарьов пішов далі. Вже біля самого мосту поряд з ним упала бомбочка і з шипінням закрутилася.

«Ось вона, смерть, де!» майнула думка, і в ту ж мить, інстинктивно схопивши бомбочку, прапорщик кинув її далеко вбік. Ще не встигнувши впасти, вона з гуркотом вибухнула в повітрі, оглушивши Звонарьова. Він прожогом побіг до мосту.

Коменданта форту поручика Фролова Звонарьов знайшов біля входу в потерну, що вела в контрескарпну галерею. Тут стояли мічман Вася Вітгефт, який прибув з матросами, і артилерійський поручик Юніцький, — він був дуже блідий і щось безладно доводив Фролову, але той тільки відмахувався від нього.

— Ідіть в наш каземат, випийте горілки і не смійте наводити паніку на людей, — рішуче відрубав Фролов. — Привіт вам, — потиснув він руку Звонарьову. — З допомогою молодців пана Вітгефта ми вже відігнали макак на попереднє місце і навіть потіснили в капонірі. Тепер вони з люті закидують нас бомбочками.

Звонарьов пояснив мету свого приходу.

— Не варто Романові Сидоровичу так непокоїтись. Поки живий поручик Фролов і хоча б один з його ста двадцяти молодців, — япошкам не бачити цього форту, як своїх вух! Ходімо в каземат і вип'ємо з морозу скляночку горілочки, — запросив він прапорщика.

— Я не п'ю, — відмовився Звонарьов.

— Я теж куштую горілку нечасто і в помірній кількості, але заради сьогоднішньої вікторії вип'ю і стрільцям піднесу! Жаль, десятка-другого не долічуся, — зітхнув він, — а хлопці один в один — молодець до молодця! Коли я сюди прибув, то мене попередили, що тут не солдати, а набрід. Ротний бив їх по пиках і гуртом і вроздріб, фельдфебель з унтером вибивали зуби, скручували носи і вилиці. На вилазку в секрети солдатів заганяли кулаками. Я все це скасував. Тепер в усі небезпечні місця йдуть тільки охочі. І уявіть, ніколи в них не буває нестатку.

Звонарьов з цікавістю слухав цього веселого і енергійного офіцера, звиклого до смертельної небезпеки, яка щохвилини загрожувала йому. Вітгефт, легко поранений в кисть лівої руки, кивками голови начеб стверджував правдивість розповіді поручика. Зате Юніцький похмуро слухав коменданта форту.

— Ви, Георгій Петрович, поцікавились би, як ваші артилеристи встановили свої гармати, — повернувся до нього Фролов.

Поручик неохоче відійшов від них і зник в проході, який вів на внутрішній дворик форту.

— От уже золотце нав'язалося на мою голову! — кивнув вслід йому Фролов. — Боягуз, хвалько і на додачу ненавидить і з презирством ставиться до своїх солдатів, буквально за людей їх не вважає. А гонору ж скільки! Ми, Юніцькі, — старовинний дворянський рід, якби не бідність, я б міг служити хоч в кавалергардах, — передражнив Фролов джінджикуватий, презирливий тон Юніцького.

Офіцери пройшли в каземат. Звонарьов для пристойності випив з чверть склянки горілки і закусив тягучою, мов резина, старою кониною.

— З завтрашнього дня я перебираюся до вас з командою артилеристів і матросів-мінерів, — оголосив він.

— Прекрасно! Ми втрьох з вами і мічманом покажемо японцям, де раки зимують. Я дам вам листа прямо до вашого генерала, хай швидше забирає Юніцького.

Оглянувши потім весь фронт, Звонарьов вже у відносно спокійній обстановці повернувся в штаб, де на нього чекали з великим нетерпінням. Вислухавши доповідь, Кондратенко подякував прапорщикові, потім Белий, Кондратенко і Звонарьов в екіпажі вирушили з рапортом до Стесселя, куди вже раніше поїхав Нікітін.

Віра Олексіївна зустріла гостей в передпокої і одразу ж запросила їх в їдальню, де вже був накритий стіл для вечері. Після морозу і вітру накритий стіл виглядав дуже спокусливо. Навіть Кондратенко забув про свою хворобу і пожвавівшав.

Звільнившись від верхнього одягу, всі попрямували до Нікітіна, який священнодійствував біля буфета з випивками і закусками.

— Ласкаво прошу по чарчинці коньячку, — частував він, входячи в роль люб'язного господаря, — а потім покуштуйте ось ці рижики в маринаді, виготовлення самої Віри Олексіївни. Так і тануть в роті. Ось баличок від Чурина, швейцарський сир із сльозою, чи не хочете?

Генерали дружнo цокались, випивали, крекчучи від задоволення, і з насолодою закусували. Звонарьов скромно стояв у кутку. Стессель і його дружина, здавалося, не помічали прапорщика, всю свою увагу віддавши превосходительним гостям.

Помітивши незручне становище Звонарьова, Кондратенко з підкресленою теплотою підняв свою чарку за

здоров'я «хороброго юнака, який щойно сміливо рискнув своїм життям для встановлення зв'язку з атакованим фортом № 2». Белий одразу ж приєднався до нього. Розчулений Нікітін негайно ж із слізьмипочоломкався з прапорщиком... Подружжю Стессель нічого не лишилося, як в свою чергу поздоровити Звонарьова з бойовим успіхом. Віра Олексіївна все ж не забула тут же зазначити, що шанобливість до старших становить невід'ємну частину доброго виховання молодих людей.

Після закусок подали ситну і розкішну вечерю. Згоднілий Звонарьов віддав належне кулінарному мистецтву Віри Олексіївни. Трохи обважнівши і сп'янівши від вина і ситої їжі, він став спостерігати навколишнє.

Велася жвава розмова. Ніщо не нагадувало ні облоги, ні війни, голоду, цинги, тифу і десятків тисяч поранених, що страждали по госпіталях. Крізь щільно зачинені двері ледве лунали глухі вибухи гарматних пострілів.

— Чув, Василь Федорович, як сьогодні відзначились твої друзі самотопи? — промовив Стессель. — Виходить, ще місяць тому Григорович дістав відомості про те, що на сьогодні передбачалося прибуття одного з пароплавів з бойовими припасами і продовольством, який мав прорвати морську блокаду. Він і з'явився біля Голубиної бухти близько полудня. Твої артилеристи про це нічого не знали і, коли пароплав став подавати сигнали, обстріляли його, вирішивши, що він подає знаки японцям. Він відійшов від берега, а тут до нього підлетів японський міноносець і відвів його за собою на очах у нас! Самотопи ж з'явилися куди пізніше. Так і пропали наші снаряди, а їх там було кілька тисяч і сто тисяч пудів продовольства.

— Заарештуй негайно, Анатолій Михайлович, усіх адміралів і перевішай як зрадників, — підхопився з місця Нікітін. — Інакше я власноручно їх перестріляю.

— Історія така неймовірна, що примушує мене сумніватися в її правдивості, — відгукнувся Белий. — Моряки мені не розповідали нічого подібного.

— Ми дістали про це докладне донесення від Романовського, — підтвердив Рейс.

— Я запросив адміралів, — казав Стессель. — Уявіть — вони мали зухвальство обвинуватити в усьому артилеристів! Пароплав, мовляв, повинен був прийти ввечері, а вдень на нього ніхто не чекав, і кріпость давно має за своїти морську сигналізацію.

— В усякому разі вони повинні були вчасно попередити хоча б Василя Федоровича, коли це вже так таємно,— втрутилася Віра Олексіївна.— Тепер ти, Анатоль, можеш вимагати, щоб вони поділилися з кріпостю своїми запасами.

— Добром вони цього не зроблять, а вжити сили — значить, розпочати в Артурі міжусобну війну,— відповів Стессель.

— Так або інакше, прогавили снаряди і продовольство, які допомогли б нам протриматись принаймні ще місяць, якщо не більше,— сумно промовив Кондратенко.

— Тим краще! Розстріляємо всі снаряди, скінчиться продовольство, а з ним скінчиться для Артура й війна,— жваво промовила генеральша.

— Ваші запаси, Віро Олексіївно, судячи по сьогоднішньому лукуллівському бенкету, ще такі великі, що їх вистачить надовго,— зазначив з усмішкою Кондратенко.

— Ви вже скасували, Анатоль Михайлович, розпорядження Суботіна про спільне розміщення інфекційних хворих і поранених? — звернувся він до Стесселя.

— Вирішив спочатку поговорити з Балашовим. Фок запевняє, що це цілком безпечно і тільки ледарі лікарі не хочуть морочитися з хворими.

— Подібні міркування межують із злочинством. Треба якнайшвидше виправити цю помилку Суботіна,— наполягав Кондратенко.

— Іще знак питання, чи помилка це? Раз Фок наполягає, значить тут справа гірша, ніж звичайна помилка,— несподівано відгукнувся Нікітін, який встиг добре налитися коньяком і горілкою.

— Випив ти зайвого, Володимир Миколайович, тому й верзеш таке безглуздя! — гостро зупинив Стессель свого приятеля.

— Ну, пора уже,— підвівся Белий,— а то вже час не ранній.

Всі стали прощатися. Кондратенко і Науменко пішки вирушили до себе. Звонарьов запропонував Белому заїхати по Варю в Зведений госпіталь.

— Можливо, вона вільна і пішки відправитися додому в таку хуртовину і темряву побоїться,

Генерал трохи побурчав, але потім все ж погодився. Варя була зайнята в операційній і з'явилася лише за

кілька хвилин. Побачивши батька, вона урочисто заявила, що зараз асистувала при складній операції.

— І оперований, звичайно, помер на столі? — усмінувся на її захоплення Звонарьов.

У відповідь Варя кинула на нього холодний погляд і попросила не втручатися в її розмову з батьком.

— Не дури, Варвара! Передусім привітайся із Сергієм Володимировичем, — зупинив її Белий.

— Пробачте мені, будь ласка, Сергій Володимирович, — і дівчина карикатурно низько присіла, водночас презирливо дивлячись на прапорщика.

— Не можеш без дурниць? — остаточно розлютувався Белий. — Одягайся, поїдеш зі мною додому.

— Але, тату, я зайнята! У мене ще одна операція.

— Що ти за знаменитий хірург! І без тебе обійдуться, марш по пальто!

Варя спалахнула, але заперечувати не насмілилась. Коли розміщалися в екіпажі, генерал примусив Варю, не зважаючи на її протести, сісти між ним і Звонарьовим. Всю дорогу вона намагалася якнайменше торкатися прапорщика, але, мов на гріх, екіпаж раз у раз потрапляв у вибоїни, і Варі мимоволі доводилося ледве не щосекунди опиратися на молодого офіцера.

Користуючись тим, що верх був піднятий і в фаєтоні було досить темно, Звонарьов кілька разів насмівився обережно торкнутися губами то дівочого рожевого вушка, то потилиці, а то й розчервонілої від морозу щоки. Щоразу при цьому Варя різко відкидалася вбік і нарешті, не витримавши, з відчаєм в голосі поскаржилася батькові:

— Татусю, скажи йому, щоб він не смів торкатися мене.

— Не підставляй йому своєї фізіономії, тоді ніхто таку злочку, як ти, і цілувати не стане, — байдуже відповів Белий і ще глибше всунув своє лице в хутровий комір своєї шинелі.

Не встиг екіпаж зупинитися біля ганку квартири Белого, як Варя, вся тремтячи від люті, перша вискочила з нього і помчала в дім. Звонарьов допоміг вийти генералові і вкупі з ним з'явився в передпокої.

Хоч було близько полуночі, але Марія Фомівна з чаєм чекала на чоловіка. Щоб не образити її, Звонарьов і Белий випили по склянці, тоді як Варя жадібно накинулася на їжу.

— Можна подумати, що вас у госпіталі зовсім не годують,— зазначила їй мати.

— Я сьогодні не обідала, мамусю, все була зайнята на операціях. Я ж тепер операційна сестра і повинна весь час бути там.

— Сподіваюся, що тобі ж оперувати не дозволяють?— занепокоєно спитала Марія Фомівна.

— Так і дозволять їй оперувати, такому верткому дівчиську! — перебив дружину Белий.— Зараз вона скаржилася мені на Сергія Володимировича.

— Татку, не смій говорити при ньому! Я сама потім все розповім матері,— навіть підхопилася зі стільця від хвилювання дівчина, густо почервонівши.

— Йй-богу, неправда! — сказав Звонарьов.

Дивлячись на молоду пару, старики залилися гучним, веселим сміхом.

— Можеш і не говорити, Федоровичу! Я й так розумію, в чому справа,— промовила, нарешті, Марія Фомівна.

— Зовсім, зовсім не так, як ти, мамочко, думаєш,— запевняла Варя.

— Та добре вже, мабуть, і я не завжди була старою! Приготуєш Сергієві Володимировичу постіль в кабінеті,— розпорядилася Марія Фомівна, коли чай був закінчений.

Звонарьов підвівся з-за столу разом з Варєю і хотів був піти за нею, але дівчина так люто зиркнула на нього, що він відмовився від свого наміру.

Побувши ще трохи з Белим в їдальні, він попрямував в кабінет. Крізь нещільно причинені двері Звонарьов побачив, як дівчина сердито, ривками накривала кушетку простиралами, недбало кидала на неї подушки і з силою біла по них кулаками.

— Можна подумати, Варя, що ви й мене хотіли б почастивати такими стусанами,— промовив прапорщик, входячи в кабінет.

— З сьогоднішнього дня я вам не Варя, а Варвара Василівна, або навіть ніхто! Я не бажаю мати з вами нічого спільного після тієї зухвалості і нахабства, які ви собі дозволили в екіпажі, пане Звонарьов.

— Коли я винен лише в тому, що поцілував вас недосить міцно, то я готовий негайно виправити свою помилку,— усміхнувся Звонарьов і, зробивши крок до дівчини, хотів був обійняти її. В ту ж мить він дістав ляпаса. Охнувши від здивування, прапорщик на мить замружився,

Ї коли відкрив очі, то побачив, як Варя з триумфуючим виглядом випурхнула із кімнати.

Розправившись з Звонарьовим, Варя ласкаво попросилася з батьками перед сном і теж лягла в постіль. Хоч як втомилася вона за день, але заснути їй скоро все ж не вдалося. Вона знову переживала всі образи, яких завдав їй сьогодні Звонарьов. Виходить, він винен і в зауваженні, яке зробив їй батько в госпіталі, і в жартах батьків, не кажучи вже про зухвалі поцілунки в екіпажі й спроби обняти в кабінеті. Одне слово, прапорщик був кругом винен перед нею і цілком заслужив покарання, яке йому дісталось. І все ж Варя була незадоволена собою. В глибині душі вона признавалася, що не такі вже неприємні були звонарьовські поцілунки і сам він не менше від неї був збентежений з глузування батька й матері. Мабуть, можна було б обійтися й без ляпаса, обмежитися лише холодною ввічливістю і презирством. Варя яскраво уявила собі, який неприступний вигляд був би у неї в цьому разі.

«Може, він, бідолашний, від прикросі теж не спить,— зітхнула Варя і згадала батькову розповідь про небезпечну подорож прапорщика на форт.— І навіщо тільки він завжди намагається потрапити в такі місця! Боронь боже, трапиться ще з ним що-небудь! — вже з хвилюванням подумала Варя.— Тоді я собі ніколи не пробачу сьогоднішнього ляпаса».

Накинувши шаль на плечі, вона обережно пробралася до дверей кабінету, бажаючи переконатися, чи спить прапорщик. Яке ж було її розчарування, коли з-за дверей до неї долетіло хропіння— Звонарьов міцно спав. Це було для неї новою образою. Добравшись до свого ліжка, вона рішучим рухом сунула голову під подушку і миттю заснула.

Вранці Звонарьов не зустрів Варю,— вона побігла в госпіталь. Діставши від Белого різні вказівки службового характеру, прапорщик побував в управлінні артилерії, в порту, а потім попрямував у штаб Кондратенка.

Вже темніло. Сонячний день перейшов у холодний туманний вечір. Артур затягнувся густими хмарами.

Генерал був у ліжку, з високою температурою. Вчорашня прогулянка в штаб Горбатовського не минулась даремно. Проте Роман Сидорович одразу ж прийняв прапорщика і, докладно розпитавши про наслідки відвідання моряків, дав низку вказівок про спускання міни.

— Пам'ятайте, що ви лишилися єдиним спеціалістом по спусканню кульових мін. Горський хворий і не скоро видужає. Отже, на вас лягає весь тягар керівництва мінно-кульовою справою. Головне ж — не ризикувати даремно людьми і собою,— промовив генерал.

— Більше за все треба вам самим берегтися, ваше превосходительство. Мене і солдатів легко можна замінити. Вас же замінити нема ким! А ви зовсім не бережетеся, про що свідчить ваше здоров'я.

У відповідь Кондратенко голосно розсміявся.

— Уперше в житті чую, щоб прапорщик читав нотації генералові.

— Я не хотів вас образити...— зняковів Звонарьов.

— Прекрасно це розумію. Мене замінити легко, і, може, давно пора це зробити. Оборона кріпості характеризується надзвичайною пасивністю. Жодної вилазки за три з половиною місяці тісної блокади! Чи не обурливо! В перші дні облоги ми легко могли прорвати розташування японців, вийти в тил, захопити їх артилерію, а головне — такі потрібні нам снаряди, порох і продовольство. Із цього вже можна судити, який гарний з мене керівник сухопутної оборони.

— Ви тут ні при чому. Стессель, Фок і Рейс ніколи не припустили б такого способу дій з вашого боку. Вилазки заборонив Стессель. Фок і Рейс увесь час заважали активізації оборони.

— Який же я військовий, коли не зумів відстояти своєї думки перед вищими начальниками?

— Знаючи Стесселя і його оточення, неважко зрозуміти, що тут відіграє роль не ваша м'якість, а твердокамінна впертість вищого артурського начальства. Мені не зовсім зрозуміла роль Смирнова. Комендант кріпості за своєю посадою міг і повинен був очолити оборону Артура, не віддавати свого місця Стесселю. Фактично комендантом є генерал-ад'ютант. Смирнов же відіграє роль коменданта без кріпості.

— Та вони, як то кажуть, обоє рябоє! Коли б фактично на чолі Артура стояв Смирнов, то, може, ми були б свідками ще більш «оригінальних» вчинків, аніж тепер. Комендант кріпості хоче передбачити все можливе і неможливе. Йому цілком незрозуміла та звичайнісінька істина, що всього не передбачиш, отже, треба надати ініціативу молодим начальникам. Ні, знаєте, не хотів би я бачити

Смирнова в ролі найстаршого начальника в Артурі. У нього немає потрібної для цього широти поглядів,— задумано закінчив Кондратенко.

— Думка переважної більшості артурського гарнізону така, що ваше превосходительство були б найбільш підходящим комендантом для Артура.

— Начальство в Пітері і Маньчжурії додержує іншої думки, та й тут деякі впливові особи вважають, що я завдаю більше шкоди, ніж користі,— прикро промовив генерал.

— А хто ж це такі оці дурні, висловлюючись м'яко?— обурився Звонарьов.

— Прочитайте,— подав йому Кондратенко якогось з паперів, що лежали на столі.

Це була надрукована на машинці записка Фока під заголовком «Деякі міркування про артурську оборону». Адресована була вона Стесселю та всім генералам і командирам окремих частин. Вгорі був напис: «Не підлягає оголошенню». Прапорщик вже був ознайомлений з літературними творами Фока і одразу зрозумів, що перед ним черговий пасквіль на Кондратенка.

— Чи варто було читати цю нісенітницю?— обернувся він до генерала.

— Хоч вона й «не підлягає оголошенню», але її читають всі писарі, аж до ротних, і, звичайно, ознайомлюють з її змістом солдатів. Це, так би мовити, артурська література для народу. Однаково вам доведеться з нею ознайомитися.

Звонарьов став читати.

— «Я вже не раз вказував, що надмірне переповнення передових окопів стрільцями і матросами веде тільки до непотрібних, нічим не виправданих втрат. Але генерал Кондратенко, який вважає себе найрозумнішою людиною в Артурі, звичайно не побажає звернути увагу на ці міркування. З ученим виглядом всезнайки він як і досі марно проливатиме ріками солдатську кров, твердо вірячи, що це принесе йому славу героя, чини і ордени».

— Як дозволяє Стессель появу подібних творів? — не витримав Звонарьов.— Це ж не тільки підрив вашого авторитету серед солдатів і матросів, а й безпосереднє нацькування їх на вас!

— «Відомий всьому Артуру своїми довгими вусами генерал нещодавно прямо заявив мені, що він далеко більше

непокоїться за снаряди, бо їх обмаль, аніж за людей. На його думку, солдатів у кріпості далеко більше, ніж наявного продовольства. Тому втрата однієї-двох тисяч чоловік тільки полегшить стан кріпості. Чи треба говорити, що він сам навряд чи хоче опинитися серед цих тисяч».—Кричущий наклеп на Василя Федоровича.

— Його хоч просто на прізвище не називають,— все ж, як-не-як, родич Стесселів, не те, що ми, грішні.

— Не секрет, яких заходів ви думаєте вжити, Роман Сидорович, в зв'язку з цією зухвалою і безтактною вихваткою Фока?

— Подав рапорт про звільнення від посади начальника сухопутної оборони і, як слід було чекати, дістав відмову. Не можна ж, мовляв, звертати увагу на чудернацтва Фока, його ще за турецької війни поранило в голову, і він трохи ненормальний. Я не наполягав: побоююся, що без мене справа потрапить в руки того ж таки Фока і тоді дні Артура будуть злічені. Ні, я не хочу здавати свої позиції!— з запалом промовив Кондратенко.

— Якби вам, Роман Сидорович, запропонували взяти на себе найвище командування в Артурі, ви погодились би?

— Куди ж подінуться Стессель і Смирнов?

— Ми б їх заарештували.

— Хто ви?

— Ваші прихильники.

— Я негайно заарештував би вас і визволив Стесселя і Смирнова, щоб вони повернулися до виконання покладених на них обов'язків,— усміхнувся Кондратенко. — Ні, я проти всяких незаконних дій. Так і передайте всім «моїм прихильникам», як ви кажете.

Прапорщик розчаровано зітхнув. Незабаром прийшов Науменко. Скориставшись із цього, Звонарьов став прощатися.

У Зведеному госпіталі він був змушений досить довго чекати в приймальній, поки вийшла Варя. Побачивши прапорщика, вона суворо зсунула брови і сухо довідалася, чим вона може бути йому корисна.

— Передусім, я гадаю, вам належить просити пробачення у мене за вашу вчорашню брутальність,— в тон їй навмисно похмуро відповів Звонарьов.

Не промовивши ні слова, дівчина повернулася і попрямувала до дверей. Прапорщик ледве встиг схопити її за руку.

— Стоп, стоп, стоп! Я ще не скінчив, і ви, як кожна вихована дівчинка, мусите вислухати до кінця, коли з вами говорить старший,— промовив він.

— Руки геть, бо ви дістанете ще одного ляпаса,— спробувала видертися Варя.

— Ша, кіндер! як каже Бореико в таких випадках,— ще дужче стиснув її руку Звонарьов.— Кондратенко прислав вашим хворим на цингу свіже м'ясо і овочі. Потрудіться їх одержати,— подав він великий згорток.

— Я більше не веду палати. Пустіть, мені боляче,— тихо промовила вона.

— А ви битися не будете?— вже зовсім весело спитав Звонарьов.

— Не хочу бруднити руки об вашу... вашу бридку пилу,— заїкаючись від хвилювання, промовила дівчина.

— То ж бо й є,— відпустив її прапорщик.— Тепер ми квити, і я можу знову поцілувати вас...

Варя пирхнула, як кішка, і одним стрибком опинилася за дверима.

— Не смійте ніколи більше наближатися до мене, приходити сюди або до нас додому, негідний ви... нікчема,— нарешті підбрала вона найбільш нищівне слово і, грюкнувши дверима, зникла.

Звонарьов усміхнувся. Обурена Варя була йому більше до серця.

В штабі Горбатовського на нього вже чекали Буторін і Фомін з трьома десятипудовими кульовими мінами. Нашвидку поговоривши з Степановим і діставши від нього останні вказівки, прапорщик відправився з матросами на форт № 2.

На фронті було досить тихо: рідка рушнична перестрілка, розриви бомбочок, зрідка гучний артилерійський постріл і вищання вибухлої шрапнелі. Крізь туманну ніч ледве пробивались бліді промені прожекторів. Дві підводи, запряжені парою осликів кожна, затарахкотіли за Звонарьовим і матросами.

Фролов уже чекав на прапорщика. Він розробив докладний план очищення ровів форту від японців.

— Тільки-но ваші міни вибухнуть, мічман Вітгефт з матросами кинеться в атаку вздовж лівого бокового рову, я з стрільцями— вздовж правого, поручик Юніцький із

контрескарпної галереї спробує вибити японців з капоніра. Ви ж будете орудувати на бруствері і командувати артилерією в форті,— розподілив він ролі між офіцерами.

— По-моєму, моє завдання не можна виконати. Японці так міцно засіли в капонірі, що навряд чи зможемо ми що-небудь з ними зробити,— заїкаючись, промовив Юніцький.

— Вмерти там ви, я гадаю, зможете, коли це буде потрібно,— насмішкувато відповів комендант форту.

— Вважаю, що я більше користі зроблю живий, ніж мертвий.

— Можете вважати, що хочете, але виконати поставлене вам завдання ви зобов'язані. Ідіть! — гостро наказав Фролов.— Від нього, живого, користі не більше, як від мертвого.

Місця для спускання мін були підібрані на бруствері задалегідь, і на них почали встановлювати жолобоподібні санчата, додержуючи цілковитої тиші, боячися зіштовхнути найдрібнісенький камінчик або грудочку землі. Як тільки це було зроблено, Фролов востаннє повторив свої напущення: вибухи спущених мін будуть сигналом для загальної атаки. Звонарьов з артилеристами форту повинен гарматним вогнем паралізувати контратаку японців, якщо вона буде. Побажавши прапорщику успіху, Фролов пішов.

Міни обережно, без шуму підняли на санчата. Звонарьов підпалив один по одному гноти і пошепки скомандував:

— З богом, коти!

По трое дужих матросів налягли на кожну кулю, і вони з легким скрипом рушили з місць. Нова густа хвиля туману зовсім закрила росіян. Японці нічого не підозрівали і трималися тихо. З наростаючим шумом міни ринули вниз.

Один за одним почувися три сильні вибухи. Стрясіння було таке міцне, що мішки з землею лавиною попадали вниз, завалили вхід в бліндаж, покрівля якого підозріло заскрипіла.

— Господи Ісусе Христе, та що ж це таке? Невже япошка сам нас висадив у повітря?— заметушилися перелякані солдати, поспішно розчищаючи вихід з бліндажа.

Прапорщик вибрався назовні один з перших. Осколки і грудки землі після вибуху вже пролетіли, але в повітрі

стояв гуркіт рушничної стрілянини, вибухів бомбочок та свистіння куль. З ровів лунав гомін рукопашного бою; крики, стогін, постріли, вибухи бомбочок злилися в один загальний рев, який все наростав і швидко пересувався в напрямі до переднього рову.

— Тікає япошка!— промовив Буторін.— Ми його сьогодні захопили зненацька. З переляку він і став тікати, не оглядаючись.

Звонарьову схотілося визирнути з-за бруствера, але це загрожувало пораненням або навіть смертю. Кілька променів японських прожекторів зупинилися над фортом, марно намагаючись пробити молочну пелену густого туману. Облогові батареї, досі мовчазні, тепер відкрили безладний вогонь, обсипаючи снарядами всю площу форту.

Незабаром прибув зв'язківець від Фролова і сповістив, що всі рови очищені від японців.

— Втрати великі?— спитав Звонарьов.

— Майже немає, двоє або троє легко поранених. Поручика трохі зачепило, але вони залишилися в строю, та морського офіцера поранило в плече, але теж не дуже,— доповідав стрілець.— Тільки в капонірі артилерійський поручик надто злякався і не пішли вперед. Комендант просили вас, ваше благородіє, пройти туди, допомогти їм.

Звонарьов квапливо перебіг дворик форту, який закидався ручними гранатами, і укритися в тилловій казармі. Тут він зустрів Фролова, як завжди, бадьорого і веселого.

— Все сталося якнайкраще. Я навіть не сподівався на такий швидкий і рішучий успіх. Особливо нам допомогло висадження в повітря японського складу піроксиліну. Воно знищило силу-силенну людей у ворога. Тепер стрільці почнуть кидати бомбочки в амбразури, а вас попрошу змінити Юніцького і організувати удар від контрескарпної галерії.

— Слухаюсь,— козирнув прапорщик і попрямував униз по потерні.

Ледве-но Звонарьов проминув потерну, як уздовж галереї хльоснула кулеметна черга. Кулі з гучним клацанням впивалися в бетонні стіни. Прапорщик відскочив назад, перечікуючи кінця стрілянини.

— Він, вашбродь, мабуть, вже з годину б'є без перепочинку. Треба сюди підвезти гармату і вдарити по кулемету,— промовив хтось із стрільців.

Від капоніра долетіли один за одним два вибухи ручних гранат, і кулемет одразу замовк.

— Підбили крізь амбразуру,— зрозумів прапорщик.— Пішли,— повернувся він до стрільців.

В контрескарпній галереї було майже темно. Тільки два ліхтарі, що стояли в глибині амбразур, ледве освітлювали склеписте приміщення. В кінці його, притиснувшись один до одного за бруствером з земляних мішків, сиділо кілька стрільців. Поблизу від них, розпластавшись на підлозі, лежав Юніцький. Коли треба було зробити розпорядження, він помахом руки підкликав до себе солдатів. Стрільці сідали поряд з офіцером на коліна і діставали потрібні розпорядження. Поручик боявся навіть підвести голову від землі і при кожному вибуху ручної гранати пережано тремтів.

Підійшовши до нього, Звонарьов передав йому розпорядження Фролова. Юніцький розсипався в подяках і, не підводячись, на колінах поповз у тил.

— Ви б підвелися!— порадив йому прапорщик.

— Береженого і бог береже,— відповів поручик, поспішно відповзаючи від нього.

— Надто вже вони нервові,— усміхнувся хтось із стрільців, дивлячись на дивовижну постать офіцера.— А яким козирем виглядають, коли тихо! Ледве загавишся з відданням честі, одразу по пиці змаже.

— То колись було, тепер пани офіцери стали поважати солдатську пику... Кулі ж і з тилу теж влучити можуть,— зле зазначив перший стрілець.

— Де японці, і що ви робите, щоб їх вибити?— перебив Звонарьов.

— Чекаємо, коли наші з рову почнуть кидати бомбочки, тоді ми й вдаримо на японця,— пояснили стрільці прапорщиківі.

Звонарьову це не сподобалось.

— Вперед! — скомандував він і з гвинтівкою в руках скочив на траверс. Стрільці ринули за ним.

Приголомшені японці були швидко роззброєні. Незабаром уся права вціліла частина капоніра опинилася в руках стрільців.

Переслідуючи відступаючих японців, росіяни вдерлися в хід сполучення з японським тилом, але були зустрінуті кулеметним вогнем. Майже в цілковитій темряві, на невеликому просторі, у вузькому вході зав'язався штиковий бій.

Билися прикладами, кулаками, кололи штиками, кусалися, душили один одного... Над місцем бою стояв змішаний го-мін криків, стогону, лайки.

Несподівано перед Звонарьовим виросла постать Фролова.

— Я наказав підвезти сюди польову гармату і стріляти впритул картечю,— промовив поручик.

— Та в темряві не розбереш, де наші, а де чужі.

— Солдати і матроси розберуть і краще нас зміркують, що і як треба робити.

Звонарьов пройшов по контрескарпній галереї і потерні до внутрішнього дворика форту, де вздовж брустверів були розподілені протиштурмові гармати. Тут він знайшов Вітгефта з його моряками. Мічман, хоч і поранений в обидві руки, залишався в строю, як завжди, розпоряджаючися діями стрільців і матросів.

— Вручну спустіть одну з гармат у горжевий рів і там встановіть її за вказівками прапорщика. Захопіть з собою також один-два десятки картечі і зарядів до них. Матроси і стрільці допоможуть вам.

Солдати швидко підхопили одну з гармат і покотили її до проходу в тилловий рів. Звонарьов ледве поспівав за ними. В горжевому рові біля гармати зібралася прислуга — чотири каноніри з фейерверкером. Тут же чоловік із шість стрільців і матросів тримали в руках картечі і картузи з порохом.

Не встигли підвезти гармату на потрібне місце, як поранило кількох солдатів і матросів. Все ж з трудом гармату встановили. Поблизу почалася рукопашна сутичка. Стрілянина майже припинилася, і чулись окремі вигуки, стогін, лайка.

— Банза-а-ай! — почулося звідкись зверху з темряви.

Стрільці і матроси спочатку поодиночі, а потім групами відбігали назад і зникали в уцілілому крилі капоніра. Частина з них відходила в рів.

— Перемагає японець, вашбродь!— перелякано промовив хтось із артилеристів.

Прапорщик і сам бачив, що запроза наростала з кожною секундою. Гарнізон форту слабшав усе більше. В каламутному світлі променів прожектора, що ковзали по верху, темною масою виділялися наступаючі колони ворога. Настав момент діяти картечю.

- Заряджай!— скомандував Звонарьов.
— Давно заряджено,— відгукнувся навідник.
— Плі!

Викинувши вперед вогняний стовп і струмінь верескливої картечі, гармата відлетіла назад, але її одразу ж накотили на місце.

— Надто високо! Картеч над головами пішла,— пробурмотів навідник,— треба взяти трохи нижче.

— Плі!— загорлав не своїм голосом прапорщик, помітивши, що в двадцяти кроках виблискували японські штики.

Цього разу картеч врізалася в щільну масу людських тіл. З боку японців долетіло протяжне виття, і на мить вони зупинилися.

Скориставшись цією затримкою, гармата дала ще два постріли, змітаючи передні лави наступаючих. Підбадьорені успіхом стрільці і матроси знову ринули на ворога. Звонарьов хотів дати ще один постріл, але тут стався вибух біля самої гармати. Стрільба для швидкості велася без пробанювання, і в зарядній камері гармати лишилися тліючі жмутки зарядного картуза. Спихвату заряджаючий не помітив цього і сунув новий заряд з порохом, який миттю вибухнув в іще незакритій гарматі. Вся прислуга гармати загинула. Звонарьова відкинуло вбік, легко обпаливши йому лице і руки. Японці скористалися цією затримкою і кинулися в атаку.

Стрільці і матроси кинулись під прикриття капоніра. Переслідуючи їх, японці стали швидко поширюватися по ровах. Ледве підвівшись на ноги, прапорщик кинувся до лівого бокового рову. Зупинився він уже поблизу казарми. Тут тільки він помітив, що він без папах, шаблі, бінокля. Провівши долонею по обличчю, він зі здивуванням встановив, що в нього немає брів, вусів і молодого борідки. Віддихавшись, Звонарьов уже не поспішаючи пішов в казарму. Біля воріт його ледве не збили з ніг матроси і стрільці, які під командою Вітгефта поспішали в правий боковий рів.

— Невже це ви?— підійшов мічман до прапорщика.— Мені щойно доповіли, що при вибуху гармати вас розшматувало, і на доказ представили вашу скривавлену папаху. Вона лежить на столі в офіцерському казематі.

— Хіба гармату розірвало?— здивувався Звонарьов.— Мені здавалося, що бомбочка влучила в складені біля гар-

мати порохів заряди, які висадило в повітря. Мене відкинуло вбік і трохи обпало.

— Ідіть в казарму. Там вас перев'яжуть, а головне,— добийтеся у Горбатовського термінової допомоги. Фролова поранило іще раз, але він не хоче йти з капоніра. Я доможуся затримати поширення японців вздовж ровів, а ви тимчасово командуйте тилом — фортовим двориком,— розпорядився мічман.

Швидко забинтувавши обличчя і обпечену ліву руку, прапорщик пішов до телефону. Надриваючись від крику, солдати намагалися передати повідомлення про становище на форту, але чутиність була дуже погана. Звонарьов вирішив послати свого зв'язківця і накидав коротеньку записку Степанову.

— Вже три чоловіки пішли в штаб, та ніхто з них не повернувся. Мабуть, не добрались,— промовив ординарець, ховаючи записку за обшлаг шинелі. — Я махну навпростець, проминувши ходи сполучень, може проскочу. Тоді за чверть години буду в штабі,— трусонув він головою і вийшов.

— Одчайдушна голова цей Оленін. Тричі поранений, а все ще йде на риск,— схвильовано сказав телефоніст.

Звонарьов піднявся у внутрішній дворик. Тут було далеко світліше, бо прожекторні промені безпосередньо падали сюди. Артилерійський вогонь зовсім припинився — японці боялися влучити в свої штурмуючі частини. Праворуч і ліворуч від форту велася досить сильна артилерійська дуель між облоговими і кріпосними батареями.

Прапорщик тривожно прислухався до шуму бою. З ровів лунали рушничні постріли, вибухи, крики сотень людей.

В такому непевному стані минуло з півгодини. Нарешті прибіг стрілець з повідомленням про прибуття підкріплення — роти моряків і півроти стрільців з двома кулеметами. Свіжі частини одразу ж були введені в бій.

Незважаючи на сильну контратаку, японців цілком вибити з форту все ж не вдалося; вони затрималися в рові приблизно на тих самих позиціях, що й раніш.

Вже світало, коли бій закінчився і офіцери зібралися в своєму казематі. Тричі поранений за ніч Фролов напівлежав на своєму ліжку і, переборюючи слабкість і біль, продовжував розпоряджатися. Обпалений Звонарьов висловлював свої міркування про дальшу оборону ровів.

Вітгефт, в якого дуже боліло поранене плече, мовчазно

ходив по вузькому просторі між столом і похідними ліжками. Щойно прибулий з підкріпленнями лейтенант Морозов був зовсім не поранений.

— Вас, Сергій Володимирович, я все-таки випроводжу звідси,— вирішив Фролов.— Ви обійдіть кріпосні батареї, в яких видно японців, що засіли в рові, і дайте артилеристам вказівки щодо стрільби. Днів за два, коли у вас трохи загоїться обличчя, сподіваюся, ви повернетесь до мене.

Прапорщик негайно ж залишив багатостраждальний форт. Втомлений після тривожної безсонної ночі, мучений опіками, він увесь час ішов, прикриваючись Китайською стінкою, і несподівано для самого себе опинився біля батареї літера Б, замість Великого Орлиного Гнізда, куди хотів потрапити.

— Що з тобою сталося, друже?— привітав його Борейко.— Невже тебе так почастивала твоя амазонка?

Звонарьов розповів про пригоди на форту.

— Оце так так! Зараз ходімо й подумаємо разом, чим можна допомогти Фролову,— відповів поручик.

Офіцери вийшли з каземату. З батареї видно були тільки підступи до форту, а не рови.

— Крім Великого Орлиного Гнізда, японців нізвідки не побачити,— вирішив Борейко,— але на ньому гармат давно вже немає. Найближча до нього батарея — Мале Орлине Гніздо. З неї й треба обстрілювати японців, посадивши спостерігача на вершину Великого Гнізда. Я зараз пошлю туди записку з нарочним. Тебе ж тимчасом перебинтує гарніше Мельников, а то, коли б не побачила Варя, а то вона тобі дасть повну відставку.

— Між нами і так все скінчено.

— Що ж у вас сталося?

Звонарьов зам'явся.

— Ти зустрівся з Акінфієвою, а люта амазонка приревнувала?— догадався поручик.

— Щось схоже на те...— і прапорщик розповів про свої прикрасі.

— Не схвалюю,— несподівано серйозно промовив Борейко.— Кохаю Варю, цілую Надю, думаю про Лолу! Це, брат, не кохання, а свинство! Обери собі одну жінку, і на інших вже не дивися!

Борейко був похмурий і серйозний.

Звонарьов здивовано дивився на свого друга, якого несподівано побачив з нової, ще незнаной йому точки зору.

Прихід Мельникова з бинтами припинив цю розмову. Почалася болісна процедура перев'язування. Опіки були несильні, але захопили більшу частину обличчя.

— За тиждень все загоїться,— втішав фельдшер.— Гарніші, аніж колись будете, вашбродь!

Втомлений прапорщик приліг на похідне ліжко і одразу ж заснув. Борейко наказав його не тривожити і сам пішов на Орлине Гніздо налагодити обстріл японців біля форту № 2.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Звонарьов провів кілька днів на батареї літера Б, допомагаючи Борейкові. Хоч батарея й була мало придатна для відпочинку, але йти в місто прапорщику не хотілося, а на Залітерній сидів Чиж, сама лише присутність якого драгувала його.

Прапорщик взявся за виробництво ручних бомбочок. В крайньому казематі була організована лабораторія по їх виготовленню. Робили їх просто: піроксиліном набивали стріляні гільзи тридцяти- і сорокасесиміліметрових патронів, вставляли невеликий шматок запального шнура, і бомбочка була готова.

За старшого в лабораторії орудував Блохін. Він не відставав від прапорщика ні на крок, подаючи йому велику допомогу в усіх його заходах.

Харчувалися офіцери разом з солдатами з казана. Тут були заготовлені запаси, і тому харчування на батареях літера Б і Залітерної було непогане, але все ж Звонарьов зітхаючи згадував Варині обіди, яких тепер не мав. З гордості він не хотів нагадувати Варі про себе, а дівчина, мабуть, серйозно вирішила порвати з ним. Борейко по-братньому ділився з прапорщиком.

Одного з вечорів на батареї з'явилася Харитина. З нею прийшов і Вася. Хлопчик мав дуже солідний вигляд у довгій до п'ят японській шинелі, в старому генеральському кашкеті, з пов'язкою Червоного хреста на рукаві.

Побачивши Звонарьова, він не впізнав його і недовіриливо подивився скося.

— Здрастуй, Вася! — привітав хлопчика прапорщик.

— То це ви, Сергій Володимирович? — аж заверещав від радощів Вася.— Тьотя Варя вже кілька днів шу-

кають вас, і в штабі були, і в Пушкінській школі. Ото вони зрадіють!

— Ані словечка їй, що я тут,— застеріг Звонарьов,— я завтра буду в іншому місці.

— Ти не слухай його, хлопчику,— втрутився Борейко,— тьоті Варі скажи, що ми з Серьоженькою зовсім вмираємо з голоду без її обідів. А коли прапорщика тут і не буде, то я завжди тут. Миттю проковтну все.

— Як же ви чуже візьмете? Тьотя Варя завжди наказує мені, коли я йду з судками, щоб вам не давати,— зжере, каже, все цей ведмідь, а Серьожі нічого й не дістанеться,— не вгамовувався Вася.

Звонарьов реготав на все горло, а Борейко, скорчивши страшну фізіономію, люто проричав:

— Я тобі пропишу такого ведмедя, що ти забудеш, як тебе самого звати.

Хлопчик весело застрибав на місці.

— Пиши, Серьожа, покаянного листа своїй амазонці, може, завтра попоїмо досхочу,— запропонував Борейко.

Прапорщик написав кілька теплих слів і просив не присилати йому обідів, бо він щодня буде в іншому місці.

Діставши записку, хлопчик з діловим виглядом заховав її в кашкет і хотів був іти, але його затримала Харитина.

— До вас я, Борис Дмитрович,— звернулася вона до Борейка,— зробіть божу ласку, захистіть від супостата. Проходу мені не дає. Липне з непристойностями. Присікується до чоловіка ані за що ні про що, ставить під гвинтівку, та ще перед спостережним пунктом, японцям на розстріл. Вчора на Єгорушці полу шинелі прострелили, сьогодні, може, й зовсім вб'ють.

— Що ж я з Чижем зробити можу? Чином він за мене старший, слухати не стане. Піди до генерала Белого, а краще до Варі, розкажи їй, вона розповість батькові,— порадив поручик.

— Поки генерал візьмуться за цю справу, то штабс-капітан усіх солдатів на Залітерній вигублять.

— Сходив би ти, Серьожа, туди, спробував би умовити цю сволоту!..

— Зі мною Чиж і розмовляти не стане. Він мене не терпить.

— Ви б, Сергій Володимирович, наче ненароком, в іншій справі, зайшли на спостережний пункт. Штабс-капітан

ставлять тих, хто провинився, під гвинтівку перед пунктом, а самі сидять в броньовій башті і дивляться. Чисто гаспид, а не людина,— схвильовано промовила Харитина.

Звонарьов обіцяв завтра відвідати Залітерну.

— Не знести Чижу голови,— зазначив Борейко, коли Харитина і Вася вийшли.— Вб'ють його солдати.

Наступного дня прапорщик пішов на Залітерну. Наблизившись до батареї, Звонарьов побачив трьох солдатів під гвинтівкою, в їх числі Ярцева і Зайца. Перед ними походжав туди й сюди Чиж.

— Я вас, сволото, навчу, як служити! Згною під гвинтівкою, розбестились, мерзотники!— скаженів він, підносячи кулаки до облич солдатів.

На команду солдати повернулися і пішли в напрямі до спостережного пункту, розташованого на вершині Залітерної гори.

— Станете в ста кроках перед пунктом!— крикнув їм навздогін Чиж.— Здрастуйте, Сергій Володимирович!— привітно звернувся він до прапорщика.— Які новини?

— Мабуть, почнеться новий штурм кріпості. Тому рекомендується солдатів далеко від батареї не відправляти. Як би не продерлися японці на Залітерну, як ото було в серпні. Тоді кожна людина буде потрібна,— відповів Звонарьов.

— В якій справі завітали на Залітерну?— поцікавився Чиж.— Я тут зовсім пропадаю від холоду й вогкості в товаристві тридцяти вошивих канонірів і однієї брудної солдатської шлюхи. Може, ви не відмовите закинути за мене словечко перед його превосходительством, вашим майбутнім тестем?

— Я не збираюся стати родичем Білого,— сухо відповів він.

— Що ж ви скромничаєте, Сергій Володимирович! Усі горобці в Артурі цвірінькають про ваше весілля з мадемуазель Білою.

В цей час з гори зійшли артилеристи з пораненим на руках.

— Неначе когось вбило. Чи не мого це Єгорушку?— скрикнула Харитина, вийшовши з кухні і кинувшись їм назустріч.

Прапорщик поспішив за нею. Пораненим був Заяц. Куля вдарила йому в стегно, тільки-но він став під рушницю на вказане штабс-капітаном місце. Артільник був не-

притомний. З нашвидку перев'язаної рани падали на землю густі краплини крові. Звонарьов помацав ледве помітний пульс і звелів віднести пораненого в офіцерський бліндаж. Але Чиж рішуче не погодився з цим.

— Наполовину прикидається, жидівська морда!— бурчав він.— Йому й на кухні добре, а ви — марш назад на місце!— звернувся він до Ярцева і другого солдата.

— Скарайте на смерть нас тут, вашбродь, а під розстріл ми не підемо,— похмуро відповів Ярцев.

— Що? — заверещав штабс-капітан.— Та я тебе покалічу! — І він з кулаками кинувся на солдата.

Не пам'ятаючи себе від обурення, Звонарьов кинувся вперед і став між Ярцевим і Чижем.

— Як ви смієте, прапорщику, заважати мені, коли я караю солдата!— загорлав Чиж.

— Мордобій не передбачено серед дисциплінарних стягнень,— ледве стримуючи себе, промовив Звонарьов.— Крім того, так поводитися з солдатами непристойно культурній людині.

— Мовчати! Геть з дороги!— Штабс-капітан знову кинувся до Ярцева, але Звонарьов його не пустив, схопивши за руку.

Чиж ривком визволив руку і, вихопивши револьвер, направив його на прапорщика. Ярцев з усієї сили вдарив штабс-капітана по руці. Пролунав постріл. Куля пролетіла мимо. Тоді з спотвореним від люті обличчям Чиж раз по разу двічі вистрілив у живіт Ярцеву. Солдат із стогоном повалився на землю. В ту ж мить Харитина кинулась на штабс-капітана і, схопивши за горло, кинула його на землю.

Солдати, збігшиєся на постріли, віднесли в бліндаж на смерть пораненого казкаря і ледве відтягли молоду жінку від побитого, подряпаного Чижка.

— Подати мені гвинтівку,— прохрипів Чиж,— я мушу кров'ю цієї шлюхи змити вчинену мені образу.

— Ви заарештовані, пане штабс-капітан,— заявив Звонарьов.— Одвести його благородіє в бліндаж і виставити до дверей вартового,— розпорядився прапорщик.

Чиж намагався опиратися, але двоє солдатів підхопили його під руки і потягли в бліндаж.

Звонарьов телефоном сповістив Бореяка про те, що сталося, і спитав, що йому робити.

— Японці готуються штурмувати форти і батареї. Приймай командування на Залітерній, а потім доповіси

про все Белому. Простеж, щоб Чижик не надумав полетіти, а то солдати кинуться за ним і розшматують.

— Я сам готовий негайно покінчити з ним.

— Самосуду не припускати! — застеріг Борецько.

Звонарьов зайшов у бліндаж до поранених. Заяц опритомнів і тихенько стогнав. Ярцев був в агонії. Харитина тихо плакала над ним.

— Невже штабс-капітанові нічого не буде за сьогоднішнє смертовбивство? — ледве чутно спитав артильник, впізнавши Звонарьова.

— Хоч би що там було, а від мене він не втече — своїми власними руками на смерть скараю душогуба клятого! — скрикнула Харитина. — А потім знову в стрільці піду...

Гуркіт гармат примусив Звонарьова поспішити на командний пункт.

Затріскотів телефон, з штабу фронту передали розпорядження підтримати вогнем Куропаткінський люнет.

Перші ж снаряди, пущені з Залітерної, влучили дуже добре. Штурмуючі колони японців залягли, а потім стали відкочуватися назад.

Сусідні батареї прилучилися до Залітерної, і японці в безладді побігли. Російська артилерія переслідувала їх вогнем. На третю годину дня штурм на всій ділянці було відбито.

Скориставшись із затишшя, прапорщик пішов на батарею. Вже здаля було чути плач і голосіння Харитини. Звонарьов зрозумів, що Ярцев помер. Біля кухні Белоногов з кількома солдатами нашвидкуруч збивав труну для казкаря. За заведеним звичаєм, всіх утьосівців, де б вони не вмирили, — чи на позиціях, чи в госпіталах, — ховали на кладовищі біля Електричного Утьоса, за невеличкою скелею, біля самого моря. За час облоги там вирросло кілька десятків невеликих солдатських надмогильних хрестів.

З батареї літера Б теж прийшли солдати попрощатися з покійним. Прийшов і Борецько. Він довго дивився в обличчя Ярцева, потім уклонився до землі.

— Пробач, казкарю, якщо коли-небудь ненароком скривдив, — з почуттям промовив він. — А з вбивцею твоїм ми порахуємося.

Потім він обернувся до Харитини і погладив її по голові.

— Не тужи, ти молода, знайдеш іще собі чоловіка по серцю.

Блохін нашвидку попрощався з Ярцевим, але зате довго шепотів щось на вухо Харитині.

Помітивши рух на батареї, Чиж викликав до себе Звонарьова. Прапорщик підійшов.

— Як старший чином, я наказую вам негайно визволити мене з-під незаконного арешту, інакше я вдамся до сили зброї, — загрожував штабс-капітан.

— В разі найменшої непокори вартовим ви будете негайно розстріляні на місці, — відповів Звонарьов.

Штабс-капітан розгубився. М'який, делікатний, соромливий прапорщик раптом заговорив мовою Борейка. Навіть завжди привітне, усміхнене обличчя Звонарьова тепер було похмурим і непроникним.

— Блохін, — покликав Борейко, — на тебе покладається обов'язок вартувати заарештованого, аж поки за ним не пришлють з управління.

— Слухаюсь, вашбродь! Не звольте турбуватися, не втече, хіба на той світ, — похмуро озвався солдат і, скинувши трофейну японську гвинтівку, примостився біля входу в бліндаж.

Надвечір розпочався новий штурм. Японці вдарили гарматним вогнем на Китайську стінку і батареї другої лінії, до яких належала і Залітерна. Щохвилини падали десятки снарядів. Повітря сповнила сила-силенна осколків, що зі свистом летіли в усіх напрямках.

Звонарьов наказав солдатам сховатися в бліндажі, а сам продовжував спостереження. Тільки з темрявою закінчився обстріл, і прапорщик повернувся на батарею. Перед ним постало питання: що робити з Чижем? Ще вдень він послав донесення в управління артилерії, але відповіді не було. Штабс-капітан знов викликав його до себе і запитав про свою дальшу долю. Від його колишньої зарозумілості не лишилося і сліду. Підлесливим голосом він просив зняти вартових, особливо Блохіна.

— Цей бандит обов'язково приріже мене вночі, — говорив він. — Поверніть мені хоча б зброю для самозахисту.

— За статутом заарештованим не дозволено мати при собі зброю. Блохін, дивись добре, — звернувся до солдата Звонарьов.

— Слухаюсь! Прошу в бліндаж, вашбродь, — і він

виритул приставив штик до живота Чиж. Той страшенно заверещав і відскочив назад.

— Не так стрімливо, пане Чиж, а то як би не спіткнути і не впасти, — іронічно зазначив прапорщик.

Штабс-капітан з люттю грюкнув дверима.

Звонарьов вирішив на ніч влаштуватися в одному солдатських бліндажів. Незабаром із Утьоса повернули солдати, провівши Ярцева в останню путь, з ними прийшла й Харитина. Вона вже не плакала, але була суворо мовчазна.

— Маю честь з'явитися! — доповів Звонарьову Родіонов.

— А, Софрон Тимофійович! — зрадів прапорщик. — Що, видужав?

— Так точно, майже все загоїлося! На Утьосі сьогодні помер капітан. Вони живцем напівзгнили від цинги.

— Царство їм небесне. Добрий до солдата був командир, нікого дарма не кривдив, — захрестилися солдати, дізнавшись про смерть Жуковського.

— Чому це гарні люди помирають, а такий шкідливий для солдата птах, от як наш Чижик, живе та іще інших людей вбиває? — задумано промовив Юркін.

— Дай строк, і йому голівешку відкрутимо! — обізвався Блохін.

Прапорщик телефоном сповістив Борейка про смерть Жуковського. Поручик важко зітхнув.

— Усім хороший був покійник, та надто м'який з усякою сволотою, от як Чиж, — промовив він.

Зовсім вже пізно прибув ординарець з управління артилерії з наказом направити Чиж в розпорядження Белого.

Штабс-капітан передусім зажадав повернення собі зброї і хотів розправитися з Харитиною, але вона вже пішла з батареї. Чіпати ж солдатів Чиж не наважився, і, не прощаючись із Звонарьовим, вирушив пішки в місто.

Ніч була темна, туманна. Чиж не помітив, як за ним невідступно рухались дві тіні. Коли він проходив глухим, безлюдним районом біля Прісного озера, перед ним несподівано виникло двоє. Штабс-капітан прийняв їх за нічний патруль і крикнув:

— Штабс-капітан Чиж іде в справах служби в управління артилерії.

— Молися богові, вашбродь, смерть твоя прийшла, —

пролунав грудний голос Харитини, переодягненої вже в солдатський одяг.

— Та як ти, сволото, смієш! — вихопив Чиж з кишені паган.

Але в ту ж мить другий солдат збив його з ніг ударом приклада.

Офіцер ткнувся обличчям в болото і заверещав:

— Братці, згляньтеся!..

Харитина, діловито націлившись, встромила штик під ліву лопатку Чижка. Короткий стогін, хрип, і все було скінчено.

Труп відтягли в найближчу воронку. Блохін поклав його на груди бомбочку і підпалив гніт.

— Тепер тікаймо, Харитина, — і вони зникли в нічній темряві. За мить пролунав глухий вибух.

Вранці патруль знайшов труп невідомого офіцера із знесеною головою і верхньою частиною тулуба.

Слідство встановило його особу і визначило, що він загинув від випадкового снаряда.

Вночі Звонарьов дістав наказ терміново прибути в штаб генерала Горбатовського. Прапорщик неохоче підвівся з ліжка і, вийшовши з бліндажа, покликав старшого фейерверкера Родіонова.

— Я йду в штаб. Ти залишишся старшим на батареї, — розпорядився він. — Вранці доповіси про це Борейку.

Стояла мутна листопадова ніч. Ішов мокрий сніг. Зрідка зривався вітер. По дорозі сумовито тяглися темні силуети солдатів, матросів, повозок. Після майже годинної подорожі пішки Звонарьов, нарешті, потрапив у штаб. Там капітан Степанов з запаленими від безсоння очима бігав від одного телефону до іншого. Тут же був остаточно здурілий від перевтоми генерал Горбатовський.

— На форті номер три поранені Булганов і Соломонов і великі втрати в людях. Туди послані «баянці» на чолі з лейтенантом Соймановим. Вирушайте негайно і прийміть на себе командування всією артилерією форту. Японці тепер лізуть на бруствер, їм вдалося захопити капонір, і, крім того, вони засіли в рові, — дав вказівку Степанов.

Прапорщик попросив дозволу взяти з собою на форт своїх солдатів. Капітан охоче погодився, і Звонарьов тут же послав записку Борейкові з проханням відрядити Блохіна, Юркіна і Лебьодкіна.

Спотикаючись в темряві на кожному кроці, прапорщик тільки на світанку добрався до місця призначення. Займався туманний, сірий ранок. Навколишні гори зливалися з небом. Усе ще падав мокрий сніг.

На форті прапорщика зустріли матроси і провели його до Сойманова.

— Японці готують вибух переднього бруствера форту, — схвильовано промовив лейтенант. — Чути стукіт метушню в рові. Побоююся, що вибух може статися щохвилини, і не знаю, що мені робити.

— Відведи солдатів в казарму і до горжевого рову, а попереду залиши тільки вартових, — порадив Звонарьов.

Лейтенант одразу ж віддав потрібні розпорядження. Потім обидва офіцери пройшли на внутрішній двір форту. З допомогою стрільців і матросів артилеристи зробили бруствер з мішків, наповнених землею. Тут же встановили три польові гармати, біля них поклали картечі і картежі з порохом. За навідників біля гармат Звонарьов поставив прибулих утьосівців. З ними прийшла й Харитина в солдатському обмундируванні.

— Дозвольте, вашбродь, лишитися при вас, — попросила вона.

— Ви знову стали солдатом? — здивувався Звонарьов.

— Після Єгорушчиної смерті мені жити зовсім набридло. Я вирішила повернутися на позиції, тільки тепер артилеристом, а не стрільцем.

Матроси також звернули увагу на Харитину. Дехто навіть намагався залицятися до неї, але, діставши рішучу відсіч, невдалі кавалери поспішили ретируватися.

— З вогником, — усміхнувся Сойманов, здаля стежачи за Харитиною.

Настав ранок. Холодне листопадове сонце освітило околиці Артура.

Звонарьов кожну чверть години ходив у потерну, що вела в передній капонір, і там прислухався до стукоту з підземного коридора. Двоє вартових пильно стежили за тим, що відбувалося в рові.

— Япошка дуже квапиться. От-от підірве міну, — тривожно доповідали вони прапорщичку, але зоставалися на своїх місцях.

Близько третьої години дня стукіт припинився. Звона-

рьов зрозумів, що мить вибуху наближається. Він одвів усіх солдатів до тилової казарми, звелів зарядити гармати. Сам став за навідника біля правої гармати.

— Стріляти тільки тоді, коли японці видеруться на бруствер, — попередив прапорщик Блохіна, Юркіна і Лебьодкіна.

Минуло кілька нестерпних хвилин. Звонарьов уже став думати, що він помилився, чекаючи негайного вибуху, коли раптом земля здригнулася, передній бруствер ледве сколихнувся і одразу глибоко осів. В той же час з переднього рову знялася густа хмара темносизого диму. Стало очевидно, що внаслідок слабкої забивки камуфлет прорвався в ров і дав лише часткове осідання бруствера.

Слідом за вибухом почулися крики «банзай», і японці ринули на штурм. На передньому бруствері спочатку з'явилися два офіцери, які голими шаблями вказували шлях своїм солдатам.

— Не поспішай стріляти, — ще раз нагадав прапорщик.

Блохін вертівся з нетерплячки на місці, його обличчя розгорілося від збудження. В правій руці він тримав витягнутий шнур, в лівій — свою трофейну гвинтівку. У Юркіна поклацували зуби, і він неспокійно крутив головою то на прапорщика, то на японців.

Тимчасом з кожною миттю на бруствері з'являлося все більше японців. Незабаром вони захопили весь передній вал. Офіцери змахнули шаблями, і кілька сотень людей з штиками наперевіс ринули всередину форту.

— Плі! — скомандував Звонарьов.

Картеч з верещанням врзалася в густі лави наступаючих, змітаючи все на своєму шляху. Коли дим розвіявся, артилеристи побачили перед собою десятка з півтора японських солдатів. Решта вкрила своїми тілами всю передню частину дворика. Дружним залпом моряки добили усіліх.

Артилеристи знову зарядили гармати. Не минуло й п'яти хвилин, як нова хвиля штурмуючих насунулася на форт, але й її зметено було картечю. Величезні втрати все-таки не збентежили японців. За кілька хвилин в рові, зливаючи-ся з оглушливими криками «банзай», почулись войовничі звуки горна, і третя, ще численніша колона ринула у внутрішній дворик. Ні картеч, ні рушничні залпи не змогли знищити всіх японців. Навколо гармат зав'язалася

рукопашна сутичка. Звонарьов з купкою артилеристів відбивався від наступаючого ворога. Харитина опинилася поряд прапорщика, вона з люттю орудувала штиком і приколола кількох чоловік. Блохін схопився врукопашну з японським офіцером, кинув його на землю, намагаючись задушити, але тут на нього налетів солдат, і, коли б Звонарьов не вдарив того штиком, смерть Блохіна була б неминучою.

Стрільці, підоспівши, перекинули японців і відігнали їх. Разом з моряками, на плечах ворога, вони вдерлися в рив і перекололи майже всіх відступаючих.

Настали ранні зимові сутінки. Артилеристи з стрільцями стали прибирати на дворику і брустверах численні трупи. Вбитих скидали в лівий рив, де їх складали, мов ті дрова, штабелями, щоб вони не заважали обстрілові.

Харитина принесла Звонарьову банку консервів, газети і пляшку коньяку.

— Наші всі цілі? — довідався у неї прапорщик.

— Всі, тільки от Блохіну япошка ледве носа не відкусив. І так був негарний, а тепер і зовсім на чорта став би схожий, — усміхнулася вона.

Незабаром з'явився Блохін з перев'язаним обличчям, але в дуже піднесеному настрої.

— Я, вашбродь, вирішив сьогодні спробувати піти в розвідку! Не знаю, що з цього вийде, — промовив солдат.

— Тільки не цієї ночі. Ми будемо лагодити пошкодження на форту, — попередив його Звонарьов.

Ввечері на форт прибув водовоз зі своєю сорокавідерною бочкою, запряженою парою мулів. Разом з ним з'явився Вася з незмінними судками.

— Хто тобі дозволив прийти сюди? — накинувся на нього прапорщик. — Дізнається про це тьотя Варя, влетить тобі від неї.

— Я вас шукав на «літербе». Ведмідь хотів був весь обід відібрати, та я не дав. Насилу дізнався, де ви.

— Записка від тьоті Варі є?

— Ні, — і Вася хитренько усміхнувся. — Хай, каже, він думає, що я іще серджуся. А як прочитали вашого листа, так аж застрибали на місці і одразу ж послали мене до генеральші Стесселевої купити курку. Але я її й так дістав, — знову хитро замружився хлопчик.

— Тобто як? Вкрав, чи що?

— На гачок піймав.

— Який гачок?

— Звичайнісінький, як рибу ловлять. Гачок, з волосінням, тільки без вудлища. Кури ж ходять по подвір'ю за парканом. Я їх покличу і кидаю гачок з хлібом. Вони починають клювати, а я їх тут підсікаю, смикаю за волосіння. Диви, гачком і зачеплю якусь. Тягну через паркан, вона, звичайно, верещить. Тут я їй голову звертаю і навтікача,— неквапливо розповідав Вася.

— Дізнається тьотя Варя, по голівці тебе не погладить за такі витівки,— несхвально похитав головою прапорщик.

— А ви їй не кажіть.

Все-таки суп з курки припав Звонарьову до смаку, так само як і курячі котлетки. Харитина нагородила Васю кількома банками консервів, знайденими у японців.

— Ти скажи баришні Варі, щоб вона за Сергія Володимировича не турбувалася. Нас япошка годує,— усмінулася вона.

Вася попросив лишити його на форту до ранку.

— Хочу ближче подивитися на япошку, який він на вигляд.

— В рові не одна сотня дохлих валяється, можеш і тепер на них помилуватись,— відповіла Харитина.— Та й не місце тут малій дитині. Підростеш, то й сам підеш на війну, все побачиш.

Засмучений хлопчик разом з водовозом вирушив назад. Як особливу дорожочинність, він ніс японську пляшку і складаний ніжик з кількома лезами.

Ніч на форту минула спокійно. Перед світом Звонарьов пішов перевіряти пости. На гласисі японці копали нову траншею, а в десяти кроках від них росіяни з мішків з землею викладали бруствер. Добре морозило. Солдати зігрівали диханням руки і тупотіли ногами.

Протягом дня японці зробили ще дві мляві атаки на форт і легко були відбиті. Так само марними були їх спроби оволодіти фортом № 2 і укріпленням № 3. Зазнавши великих втрат, облогова армія повернулася у вихідне становище.

Новий комендант, прибулий на форт № 3, капітан Усенко, немолодий уже, з довжелезними запорозькими вусами, неквапливо обійшов укріплення, познайомився з солдатами і вирішив з темрявою зробити вилазку з метою дізнатися, що діється у японців.

Капітан Степанов, приїхавши пізніше, знайшов, що

досить послати в розвідку двох-трьох солдатів, а не цілий взвод, як думав Усенко.

— Прапорщик Звонарьов краще за всіх інших офіцерів ознайомлений з розташуванням і обороною форту, а тому я й призначаю його тимчасовим комендантом. Капітан же Усенко буде його безпосереднім помічником і заступником,— розпорядився Степанов.

Капітан поморщився, але заперечувати не насмівся. Сойманов дружньо поплескав прапорщика по плечу.

— Ти робиш кар'єру не по днях, а по годинах, дорогий Серьожа. Отак до кінця облоги ти станеш щонайменше комендантом кріпості, якщо не заступиш самого Стеселя!

Ввечері Звонарьов викликав охотників із стрільців і матросів, але їх не було. Тоді вийшли наперед Блохін, Юркін і Харитина.

— Ми очі, вашбродь, з япошками погратися в ката і мишку,— усміхнувся Блохін.

Прапорщик хотів був відрадити Харитину від наміру йти в розвідку, але вона рішуче наполягала на своєму.

Вже після півночі троє розвідників вийшли з тилового рову і поповзли до японців. Звонарьов з десятком стрільців і матросів видерся на зовнішній схил правого рову. Стежачи за рухом розвідників, він щохвилини готовий був подати їм допомогу. Спочатку все було тихо, чулися тільки рушничні постріли. Потім у японців дзявкнув собака, за ним іще.

— Почули, сволота,— занепокоїлися стрільці.

Але гавкотня скоро вщухла. Минуло кілька томливих хвилин. Раптом праворуч почувся гуркіт вибуху, окремі вигуки і спалахнула сильна рушнична перестрілка.

«Вклепались», промайнуло в голові Звонарьова.

— Пильнуй тепер, хлопці, добре, де наші! — крикнув він солдатам.

Стрільці й без нагадування старанно вглядалися в навколишню темряву. На фоні каламутного неба промайнула тінь, і одразу ж з'явився захеканий Блохін.

— Харитину поранило, впала недалеко, допоможіть її винести,— прохрипів він, ледве зводячи дух.

Кулі свистали в повітрі, голосно тьохкаючи, коли вдалися в мерзлу землю. Солдати завагалися.

— Перечекати треба, вашбродь, поки япошка трохи заспокоїться,— сказав хтось із них.

— Ходімо зі мною,— несподівано заявив Звонарьов і скочив з-за прикриття.

Блохін миттю опинився поряд з ним.

Пробігши кроків з двадцять, солдат зупинився.

— Десь тут, у темряві не розбереш. Харитина, відгукнись! — влівогласа покликав він.

Рушнична тріскотня заглушила його голос. Прапорщик опустився на землю і став навпомацки шукати навколо себе. Трохи осторонь він скоро наткнувся на щось.

— Харитина, це ви? — тихо спитав він.

У відповідь почувся кволий стогін. Звонарьов схопив молоду жінку на руки і побіг до рову. Але не встиг він зробити й десятка кроків, як щось сильно вдарило його по ногах, і він упав, впустивши свою ношу. Харитина голосно ойкнула і змовкла. Прапорщик намагався був підвестися, але зі здивуванням помітив, що ноги його не слухаються. Тоді він помацав їх і одразу ж відчув на долоні гарячу липку рідину.

«Поранений», майнула думка, і він одразу послабшав.

— Харитина! — ледве чутно покликав він, але не дістав відповіді.

Зібравши останні сили, Звонарьов поповз до форту. Незабаром він звалився в глибоку воронку від снаряда.

Варя кип'ятила інструменти в операційній, коли перед нею несподівано виріс захеканий Вася. Він був у шинелі, кашкеті і брудних чоботях.

— Як ти смієш в отакому вигляді заходити сюди! — напалась на нього дівчина.

— Тьотя Варя, вони пропали! — тільки й міг відповісти хлопчик.

— Хто, де?

— Сергій Володимирович! Пішли вночі в розвідку з тіткою Харитиною. Тітку вбито, а вони пропали, не знайдено їх.

Варя впустила банку з рук і сіла на табуретку.

— Коли це сталося? — глухо спитала вона.

— Цієї ночі. Я був у штабі. Дивлюся: лежить тітка Харитина, зовсім мертва, обличчя в крові, а поряд солдати за нею горюють. А я їх спитав про Сергія Володимировича. Вони й кажуть — пропав він без всякої вісті. Чи то вбито, чи то япошка до себе потяг.

Варя побігла до головного лікаря госпіталю і попросила дозволу піти з роботи.

— Ми вас, мадемуазель, ніколи не силуємо, адже ви працюєте добровільно. Але що трапилося, на вас лица немає!

— Загинула близька мені людина...

— Невже цей рожевошокий, веселий прапорщик?! Як шкода бідолахи,— почав був Протопопов... Варя зайшлася голосним риданням і кватливо пішла.

— Ходімо зараз же зі мною в штаб,— покликкала вона Васю.

За хвилину вони чалапали мокрою дорогою, прямуючи до фортів.

— Пане капітан, скажіть, заради бога, де Звонарьов? — не привітавшись, звернулась Варя до Степанова, коли вони добралися до штабу Східного фронту.

— На превеликий жаль, мадемуазель, нічого не можу вам відповісти на це запитання. Відомо тільки, що прапорщик був уночі поранений і лишився між окопами. Вранці його на полі не виявили. Найімовірніше, він потрапив у полон до японців.

— Я хочу сама піти на розшуки Звонарьова. Адже в мене, жінку, представницю Червоного хреста, японці стріляти не стануть.

— Вони не дозволяють підбирати поранених і завжди обстрілюють наших санітарів з рушниць і кулеметів.

— Але ж це варварство, несполучне з поняттям про культуру!

Степанов знизав плечима.

Варя подзвонила телефоном Борейкові.

— Наш Серьоженька пропав без вісті,— сповістила вона.

— Тільки для вас чи насправді? — намагався пожартувати поручик.

— Він не повернувся з нічної розвідки...

— Треба негайно вжити заходів, щоб його розшукати,— занепокоївся Борейко.— Я зараз же пришлю до вас Родіонова з кількома солдатами. А де ж Блохін, як це він не угледів за своїм офіцером? Крім того, там же була й Харитина!

— Її вже немає в живих. Рятуючи її, Серьожа й загинув.

Варя не могла спокійно всидіти на місці і, чекаючи Ро-

діонова, вирішила вибратись на Скелястий кряж, щоб оглянути місцевість навколо форту в бінокль.

— Там досить небезпечно,— застеріг її Степанов.

Але дівчина тільки досадливо махнула рукою. Вася не забарився приєднатися до неї.

— Тітку Харитину вже поховали в спільній могилі з солдатами,— сповістив він і схлипнув.

Варя ласкаво погладила його по голові і пригорнула до себе.

— Осиротіли ми з тобою, мій хлопчику,— промовила вона, втираючи сльози.

Зі Скелястого кряжу форт № 3 і навколишню місцевість було видно як на долоні. Вся земля навкруги була порита тисячами великих і малих воронок. Поміж них лежали трупи росіян і японців. Але, хоч як вдивлялася Варя, серед них не було видно жодної світлосірої офіцерської шинелі. Дівчина, зітхнувши, опустила бінокль. Вася теж марно шукав Звонарьова. Над їх головами щоразу з вереском пролітали снаряди. Іноді поблизу здіймався чорний стовп диму, але ні Варя, ні хлопчик не звертали на це уваги.

Сумні, вони повернулися назад в штаб. Скоро підійшли утьосівці — Родіонов, Кошелев, Белоногов, Жиганов, Смекалов, Братовський.

— Не тужить, баришне,— втішав Варю фейерверкер.— Не може того бути, щоб ми свого прапорщика та не знайшли. На дні морському і то знайдемо. Аби його япощка до себе не затяг.

Разом з артилеристами Варя пішла на форт № 3. Там їх зустрів уже попереджений штабом Сойманов і провів дівчину в офіцерське приміщення. Усенко, дізнавшись від лейтенанта, хто така Варя, намагався в міру змоги бути люб'язним і запобігливим.

— Де Блохін і Юркін? — найперше спитала дівчина.

— Ми тут, баришне,— відгукнулися вони із-за завіски.

Варя примусила їх розповісти про обставини зникнення Звонарьова.

— Що ж ви гадаєте робити далі? — спитала вона у офіцера.

— Коли стемніє, пошлемо посилену розвідку і під її прикриттям обшукаємо весь район, де знайдено труп Харитини. Прапорщик мусить бути поблизу від цього місця.

Умовилися, що моряки зі стрільцями будуть прикривати утьосівців, які взялися обшукати всю ділянку, де можна було припустити присутність Звонарьова.

Хоч як відраджували Варю, вона все ж вибралась на внутрішній дворик форту і спробувала з бруствера оглянути місцевість. Але японці швидко помітили її і відкрили вогонь з рушниць. Сойманов майже силоміць відвів дівчину в казарму.

Родіонов з утьосівцями, зібравшись у кутку, обговорювали подробиці наступної нічної розвідки.

Надвечір на форт прийшов Борейко.

— Відпросився у начальства в місто на відпочинок, а сам вирішив пошукати Серьожу,— оголосив він, вітаючися з Соймановим і Варєю.

Потім поручик вирушив оглядати форт.

— Тут треба полагодити бруствер, в передніх кутках дворика встановити протиштурмові гармати для обстрілу ровів, в тиловому рові розмістити кулемети і скорострільні гармати,— давав він вказівки стрільцям і матросам.

— Адже комендант форту — капітан Усенко, а не ти. Він буде на тебе в претензії за твоє самоуправство,— застеріг поручика Сойманов.

— В такому разі можеш передати йому від мене, що він дурень. Коли свого розуму бракує, то попроси в інших.

Ні стрільці, ні моряки не знали, хто такий оцей величезний і рішучий поручик, чого він з'явився на форт, але всі прожогом кинулись виконувати віддані ним розпорядження.

— Звідки такий? — спитали вони у артилеристів.

— Прапорщиків дружок, наш Ведмідь,— з гордістю відповів Блохін.— Найголоватіший офіцер в Артурі і горілку хилить, мов ту воду.

— Ач ти який! А як до солдатської морди?

— Не ображаємось. Без діла в пику не лізе.

Обійшовши форт, Борейко в супроводі Блохіна і Родіонова пішов на розташовану позаду Прожекторну гірку і звідси оглянув те місце, де приблизно міг бути Звонарьов.

— На розшуки відправимо три групи. Одна піде просто вперед, друга лівіше, а третя — праворуч. За старших поставимо Блохіна, Белоногова і Лебьодкіна. Ти, Софрон, зостанешся зі мною,— розподілив ролі поручик, повернувшись на форт.

— Я теж хочу піти на розшуки,— почала була Варя.
— Спробуйте лише, замкну у пороховому погребі, а потім накажу зовсім вивести з форту,— пригрозив Борейко.

— Ви не маєте права...— спалахнула Варя.

— Я буду діяти без будь-яких прав, але заважати нам не дозволю,— значущо промовив поручик.

Варя хотіла відповісти нечемністю, але Борейко вже повернувся до неї спиною і продовжував розмову з солдатами.

Вася, крутячися тут же, тільки вирячив очі від здивування. Ніхто ще так нечемно не поведився з його повелителькою, і вона все це мовчазно терпіла.

— Приготуйте краще ноші і перев'язні засоби для Серьожі,— повернувся Борейко до ображеної дівчини.— Вони йому, напевне, здадуться.

Близько дев'ятої години вечора поручик дозволив розпочати розшуки. Сам він улаштувався в правому рові. Тут же з ношами примостилася й Варя. Вона щоразу піднімалася нагору, намагаючись що-небудь розгледіти в навкружній темряві.

Була безмісячна, трохи морозна ніч. Часом налітав густий туман. У японців було тихо. Тільки зрідка гавкали їх сторожові собаки. Час тягся нестерпно довго. Борейко став сердито посопувати носом. Сойманов нервово курил цигарку за цигаркою. Лише Усенко, теж прийшовши в рів, ліниво позіхав.

Нарешті повернулася перша партія солдатів.

— Власними руками нишпорив по всіх ямках і воронках, ніде прапорщика немає,— зажурено доповів Лебьодкін.

— Перепочинете і підете ще раз,— розпорядився поручик.

Скоро так само ні з чим повернувся Белоногов.

Вася, що крутився тут же біля своєї «тьоті» Варі і знудився від бездіяльності, вибрався на зовнішню стінку рову. Перед ним у темряві ледь проступали кілки дротяного загородження, а за ними тяглися японські траншеї. У хлопчика серце сильно колотилося від хвилювання, але він обережно поповз уперед. Він боявся японської кулі і гніву своєї лютої повелительки, а все ж потихесеньку просувався. Він легко проповз під дротом, обминув кілки й каміння і опинився за лінією дротяних загороджень.

Перед кожною ямою чи воронкою хлопчик затримувався, тихенько гукав Звонарьова і нишпорив руками. Непомітно для себе він відповз так далеко, що бруствер форту став ледве помітним у нічній темряві. Десь поблизу дзвякнули собаки в японських траншеях. Згадавши про них, Вася злякався, вирішивши швидше повертатися назад, але збився з попереднього напрямку і поповз навпростець.

Несподівано він зупинився перед великою глибокою воронкою.

— Сергій Володимирович, — тихенько гукнув він більше для очистки совісті.

— Я, — несподівано озвався кволий голос. — Це хто, Блохін?

— Ні, це я, — Вася. Тьотя Варя з Ведмедем вас шукають і ніяк не можуть знайти. Повзіть за мною, тут недалеко.

Звонарьов поворушився і голосно застогнав.

— Не можу. У мене поранені обидві ноги. Дай мені напитися...

— Води немає. Подождіть трошечки, я миттю доповзу до форту і приведу сюди солдатів. Тільки ви про себе голосом подавайте сигнал, а то надто темно, — і Вася зник.

Тепер він уже пересувався швидше, не звертаючи уваги на гостре каміння і колючий дріт. Добравшись до рову, він мало не сторчма скотився в нього, прямо до Вариних ніг.

— Та облиш ти пустувати, негідний хлопчисько! — розсердилась на нього дівчина.

— Я їх знайшов, тьотю! Вони тут недалеко, у воронці, живі, тільки без ніг, тобто ходити не можуть і пити просять, — без передишки вигукнув хлопчик.

— О господи, та говори до ладу! — струснула його за плечі Варя.

Тоді Вася вже докладно розповів про все спочатку дівчині, а потім Борейкові і іншим офіцерам. Поручик поставився з недовір'ям до його розповіді.

— Ти не брешеш, хлопче? — суворо спитав він.

— Та ні ж! Він ніколи нічого не вигадує! Треба швидше відправити туди ноші, — заступилася за свого вихованця Варя.

— Блохін, Белоногов, ідіть з хлопчиком, — розпорядився Борейко. — Він запевняє, що знайшов прапорщика.

Там, де легко й вільно пролізав Вася, дорослі солдати застрявали і, тихо лаючись, мусили рушати в обхід. Ще важчою була дорога назад. Звонарьова довелося нести на руках. При кожному русі він кволо стогнав, особливо, коли його переносили через дріт. Шелест притяг увагу японців, і вони відкрили рушничний вогонь. Останні кілька кроків прапорщика довелося просто тягти по землі. Від болю і втрати крові він знепритомнів і, нерухомого, як труп, його нарешті доставили в рів.

Забувши про всіх присутніх, Варя з плачем кинулася до нього.

— Почастуйте його краще горілочкою, ніж сльозами,— взяв за плечі дівчину Борейко.

Прапорщик скоро прийшов до пам'яті. Його перенесли в казарму. Тут при світлі лампи стало видно, як він змарнів і схуд за одну добу. Очі запали і гарячково горіли. На щоках виросла темна щетина. Напоївши і нагодувавши Звонарьова, Варя взялася перев'язувати його. Обидва чоботи були розрізані і зняті. На голих, дуже розпухлих ногах підпльивали кров'ю рани. Ліва нога була лише трохи зачеплена кулею. Зате в правій зяяла наскрізна рана.

— За місяць танцюватимеш,— підбадьорював друга Борейко.— Правда, пане фершал?— звернувся він до Варі.

Досвідченіша, ніж поручик, дівчина одразу ж помітила червону смужку знизу вгору під коліном. Вона знала, що це загрозна ознака наступаючої гангрени.

— Треба швидше відправити його в госпіталь, бо потрібна термінова операція,— промовила вона.

— А Харитина де?— кволим голосом спитав Звонарьов.

— У могилі, земля їй пухом. Славна була жінка,— зітхнув Борейко.

— Я її ніс, аж поки мене поранило, а потім я знепритомнів,— виправдувався прапорщик.

— І закотився кудись убік, де тебе ніхто й не думав шукати,— пробурмотів Борейко.

Перев'язаного прапорщика поклали на носі. Утьосівці обережно підняли їх, і весь кортеж під командою Борейка рушив до штабу Горбатовського. Попереду біг Вася, про якого зовсім забули в метушні. Хлопчик відчував себе героєм. Сам дядя Блохін приголубив його і подарував йому справжній японський штик-тесак. Хлопчик гордо повісив його собі до пояса, мов шаблюку.

Варя йшла поряд з ношами, щохвилини нахилиючись до обличчя Звонарьова. Вона була щаслива, і тільки загроза можливої ампутації правої ноги затьмарювала її райдужний настрій. Звонарьов у ті моменти, коли Варина рука торкалася його губів, крадькома цілував її. Дівчина вдавала, що не помічає цього, і з задоволенням знову і знову підставляла свою руку до обличчя прапорщика.

— Подякуйте за мене Васі. Якби не він, то я й тепер валявся б у брудній воронці,— тихенько промовив Звонарьов.

— Він у нас лишиться жити, аж поки виросте,— вирішила Варя.— Ви, сподіваюся, проти цього заперечувати не будете?

— Звичайно, виростимо хлопчика, якщо тільки я переживу облогу.

Борейко вирішив провести свого друга до госпіталю. Варя вкупі з Васею пішли вперед підготувати місце для Звонарьова. Борейко увесь час хвилювався і підганяв солдатів. Але біля Маріїнської лікарні їх несподівано зупинив Вася.

— Тьотя Варя наказала нести в лікарню Червоного хреста, а то у них в госпіталі немає місць,— сповістив він.

Нощі внесли в вестибюль лікарні і поставили на підлогу. Прапорщик був у напівзабутті і часом марив.

— Нічого більше від мене не вимагається?— звернувся Борейко до Варі, коли та підійшла.— Сподіваюся, ви не будете експериментувати над Серьожею?— з недовір'ям довідався він.— Лікуйте його звичайним способом і не вигадуйте нових засобів.

— Я гадаю, що здоров'я Сергія Володимировича й мені теж дороге,— образилася Варя.— Я боюся, як би йому не довелося відрізати ногу.

— Передайте тому хірургові, який це зробить, що я тоді відріжу йому не тільки ногу, а й голову. Ім, лікарям, тільки дай потачку— миттю всього поріжуть,— люто промовив Борейко.— Сліз не лейте, духом не занепадайте і лікарям волі не давайте. Завтра зайду,— і він зник.

За чверть години Звонарьов лежав на операційному столі. Варя уважно стежила за пульсом. Головний хірург кріпості, Борис Вікторович Гюббенет, в білому клеїончатому фартусі і білому ковпаку, зосереджено розглядав розпухлі, синьобагрові голінки Звонарьова. Поряд з ним в такому ж убранні стояв молодий лікар Сергій Ро-

манович Миротворцев. Лікарі перекидалися короткими латинськими фразами. Варя тремтячи прислухалася, силкуючись зрозуміти зміст.

— Ампутація правої ноги нижче коліна неминуча. З лівою можна почекати ще з день,— вирішив нарешті Гюббенет.

— Лікарю, миленький, не робіть його калікою! — стала благати Варя.

— Ви ж сестра і тому повинні розуміти, що права нога вже уражена гангреною. Сьогодні ми відріжемо тільки до коліна, завтра над коліном, а через день по саме стегно.

— Благаю вас, подождіть іще хоч з день! Якщо рану добре почистити, може пощастить зберегти ногу.

— Я рішуче відмовляюся. Може, ви погодитесь на це? — промовив Гюббенет, звертаючись до Миротворцева.

Миротворцев уважно оглянув Звонарьова з голови до ніг, вислухав серце, легені, і задумано промовив:

— Загальний габітус чудовий. Серце здорове, згодваність цілком задовільна, ніяких навіть далеких ознак цинги немає. Та я його і раніше зустрічав, юнак — кров з молоком. Куди не йшло, спробую зачекати з ампутацією один-два дні. Може, молодий організм подужає!..

— Як хочете, як хочете, але я знімаю з себе всяку відповідальність,— відгукнувся Гюббенет.

Лікарі почали готуватися до операції.

— Наркоз,— скомандував Миротворцев.

Операційна сестра — Вірочка Гаршина — наклала маіску на обличчя прапорщика і стала капати хлороформ.

— Ручитесь, що не зробите істерику, коли почнемо різати вашого нареченого? — руба спитав Миротворцев.

— Ручуся,— не вагаючись відповіла Варя.

Операція тривала понад дві години. Рани глибоко розрізали, очистили від гною і сторонніх тіл. Потім на них наклали шви, затампували й забинтували. Піт котився з лиця Миротворцева, коли він відійшов від операційного стола. Гюббенет весь час давав йому короткі поради і допомагав при операції.

— Ми зробили все можливе, навіть неможливе, щоб уникнути ампутації. Тепер залежить все від стійкості його організму,— запевнив Гюббенет дівчину.

Звонарьова поклали в палаті на чотирьох осіб у верхньому поверсі головного корпусу лікарні Червоного

хреста. Сусіди, виявилось, були також артилеристами-офіцерами. Капітан Вахнеєв був поранений ще в серпні і давно вже одужав, але все ухилився від служби, лежачи в госпіталі. Поручик Соломонов два дні тому був поранений на тому ж третьому форті, де й Звонарьов. Третім, виявилось, був давній знайомий Звонарьова по кінчжоуському бою, підпоручик Садиков. Його важка рана в голову загоювалася дуже повільно. Його пристрасть до наркотиків і зокрема до опіуму дуже заважала процесові загоювання.

Поява Звонарьова в супроводі Варі внесла свіжий струмінь в одноманітне життя палати.

— Нашого полку прибуло,— весело оголосив Вахнеєв.— Ви, Варя, не тужіть, тут лікарі чудеса творять. Нещодавно капітанові Ружицькому відрізали голову, а потім помилково пришили чужу, чийось солдатську.

— І уявіть, він одразу порозумнішав,— додав Соломонов зі свого ліжка.

— Тому ми вносимо пропозицію замінити голови й деяким нашим генералам, от як Стесселю, наприклад. Може, вони стануть хоробрішими і кмітливішими,— закінчив Садиков.

— Останнього, на жаль, не можна сказати про тебе, мій друже,— підсів його Соломонов.

Звонарьова насилу розбудили від наркотичного сну.

— Тепер йому не можна давати спати,— оголосила Варя.

— Не турбуйтеся, у нас і мертвий прокинеться, не те, що ваш хворий,— запевняв Вахнеєв.

Потяглися довгі, важкі дні. Звонарьов був між життям і смертю. Температура весь час гарячково стрибала. Миротворцев заходив по кілька разів на день, мацав пульс, оглядав ноги, хитав головою і йшов собі. Коли жар спадав і воскресала надія на одужання, у Варі, змарнілої і зблідлої за цей час, підносився настрій, і вона починала посилено годувати хворого бульйоном. Потім радісно бігала по лікарні, сповіщаючи всіх про поліпшення стану прапорщика. Але тільки-но температура злітала до сорока одного і вище, вона одразу кам'яніла, нерухомо сидючи біля ліжка хворого, і уважно спостерігала його пульс.

Веселі сусіди по палаті теж серйознішали, вщухали голосні розмови, пісні, в палаті запанувала гнітюча тиша.

— Все ж доведеться ампутувати ногу,— сумно промовив Миротворцев на третій день.

— Ох! — схопилася рукою за серце Варя.

— Більше не можна чекати ані години,— додав лікар.

Знову напівоголене, знівечене тіло Звонарьова розплаталося на білосніжному операційному столі, біля якого стали Гюббенет і Миротворцев. Тут же була й Варя.

— Минуло три дні, але гангрена мало посунула вперед. Це свідчить, що організм стійко бореться проти неї. Може, далі справа піде на поправку,— говорив Миротворцев.

— Навряд. Давайте все-таки пошукаємо гнояк,— неохоче погодився Гюббенет.

Варя тремтячи стежила за тим, як блискуча сталь з легким тріском розрізала шкірний покрив і занурялася в тіло. Кров бризкала в усіх напрямках і тонкими темними струмками збігала донизу. Сестра-асистент поспішила накладати затискачі на кровеносні судини. Миротворцев швидкими і точними рухами зробив два глибокі розрізи. Потім розсунув краї рани і намацав щось усередині неї.

— Мое припущення правильне. Мабуть, гнояк тут. Приготуйте тазик, сестро,— розпорядився він.

Іще рух скальпелем — і з рани линує жовтозелений гній.

— Абсцес розрізано. Тепер його треба тільки як слід вичистити,— кинув Гюббенет.

— Пульс слабшає,— тривожно сповістила Віра Гаршина, що давала Звонарьову наркоз.

Миротворцев схопив руку хворого.

— Два шприци камфори, і миттю!

Іще недавно червоне від жару обличчя Звонарьова швидко блідло; набуваючи жовтувато-вощаного відтінку, очі одразу запали, ніс загострився, і все тіло вкрилося великими краплинами поту.

Не пам'ятаючи себе від жаху, Варя зразу ж встромила в руку Звонарьова голку. Ледве помітно пульс почав вірівнюватися, шок щасливо минув.

— Ви були праві, розрізаний вами гнояк давав температуру,— зазначив Гюббенет.— Подивіться, як одразу пожвавішало обличчя в хворого.

За кілька хвилин гнояк очистили, в рану ввели дренаж.

Минуло ще два дні, температура майже не підвищу-

валася. Прапорщик спав цілими добами, прокидаючись лише для прийняття їжі. Обличчя його за ці дні трохи по-рожевішало.

— Щасливий ваш бог, сестрице, житиме ваш наречений, і ноги його лишаться при ньому, — усміхався Миротворцев, дивлячись на одужуючого.

Варя несподівано голосно розридалася, затуливши обличчя руками.

— Що це ви, сестрице, адже все скінчилося щасливо. Ходімо, я вам зараз дам валеріанки, — і лікар повів плачучу дівчину.

— Якби ви знали, Сергій Романович, що я пережила за ці дні, — крізь сльози говорила Варя. — Думаю, помере він, а винна буду я, бо не дала вчасно відрізати ногу.

— Зостався він живий і з ногами! Я ще на вашому весіллі потанцюю, — заспокоював її Миротворцев.

— Ви... ви не Миротворцев, а Чудотворцев. — Варя швидко схопила лікареву руку і кілька разів міцно поцілувала її.

— Що ви, сестро! — поспішив висмикнути свою руку лікар.

— Здоров був, Серьожка! В тебе вигляд зовсім героя, — ввалився в палату Борейко.

Білий халат ледве прикривав його могутні плечі. В руках виблискували дві пляшки з вином.

— Вирішив випити за твое і амазончине здоров'я, коли, звичайно, не запротестує медицина.

— Пане офіцер, носити хворим спиртні напої не дозволено, — влетіла слідом за поручиком старша сестра Червоного хреста Доможирова.

— Я несу його здоровим, от як капітану Вахнееву і цьому ледареві Садикову.

— А про мене забув? — сказав Соломонов.

— Хоч ти й прикидаєшся хворим, але вдвоє здоровший за мене. Чи не хочете марсали, сестрице? Солодка, спеціально для дам купував.

— Ой, що ви! Та я вина в рот не беру.

— От тому ви така худорлява і сердита. Принесіть-но нам бокальчики. Перший бокал вип'ємо за... вашого майбутнього чоловіка.

— Звідки ви знаєте, що я нездімня?

— Інакше ви не були б такою злою. Подивіться на Варю Белую. Чорт у спідниці, а не жінка, а оженився, тобто вийде заміж за Серьожу, одразу стане земним втіленням ангела,— жартував поручик.

Доможирова махнула рукою і вийшла. Вахнеев прикрив за нею двері.

— Вмієш же ти, Боря, з людьми поводитись. Навіть цю стару відьму обійшов. Вона тут усіх молодих сестер просто зганяє з світу, не дозволяє їм сказати нам ані словечка.

— Зате до молодих людей, як наш Садиков чи Звонарьов, вона дуже прихильно ставиться, — зауважив Соломонов.

— А ти б, Василь Миколайович, повпадав би коло неї! Може, вона й до тебе стане прихильніша, — звернувся Борейко до Вахнеева.

— Та ну її під три чорти!

Увійшла Варя, несучи в руках кілька склянок.

— Здрастуйте, чортушка! — привітала вона Борейка. — Я так і гадала, що це ви завітали до нас, коли Доможирова дала мені ці склянки. Прийшов, каже, веселий офіцер з пляшками.

— Вирішив сприснути одужання Серьожі і улаштувати такий собі парубочий вечір.

— До одужання йому дуже далеко. Хай спочатку встане з ліжка.

— Тоді ми піднімемо бокал за ваше майбутнє щастя, — запропонував Вахнеев.

— Перешкодити цьому я не можу, — не дуже люб'язно відгукнулася дівчина, але все ж пригубила бокал. — Решту доп'єте ви, — простягла вона вино Звонарьову, — але більше ані краплини я вам не дам.

Пляшку горілки по-братерськи поділили Борейко з Соломоновим. Марсала ж дісталася на долю Вахнеева і Садикова.

— Ввечері почастую сестрицю та й цю стару відьму Доможирову, щоб вона нам не заважала, — заявив Вахнеев.

Несподівано з'явився Миротворцев. Потягнувши повітря носом, він одразу ж обернувся до Борейка.

— До адміральської години, пане поручик, ще далеко.

— Поспішаю на Високу гору, мимохідь зайшов побачити Серьожу і поздоровити його з одужанням.

... — Сподіваюся, ви встигли вже задоволити своє бажання?

Поручикові лишалось тільки попроситися.

Звонарьов задрімав. Війна, позиції — все це відійшло на задній план. Правда, іноді поблизу з гуркотом вибухали важкі снаряди, дзвеніли розбиті шибки, квапливо прибігали на шум санітари, але після перебування на атакованих фортах все це справляло на прапорщика не дуже велике враження.

Було вже темно, коли Звонарьов ледве напіввідкрив очі. В палаті стояли сутінки, ламп ще не засвілювали. Над ним схилилося жіноче обличчя.

«Варя не стерпіла-таки і знову повернулась», подумав прапорщик.

— Ви прокинулись, Серьожа? — несподівано почув він голос Акінфієвої. — Варя пішла відпочити, а я побуду біля вас до ранку.

— Надюша, як ви дізналися, що я тут? — здивувався Звонарьов.

— Мені все розповів Павлик Соїманов. Його з ротою «баянців» поставили в резерв в Новому місті. Він зайшов до нас і розповів, що з вами. Я, звичайно, кинулася сюди. По дорозі побачила Варю і наважилась навіть зупинити генералів екіпаж. Ми з нею умовилися, що я почергую біля вас.

Взявши руку Акінфієвої, Звонарьов кілька разів приклав її до своїх губ.

— Менше запалу, любий Серьожа, — прошепотіла Надя, віднімаючи свою руку.

Вона засвітила лампу і стала розповідати про чоловіка, про останні новини.

— Ескадра Рожественського вже пройшла Іспанію і тепер іще десь біля Африки. Японці дуже її бояться і тому поспішають взяти Артур або хоча б потопити нашу ескадру. Вони весь час бомбардують гавань і штурмують Високу гору, звідки добре видно внутрішній басейн.

Довго не спалося Звонарьову того вечора.

Затягнення облоги Порт-Артура і наближення ескадри Рожественського збуджували велике занепокоєння в Японії і в головній квартирі японської армії. Вирішено було за всяку ціну найближчим часом покинути з Артуром.

Цілковита невдача атак на форти № 2, 3 і укріплення № 3 примусила командуючого японською армією генерала Ногі перенести удар на сусідню дільницю — на Курганну батарею, розташовану в тилу укріплення № 3. Вона була озброєна шістнадцятьма гарматами різних калібрів і оборонялася, крім артилеристів, чотирма ротами піхоти і ротою моряків. Це був міцний вузол оборони, хоч і належав він до тимчасових укріплень польового типу. Оволодівши цим пунктом, японці вийшли б в тил основної лінії оборони і дістали б змогу пройти в глибину кріпості.

Надаючи особливо великої ваги цій операції, генерал Ногі сформував особливий загін з охотників-добровольців під команду генерал-майора Накамура, який узявся керувати штурмуючими колонами. Генерал одібрав всього близько трьох тисяч чоловік, спеціально їх підготував до дій в умовах, схожих на ті, з якими їм доведеться мати діло при штурмі батареї.

Вечері в день штурму він зібрав свій загін і перед ним виголосив урочисту клятву — хоч би що сталося, взяти укріплення і прорватися в глибину кріпості або вмерти. Його солдати повторили клятву. Щоб відрізнити один одного в темряві, всі учасники наступного штурму поверх шинелей надягли навхрест білі пов'язки на груди.

Іще вдень розпочалась артилерійська підготовка штурму. Сотні снарядів різних калібрів падали на Курганну. Бомбардування тривало дві з половиною години. Всі укриття і бліндажі на батареї знищило, половину гармат підбило, втрат гарнізонів завдало величезних. Уже стемніло, коли припинилось бомбардування, і гарнізон став спішно впорядковувати батарею. Моряки, підійшовши на зміну, підвели струм високої напруги в дротяні загородження. Незабаром стомлені боем люди заснули. На батареї лишились пильнувати самі тільки вартові. Тимчасом японці, користуючись нічним туманом, непомітно підповзли до батареї.

Незадовго перед цим на Курганну підійшли артилеристи з Залітерної батареї. Ними командував Родіонов. Серед них був і Блохін.

Утьосівці ніколи досі не були на Курганній, зовсім не були ознайомлені з місцевістю, розташуванням гармат, порохових погребів, дротяних загороджень. Родіонов пішов розшукувати командира батареї. За браком офіцерів

Курганною командував стрілецький унтер-офіцер. Він дуже зрадів прибуттю утьосівців.

— Як не є, все ж підмога, — промовив він. — Ти командуй артилерією, а я буду тримати оборону.

На цьому й порішили. Блохін, що був при цьому, запропонував розвідати, що діється перед батареєю:

— Секретів у вас попереду немає, а без них ми як без очей. Сам полізу і візьму з собою Юркіна. Коли що помічу, миттю сповіщу через нього, — і солдат зник у темряві.

Було, як і раніш, темно, тихо, і ніщо не передвіщало наближення штурму. Японці вирішили цілком використати весь елемент несподіванки й без єдиного звуку повзли до батареї. Блохін щасливо проминув дротяні загородження і розташувався недалеко від них. Хоч як намагався він що-небудь помітити в нічному тумані, нічого не було видно. Тільки раз чи два привернуло його увагу те, що камінці скочуються десь унизу. Він і Юркін насторожилися.

— Ти телефоніст, звук слухати всякий звук, — звернувся до Юркіна Блохін. — Чуєш?

— Хтось вештається недалеко, — промовив Юркін. — Мабуть, япошка теж лазить. Хоче дізнатися, чи багато шкоди в день завдав.

— Револьверт з тобою? — спитав Блохін.

— Зі мною, і ніж за халявою.

— Коли япошка близько підповзе, кинемось на нього вдвох, щоб писнути не зміг, — розпорядився Блохін.

Праворуч спалахнув прожектор, і його промінь блідую смужкою повз по сірих сопках, але, як і раніше, нічого не було видно. Раптом Блохін виразно побачив, що кроків за сто-сто п'ятдесят повзуть японці. Він помітив не самих солдатів, а білі пов'язки на шинелях. В першу мить він не зрозумів, що це таке. Далекозорий Юркін з жахом вигукнув:

— Япошки, сила-силенна і з білими хрестами.

Миттю оцінивши обстановку, Блохін скочив на ноги і з криком: «Японці!» — кинувся на батарею. Побоюючись у темряві налетіти на дротяні загородження, дотик до яких загрожував смертю, солдати побігли в обхід. Це трохи затримало їх, і вони потрапили на батарею водночас з головною партією японців. Але Кошелєв, дримаючи біля гармати, все ж почув крик Блохіна і встигнув смикнути за ви-

тяжний шнур. Гармата, заряджена картечню, вистрілила. Це стало сигналом тривоги не тільки для Курганної батареї, а й для сусідніх. Промені кріпосних прожекторів зосередились на штурмуючих колонах, на них впав зосереджений вогонь кількох кріпосних батарей, завдаючи японцям великих втрат. Але вони сунули вперед, не звертаючи уваги на втрату людей. Курганну вже захопили з ходу. Лише деякі захисники встигли відійти в тил. Родіонов послав Блохіна до резервної роти моряків, повз яку проходили утьосівці, коли прямували на Курганну. Солдат прожогом кинувся в тил і скоро наткнувся на матросів, які бігли до Курганної. Їх вів Акінфієв.

— Куди біжиш, боягузлива сволото? — напався він на Блохіна. — Пристрелю мерзотника на місці.

— Я, вашбродь, з Утьоса біжу підмопу кликати. Курганну япошка забирає, — захекавшись відповів солдат.

— Здається, Блохін? — впізнав його лейтенант. — Поручик де?

— Залишився на Залітерній. Родіонов у нас за командира.

Акінфієв знав майже всіх утьосівців — не повірити Блохіну було неможливо.

— Веди нас так, щоб ми вийшли у фланг або в тил японцям, — наказав лейтенант.

Блохін повів моряків в обхід Курганної. Матроси вийшли в тил японцям і, атакувавши резерви, коли ті підходили до батареї, зім'яли і відкинули їх. Бій в тилу спричинив паніку серед японців, які вже були захопили Курганну. Вони зрозуміли, що їх обійшли і відрізали від своїх. Ніякими криками, побоями не могли японські офіцери втримати збожеволілих від страху солдатів, і ті лавиною ринули назад. Їм вдалося відкинути матросів Акінфієва і продертися до себе. Але тут на них чекав сам генерал Накамура. З лайкою і криком напався він на відступаючих. Офіцери пристрілювали на місці тих із солдатів, хто тікав у паніці. Ці надзвичайні заходи допомогли Накамурі ледь-ледь перегрупувати потріпані сили і знову кинути своїх солдатів в атаку. Японці добралися до дротяного загородження Курганної батареї і спробували штурмувати її в лоб. Але тільки вони торкалися дроту, як падали, уражені електричним струмом. Сам Накамура був поблизу від батареї і підбадьорював солдатів. Розлютований невдачею, генерал пригрозив, що, коли висоту не буде взято,

він кине́ться на свій меч, аби змити ганьбу поразки, якої зазнав. Але все було безуспішно.

Захоплений атаками, Накамура лишив без уваги свої фланги і тил. Тимчасом, непомітно підкравшись, три роти моряків несподівано вдарили в тил наступаючим і вийшли до самого штабу генерала, ледве не захопивши його в полон. В повному безладді японці нестримно кинулись назад. Махнувши на все рукою і забувши про свої самурайські клятви, Накамура тікав за солдатами. Тільки сама темрява врятувала жалюгідні недобитки невдалих вояк. Під час втечі Накамуру ледве не заколов якийсь із матросів «Баяна», розпоровши йому штиком штани і поранивши при цьому сідницю. Отак, цілком розбитий, притримуючи рукою рану, представ він перед гнівні очі командуючого особливою армією генерала Ногі, який тут же зняв його з командування.

Вранці на батареї та біля неї було підібрано трупи сорока офіцерів і близько тисячі солдатів; півтораєста японців згоріли на електричному загородженні. Великі втрати були й у росіян, особливо багато загинуло моряків. Утьосівці, які увесь час билися на батареї коло гармат, відбулися самими лише легкими пораненнями.

Ледве стало світати, як на Курганну прийшов Борейко. Він докладно розпитав своїх солдатів про всі перипетії бою.

— Не зганьбили, виходить, Утьоса? — спитав він.

— Аж ніяк, все в акураті! Не підкачали ми, хоч без вас і страшнувало було,— відповів Блохін.

Подякувавши солдатам за службу, поручик забрав їх на Залітерну.

Невдача бою на Курганній батареї примусила командуючого армією генерала Ногі перенести свій удар на іншу дільницю оборони. Він вирішив атакувати Високу гору. В цьому районі японці далеко ще не дійшли до лінії кріпосних фортів і стояли лише на підступах до них. Висока панувала над усім західним районом кріпості. З неї прекрасно було видно Нове місто, всю ескадру в гавані і тил Східного фронту. Захопивши її, японці дістали б прекрасний спостережний пункт для стрільби по суднах артурської ескадри і дуже ускладнили б сполучення між Східним і Західним фронтами кріпості. Становище Артура одразу ставало тяжким, а ескадра прирікалася на неминучу загибель. Обидві ворожі сторони цілком розуміли значення

Високої, і це визначило запеклий характер боротьби за неї.

Перші штурми росіяни відбили досить легко. Тоді японці зосередили вогонь всіх облогових батарей на двугорбій вершині Високої. Легкі польового типу окопи і бліндажі, лише трохи посилені перекриттям з рейок і колод, швидко змітало одинадцятидюймовими бомбами. Люди гинули під шрапнелим вогнем. Три дні йшла запекла боротьба, поки, нарешті, японці наважилися кинути на штурм.

Борейко підійшов до штабу полковника Ірмана, який керував обороною Високої, якраз в ту мить, коли японці знову пішли в атаку. Вершина гори, димлячися від безперервних вибухів, на кілька секунд відкрилася. Стали виразно видні купи каміння, сміття, тріски, десятки трупів, між якими миготіли постаті ще уцілілих стрільців.

— Банзай! — лунало звідти, і майже в ту ж мить в лівій частині гори звився білий прапорець з червоним колом сходячого сонця.

Ірман, оточений своїм штабом, стояв недалеко, спостерігаючи в бінокль, що відбувалося на горі. Тут же розташувалася рота моряків з «Баяна» під командуванням Соїманова. Матроси нетерпляче переступали з ноги на ногу, чекаючи наказу рушити на гору. По схилу її вже підіймалось кілька стрілецьких цепів, охоплюючи з флангу атаковану ділянку.

— Як ви гадаєте, Микола Олександрович, чи поб'є наш загін японців чи ні? — спитав Ірман командира п'ятого Східносибірського полку полковника Третьякова, який керував обороною дільниці гори Високої.

— Я дуже розраховую на капітана Лівотова. Він зуміє довести людей до штикового удару, — відповів Третьяков. — Японці, як відомо, цього не люблять, але все ж треба приготуватися й морякам. Лейтенанте, ваші люди зібрані? — обернувся він до Соїманова.

— Так точно. Накажете йти в атаку? — виструнчився моряк.

— Подождіть ще хвилин десять.

— Єсть.

— А ви чого прийшли? — звернувся Третьяков до Борейки, коли той підійшов.

— За наказом генерала Белого прибув у ваше розпорядження.

— Та артилерії на Високій немає, і ви нам не потрібні.

— Дозвольте тоді мені йти разом з моряками.

Матроси, слухаючи цю розмову, зі здивуванням поглядали на величезного артилериста, який добровільно збирався разом з ними йти на штурм.

— Ви не заперечуєте, лейтенанте? — спитав Ірман у Сойманова.

— Навпаки, буду дуже радий. Що, Боря, кулаки у тебе сверблять, що ти так рвешся в бій?

— Треба кривцю по жилочках розігнати, а то надто засидівся на батареї. Гей, хлопці, дайте-но мені гвинтівку із штиком.

Поручикові принесли гвинтівку. Він її кілька разів підкинув в повітря.

— Занадто легенька для мене.

— Але важчої, на жаль, немає.

— Пішли, чи що, Павлуша, — звернувся Борейко до Сойманова.

Лейтенант подивився на чорні лави вищикованих у дві шеренги моряків.

— Наліво, кроком руш! — скомандував Сойманов.

І загін рушив.

Дорога на гору була порита воронками і засипана осколками снарядів. В повітрі безперервно свистіли кулі. Шрапнелі з вищанням рвалися над головою, вириваючи землю свинцевим градом.

— Маю честь з'явитися, — виросла перед Борейком постать Блохіна з японською гвинтівкою.

— Ти звідки взявся?

— За вами слідом, вашбродь, притулав. Відпросився з батареї.

Заряджаючи на ходу рушниці, моряки перешикувалися в цеп, намагаючись якнайшвидше проминути відкритий простір і сховатися за складки місцевості. Праворуч промайнула мортирна батарея. Було видно, як під час пострілу з дула вилетіла бомба, окутана стовплом білого диму, і зникла в небі.

Сойманов і Борейко йшли перед матросами. Позаду неквапливо крокував молодший офіцер роти мічман Соколов. Він показував матросам, де можна краще приховатися, і підбадьорював їх різноманітними жартами. Борейко, спираючись на гвинтівку, як на ціпка, повільно пере-

ступав з ноги на ногу, раз у раз жартуючи, що Сойманов вклонявся кулям.

— Що, Павлик, мабуть багато у тебе знайомих тут виявилось? — усміхнувся він.

— Тобі добре говорити, а я вже двічі поранений. Щось не хочеться вмирати.

— Від долі не втечеш.

Нарешті моряки підійшли до напівзруйнованого ходу сполучення і втяглися в нього. Сойманов на хвилину затримався, висунувшись з-за бруствера, оглянув місцевість перед собою. Крізь дим і пил він розгледів рештки бліндажа лівого редуту гори. Передні цепи розтавали один за одним, встеляючи схили трупами. Лише кілька стрільців дісталися вершини і тепер безпомічно відстрілювалися з-за зруйнованого бліндажа. Нікого більше не було видно.

— За мною, вперед! — скомандував лейтенант і, скопивши на бруствер, навпростець побіг до лівого редуту, розмахуючи вийнятим палашем.

Матроси стали вибиратися з ходу сполучення. Дехто тут же впав, убитий кулею. Соколов, вибігши наперед, був уже біля вершини, коли над ним вибухла шрапнель. Зробивши ще кілька кроків, він повільно опустився на землю. Сойманов кинувся до нього, перевернув мічмана на спину і побачив уже осклілі очі і мертвий оскривавленого рота.

— До бруствера! — схопившись на ноги, скомандував лейтенант.

Матроси поспішили розташуватися за ще уцілілими мішками з землею.

Повітря було наповнене пилом, запахом теплої крові і пороху.

— Рота, залпом! — намагаючись перекричати рушничну тріскотню, командував Сойманов.

— Плі! — оглушливо гаркнув за нього Борейко. — Залпом, залпом! — повторив він ще кілька разів.

Японці, засівши в кількох кроках від редуту, також довели рушничну і кулеметну стрілянину до краю. Їх білі прапори все ще стирчали на бруствері між воюючими сторонами, пронизувані одразу безліччю куль. Один за одним поранені і вбиті матроси сповзали вниз з бруствера. За щитом розбитої сорокасемиміліметрової гармати умостилися двоє матросів і посилали кулю по кулі в японські це-

пи. З напівзруйнованого бліндажа з'явився з перев'язаною головою стрілецький поручик в сірій роздертій шинелі і відрекомендувався:

— Комендант гори, поручик Любимов. Щойно отямився після поранення, у вухах і тепер дзвенить. Треба перейти в контратаку і остаточно вибити японців з гори. Дайте мені чоловік із двадцять матросів.

Сойманов віддав потрібне розпорядження. Матроси згуртувалися навколо Любимова, і той пояснив їм завдання.

— Поки не добіжимо до японців, не стріляти, а там одразу бий штиком і прикладом. Далеко униз не переслідуй, інакше важко буде повернутися, а тепер — вперед! — і поручик зник за рогом редути.

Підтримуючи атаку, матроси зверху давали залп за залпом.

— Стій! Японці тікають. Ура! — закричав Сойманов.

Маленькі постаті японців швидко скочувалися по крутих схилах гори, ховаючись у складках місцевості. Чорні матроські бушлати стрімголов летіли за ними. Любимов, стоячи на весь зріст на невеликому пагорбі, голосно свистів, збираючи моряків до себе.

Лейтенант підбіг до нього, і в цю мить його наче чимсь вдарило по голові. У вухах загуло. Теплий струмок крові побіг по обличчю.

— Перев'яжіться, — кинув йому в руки свою хусточку Любимов. — Рана поверхова, подряпина.

Матрос-фельдшер одвів офіцера назад у редут і тут нашвидку перев'язав його.

Артилерійська стрілянина розгорілася знову. З гучним шипінням пролітали важкі одинадцятидюймові бомби, і чорні стовпи раз у раз злітали навколо вершини Високої. Скоро принесли вбитого наповал Любимова.

— Вашбродь, ми з-під уламків відкопали гармату, — не знати звідки з'явившись, доповів Борейкові Блохін. — Пошукаємо ще снарядів і тоді почастиємо япошку.

Помітивши, що «баянцям» самим не впоратися і не утриматися на горі, Борейко поспішив униз по допомогу.

Сойманов підійшов до того місця, де виявили скорострільну гармату. Кілька матросів навдивовижу моторно розгрібали руками землю і з-під неї витягали невеликі патрони, ретельно складаючи їх біля гармати. Скоро набралось до півсотні. Блохін, змахнувши землею з приціль-

них пристосувань, приладжувався вкупі з матросами наводити гармату.

— Трохи лівіш. Отак, добре. Заряджай, — розпорядився він.

Брязнув замок, закриваючись.

— Готово, — доповів Блохін.

— Плі!

Гармата гримнула і, різко відкотившись, лишилася в задньому становищі.

— Зіпсовано накатник, — зміркував лейтенант.

Матроси вручну докотили гармату в потрібне становище, і знову пролунав постріл.

— Зліва япошка лізе, — підбіг унтер-офіцер. — Як би він до нас в тил не зайшов.

Сойманов побіг за ним, вже не звертаючи уваги на кулі і снаряди.

— Не спотикніться, ваше благородіє. Тут мертвяки лежать, — підтримав офіцера стрілець.

— Хай повернуть сюди гармату, — розпорядився Сойманов, побачивши японські цепі.

У цей час поблизу вибухнув снаряд, і вибух збив лейтенанта з ніг.

— Пропала наша гармата. Акурат вліпив у неї япошка. Двох повалило, а решта розбіглася, — доповів Блохін.

Не встиг Сойманов обтруситись від землі, коли розлігся новий вибух. Крізь дим, гуркіт, задушливий запах шимози почувлися несамовиті крики з-під заваленого бліндажа:

— Допо-мо-жіть!

Сойманов спробував віддати розпорядження, але новий снаряд влучив у те саме місце. Крики вщухли. З-під землі лунав тільки глухий стогін, але скоро і він змовк.

— Пом'яни господи в царствії твоєму новопреставлених рабів, — побожно перехрестились стрільці.

— Япошки йдуть, сила-силенна, — доповів матрос.

Сойманов зробив крок до бруствера. Молодий, беззвусий японець квапливо встановлював білий прапор з червоним колом. Вже на самому гребені чулися переможні вигуки «банзай». Нечисленні вцілілі стрільці і матроси, міцно затиснувши в руках гвинтівки, приймали на штики японців, коли ті плигали зверху. На редути зав'язалася рукопашна сутичка. І раптом ззаду пролунало могутнє «ура». Знизу бігла десантна рота з «Севастополя».

Попереду височіла могутня постать Борейка. Грізною лавиною вони вдерлися на редут, зім'яли і перекинули ворога, зірвали прапори і, переслідуючи японців, ринули вниз по горі.

Двадцять за день атаку було відбито.

— Сильно побилися,— промовив Борейко, оглядаючись навколо.

Поручик оглянув свою подерту в кількох місцях шинель, гвинтівку, забризкану кров'ю.

— Ти цілий? — спитав він у Сойманова, який сидів поблизу на руїнах командирського бліндажа.

— Оглушило при вибуху бомбочки. В лівому вусі гуде й досі. Ти, Боря, дуже добре зробив, що привів до нас підмогу, інакше б нам не минути лиха. Хто командував севастопольцями?

— Андрюша Акінфієв. А ось і він.

Акінфієв, все ще розпалений боєм, підійшов до друзів.

— Ніяк не передбачав, що мені доведеться лишити тихе життя на Ляотешані і йти рятувати Високу.

Офіцери уважно оглянули один одного.

— Три мушкетери,— усміхнувся Сойманов.— Ось уже скоро рік, як ми б'ємося пліч-о-пліч на суші і на морі.

— Немає вже Жоржа Дукельського, надовго вибув із строю Серьожа Звонарьов. Тепер черга когось із нас...— промовив Акінфієв.

— Не каркай, Андрюша,— добродушно відгукнувся Борейко.— Що буде — побачимо, а тепер випити б чого, а то зовсім пересохло горло. Гей, Блохін! Де ти, чорте конопатий?

— Я тут, вашбродь! — бадьоро обізвався солдат.

На обличчі його сяяла блаженна усмішка. В кожній руці виблискували невеликі пляшки з коньяком. Видно було, що він вже встиг ковтнути.

— Чи не бажаєте покуштувати, вашбродь? — запропонував Блохін, подаючи поручикові пляшку.— Трофейна!..

Борейко вмить послав собі в рот із половину всього, що було в пляшці. Крекнувши від задоволення, він запропонував рештки коньяку морякам. Закусили японськими галетами.

— Заправились, тепер можна й далі воювати. Оскільки я старший чином, виходить, я і є комендантом гори,— оголосив Борейко.— Ти, Павлик, оборонятимеш ліву вер-

шину, а ти, Андрюша, праву. Я лишуся посередині в сидловинці.

Моряки відкозирили і вирушили на свої місця.

Поручик у супроводі Блохіна попрямував у невелику улоговинку між двома вершинами Високої. В цьому районі не було навіть звичайних окопів, а йшов тільки дуже зруйнований хід сполучення, з'єднуючи обидві вершини гори.

Борейко обдивився. Внизу було видно японський окоп, що оточував гору півколом. Від нього в тил тяглися ходи сполучення.

— Як ти гадаєш, Філя, чи візьмуть Високу чи ні?

— Залежно від того, хто її захищатиме. Коли ми з вами, то повік косорилим її не бачити,— усміхнувся Блохін.

Помітивши на вершині Високої постать Борейка, японці відкрили рушничний і кулеметний вогонь.

Скоро Борейко і Блохін дійшли до розбитої батареї. Встановлені на горі гармати облогова артилерія привела в непридатність ще у вересні, але знівечені до невпізнаності гармати лишилися на попередніх місцях. Недавно в цьому районі відбулася рукопашна сутичка, і біля гармат зосталось лежати багато трупів. Пози вбитих були незвичайні. Якийсь японець стояв на коліні, спираючись правою рукою на рушницю, голова повисла вниз, наче від втоми. Поряд матрос вчепився японцеві в горло, а у самого в животі стирчав японський штик.

Увечері на вершині з'явився стрілецький капітан Солонікіо, призначений комендантом гори. З ним прибула на зміну морякам піхота. Акінфієв запросив Соїманова й Борейка до себе в Нове місто. Обід подавав денщик-матрос. Друзі згадували минулі дні. Андрюша нетерпляче поглядав на годинник.

— Коли ж, нарешті, повернеться Надя? — нервувався він.

— Бідний Серьожа дуже кволий, не може навіть повернутися на бік. Він вітає тебе, Андрюша, довідувався про твоє здоров'я. Ти знаєш, скоро його весілля з Варєю,— промовила, увійшовши, Акінфієва.

Після обіду офіцери попрямували в штаб Ірмана, розташований в одній з казарм Нового міста. Там вони застали Кондратенка, Белого і Третякова. Йшла нарада про заходи оборони Високої. Кондратенко сидів у жінці стола і, як завжди, мовчазно слухав інших, швидко роблячи

вам'ятки в записній книжці. Ірман говорив довго і плутано, переконуючи не здавати Високу, проти чого ніхто не заперечував. Третьяков скаржився на крайню втому солдатів, просив їх змінити, а також надіслати підкріплення. Присутні тут же стрілецькі офіцери вказували, що солдатів треба передусім нагодувати, бо вони не їли вже понад добу.

— По-перше, нам потрібна похідна кухня з гарячою юшкою, а потім уже бомбочки і патрони і, нарешті, теплий одяг,— одностайно заявляли вони.

— А вам, морякам, що треба? — звернувся до ново-прибулих генерал.

— Наказ, коли й куди виступати,— хвацько відповів Сойманов.

— Непогана відповідь. Як у вас з харчами і теплим одягом?

— Управління порту нас цілком забезпечило і тим і тим. Матроси дістають по півбанки м'ясних консервів в день на людину і мають теплий одяг. Борщ готується в морських казармах і підвозиться аж до самих позицій.

— Флот у більшій мірі зацікавлений в долі Високої, отож нехай він її й захищає,— зазначив хтось із стрілецьких офіцерів.

— Зовсім неправильна думка. Під час облоги кріпості моряки чотири місяці пліч-о-пліч із стрільцями і артилеристами мужньо билися на фортах і укріпленнях кріпості. А в подальшому перебігу облоги дуже важливо, в чіь руках буде Висока,— озвався Белий.

— Так і вирішимо: моряків залишимо на горі, стрільців знімемо, поповнивши їх госпітальними командами і одужуючими,— розпорядився Кондратенко і попрямував до дверей. За ним пішли й інші.

— Вишикувати морські команди,— наказав генерал.

Коли розпорядження було виконано, Кондратенко тепло подякував матросам за бойову роботу.

— Вам доведеться захищати Високу й надалі. Пам'ятайте, що її падіння рівнозначне загибелі ваших суден та кораблів. Я надіюся на вас, як на своїх стрільців. Наша батьківщина доручила вам захист Артура, і я твердо певен, що ви зможете відстояти його так само, як і Високу.

— Постараємось, ваше превосходительство! — гаркнули у відповідь моряки.

— Ну, з богом,— махнув рукою Кондратенко.

Сойманов і Акінфієв повели свої команди.

Пішов і Борейко. Скоро він опинився біля Пушкінської школи. Обережно постукавши в двері, він назвав своє прізвище. Його зустріла маленька вчителька.

— Яким вітром вас сюди занесло в таку пізню годину? — спитала вона поручика.

— Ви мені дозволите у вас заночувати? — спитав він.

— Тільки, цур, ви будете поводитися скромненько, — промовила вчителька, погрожуючи йому пальцем.

— За це не турбуйтеся. У вашій присутності я стаю, як відомо, ручним.

— Досі у мене були ручні коти, собаки та інші звірі, але ведмедів ще не було.

— Значить, у вас є вже такий великий досвід дресирувальника, отож, я гадаю, що ви й мене зможете прибрати до рук, а вірніше, вже давно прибрати, — додав він через кілька секунд.

— Ви, здається, проти цього не заперечуєте? — усмінулася вчителька.

— Ні, — буркнув поручик і, несподівано підхопивши її на руки, міцно поцілував.

— На місце! — крикнула Оля, одбиваючись від нього, але поручик поніс її, мов малу дитину, в сусідню кімнату, де на них чекали вже Марія Петрівна і Льоля.

— Наші голубки, здається, домовились, — сказала Льоля, побачивши їх щасливі обличчя.

Оля урочисто відрекомендувала:

— Мій чоловік.

Настали останні дні гори Високої. 20 листопада зранку на Високу гору звалився шквал вогню. Облогові батареї шаленіли. Весь береговий фронт і броненосці відкрили у відповідь перехідний вогонь по японцях, намагаючись привести до мовчання їх важкі батареї.

Ледве почалася стрілянина, як Борейко поспішив на Високу. Біля Зведеного госпіталю він наздогнав Варю Белую з Васею.

— Серьожі стало набагато краще, — радісно сповістила дівчина. — Він швидко видужує.

— Мабуть, після Надиних поцілунків, — пожартував поручик.

Варя розгублено подивилася на Борейку.

— Серьожка не такий, щоб кохати мене, а цілуватися з іншою.

- Хто це вам сказав, що він вас кохає?
- Він сам.
- І ви повірили йому?
- Ану вас, Топтигін.— Варя поспішила в госпіталь:

Від Нового міста до Високої тяглися різноманітні колони — останній резерв кріпості: солдати, матроси, дружинники, виписані з госпіталів, ще перев'язані, кульгаві.

— Чортова м'ясорубка, — кивнув на Високу солдат, проходячи мимо. — Скільки вже лягло на ній народу!

Цілий день гриміли гармати, гуркотіли вибухи одинадцятидюймових снарядів, розривались шрапнелі, бомбочки, рікою лилася кров, люди мучились і вмирали. Японці в атаку не переходили, але готувалися до штурму.

Наступного дня канонада поновилася з попередньою силою. Погода видалася морозяна, ясна, і це полегшувало пристрілку по Високій. До облогових батарей прилучилися канонерські човни від Голубиної бухти. Вершина гори опинилася під перехресним вогнем. Злива чавуну і сталі посилювалася щохвилини.

Після полудня японці знову густими колонами рушили на Високу. Тисячі їх валилися, немов підкошені, під вогнем гармат, кулеметів, гвинтівок, ручних гранат... Японці просувались уперед. По купах трупів і поранених нестримно котились усе нові й нові хвилі атакуючих. Все вище піднімались вони до дворогої вершини Високої. І росіяни подаліся назад. Японці вдерлися на саму вершину.

Зав'язався рукопашний бій. Озвірілі люди билися чим доведеться — штиками, прикладами, камінням, бомбочками, різали, душили, кусали один одного.

Облогова артилерія перенесла вогонь на резерви і Нове місто. Один за одним руйнувались будинки, виникали пожежі, і все тонуло в хмарах диму і пилу.

Кондратенко розумів, що становище щохвилини гіршало. Бракувало солдатів, коменданти гори вибували з строю один по одному. Треба було послати туди цілком надійну людину, яка змогла б підбадьорити солдатів і стримати все наростаючий натиск японців.

Генерал вирішив послати на гору прикордонників під командою Бутусова. Він був певен, що буде зроблено все можливе й неможливе, щоб удержати Високу.

Бутусов тільки напередодні повернувся з Курганної

батареї, де майже тиждень відбивав безперервні атаки японців. Ряди його солдатів дуже порідшали. Залишилося не більше як половина всього складу при двох офіцерах. Проте, коли Кондратенко повідомив його про призначення на Високу, підполковник не став заперечувати.

— Коли ви, Роман Сидорович, вважаєте за потрібне туди послати мене, то так і буде зроблено!.. За годину мої люди підійдуть сюди з резерву, і я прямо звідси вирушу на вершину Високої.

Кондратенко прекрасно розумів, що посилає на смерть одного з найкращих своїх офіцерів, який з честю витримав усі випробування війни. Генерал насилу переміг своє хвилювання і, підвівшись з-за столу, міцно обійняв і поцілував Бутусова.

— Хай буде над вами, дорогий Петро Дмитрович, благословення боже! В міру змоги не ризикуйте, намагайтеся зберегти себе для Артура. Отаких, як ви, у нас небагато, і вони ще дуже потрібні тут, — зворушено промовив Кондратенко.

Розчулений Бутусов попросив лише про одне: подбати за його родину. Генерал обіцяв.

Коли Бутусов пішов, Кондратенко важко понурився, замислившись над тим, яка трудна доля припала артурцям. Але довго роздумувати не було коли. Артур чекав на свого генерала. Повідомили про початок нового штурму Високої. Генерал вийшов на вулицю, спостерігаючи в бінокль, що діялося на горі!

Її вкривала густа пелена диму і пилу, крізь які щоразу проступали червонуваті блискавки вибухів важких снарядів. Здавалося, що на Високій відбувається виверження вулкану. Часом лунав дріб кулеметної стрілянини і людські вигуки, чи то ура, чи то банзай. Тільки по групах людей і поодиноких солдатів, які стрімливо спускалися до низу з гори, можна було здогадатися, що росіяни відходять під тиском переважаючих ворожих сил.

— Високу знов зайняли японці, — доповів телефоніст.

— Довідайся, де підполковник Бутусов, — розпорядився генерал.

— Прикордонники підійшли! — доповів ад'ютант.

Генерал вийшов з дому. На вулиці стояла шеренга солдатів з зеленими погонями і такими самими околицями на кашкетах. Привітавшись з ними, Кондратенко обійшов фронт. Хоча багато солдатів були поранені і носили ще

пов'язки, вигляд у них був бадьорий, не було помітно ознак виснаження, солдати виглядали здоровими. Бутусов завжди особливо дбав за харчування солдатів і з допомогою своїх друзів китайців умів діставати протицинготні засоби і продукти.

Порівнюючи вигляд прикордонників і стрільців, Кондратенко одразу зрозумів, що фізично міцні і витривалі прикордонники вчинять далеко більший опір, ніж першийліпший із стрілецьких полків. «Так, на них можна звіритися», подумав він. Подякувавши солдатам за героїську службу, генерал вказав на Високу:

— Запам'ятайте, братці: якщо гору займуть японці, Артурові настане кінець. Там, на горі, на вас чекає підполковник Бутусов, якого я призначив комендантом Високої. Разом з ним, під його командою, ви зможете і повинні відстояти гору. З богом в бій!

— Постараємося, ваше превосходительство! — дружно відповіли солдати і рушили в напрямі до гори.

— Підполковник Бутусов чекають своїх солдатів на підйомі гори, — доповів телефоніст.

Кондратенко знову вийшов на вулицю. В бінокль було видно, як, перешикувавшись вже в цеп, прикордонники швидко піднімалися до вершини. Одразу посилювався рушничний і артилерійський вогонь японців. Залпи змішалися з тріскотною пачкового вогню, оскаженіли, стріляючи на найбільшій швидкості, кулемети. Знову вся вершина потопала в пилу і диму. Цепи прикордонників залягли, але потім частими перебіжками рушили далі і скоро зникли в хмарі, якою вкривалася вершина.

За хвилину прийшло повідомлення, що дружним штиковим ударом прикордонники скинули японців униз і цілком зайняли Високу. Кондратенко полегшено зітхнув.

Зараз же відновився артилерійський вогонь облогових батарей. Шість разів цього дня кидалися японці на штурм і шість разів відступали, вкриваючи землю своїми тілами. Тільки з темрявою штурм припинився. Гора знову лишилася в руках артурців.

Вже було темно, коли підполковника Бутусова, який героїськи обороняв весь день гору, смертельно поранило в живіт осколком снаряда. З ледве помітними ознаками життя прикордонники доставили свого командира в штаб Кондратенка. Генерал негайно прийшов на перев'язний пункт. Він опустився на коліна перед ношами, де лежав

Бутусов. Підполковник на мить опритомнів. Впізнавши Кондратенка, він ледве чутно доповів:

— Наказ вашого превосходительства виконано — Висока цілком лишилася за нами.

Це були його останні слова. За хвилину він затих. Знявши кашкет, Кондратенко поцілував уже холодючий лоб свого вірного соратника і друга. Не в силах стримати сльози, які набігали на очі, генерал довго сякався, не маючи підозри, що не мине й двох тижнів, як і він також піде за Бутусовим, кров'ю своєю відзначивши відданість батьківщині.

Борейко не міг спокійно дивитися на те, що діялося, і ввечері пішов у штаб Ірмана.

— Може, я вам тут стану в пригоді,— звернувся він до ад'ютанта поручика Костюшка.

— Тепер нам потрібна кожна здорова людина. Тому лишайтесь в штабі, ми знайдемо й вам також яку-небудь справу.

Всю ніч підходили до штабу поповнення — госпітальні команди, слабосильні. Їх впереміжку з моряками і стрільцями, знятими з інших дільниць оборони, посилали на вершину гори.

Кондратенко з Ірманом беззмінно керували всією обороною. Близько полуночі з'явився в штаб блідий, змарнілий Стессель в супроводі Фока і Нікітіна. Генерали навипередки віддавали суперечливі накази.

— Марно так уперто захищаєте Високу. Скільки солдатської і матроської кривці тут даремно проливається! Давно б час її очистити і відійти на основну лінію оборони до фортів,— бурчав Фок.

— Але тоді загине флот,— заперечив Стессель.

— За нього ми, Анатолій Михайлович, не відповідаємо. Йшли б собі кораблики в море, а то їх ніяк не виженеш з Артура. В морі більше простору, аніж у нашій гавані...

— Там на них чекає японська ескадра, яка далеко сильніша за нашу.

— Бог не без ласки. А, може, яке суденце й доплететься до нейтрального порту.

— Так, так, треба самотопам сьогодні ж послати ультиматум — хай ідуть геть з Артура, аж поки японці не перетопили всі їх калощі,— підтримав Нікітін.

— Щоб ескадра мала змогу вийти в море, треба їй повернути взяті на сухопутний фронт дрібні й середні

гармати, щось близько двохсот штук. Це дуже послабить оборону. Крім того, нам доведеться повернути і снаряди, яких у нас зовсім обмаль,— заперечив Кондратенко.

— Гармати з другої й третьої лінії оборони ми їм повернемо, і частину снарядів, аби тільки вони пішли,— промовив Стессель.

— Я рішуче протестую проти цього,— захвилювався Кондратенко.— У нас і так немає резерву, а коли ми зніmemo з фронту дві тисячі моряків, то замінити їх зовсім не буде ким.

— Скоротить гарнізони фортів, там багато зайвих людей,— запропонував Фок.

— Тоді їх швидко займуть японці.

— По-вашому, виходить, слід знищити ще з півтора десятка тисяч солдатів і матросів, а потім уже знімати питання про капітуляцію. Бідні солдатики, вони й думки не мають, що їх хочуть перебити майже суціль,— зітхнув Фок.

— Високу ми мусимо відстоювати за всяку ціну, чого, мабуть, ваше превосходительство не хоче зрозуміти,— гостро промовив Кондратенко.

— Де вже мені, старому дурневі, розуміти. Я ніяких академій не кінчав,— знущався Фок.

— Панове, панове, більше спокою,— втрутився Стессель.— Я вирішив захищати Високу ще один день, а коли це не вдасться, то очистити її. Люди нам потрібні на інших ділянках.

Кілька снарядів, вибухнувши поблизу, примусили генерал-ад'ютанта поквапитися з від'їздом.

Близько полуночі Борейко і Третьяков вирушили на вершину Високої. Назустріч їм тяглися нескінченною низкою поранені і хворі на курячу сліпоту. Спотикаючись на кожному кроці на трупи, офіцери якось добралися до реду на лівій вершині гори. Він був майже цілком зруйнований. При слабкому світлі миготливих зірок сотні стрільців і матросів намагалися відбудувати бруствери і бліндажі.

Комендант гори капітан Солонікію, підійшовши, доповів, що роботи провадяться повільно й мляво, бо люди втомились і не хочуть працювати.

— Але ж ви їм пояснили потребу цього?

— Вони слушно заперечують, що однаково зранку

японці все знову розіб'ють. То вже краще як слід відпочити, ніж виконувати марну роботу,— відповів капітан.

— Люди знесилились, треба підкинути свіжі частини, інакше навряд щоб була користь з усіх робіт,— підтвердив Борейко.

— Та звідки ж їх взяти? Сюди послано навіть санітарів і калік,— відповів полковник.

— Тоді важко сподіватися на успіх оборони,— зітхнув поручик.

— Але обороняти Високу все ж потрібно.

Японська артилерія, незважаючи на темряву, обстрілювала вершину гори нечастим вогнем.

— Ви б, пане полковник, побереглися,— застеріг Борейко.

— Та й тут сховатися нема де, хіба що в комендантському бліндажі, коли його тільки встигли відремонтувати,— і Третьяков попрямував до правої вершини, де був комендант гори.

Тільки-но розвиднілося, артилерійська канонада поновилася ще з більшою силою, а потім японці ринули на штурм. Незабаром їм вдалося оволодіти спочатку лівою вершиною, а потім правою. Гарнізон гори майже весь загинув.

Уцілілі поодинокі захисники відступили вниз до штабу. Зібравши всіх, хто був під рукою,— стрільців, матросів, польових артилеристів, дружинників,— Кондратенко сам повів їх у контратаку. Борейко йшов поряд нього. Але японці вже встигли встановити на горі кулемети і міномети. Збірний загін потрапив під перехресний вогонь, змішався і заліг на половині гори. Даремно Кондратенко і поручик намагалися підняти людей. Вони категорично відмовлялися йти далі. Кілька матросів спробували йти вперед і одразу ж їх було вбито. З Кондратенка кулею збило папаху. Контратака не вдалася.

Повернувшись в штаб, генерал зібрав до себе всіх уцілілих офіцерів, щоб з'ясувати їх думку про заходи подальшої оборони Високої. Стрільці, моряки і артилеристи одностайно висловились, що дальша боротьба за гору неможлива. Але тут прибув генерал Смирнов. Вислухавши рапорт Кондратенка про становище, він розкричався:

— Волею государя імператора я призначений на коменданта Артура, й без мого відома не можна лишити

жодного укріплення. Я розробив вісім варіантів відбиття Високої. Зараз я вам їх зачитаю,— почав він.

— Хоч які влучні були б міркування вашого превосходительства, але вислухувати їх — це даремно гаяти час,— заперечив Кондратенко.— У нас немає людей для виконання хоча б навіть найзвичайнісінької контратаки.

— Вашої думки, генерале, я не питаю! — підвищив голос Смирнов.

Кондратенко, почервонівши з хвилювання, підвівся з-за столу і попрямував до виходу. Офіцери пішли за ним.

— Це неподобство, я наказую повернутися,— гарячився Смирнов, та від нього тільки досадливо відмахувались.

Останній до дверей підійшов Борейко. Комендант обома руками вчепився за його шинель. Поручик обережно визволився.

— Краще б, ваше превосходительство, їхали додому,— співчутливим тоном промовив він.— Високу ви не повернете, а своїми варіантами тільки зіб'єте людей з пуття.

Генерал розгублено подивився на поручика.

— Вас за такі речі слід розстріляти,— тихо промовив він.

— Не варто даремно витратити патрони. Японці з багатьма виконують цю операцію без витрат для російської казни,— усміхнувся поручик.

Ця відповідь остаточно переконала Смирнова в тому, що перед ним ненормальна людина, і він, обережно оглядаючись на Борейка, квапливо залишив кімнату. Поручик з усмішкою пішов за ним. Перше, що він побачив, вийшовши на подвір'я, був яскравий прожектор, встановлений японцями на Високій. Його сильний промінь ковзав по поверхні води в гавані, намацуючи судна в порту.

«Японці часу не марнують», подумав поручик.

— Я все ж хочу іще раз спробувати повернути Високу,— почув він поблизу глухуватий голос Кондратенка.

— Крім іздових моєї бригади, вільних частин під руками немає,— доповів Ірман.

— Є іще рота «баянців» з лейтенантом Соймановим і збірна команда писарів. Ми створимо з них три штурмові колони,— похвавішав генерал.

— Ви дуже захоплюєтесь, ваше превосходительство. Я не вірю в успіх цього, але готовий особисто вести колону артилеристів,— відповів Ірман.

На цьому й порішили. Борейко приєднався до моряків.

За сигнальним пострілом з найближчого форту атакуючі в повному мовчанні рушили на гору. Спочатку все йшло добре. Японці нічого не помічали, і колони встигли видертись вже досить високо, коли загавкали сторожові собачки. Майже зараз знялася рушнична і кулеметна стрілянина і полетіли ручні гранати. Права колона, з артилеристів, встигла вдертися на праву вершину і в рукопашній сутичці переколола гарнізон. Самого Ірмана при цьому двічі легко поранило. Моряки добралися до сідловинки між вершинами, потрапили тут під вогонь з флангів і залягли.

— Треба підняти матросів в атаку,— сказав Сойманов, повернувшись до Борейка, який приліг за скелю і звідти вглядався в навколишню темряву.

Прожектор погас, і було видно лише спалахи рушничних пострілів.

— Перед нами начебто нікого немає. Зате зліва зосереджені великі сили японців. Доведеться змінити напрям атаки. Постараємось вийти у фланг лівому редутіві,— поділився поручик своїми міркуваннями з лейтенантом.

— Не знаю, чи багато вціліло з моєї роти. В темряві чорні бушлати матросів зовсім не видно. Гаврилов, Тяпін, сюди! — гукнув Сойманов.— Які у нас втрати?

— Не видно, щоб багато було. Япощка надурняка стріляє, більше щоб налякати. Тільки випадкові кулі влучають в людей,— доповіли матроси.

Сойманов сповістив їм план дальшого наступу.

— Доберешся до сідловинки, а звідти вийдеш в тил японцям.

— Писарі, що лівіше від нас пішли, зовсім відстали на половині гори. Тільки-но знялася стрілянина, вони злякалися, попадали на землю і далі ані кроку. Звісна справа, нестройовщина, пороху не нюхали.

Але в цю мить праворуч пролунало дружнє «ура» і почувся тупіт швидкого бігу.

— Бач, як писарі розхоробрились,— зазначив Гаврилов.

— За мною, вперед, ура! — скочив Сойманов.

Матроси підхопили цей крик і ринули за своїм командиром. Але не пробіг лейтенант десятка кроків, як голосно скрикнув і присів.

— Боря, мене поранило. Прийми командування,— на силу промовив він.

Поручик зупинився і підійшов до друга.

— Куди влучило?

— В праву ногу над коліном, не могу ні йти, ні стояти.

Зупинивши двох матросів, Борейко наказав їм віднести лейтенанта на перев'язний пункт, а сам кинувся вперед.

Японці встигли підтягти резерви. На вершині гори в темряві зав'язався штиковий бій. Писарі та іздові-артилеристи, погано навчені володінню штиком, були зім'яті і почали відходити вниз по горі. Моряки потрапили в оточення. Зрозумівши це, Борейко з криком кинувся на японців. Він діяв гвинтівкою, немов дубцем, взявши її за дуло рукою, змітаючи все на своєму шляху. Героїчно билися матроси. Ворог не витримав і кинувся врозтіч. Моряки видерлися з оточення.

Борейко послав у штаб донесення і пропонував на світанку поновити атаку, але у відповідь дістав наказ про відхід усіх частин до форту № 4.

Після десятиденних упертих боїв Висока, нарешті, перейшла в руки японців.

— Тепер починається агонія Порт-Артура,— промовив Кондратенко, коли поручик на світанку прибув у штаб, передавши командування над матросами морському офіцерові.

— Агонія ескадри, але не кріпості,— поправив генерала Борейко.

— Боюся, що й кріпость віднині теж буде в дуже скрутному становищі,— заперечив Кондратенко.

Тяжкий настрій генерала трохи розвіявся, коли йому доповіли свідчення якогось із полонених японців, захоплених вночі моряками на Високій.

Немолодий японець, адвокат з Токіо, недавно призваний рядовим в армію, мав дуже стомлений вигляд і охоче відповідав на всі запитання, що йому задавали. З його слів, Японія була вже тепер у надзвичайно тяжкому фінансовому і економічному становищі, запаси воєнних матеріалів кінчалися, навчені людські резерви вичерпувалися, солдати облогової армії були надто втомлені і виснажені внаслідок поганого харчування.

— Від повного краху нас може врятувати лише якнайшвидше підписання миру,— закінчив японець свої свідчення.— Але для цього нам треба спочатку взяти Артур. Інакше Росія не погодиться розпочати з нами переговори

про мир, незважаючи на низку поразок її армії в Маньчжурії.

— Він людина цивільна і навряд чи добре розбирається у воєнному становищі,— висловив сумнів Кондратенко, коли перекладач передав йому свідчення полоненого.

— Щождо економіки і фінансів, то він як адвокат, а до того ж фахівець торговельно-фінансового права, звичайно цілком у курсі справи,— заперечив перекладач.

— А вигляд його свідчить, що японцям під Артуром теж доводиться не солодко,— додав Науменко.

— Цікаво знати, на що розраховували, на його думку, японці, починаючи війну з нами,— промовив Кондратенко.

Перекладач спитав полоненого. Японець трохи зам'явся, але потім докладно відповів. За його словами виходило, що Німеччина, якій важливо було відвернути увагу своєї могутньої східної сусідки від своїх кордонів, спровокувала Росію на війну з Японією. Тому японці й розраховували, що, крім союзної з ними Англії, їм допоможе також і Німеччина.

— Чого, однак, поки що не сталося. У цьому й полягає один з головних прорахунків японців,— задумано додав Кондратенко.— Артур жє нам безперечно треба захищати до останньої можливості,— резюмував він. Того ж вечора він повідомив Стесселя про наслідки допиту. Але генерал-ад'ютант під впливом падіння укріплень гори Високої був похмурий і до цих відомостей поставився недовірливо.

— Всі брешуть косорилі, щоб шкуру свою врятувати. Німці ж споконвіку були з нами в дружбі,— бурчав він.

Присутній тут же Фок ехидно зазначив:

— Не можна ж бути таким наївним, ваше превосходительство, щоб вірити всім свідченням полонених, особливо щодо наших відносин з Німеччиною. Вже хто-хто як не німці весь час безкорисливо допомагали Росії на всьому протязі її історії.

— Наприклад, цілком зрадили нас на Берлінському конгресі в 1878 році,— усміхнувся Кондратенко,— а тепер примусили нас укласти дуже невигідну для нас торговельну угоду, мабуть використовуючи наші утруднення в Маньчжурії.

Варя улаштувала перевід Звонарьова в маленьку палату на двох, з вікон якої відкривався чудовий краєвид на Старе місто і гавань з суднами на ній. Прапорщик, приречений на бездіяльність, годинами милувався панорамою, яка розгорнулася перед ним. Весь вільний від роботи час Варя проводила біля нього.

Сусід Звонарьова по палаті, літній стрілецький капітан, завжди виходив, лишаючи молоду пару на самоті.

Варя сідала в головах ліжка, і вони вели нескінченні розмови, будуючи плани майбутнього спільного життя.

Коли Варя була не вільна, її заміняв Вася. Хлопчик швидко звик до прапорщика і розважав його своєю балаканиною.

— Тільки ви тьоті Варі нічого не кажіть, а то вони будуть лаятись,— застерігав він.

Звонарьов обіцяв, а потім підступно потихеньку все передавав Варі. Прапорщик запропонував Васі навчатися у нього, і хлопчик охоче погодився. Спокійний і врівноважений, Звонарьов виявив непогані педагогічні здібності, і під його керівництвом Вася швидко навчився читати.

Безпосередньо з-під Високої Борейко прийшов у лікарню навідати свого друга. Зарослий щетиною, схудлий, з червоними від безсоння очима, він ввалився в палату.

— Здорово, Серьожа! Висока — тю-тю! Здали японцям,— зразу ж оголосив він.— Щасливий ти, що поранений. Доживеш до здачі.

— А ти помирати, чи що, зібрався? — здивувався Звонарьов.

— В усякому разі в полон не здамся,— серйозно промовив Борейко.

Поручик докладно розповів всі перипетії боротьби за Високу.

— Ледве сьогодні розвиднілось, як японці стали пристрілюватися до наших суден в гавані. Підведись і полюбуйся на наших моряків. Їм загрожує затоплення в артурській калюжі, а вони й гадки не мають, навіть не намагаються вийти в море,— обурювався поручик.

Звонарьов підвівся на ліжку і побачив, як величезні фонтани води раз у раз здіймалися навколо броненосців, що стояли біля самого берега під горою Перепілкою. Особливо багато падало снарядів поряд кінцевого броненосця «Полтава». Раптом над його кормою піднявся стовп чорного, а потім бурого диму. Корабель обкутався парою.

Коли пара розвіялася, Звонарьов побачив, що «Полтава» до верхньої палуби занурилась у воду і накренилася набік.

За «Полтавою» до кінця дня був потоплений «Ретвізан». Сповитий полум'ям, він теж сів на грунт, але в нього навіть батарейна палуба лишилася над водою. Тільки сильний крен на лівий борт заважав артилерії діяти. Бомбардування суден тривало до глибокої темряви.

Вдень ненадовго зайшов до Звонарьова Бєлий. Він був дуже втомлений і нервувався.

— Моряки ведуть себе злочинно. Замість обстрілу вершини Високої дванадцятидюймовими гарматами вони покірливо чекають, коли настане їх черга потонути в нашій калюжі,— смикав він свої довгі вуса.— Ніколи не гадав, що адмірала і командири броненосців виявлять себе такими недотепами.

— Наші кріпосні батареї обстрілюють Високу? — довідався Звонарьов.

— Ми мусимо економити снаряди. Я посилав Азарова до Вірена з проханням обстріляти Високу, але адмірал поранений, і взагалі з'ясувати не вдалося, хто тепер командує ескадрою,— сердито говорив Бєлий.

Наступні три дні японці так само методично розстрілювали судна нашої ескадри. Один по одному були потоплені броненосці «Победа», «Пересвет», крейсери «Баян», «Паллада» та канонерка «Гиляк».

Стессель нервово походжав по своєму кабінету. Його обурювала цілковита бездіяльність моряків при обстрілі і потопленні суден в порту.

— Не зробити жодного пострілу по Високій, де розташовані спостережні пункти облогових батарей! Не чинити найменшого опору японцям! Це не тільки боягузтво, це пряма зрада російському ділу,— кип'ятився генерал.

— Викликав би ти до себе, Анатолій Михайлович, самотопів і дав би їм доброго прочухана,— запропонував Нікітін.— Хоч я й обіцяв поставити Миколі-угодникові за карбованця свічку, коли потоне наша остання калоша, але все ж безславно поводитися не дозволено навіть морякам. Адже на судах є ще потрібні нам снаряди, продовольство, вугілля, медикаменти і багато інших потрібних речей.

— Вони рятують свої шкури, тікають з кораблів разом

в шкурами, тягнучи особисті речі, а про кріпость і гадки не мають. Я надіслав Вірену запрошення прибути до мене в службових справах і дістав відповідь, що у нього, бачте, ніжка болить і тому він не може прийти. Григорович рятує судна, які гинуть. Це на дачних місцях...

— З ним, напевно, і ця шлюха з «Вар'єте» Лолка, — втрутилася Віра Олексіївна. — Я вже наказала поліції схопити її на вулиці і відправити в пральню. Хай там помозолить свої білі рученята.

Полковник Рейс, увійшовши, подав Стесселю телефонограму з запрошенням на засідання адміралів.

— Я, звичайно, туди не поїду, а попрошу відправитися вас, Віктор Олександрович, — вирішив генерал-ад'ютант.

— Відправ ще нашого сухопутного адмірала Белого, — запропонував Нікітін.

— Чому ви так обзиваєте Василя Федоровича? Це людина, гідна пошани, — заступилася генеральша.

— Душа в нього самотопська, горілки не п'є і з моряками приятелює.

— Я теж горілки не вживаю, — зазначив Стессель.

— Ти, друже, сидиш під чарівним черевичком матінки Віри Олексіївни, а то давно б уже спився, як і я.

Увечері того ж дня на дачі у Григоровича зібралися всі флагмани і командири суден першого рангу. Чекали тільки представників сухопутного командування. Появу Белого привітали тепло. Адмірал поспішив йому назустріч, розсипаючись в компліментах. Зате Рейса моряки зустріли стримано й сухо.

Почали обговорювати, що його робити для врятування суден. Командири броненосців і крейсерів одностайно заявили, що найраціональніше — затопити кораблі в гавані.

— Після війни їх легко можна буде підняти, — запевняв збори Вірен.

— Кому, росіянам чи японцям? — спитав Рейс.

— Падіння Артура ми вважаємо неймовірним. До нас іде ескадра Рожественського. Через місяць, найбільше півтора, вона з'явиться тут. Тоді морська блокада буде прорвана, і нам підвезуть з моря продовольство та боеприпаси, — відповів Григорович.

— Генерал-ад'ютант Стессель саме й прислав мене сюди застерегти ваші превосходительства про потребу врахувати також і той факт, що японці можуть взяти кріпость, — зазначив полковник.

— Хоч я й не поділяю побоювань генерал-ад'ютанта, а все-таки вважаю, що судна треба вивести на зовнішній рейд, а не чекати, коли їх перетоплять японці. На мою думку, бездіяльність наших кораблів просто ганебна,— з запалом промовив Ессен.

— Але ж ви самі, Микола Оттович, так само не зробили жодного пострілу по Високій,— закинув Вірен.

— Я так замаскував свій броненосець портовими кранами і іншими суднами, що японці мене не знайшли. Відкривши вогонь, я негайно виказав би себе.

— Що ж ви хочете робити зі своїм кораблем?

— Перейти в бухту Білого Вовка і звідти намагатися піти на прорив в нейтральний порт або назустріч адміралу Рожественському.

— А чи поверне вам кріпость гармати і команду?

— Можу запевнити, що всякий корабель, який буде призначений для прориву, дістане від кріпості і те й те,— промовив Рейс.

— Хоч мені особливо жаль розлучатися з севастопольцями, бо вони прекрасно себе виявили на батареях, але все ж і я не буду заперечувати проти повернення певної кількості гармат і потрібного до них комплекту снарядів,— додав Белий.

— Отже, вирішено: «Севастополь» переводимо в бухту Білого Вовка,— резюмував Вірен.— Хто ще бажає наслідувати приклад Миколи Оттовича? — звернувся він до присутніх командирів суден.

Бажаючих не знайшлося.

— А що ви думаєте робити з «Баяном»? — звернувся Григорович до командира крейсера Іванова.

— Вчора одинадцятидюймовий снаряд влучив у середню кочегарку, і «Баян» втратив можливість самостійно пересуватися...

— То чому ж ви раніш не вийшли? — запитав Ессен.

— Тому, чому й ви, Микола Оттович,— відповів Іванов.

— Я збираюся тепер вийти.

— А я позбавлений цієї можливості, і мій «Баян» доведеться лишити в гавані.

Почалося обговорення подробиць виходу «Севастополя» в бухту Білого Вовка. Вирішили відправити, крім нього, іще канонерку «Отважный», всі уцілілі міноносці і портовий буксир «Силач». На цьому нарада скінчилася.

Дізнавшись про наслідки наради, Стессель в категоричній формі зажадав виходу в бухту Білий Вовк усіх уцілілих кораблів і у відповідь дістав рішучу відмову Вірена.

— Ескадра вашому превосходительству не підпорядкована і буде діяти й надалі згідно з вказівками свого флагмана, — відповів він генерал-ад'ютантові.

Бухта Білого Вовка, між Тигровим півостровом і Ляотешанем, була цілком відкрита з моря і лише з півночі прикривалася невеликим скелястим мисом. Тому, тількино кораблі перейшли сюди на стоянку, негайно розпочалося спорудження протимінних бонів. Крім того, були виставлені протимінні сіті. Прикрита горами з берега, бухта Білого Вовка була неприступна для обстрілу батареї облогової армії і тому становила чи не найспокійніше місце в Артурі.

Для охорони з берега в бухту були перекинуті три польові гармати з невеликим комплектом снарядів під команду Борейка. За ним пішли незмінний фейєрверкер Родіонов та інші утьосівці.

— Паскудне місце для батареї, вашбродь, — бурчав фейєрверкер. — Аніякого тобі прикриття з моря, кругом камінь, бліндажів не збудуєш. Морякам добре сидіти на броненосцях, а ми тут стій на самому белебні!

— Чого розрюмсався на старості літ, Тимофіїч? На другому форту японець сидить за п'ять сажнів від наших стрільців, і то нічого. Та й стрілятиме з моря він передусім по суднах, — заперечив Борейко.

Оглянувши берег, поручик намітив місця для гармат за невеликим прибережним валом. Для людей, за порадою Родіонова, вирішили копати печери в одному з круглих схилів гори. Колишній шахтар з Донбасу, Родіонов дуже любляв «проходку стволів і штреків», як він іменував всі без усякого винятку саперні роботи.

Встановивши гармати на вказаних місцях, солдати з жартами і примовками взялися готувати землянки.

Залишивши Родіонова за старшого, Борейко поїхав на «Севастополь» з рапортом Есену. Але знайти командира було не так просто. Есен перед походом особисто оглядав свій корабель, зазираючи в усі щілини і кутки. За ним невідступно йшли старший офіцер, боцман, кондуктори і різні

фахівці. Борейко побачив його, коли він вилізав з якоїсь горловини, в кашкеті, збитому на потилицю, з розкуйовдженою, запорошеною бородою.

— Ви до мене, пане офіцер? — спитав Ессен. — Чим можу бути корисним?

Дізнавшись, що поручик зі своїми застарілими польовими гарматами має намір прикривати броненосець, Ессен голосно зареготав.

— Це однаково, якби дволітне дитинча встало на захист дорослої людини. Ви нам зовсім не потрібні. Хіба для відбиття мінних атак, — трохи м'якше додав Ессен, помітивши образу на обличчі Борейка. — Як у вас із зв'язком, постачанням і прожекторами?

— На жаль, нічого немає.

— Гарзд. Сигнальника дамо, на довольство зарахуємо, прожектор поставимо. Вас же попросимо лише не ловити гав і обстрілювати всі приступні вам цілі, як-от: міноносці, крейсери, катери. Витрачати на них великі морські снаряди немає рації, ваші ж польові гармати якраз придатні для цієї мети. Надсилайте баталера по хліб і консерви. Маю честь вітати.

Борейко повернувся на берег. Солдати посилено довбали кирками і лопатами мерзлу землю, кріпили покрівлі землянок, і скоро вже були готові чотири печери, придатні для розміщення всіх утьосівців. Порожевілий Родіонов, пожвавішавши, щоразу покрикував на своїх «номерків».

— Не баріться! До ночі все повинно бути скінчено, щоб ми на новосілля поїли гарячої каші, а може, морячки пришлють нам і по чарочці горілки.

— Треба відправити на «Севастополь» людину по продукти, — розпорядився, підійшовши на той час, Борейко.

— А он і Зайчик наш! — вигукнув Родіонов.

— Маю честь з'явитися, вашбродь, до вас прибув! — відрапортував артільник.

— Чого бог приніс?

— Утік з госпіталю. Дуже японець б'є з мортири. Терпцю ніякого немає. Поряд госпіталь розбило, та в наш два снаряди влучило. Дізнався, що ви тут, і подався сюди, — відповів солдат.

— Лишайся, будеш і тут артільником. Треба зараз же відправитись на «Севастополь». Чи зможеш зробити це?

— Так точно, зможу! — зрадів солдат, одразу повеселішавши.

Він кинувся був до берега, але захитався і ледве не впав на землю.

— Зовсім ти ослаб, Зайчик,— м'яко промовив Борейко.— Подожди, ми дамо тобі когось на допомогу, тоді й відправишся на броненосець. Посидь тут поки що з Родіоновим.

Поручик написав вимогу на продукти і вручив її Зайцу. Скоро артільник поплив на човні з «Отважного» по продукти.

Короткий зимовий день схилявся до вечора. Важкі низькі хмари нависли над гнітючо-сірим океаном. Дув норд-ост. Величезні хвилі шумливо налітали на берег, вкриваючи скелі білою каймою піни та памороззю. На обрії маячили ледве помітні крапки японських сторожових суден. Посередині бухти височіла сіра громада «Севастополя». Лівіш за нього примостився «Отважний», ще ближче до берега — портовий буксир «Силач» Біля самих скель гойдався на хвилях міноносець «Сторожевой». Праворуч від броненосця в одну лінію витяглися «Сердитый», «Статный», «Скорый», «Смелый» і «Властный» — уся решта флотилії артурських міноносців. З-за прибережних сопок від Артура лунала глуха гарматна стрілянина.

Утьосівці якнайзручніше влаштувалися в своїх норках. Роздобули сухого гаоляну на підстилки, вхід у бліндаж прикрили наметним брезентом. В укритих від моря місцях склали кілька коминків. На батареї встановлювали гармати і копали заглибини для складу снарядів.

Борейко йшов уздовж гармат, міркуючи, куди спрямувати батарею. Від Ляотешаня до берега підійшла рота моряків з «Севастополя» на чолі з Андрюшею Акінфієвим.

— Тільки-но встановимо на кораблі артилерію, одразу ж спробуємо пробитися з Артура,— радісно сповістив лейтенант, вітаючись з Борейком.

— Буду радий вашому успіхові. Прийшов захищати вас від японців,— повідомив поручик.

Поки матросів перевозили на броненосець, приятелі розговорилися.

— Твоя жінка лишитьсь в Артурі, коли «Севастополь» піде? — спитав Борейко.

— Так. Дуже прошу подбати за неї. Ти ж тепер теж одружився.

— Не турбуйся, Андрюша, всі твої артурські друзі не

залишать Надії Сергіївни і в разі потреби подадуть їй всіляку допомогу.

Акінфієв запропонував Борейкові на ніч влаштуватися на броненосці.

— В твоєму барлозі навряд чи тепло і зручно.

— Зате близько до солдатів і гармат. Я звик ділити із своїми людьми весь тягар війни,— відмовився поручик.

— Тоді приходь хоч обідати до нас в кают-компанію.

— Пришли мені одну-дві пляшечки горілки, щоб було чим зігрітися на морозі,— попросив Борейко.

З темрявою засвітилися прожектори на кріпосних батареях Білого Вовка. Кораблі не відкривали своїх вогнів. Почалася пурга. Сухий лапатий сніг зашелестів по землі. Артилеристи, забравшись у свої печерки, вечеряли. Біля гармат мовчазно походжав вартовий.

Борейко приліг на оберемок гаоляну і при слабкому світлі кишенькового ліхтаря заглибився у розглядання карти району Білого Вовка. Денщик Іван відкупорював банку з консервами.

— Горілку будете пити, вашбродь? — спитав він.

— Поки не задубію мало не до смерті, не стану. Забери-но її далі від спокуси.

Солдат зітхнув і недобрим словом згадав «маленьку вчительку», що зовсім заворожила його пана.

До півночі все було спокійно. Сніг сипав безперестанно, видимість на морі не перевищувала одного кабельтова. Навіть силует броненосця тільки ледве проступав в нічній імлі. Вартові на батареях змінювалися щогодини, прислухаючись до передзвону склянок на суднах. Борейко дрімив у себе в бліндажі. Раптом безпосередньо поряд із «Сторожевым» майнула темна тінь і майже одразу блиснув червонуватий вогник мінного пострілу. На всіх кораблях знялася тривога, Пробили відбивання мінної атаки, засвітилися прожектори на вартових міноносцях, загрюкали скорострілки на «Севастополі».

— До гармат! — крикнув Борейко, вискочивши з бліндажа.— Прямою наводкою, гранатою, приціл двадцять. Залпом!

Утьосівці прожогом кинулись на батарею, замигтіли кишенькові ліхтарики, відкриваючися й закриваючися дзенькнули затвори.

— Готово! — один по одному доповіли навідники.

— Плі!

Три вогняні стовпи прорізали білу каламуть, і майже одночасно блиснули вибухи снарядів на темному фоні ворожого корабля.

— Мабуть, влучили, — непевно промовив Родіонов.

— Надто пораетесь, чорти лапчасті, — сердито бурчав поручик. — Ох, немає Блохіна, той умів швидко працювати!

— Він зовсім від нас відбився, — відгукнувся фейерверкер.

Минуло з півгодини, тривога на морі уляглася, погасли прожектори, і все знову поринуло в темряву. Замерзлі артилеристи тупцювали на місці, щоб зігрітися.

— Відбій! — скомандував, нарешті, Борейко. — Іншим разом ворухіться моторніш.

На світанку снігопад припинився, видимість покращала. Несподівано з-за Ляотешаню з'явилися два японських міноносці. Вони на всіх парах ішли до бухти Білого Вовка.

— Прожектор праворуч! — почувалася команда на «Сторожевом».

Світлий промінь освітив в двох кабельтових від берега великі чотиритрубні міноносці. Передній встиг випустити міну, а задній обмежився стріляниною з гармат. Потім обидва розвернулись і стали відходити в море.

— Міна, міна йде! — почувся крик на вартовому міноносці.

На палубі знявся галас, матроси приготувалися стрибати в воду. В темних хвилях було виразно видно, як рухався світний слід міни. Вона пройшла близько від міноносця і, вилетівши на берег, вибухнула з страшним гуркотом. Навіть на батарею разом з осколками долетіли холодні бризки солоної води.

Утьосівці стріляли з максимальною швидкістю. Їм вдалося двічі влучити в ворожі кораблі, але серйозних пошкоджень не було, і це дуже засмутило артилеристів. Моряки теж не могли похвалитися успіхом.

День минув спокійно. Утьосівці все влаштовувалися в новому місці. На «Севастополі» встановлювали повернуті з берега гармати, поповняли бомбами порохові погреби, приймали воду і провіант. Скориставшись з затишшя, Борейко побував на броненосці, щоб домовитися з Ессеном про спільні дії при відбиванні мінних атак. Командир корабля прийняв поручика.

Повернувшись до себе, Борейко застав у своєму бліндажі Надю Акінфієву та Олю Селеніну. Вони принесли різні теплі речі і бритвене приладдя. Надя попросила викликати Андрюшу з «Севастополя». Борейко звелів сигнальникам запросити Акінфієва на берег.

— Це тобі, щоб ти не замерз,— простягла Оля чоловікові пляшку горілки.— Тільки, дур, не випий усього за одним разом!

— І ти, Брут! — комічно зітхаючи, промовив Борейко.— У мене в запасі є ще дві пляшки, твоя буде третя. Отак я скоро зап'ю гірку.

З броненосця прибув Акінфієв. У маленькій печерці стало тісно. Надя з чоловіком вийшли і походжали по берегу. Але вітряна і морозна погода мало настроювала на прогулянку.

— Поїдьмо на корабель. Там у мене ти й переночуєш,— запропонував лейтенант.

Сповістивши Олю та Борейка про свій намір, Акінфієви відправились на «Севастополь».

Вночі видимість покращала. Чекаючи мінних атак, Борейко наказав солдатам позмінно вартувати біля гармат.

Незабаром після полуночі зайшов місяць. До бухти Білого Вовка звідусіль стали наближатися ворожі міноносці. Вони йшли одразу з півночі, півдня і сходу, поодинокі і групами. Між ними снували мінні катери.

— До гармат! Вогонь! — вискочив Борейко з бліндажа.

Випереджаючи утьосівців, загуркотіли гармати «Севастополя», «Отважного» і міноносців. За ними вступили в бій берегові батареї, заторохкотіли кулемети.

Японські міноносці, потрапляючи в промені прожектора, кидались убік. Потім вони пускали міни, розверталися і відходили, відстрілюючися з усіх гармат. Дванадцятидюймовим снарядом з «Севастополя» одірвало у якогось з них передню частину. Міноносець деякий час ще рухався, але вже заривався в воду. На мить майнули лопасті гвинта, і все зникло. В інший міноносець одразу влучило кілька снарядів. Оповитий хмарами пари, він швидко став осідати, люто стріляючи при цьому з усіх гармат. У третьому було зіпсовано рульове управління. Він повним ходом ринувся на «Отважного», наче бажаючи його протаранити. Вибухом міни, вдало пущеної з «Сторо-

жевого», його переломило, і він миттю зник під водою. Ще два міноносці, втративши хід, зупинилися на очах у батареї. Борейко розстрілював їх протягом кількох хвилин.

Біля берега раз у раз вибухали міни, вилітаючи на каміння, інші розривалися на протимінних бонах, треті заплутувались в мінних сітях і довго дзижчали в них наче джмелі.

Захоплені боротьбою з міноносцями, моряки зовсім не звертали уваги на мінні катери. Скориставшись з цього, японці вздовж берега підбралися аж до корми «Севастополя» і впритул випустили міну. Страшний гуркіт довів, що влучення було вдале. Припинивши стрільбу, корабель спішно підтягнувся майже до самого берега і сів кормою на дно. Потім японцям пощастило підірвати також «Отважного» і «Сторожевого», і вони зараз же викинулися на берег. З артурської ескадрою було покінчено.

Коли, нарешті, зник останній ворожий міноносець, Борейко з подивом побачив, що вже світає. Всього за ніч пройшло не менше п'ятдесяти ворожих кораблів, і щось із десяток їх знайшов свою могилу в бухті Білого Вовка.

— Вашбродь, учителька просять вас до себе. Їх поранило осколком,— доповів Борейкові денщик.

— Що ж ти мовчав раніш? Де вона? — і поручик поспішив у бліндаж.

На оберемку гаоляну лежала з неприродно випростаною правою ногою бліда Оля і тихо стогнала.

— Не хвилюйся, Боренька, у мене пошкоджено праве коліно, але рана не загрозлива,— ледве чутно промовила вона.

— Люба моя, чого ти тільки сюди приїхала,— захвилювався поручик,— краще б мені одірвало одразу обидві ноги... Потерпи трохи, я зараз же постараюся викликати лікаря з «Севастополя»...

Разом з лікарем з броненосця приїхала і занепокоєна одержаною звісткою Акінфієва. Оглянувши Олю, лікар сказав, що розбита колінна чашечка. Рана не загрозлива, але вчителька все життя кульгатиме. Відчаю Борейка не було меж.

Коли почався день, поранену на катері відправили в Артур в супроводі Акінфієвої.

— Що зрештою трапилося вночі з «Севастополем»? — згадав Борейко.

— Одвоювався наш броненосець! В кормі мінна пробоїна в три квадратні сажени. Відремонтувати його в Артурі немає змоги! — відповів лікар.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Белий переглядав табель снарядів, іще наявних у кріпості, коли несподівано прийшов полковник Рейс. Белий не любив і не поважав підлесливого і дволичного начальника штабу Стесселя і уникав зустрічей з ним.

Полковник довідався про здоров'я генерала, поскаржився на погоду, спитав, чи скоро буде Варине весілля. Белий відповідав коротко і сухо, дедалі більше не розуміючи, чого з'явився Рейс. Нарешті він не витримав і в вічі спитав його про це.

Рейс заговорив про скрутне становище кріпості, про сумне майбутнє Артура в разі взяття його штурмом.

— З загибеллю ескадри значення Артура як кріпості зводиться до нуля. Нарешті в ім'я співчуття до десятків тисяч поранених і хворих і до знесиленого гарнізону треба подумати про кінець оборони.

Белий мовчки слухав, дивлячись у вічі своєму співрозмовникові.

— Тяжко покладати надії на визволення Артура зовні. Ескадра Рожественського навряд чи справиться з японцями. Маньчжурська армія стоїть далеко і поки що не має наміру йти рятувати кріпость, — казав полковник.

— Який же накажете зробити висновок з ваших розмов, пане полковник? — покрутив довгий сивий вус генерал.

— Чи не вважає ваше превосходительство за потрібне зібрати раду оборони і на ній обговорити зачеплені мною питання? — ухилився від прямої відповіді Рейс.

— Чому ж не зібрати? Поговоримо на раді, як нам краще обороняти нашу кріпость, — з іронією відповів Белий.

Сивий мудрий козак давно вже розгадав зміст усієї балаканини Рейса і тепер неприховано знущався з нього.

Полковник поспішив попрощатися, повідомивши, що він уже переговорив у цьому питанні з Кондратенком і тепер їде до Смирнова.

— Час добрий. Рекомендую вам запастися терпінням,

коли ви розмовлятимете з комендантом кріпості,— зовсім уже насмішковано виряджав його генерал.

Близько п'ятої години вечора того ж дня в кабінеті Смирнова зібралися Фок, Бєлий, Нікітін, Горбатовський, Рейс і начальник штабу Смирнова полковник Хвостов. Чекали на Кондратенка, який спізнився.

— Я хочу вас коротенько ознайомити з новими варіантами оборони Артура,— поплескав Смирнов рукою по великій папці.

— Сподіваюся, що в них немає вищої математики?— спитав Бєлий.

— О ні! Тут тільки загальні міркування,— відповів Смирнов і став монотонним голосом читати довжелезні диспозиції гарнізону кріпості на всякі можливі і зовсім неможливі випадки японського штурму.

Присутні, приховуючи позіхання і нудьгуючи, слухали генерала. З'явився Кондратенко.

— Тепер ми всі зібралися. Візьмемося ж за діло,— голосно заявив Бєлий.

— Так, так,— заспішив Смирнов.— Я вам зачитаю свої міркування іншим разом. Отже, панове, Висока впала, ескадра більше не існує. Що ж ми маємо робити далі?

— Продовжувати оборону,— озвався з місця Кондратенко.

— Але в нас кінчаються снаряди й патрони, гарнізон швидко тане,— подав голос Рейс.

— Снарядів вистачить на відбиття двох великих штурмів,— гостро промовив Бєлий,— а коли штурмів не буде, то на два-три місяці оборони.

— Як справа з продовольством? — довідався Кондратенко.

— Борошна є на два місяці, крупів на два тижні, на м'ясо можна пустити ще до трьох тисяч коней, а це дозволить протриматися ще місяців зо два,— відповів Смирнов.

— Крім того, сьогодні в Голубину бухту прийшов, прорвавши блокаду, англійський пароплав «Кінг Артур». Цього разу моряки вчасно попередили мене, і все обійшлося щасливо,— повідомив Бєлий.

— А що він привіз? — жваво спитав Фок.

— П'ятдесят тисяч пудів борошна, трохи консервів і ковбаси, але бойових припасів, на жаль, на ньому немає.

— Тоді ми забезпечені продовольством якнайменше ще

на місяць, тобто до кінця лютого. За цей час до нас можуть підійти і інші пароплави,— зрадив Кондратенко.

Потім він сповістив про свідчення полоненого японського адвоката. Це викликало жвавий обмін думок серед присутніх. Усі, крім Рейса, одностайно говорили про потребу захищати Артур до останньої можливості.

— Раз становище японців таке критичне, наш обов'язок перед батьківщиною якнайдовше затягти оборону кріпості. Передчасна її здача, хоч би на один день, буде тяжким злочином, майже прямою зрадою,— з незвичним для нього запалом промовив Белей.

— Генерал-ад'ютант все ж наказав мені поставити на раді питання про можливі межі оборони кріпості,— промовив Рейс.

— Говорити про здачу Артура тепер зовсім неприпустимо,— гарячився Кондратенко.— Будемо воювати, поки є снаряди й патрони! Нестане їх — підемо в штики, будемо битися врукопашну.

Слухаючи цю мову, Фок зрозумів, що ніколи ще Кондратенко не був такий небезпечний для виконання задуманих ним планів, як тепер. Діставши відомості про внутрішню слабкість Японії, він вирішив діяти негайно.

— О так! говорити про капітуляцію ще дуже зарано,— несподівано промовив він.

Рейс з подивом глянув на генерала і замовк.

Нарада скінчилася. Гості стали розходитися. Затримались тільки самі Фок і Кондратенко.

— На другому форті не гаразд, Роман Сидорович! — звернувся до Кондратенка Смирнов.— Того й дивись японці вдеруться у внутрішні казарми.

— Я покладаю надії на Фролова. Поки він живий, другий форт буде в наших руках.

— Марно тільки нищите людей, ваше превосходительство,— втрутився Фок.— Чому бути, того не минути. Другий форт так сильно зруйнований, що нам його однаково не втримати. То навіщо ж уперто обороняти його?

— Я в одному із своїх варіантів передбачив цю можливість. Але поки що форт у наших руках,— зауважив Смирнов.

— Сьогодні наш, а завтра може бути японським,— значущо промовив Фок.

— Сподіваюся, що на ваше не вийде,— спалахнув Кондратенко.

— Все-таки поїдьте-но туди, Роман Сидорович,— запропонував Смирнов.

— Я хотів там побувати завтра вранці.

— Ні, ні, слід побувати зараз же,— одразу пожвавішав Фок.— Хазяйське око багато може помітити такого, чого не скажуть ніякі донесення.

Кондратенко подивився на годинник.

— На дев'яту вечора, раніше я туди не встигну...— промовив він.

— Поспішати, звичайно, не слід,— говорив Фок.— Я й сам би поїхав з вами, Роман Сидорович, та чогось застудився, нежить, кашель.

Генерали попрощалися.

Повернувшись додому, Фок негайно послав по Шу і сповістив його про наступну поїздку Кондратенка на другий форт.

— Вам з'являється зручна нагода розв'язати мені руки,— закінчив генерал.

— Докладу всіх своїх сил, щоб допомогти вашому превосходительству.

Шу зник.

Вечері, на початку дев'ятої, Кондратенко в супроводі кількох ординарців легкою рисою їхав по новому Китайському місту, прямуючи в штаб Горбатовського. Віяв сильний вітер. Сухий сніг з легким шарудінням котився по землі.

Прибувши в штаб Східного фронту, Кондратенко вислухав доповідь Горбатовського про становище на другому форту.

— Я зараз поїду туди сам, вас же, Володимир Миколайович, турбувати не буду, відпочивайте, поки на фронті тихо,— і генерал вийшов.

Шлях на форт проходив крізь Куропаткінський люнет. Кондратенко знайшов тут підполковника Науменка, тимчасового командуючого 25-м полком, і рушив далі разом з ним.

Дорога йшла ходами сполучення, в багатьох місцях засипаних землею. Доводилося з труднощами перебиратися по купах замерзлого ґрунту, камінню і окремих ко-

лодах. Діставшись до форту, генерал попрямував в офіцерський бліндаж.

Обтрусивши з себе сніг і знявши намерзлі на вусах і бороді бурульки, Кондратенко, як завжди, тепло привітався з комендантом форту поручиком Фроловим, який зустрів його і слідом за ним увійшов у бліндаж, де вже зібралися його найближчі помічники: підполковник Рашевський, інженер капітан Зедгенідзе і кілька стрілецьких офіцерів. Привітавшись з кожним окремо, Кондратенко сів за стіл в кутку каземату і почав нараду, розпитуючи захисників форту, що зробили японці за останні два дні. Потім він наказав покликати тих з охотників-солдатів, хто особливо відзначився за останні дні, і, поздоровивши їх, тут же нагородив георгіївськими хрестами. Серед них був і Блохін.

— Тобі належить золотий хрест другого ступеня, але такого у мене немає тепер,— сказав генерал артилеристові.— Я тебе тільки поздоровлю, а хрест дістанеш в штабі району.

— Красно дякую, ваше превосходительство. Хрест мені тут без потреби, ще згублю,— відповів Блохін.

— Він у мене права рука по мінній галузі. Природний мінер, хоча й служив в артилерії,— сказав Фролов.

— В якій роті? — поцікавився Кондратенко.

— З Електричного Утьоса, а потім на «літербе», з роти поручика Борейка і прапорщика Звонарьова, ваше превосходительство.

— Отже, вчився в прекрасній школі. Ех, все збираюся навідати Сергія Володимировича в лікарні, та часу бракує! Євген Миколайович, нагадайте мені про це завтра.

Потім Кондратенко відпустив нагороджених і пішов з Рашевським в контрескарпну галерею, де японці пустили якогось отруйного газу. Всю передню частину галереї вже зайняли японці, і тільки бруствер з мішків відокремлював їх від росіян. При світлі кишенькового ліхтарика Кондратенко підійшов до бруствера і став нюхати повітря. Кілька солдатів перестрілювалися з японцями. Постріли гучно лунали під низькою склепистою стелею. Кулі вдарилися в стінки і виючи рикошетували вздовж галереї.

— Пахне часником, можливо, це миш'яковиста пара,— промовив генерал.

Зачувши знайомий голос, стрільці припинили стрілянину і виструнчились.

— Здор̄ово, молодці! Спасибі за геройську службу!

Стрільці відповіли чітко і дружно. Японці одразу ж відкрили часту стрілянину.

— Сховайтесь, Роман Сидорович, а то як би не зачепило вас,— просив Фролов.

— Чому це маю ховатися я, а не ви?

— Нас багато, а ви один!

Кондратенко усміхнувся, поплескавши офіцера по плечу, і вирушив назад.

Повернувшись в офіцерський бліндаж, вони застали в ньому до п'ятнадцяти чоловік. Було так тісно, що багато хто сидів на ліжках, дехто стояв. Раптом почувся свист снаряда, що наближався, а потім гуркіт десь позаду, за фортом. Фролов вийшов з каземату дізнатися, що сталося. Не встиг ще він повернутися, як новий снаряд упав цього разу перед фортом.

— У вилку взяли,— зауважив хтось.

— Ви б, Роман Сидорович, пішли б звідси, від гріха,— занепокоївся Рашевський.

— Раз мати родила, раз і вмирати,— відповів Кондратенко.

Повернувшись, Фролов доповів, що розбито горжевий міст і, мабуть, японці здогадалися про перебування на форті російського начальства.

— Вашбродь, япощка щось зовсім затихнув під землею, чи не хоче висадити міну? — доповів Рашевському Блохін, з'явившись у казематі.

— Ходімо, чи що, подивимося, що там діється? — звернувся Кондратенко до Рашевського, підводячися з місця, але одразу ж знову сів.

— Втомився дуже, краще зазирну наступного разу,— додав він слабким голосом. В голові Кондратенка проносилися образи його дружини і дітей. Згадалася меншенька дочка, чотирирічна Маня,— як вона просила привезти їй з війни «маленького живого япончика». Він їй, мабуть, уявлявся якимсь плюшовим мишкою. На обличчі Романа Сидоровича від цих спогадів виникла м'яка усмішка і він напівзаплющив очі.

Оберігаючи його відпочинок, всі в бліндажі мовчали.

Знову зачулося виття снаряда, воно, наближаючись, наростало щомиті. Всі затамували подих, вслухаючись у цей ріжучий звук.

Минула секунда, друга, третя... Страшний удар вибуху, яскравий, сліпучий блиск, спільний чи то зойк, чи то крик жаху... Світло погасло, все змішалось, пил, дим, гуркіт обвалювання бетону, стихаючий стогін... Приміщення сповнилося задушливим бурим газом, синювате полум'я пробігло по уламках і трупах... Шарудів, падаючи зверху, пісок.

Почувши гуркіт вибуху, стрільці прибігли до місця події. Перший, кого вони побачили, був закривавлений комендант форту поручик Фролов.

— Всіх убило, — хрипко промовив він, коли до нього підбіг єдиний уцілілий офіцер, поручик Куров. — Приймайте командування...

Наказавши стрільцям бути готовими до відбивання штурму, Куров увійшов у зруйнований каземат. Приміщення було завалене уламками і людськими тілами. Де-не-де чувся слабкий стогін. Солдати стали розбирати сміття і виносити потерпілих. Дев'ять чоловік були ще живі, решта семеро вбиті. Серед них: Кондратенко, Науменко, Зедгенідзе, Рашевський і троє щойно нагороджених солдатів. Генерал напівлежав на столі, за яким він тільки-но сидів. З розсіченої потилиці просочувалися кров і мозок.

— Як же ми тепер будемо воювати? — понуро сказав Блохін. — Немає тепер нашого генерала...

— Пропав Роман Сидорович! Виходить, і нам доведеться пропадати, — промовив хтось із унтер-офіцерів.

— Кондратенка вбило! — увійшов у жінчину кімнату схвильований Стессель.

— Упокой, господи, душу новопреставленого раба твого Романа, — побожно перехрестилась Віра Олексіївна. — Царство йому небесне.

— Що ж ми тепер будемо робити? Хто його заступить? — розгублено спитав генерал.

— Крім Фока, я нікого не знаю. Треба його негайно поставити на чолі сухопутної оборони і подумати про кінець облоги. Досить навоювали, час миритися.

Доля Артура була вирішена, тільки-но перестало битися серце Романа Сидоровича Кондратенка.

Сірий, холодний ранок четвертого грудня. На фронті тихо. Скорботний Артур причаївся. Кріпосні батареї мов-

чать, не чути навіть рушничної перестрілки. В церкві десятого полку йде жалобна відправа. Посередині височать дев'ять звичайних дерев'яних трун. Їх оточує натовп офіцерів, чиновників. Тут же кілька жіночих постатей в сестринських вбраннях. У більшості змучений, хворобливий вигляд.

Попереду — в головах Кондратенка — Стессель і його дружина. Генерал-ад'ютант в повній парадній формі з траурним кrepом на рукаві. Віра Олексіївна вся в чорному. Поряд Белий з дружиною. З ними Варя. Старик Надеїн крeкчучи б'є земні поклони. Поблизу, закутаний теплими шарфами, виснажений Костенко. Фок демонстративно відсутній. Позаду різноколірна юрма сухопутних офіцерів. Трохи далі збоку група адміралів — Григорович, Вірен, Лощинський — в оточенні моряків.

Крізь натовп обережно продирається гнучка постать пана Шу з величезним вінком в руках. На чорній оксамитовій стрічці яскраво впадають у вічі вигачтовані золотом слова: «Доблесному захисникові Артура, душі героїчної оборони генералу Р. С. Кондратенку від фірми «Тіфон-тай». Китаець в новому фракі і туго накрохмаленій маніжці. Він урочисто кладе вінок на генералову труну, вклоняється до землі, шанобливо вітає подружжя Стессель і відходить до дверей. Приносять ще кілька маленьких вінків від різних частин.

Повагом відбувається похоронна відправа. Варя все сильніш змагає і, щоб відвернути увагу, починає розглядати покійників. Ось Кондратенко, на обличчі якого застигла тривожна дума. Поряд Науменко з перекошеним від болю і жаху обличчям. Далі Рашевський з гримасою здивування. За ним Зедгенідзе — лежить зовсім як живий, жодної подряпини, жодного опіку на обличчі.

Далі не хочеться дивитися на обвуглені, спотворені трупи.

«Навіщо їх тримають у відкритих трунах?» Варя відвертається.

Відправа скінчилася. Генерали підняли труну Кондратенка. Інші труни понесли офіцери.

На вулиці зведена рота стрільців і артилеристів при прапорі, грає оркестр.

— Слухай, на-караул! — рокоче густим басом Борейко.

Злітають вгору гвинтівки, виблискують вийняті шаблі, оркестр грає «Коль славен». Прапор трохи схиляється, віддаючи останній салют героям.

Встановлені на лафети труни вирушають в останню путь. За трунами йдуть Стессель, Белий, Рейс, Степанов... Варя з матір'ю і Вірою Олексіївною трохи відстали. Звучить траурна мелодія похоронного маршу...

Не бив барабан
Перед тужним полком,
Коли ми вождя
Хоронили...—

виникають у Вариній голові знайомі слова.

Справа і зліва від дороги юрби — солдати і робітники прийшли попрощатися із своїм улюбленим генералом.

— Тепер скоро Артуру кінець, — зітхають у натовпі.

Стессель сердито повернувся і наказав козакам відігнати далі натовп.

Непривітно, холодно світить зимове сонце. Неначе той саван, вкрив землю сніг. Над океаном нависла туманна імла.

Могили були приготовлені на пагорбі біля Плоского мису, звідки відкривався широкий краєвид на безмежну далечінь океану.

Почалась остання літня. Священик кинув жменю мерзлої землі на груди кожному покійникові¹.

— Рота! Залпом! — скомандував Борейко солдатам.

— Не сміти стрілять! Ніяких салютів! Інакше нас одразу ж рознесуть японці, — гучно крикнув Стессель.

Борейко барився, здивовано дивлячись на генерала.

— Відставити! — як скажений закричав Стессель, підбігши до солдатів.

— Відставити! — скомандував нахмурений поручик.

Рота опустила рушниці до ноги. Музика заграла «Коль славен». Труни повільно опускаються в могилу.

— Слухай, на-караул! — несподівано скомандував Борейко і, вихопивши наган, один по одному вистрілив шість разів.

Його приклад наслідували ще кілька офіцерів.

---

¹ В 1905 р. прах Кондратенка перевезено в Петербург і поховано в Олександрівській лаврі.

— Припинити! Припйїнїти! — крикнув Стессель, повертаючись до них, та його ніхто не слухав.

— Під арешт, під суд! — напався він на Борейка.

Поручик похмуро подивився на розлютованого генерала і раптом наставив на нього револьвер. Стессель з жахом шарахнув у бік.

— Будь ласка, не турбуйтеся, ваше превосходительство. Я перевіряю, чи не лишилося випадком патронів у револьвері,— голосно промовив Борейко насмішкуватим тоном.

Переляканий Стессель поспішив поїхати, наказавши Белому «суворо покарати цього нахабу».

— Ви не можете, Борис Дмитрович, без їшук... Час би й втихомиритись! Я чув, що ви збираєтесь одружитися чи одружилися вже. Хоч би про свою дружину подумали,— добродушно покартав генерал офіцера і відійшов.

— Вашу лапу, Ведмедюшка,— підлетіла Варя.— Ви поводитилися молодцем. Сьогодні побачу Олю і все їй докладно розповім.

— Не смійте її даремно хвилювати.

— Вона, напевно, тільки гордитиметься вашим вчинком,— і дівчина поспішила за батьком і матір'ю.

Ввечері того ж дня в кабінеті Стесселя сиділи Фок, Рейс, пан Шу. Була і Віра Олексіївна з незмінним плетивом у руках. Хоч двері в кімнату були щільно прикриті, всі говорили півголосом, наче боячись, щоб сторонні не підслухали.

— На великий жаль фірми «Тіфонтай», чек на п'ять мільйонів доларів доведеться трохи затримати,— промовив китаець, люб'язно всміхаючись.— Кожний зайвий день облоги завдає нам великих збитків, і ми вимушені будемо знижувати обумовлену платню за послуги ваших превосходительств.

— Не могу ж я за мить припинити оборону. Коли я ні з того, ні з цього здам Артур, мене за це повісять. Навіщо мені тоді ваші гроші? — сердито заперечив Стессель.

— Японська армія вже взяла Високу, знищила артурську ескадру, в гарнізоні лютує цинга і інші захворювання. Ескадра Рожественського застряла біля Мадагаскару, а Куропаткін і не думає йти на південь. Нарешті — вмер і Кондратенко. А генерал Фок особисто говорить мені, що це розв'яже йому руки,— рівним голосом казав пан Шу.

— Поки форти Східного фронту тримаються, оборона триватиме,— сухо промовив Стессель.

— Тепер створилось дуже скрутне становище на другому форті, але його, звичайно, треба ще взяти,— мимохідь зазначив Фок.

— Візьму на увагу слова вашого превосходительства,— став усміхатися китаець.

— Негаразд і на третьому форті, трохи краще на укріпленні номер три. На інших дільницях фронту становище міцніше,— крізь зуби процідив Фок, дивлячись на пана Шу.

— Існує ще друга лінія оборони — від батареї літера Б до Курганної батареї. На ній також можна триматися,— зауважив китаець.

— За це не турбуйтеся,— відрізав Фок.

— Велике прохання пана Тіфонтая — не зволікати справи. До січня все має бути скінчене, інакше ми будемо вважати наш договір розірваним.

— Прошу передати... пану Тіфонтаю,— глузливо відповів Фок, — що він може твердо розраховувати на п'ятнадцяте-двадцятье грудня. Це останній строк. Як начальник сухопутної оборони я ручуюся за це.

— В ім'я людинолюбства і гуманності потрібно все скінчити якнайшвидше. Кожний день несе десятки і сотні нових жертв. Анатоль, ти повинен пожаліти дружин і дітей артурців! — патетично вигукнула генеральша.

— Приємно слухати розумну мову. Я не забарюся довести її до відома пана Тіфонтая,— поспішив відкланятися китаець.

— Мабуть, япошатам справді, як кажуть полонені, вже воювати не під силу, що вони так квапляться зі здачею кріпості,— зауважив Рейс.

— Тим більше підстав здерти з них якомога більше,— з запалом промовила Віра Олексіївна.

Прийнявши командування сухопутною обороною кріпості, Фок передусім вдвоє скоротив чисельність гарнізону всіх фортів.

— Від скупченості тільки поширюються епідемічні захворювання, та й втрат буде більше. Тільки зрадники можуть наполягати на збільшенні гарнізонів,— повсякчас торочив він.

Був набагато скорочений і гарнізон другого форту, хоч становище його вважалося надто тяжким. Японці міцно укріпилися в передньому рові форту і невпинно працювали, готуючись підірвати бруствер. Вони захопили також передню частину контрескарпної галереї. Форт безперервно обстрілювався одинадцятидюймовими снарядами, які дуже руйнували тилову казарму.

З самого ранку п'ятого прудня на форту тривала нечаста перестрілка. Гарнізон був у тилівій казармі, тільки вартіві стояли біля брустверів. День видався ясний, сонячний. Знесилені довгою облогою солдати і матроси висипали в тилівий рів і грілися проти сонця. Новий комендант форту штабс-капітан Кванц походжав тут же. Він недавно виписався з госпіталю і ходив тепер, спираючись на ціпок.

Кванц спустився в потерну і пішов в контрескарпну галерею. Тут навіть світлого сонячного дня панувала півтемрява.

— Вашбродь, стягти б сюди гармату та й пальнути впритул по япошці!..— звернувся до штабс-капітана Блохін.

— А ти хто такий, що подаєш мені поради? — скинувся офіцер.

— Бомбардир-лабораторист Блохін, веду мінну роботу по форту.

— Он що! Як же ти потрапив у мінери?

— По своїй охоті. Прибув сюди ще з прапорщиком Звонарьовим.

— Шквар, тільки швидше, а то японці збираються висадити форт.

За чверть години з допомогою стрільців і матросів Блохін втягнув п'ятдесятиміліметрову гармату в галерею, поставивши її безпосередньо за бруствером.

— Котися звідси, піхтуро,— розпорядився він.

Стрільці здивовано подивилися на новоз'явленого командира.

— Сам ти забирай свої манатки та прудкіш, поки не надавали втришя,— огризнулись вони.

Блохін спокійно став скидати мішки з бруствера, очищаючи амбразуру для гармати. Почувши метушню, японці кинули кілька бомбочок, але стрільці ловили їх на льоту і повертали назад.

Встановивши гармату, Блохін сам став за навідника

і кілька разів вистрілив впритул по ворогу. Серед японців почалася паніка, і вони виючи ринули з галереї. Не даючи ворогові опам'ятатися, Блохін випускав снаряд за снарядом, чергуючи гранати з шрапнелями, поставленими на картеч.

— Гайда, за мною в атаку! — крикнув стрілецький унтер-офіцер і скочив на рештки бруствера. Солдати кинулись за ним. Блохін же лишився біля гармати, витираючи рукою спітнілий лоб.

Стрільці з контрескарпної галереї проникли в зруйнований капонір, а звідти в рів і опинилися перед японською міною галереєю.

Енергійні дії росіян примусили японців спішно підтягти до другого форту свої резерви і поквапитися з вибухом міни під переднім бруствером. Водночас вони встановили гірську гармату при вході в контрескарпну галерею. Блохін не одразу помітив її і кинувся до своєї гармати якраз у той момент, коли пролунав перший японський постріл. На щастя, снаряд пролетів вище, не зачепивши нікого з гарматної прислуги.

Почалася своєрідна підземна артилерійська дуель. У напівтемній галереї щоразу спалахували блискавиці. Гуркотіли постріли, жажливо виючи летіли гранати і шрапнелі. Стрільці розпласталися на долівці, доводилося Блохіну діяти самому. Після кількох пострілів ворожа гармата замовкла.

Тільки-но з нею було покінчено, Блохін повернувся в тилову казарму. Стрільці і матроси стривожено говорили про дивну поведінку японців: вони припинили всі роботи в передньому рові і відвели своїх солдатів у тил.

— Мабуть, хоче підірвати міну, а потім кинутись на штурм, — вирішили стрільці.

Кванц наказав забрати всіх вартових від брустверів до ретраншементу, складеного з мішків біля тилової казарми. Гарнізон форту розібрав гвинтівки і був готовий щохвилини кинутись на відбивання штурму.

Почався тривалий обстріл форту і підступів до нього з гармат усіх калібрів. Злива снарядів була спрямована на укріплення. Страшні вибухи знищували буквально все далеко навколо. Нечисленний гарнізон, скорочений Фокком майже вдвоє, швидко розтавав. Телефонний зв'язок зі штабом Горбатовського був порушений, і форт лишився на власні сили.

Вдень, о пів на другу, над переднім бруствером знялася велика чорна, з сірим полиском хмара диму і пролунав оглушливий вибух. За ним гримонув ще один і ще. Напівзруйновані каземати й казарми стали обвалюватись. Жах і розгубленість охопили гарнізон. Вибігши з казарм, солдати побачили перед собою штурмову колону японців, яка потрапила в форт крізь велику воронку, створену вибухом в передньому бруствері. На тісному внутрішньому дворику зав'язалася рукопашна сутичка. До японців підходили все нові і нові підкріплення, і росіяни були примушені відступити аж до казарми.

На допомогу атакованому фортові прийшли сусідні кріпосні батареї. Вони відкрили щонайлютіший вогонь по всіх підступах до форту від японців, відрізавши штурмуючих від їх тилу. Це дало гарнізону форту змогу заспокоїтися і розпочати енергійну контратаку. Закидавши японців бомбочками, рештки стрільців і матросів пішли в штики. Ворога було знищено.

Виставивши вартових, солдати і матроси зібрались в казармі. Уціліло не більше як п'ятдесят чоловік.

— Що ж нам, братці, далі робити? — спитав хтось із матросів.

— Звісно що — громадою триматися, — просто відповів один з бороданів стрільців. — До темряви подождемо, а там пришлють підмогу.

Як тільки стався вибух на другому форті, Горбатовський телефоном повідомив про це Фока. Генерал не забарився прибути в штаб Східного фронту.

— Другому фортові треба терміново послати підкріплення, — доповідав Горбатовський. — У мене є зведена рота з «Победы» и «Полтавы».

— Поки вони дійдуть до місця, більшу частину з них вб'є чи поранить. Не можна ж марно проливати матроську кривцю, як любив робити покійний Кондратенко! Треба трохи подождати.

— Але японці ж не ждуть! Вони безперервно атакують форт, — наполягав Горбатовський.

— Хай ще протримаються, а не витримають — виходить, пора очищати форт. Він і так дорого коштував нам за п'ять місяців оборони.

— Японці втратили під ним вдесятеро більше, — заперечив Степанов.

— Тим більше, значить, форт відіграв свою роль.

Надвечір все-таки було послано частину моряків, але їх розвіяли вогнем облогові батареї, раніше ніж моряки встигли дійти.

— Я ж казав, що так і буде,— торжествував Фок.

У діло вступили свіжі частини японців і знову оволоділи фортом. Нечисленний гарнізон ледве зміг втриматися в тилловій казармі. Про це повідомили в штаб Фока. Генерал наказав висадити казарми і залишити форт.

Солдати дивувалися:

— Япошка цілий день намагався, та не зміг вибити нас. Чому ж тепер марно будемо віддавати форт?

— Наказало начальство,— сказав Кванц.

— Яке, російське чи японське? — проштовхався вперед Блохін. Він був двічі поранений за день, і на його голові і лівій руці були скривавлені бинти.

Кванц хотів був grimнути на нього, але, помітивши злі солдатські обличчя, не наважився і змовк.

— Зраду генерали роблять,— казав Блохін.— Хто хоче, нехай іде, а я лишуся тут.

— Ну, я з тобою, і я, і я теж...— почувлося кілька голосів.

— Ну, як хочете, а ми підемо,— промовив Кванц. З ним відправилась значна частина гарнізону.

Ті з солдатів, хто лишився, почали закладати міни в різних місцях форту, казармах, потерні, контрескарпній галереї. Керував Блохін. Японці влаштовувались на захопленій частині форту і підтягали резерви, готуючись до нічного штурму.

Розсипавшись по всій дільниці, Блохін і кілька стрільців і матросів вели нечасту рушничну стрільбу. Гомін у японців нарастив з кожною годиною, але це не дуже бентежило Блохіна. Всі закладені міни були з'єднані електричним проводом. Якби японці ринули на штурм, то варто було тільки включити струм, і їх би поховали руїни форту.

Блохін вирушив в обхід спорожнілого форту. В контрескарпній галереї два матроси з «Паллади» перекидалися з японцями бомбочками. Сюди, на велику відстань, електричних проводів не протягли і встановили лише підривні патрони з запальним шнуром.

— Пам'ятай, хлопці, коли косорилий попре, відходь не поспішаючи і підпалюй бурки, закладені в стінах. Збиратися всім біля мосту за заднім ровом.

— З тебе зовсім офіцер став, Блохін,— насмішкуват̄о промовив Лебьодкін.— Тільки що золотих погонів бракує. Гляди, ще й в піку заїдеш.

— Порядок повинен бути, інакше япошка нас усіх передушить, як курей. Слухай мою команду,— казав Блохін.— Як крикну: з моста до мене: — так і біжи, та дивись не затримуйся, а то, як висадить в повітря казарму, може придавити.

Несподівано задзвонив телефон. Зазирнувши в двері каземату, Блохін побачив забутий при відході офіцера телефонний апарат.

— От шкури клятї, кинули-таки казенне майно,— вилаявся він вголос і зняв трубку.

— Хто біля телефону? — почув він чийсь сердитий голос.

— Комендант форту номер два бомбардир-лабораторист Філіпп Блохін.

— Хто тебе, дурня, комендантом призначив? Поклич кого-небудь з панів офіцерів!

— Немає тут таких.

— Як ти смієш так зі мною розмовляти!

— Винуватий, вашбродь, але в телефон вашого чину не видно,— іронічно відповів Блохін.

— Говорить генерал Горбатовський. Чому форт іще не висаджено в повітря?

— Чекаємо, коли япошка піде на штурм. Тоді вкупі з ними й висадимо, ваше превосходительство.

— Наказую негайно висадити, інакше я вас усіх віддам під суд!

— Не дуже-то ми злякалися цього,— пробурчав Блохін і відключив апарат від лінії.— Горлай тепер, репетуй...— вилаявся він.

Незабаром у повітрі спалахнула яскрава ракета, і майже одразу ж розпочався штурм. Блохін поспішив у потерну. Назустріч йому вже бігли солдати.

— Підпалили всі заряди,— сповістили вони.

Один по одному прогрімїли вибухи. Галерея і потерна з гуркотом обвалились, ховаючи під собою штурмуючих. Дим і пил линули в казарму. Блохін вибіг на міст і гукнув стрільцям, які охороняли бокові рови. Тільки-но вони всі перебігли по мосту через рив, Блохін квапливо увімкнув рубильник. Величезне полум'я знялося вгору. Сильний вибух потряс усе навколо. Вибуховою хвилею

Блохіна збило з ніг. Поряд кричав придушений на смерть матрос. Решта встигла відбігти на безпечно від осколків місце.

Коли все стихло, Блохін підвівся на ноги і побіг до Куропаткінського люнета. Тут він знайшов кількох матросів і Лебьодкіна. Решта захисників форту загинула під уламками.

Після падіння форту № 2 бомбардування Старого міста посилювалось. Вдень і вночі в повітрі виючи проносились одинадцятидюймові бомби, змітаючи все на своєму шляху. Багато стало падати снарядів і біля лікарні Червоного хреста.

Тільки починався обстріл, всі, хто міг рухатись, спустилися в підвальний поверх. Біля тяжко хворих в палатах лишалися сестри і санітари.

Сусід Звонарьова звичайно йшов униз, і прапорщик лишався сам один. Його охоплювало жахливе почуття самотності й безпорадності. Особливо сильне воно було вночі. Ніколи раніше на фортах і укріпленнях він не відчував такого як тепер жаху, що від нього аж серце хололо. Там було у багато разів небезпечніше, снаряди вибухали поряд, звідусіль летіли осколки, і все-таки почуття самозбереження було далеко слабше, ніж зараз. Звонарьов розумів, що це сталося від усвідомлення власної кволості й нерухомості. Він нікуди не міг іти, не міг сховатися і мусив спокійно чекати своєї долі. Кроки чергової сестри в коридорі звичайно одразу ж заспокоювали його збентежену душу.

— Вам не страшно? — заирала в палату Вірочка Гаршина.

— Анітрошечки,— з удаваним спокоєм відповідав прапорщик, хоч у ньому все ще тріпотіло від страху.

— От і чудово. Ви поводитесь молодцем, а в палаті для тяжких — просто жах: поранені хвилюються, кричать, благають сховати їх від бомб. Навіть не віриться, що це дорослі чоловіки, офіцери,— і сестра йшла собі.

Для Звонарьова знову починалися муки, і в той же час він не смів про це розповісти навіть Варі, боячись виявити себе боягузом.

— Всі сестри кажуть, що ти під час бомбардувань поводиш себе хороброю людиною,— запевняла дівчина.

Тільки якось самій лише Акінфієвій наважився він натякнути на свій стан.

— Що ж тут дивного? Ми з Андрюшею люди здорові і то під час нічного бомбардування не можемо іноді заснути.

Якось увечері Надя зайшла навідати прапорщика. Почалося посилене бомбардування. Кілька снарядів впадо зовсім близько від лікарні. Захиталася підлога, зазвеніли розбиті шибки. Мовчазний капітан, сусід Звонарьова, поспішив піти. Прапорщик лишився на самоті з Акінфієвою. З напруженого виразу обличчя Звонарьов здогадався про її душевні переживання.

— Вам страшно, Надюша? — спитав він, беручи молоду жінку за руку.

— Так, — одверто промовила Акінфієва. — Здається, що от-от снаряд влучить сюди і всьому буде кінець.

— Ідіть униз і сховайтеся в підвал. Там безпечно, — запропонував Звонарьов.

— А ви от залишитесь тут один і вам буде вдвоє страшніше. В такі хвилини вдвох буває далеко спокійніш.

Прапорщик вдячливо подивився на неї.

Раптом будинок здригнувся аж до фундаменту. У вікнах блиснуло яскраве полум'я. Світло загасло. Посипались шибки, загрокали двері, з коридору долетів голосний зойк. Акінфієва з жахом кинулася до вікна, наче бажаючи захистити Звонарьова від уламків скла. Прапорщик швидко присів на ліжко і, спустивши ноги на підлогу, збирався допомогти молодій жінці, але гострий біль в ногах примусив його звалитися на ліжко.

Закривши віконниці, Надя помацки наблизилась до ліжка.

— Де ви, Серьожа?

Звонарьов відгукнувся. Акінфієва обережно присіла на ліжко. Новий вибух примусив її перелякано скрикнути і інстинктивно схилитися до хворого. Звонарьов обняв її і притиснув до себе.

— Не треба, Серьожа, — злякалася Акінфієва і швидко скочила з ліжка.

— Які варвари ці японці — спеціально обстрілюють госпіталі, — говорила вона.

— Під Кінчжоу вони на моїх очах добивали поранених на полі бою. Мабуть, це входить в систему їх бойових операцій, — відповів Звонарьов.

— Ми ж лікуємо їх поранених, як і своїх!

— Очевидно японці все ще лишаються дикунами.

Скоро бомбардування припинилось, і Акініфієва стала прощатися.

— Андрюша з десантом севастопольців тепер стоїть у резерві біля Скелястого кряжу. Я на якийсь час перебралася в Пушкінську школу й буду зрідка заглядати до вас.

Звонарьов швидко одужував. Він навіть бродив по палаті на милицях. Варя уважно стежила за ним, як любляча мати стежить за першими кроками свого маляти, боячися, щоб воно не оступилося й не впало.

Частий обстріл госпіталю робив перебування в ньому небезпечним. Зайшовши якимось в палату, Миротворцев дозволив Звонарьову походити на милицях по подвір'ю.

— Тільки не захоплюйтесь. Ступайте поки що тільки на ліву ногу, праву треба ще поберегти.

— Чи скоро ви його выпишете, Сергій Романович? — спитала Варя.

— Для строю він поки що не здатний, а коли його помістити в приватній квартирі, — можна виписати хоч завтра.

— От і чудово! Переговорю сьогодні ж з татом і мамою, і ти пойдеш до нас, — вирішила Варя.

Але Звонарьов уперся, щоб не утрудняти Марію Фомівну.

— Яка вам охота сидіти тут, зазнаючи загрози постійних бомбардувань? — промовив Миротворцев. — Їхали б куди-небудь на Ляотешань чи Тигровий півострів. Там зовсім спокійно, а у нас навіть на подвір'ї починають літати рушничні кулі. Далі буде ще небезпечніше.

— Ми переїдемо на Електричний Утьос, — надумала Варя.

— Але там немає місця, — завагався прапорщик.

— Знайдемо. Звільнилася кімната Жуковського і Чижя. Я оселюся вкупі з Катєю або Шурою, — швидко вирішила Варя.

— Потрібно також щодня масирувати ноги, — застеріг Миротворцев.

— Я сама робитиму йому масаж.

Через день, тепло попрощавшись з Миротворцевим, Звонарьов обережно спустився в вестибюль і з Варєю сів

в екіпаж Белого. Вася урочисто вмовився на козлах поряд кучера.

Старе місто справляло жалюгідне враження. Розбиті будинки, пориті воронками бруківки і тротуари, обвуглені крокви, закопчені стіни — все це свідчило про війну і тривалу облогу. Біля будинку Стесселя стояла група строкато одягнених жінок, оточених поліцейськими. Серед них Звонарьов, на своє здивування, помітив Лолочку та Льолю Лобіну. Жінки про щось голосно сперечалися з городовими.

— У чім справа, Льоля? — зупинила екіпаж Варя.

— Я йшла вулицею, коли до мене підлетів оцей суб'єкт і потяг сюди. Виявляється, він прийняв мене за повію і повів на «розправу» до самої Віри Олексіївни.

— Негайно відпустіть її! — сердито крикнула Варя поліцейському.

— Я цю пані добре знаю, вона дружина офіцера. Зараз же звільніть її, — розсердився й прапорщик.

— Не маю права, — похмуро торочив фараон.

— Сідай до нас в екіпаж, Льоля, — запросила подругу Варя.

Але поліцейський схопив учительку за руку. Лобіна видерлась і кинулася до екіпажа. Поліцейський схопив її за пальто. В нестямі від гніву Звонарьов ударом милиці повалив поліцейського.

В цей момент відчинилися двері, і на ганку з'явилася Віра Олексіївна в супроводі ротмістра Водяги.

— Варя, мсьє Звонарьов, що за розправа з городовим? — проспівала генеральша солодким голоском. — Ніяк не чекала, що ви такі темпераментні, пане Звонарьов. Ви, напевне, ще не одужали від поранення і не цілком здорові!..

Варя, запинаючись і плутаючись від хвилювання, пояснила генеральші всю подію.

— Таких «дружин» у кожного чоловіка бувають десятки. А вам, пані, — обернувшись генеральша до Льолі, — як вчительці, сором водитися з усякою тварюкою. Хай це буде вам надалі наука. Ви вільні!

— Стара жаба! — випалила Лолочка, дивлячись на Стессельшу.

— Повтори, повтори, що ти насмілилась сказати? — повернулася до неї генеральша.

Тут Лолочка пустила в діло весь свій величезний

лєксикон нецензурних виразів, так що навіть бувалий Во- дяга оторопів. Віра Олексіївна поспішила затулити вуха.

— Цю паскуду негайно ж відшмагати, сто різок! Ін- ших на тиждень відправити в пральню,— розпорядилася вона.

Звонарьов наказав кучерові швидше рушати. Все ще схвильовану Льолю довели до Пушкінської школи.

— Я ставлюся з презирством до цієї брудної Лолки, але Стессельшу вона вилаяла по заслугі і за себе і за Льолю,— говорила Варя.— На місці Стаха я застрелила б Віру Олексіївну за таку образу дружини.

— Доводиться радіти, що в тебе буде тільки чоловік.

Не встигли вони доїхати до Утьоса, як їх випередив екіпаж з матросом на козлах. В ньому урочисто сиділа Лолочка поряд з мічманом, флаг-офіцером Григоровича.

— Моєму дідусеві довелося добре розщедритися, щоб визволити мене,— крикнула вона.— А здорово я вишпе- тила цю стару...

Мічман поспішно затулив рукою гарненькі губки своєї сусідки.

— Швидше одужуй, пупсик! — крикнула вона Зво- нарьову.

— Як вона сміє так поводитися з тобою? — обури- лася Варя.

— Щоб піддразнити тебе. Ти повинна знати, що на таких осіб, як Лолочка, звичайно не ображаються.

На Утьосі Звонарьов оселився в невеликій кімнаті з вікнами в тил батареї. Йому добре було видно казарму, перетворену на лазарет для одужуючих, кухню, електрич- ну станцію, а вдалині — кладовище, де ховали утьосівців. Варя випросила собі перевід на Утьос і тепер працювала разом із своєю сестрою під началом лікаря Зоріна. Гар- мати на батареї обслуговували моряки з броненосця «Пе- ресвет» під начальством лейтенанта Любимова, а коман- диром Утьоса був капітан Андреев. Цими особами й ви- черпувалось товариство Звонарьова.

Варя помістилася в одній кімнаті з Катєю. Шура На- заренко, розпрощавшись з Гудимою, повернулася до бать- ків. Надвечір вона прийшла навідати Звонарьова. Дивля- чись на її поповнілу постать, обережні плавні рухи, пра- порщик здогадався, що вона чекає дитину. Помітивши

Його уважний погляд, дівчина густо зашарілася. Щоб не бентежити її, прапорщик заговорив про свої рани, становище на фронті, про погоду. Шура помалу посмілішала.

— Пішла я від Олексія Андрійовича,— тихо промовила вона.

— І добре зробили. Пам'ятаєте, я вам якось говорив: згодом все забудеться і ви знайдете собі іншого чоловіка, по серцю.

Того ж вечора Звонарьов передав Варі свою розмову з Шурою.

— Треба буде влаштувати її в Пушкінську школу,— одразу ж придумала Варя.

Наступного ранку, сидючи в кріслі біля вікна, Звонарьов побачив, як Шура йшла по подвір'ю. Дівчина несла оберемок дров. Її повний живіт особливо видався вперед.

Кілька солдатів із слабосилої команди стали кепкувати, дивлячись на неї. Один з них підбіг до неї і лягнув по животу. Шура охнула, перегнулася і впала під тягарем оберемка дров. Обурений Звонарьов, забувши про свої рани, кинувся до вікна відігнати негідника, але тут несподівано з'явився Блохін. Одним ударом кулака він збив хулігана з ніг, потім обережно підняв плачучу дівчину, взяв дрова і доніс їх до фельдфебельської квартири.

— Ти в лакеях, чи що, ходиш у цієї шкури? — підводячись на ноги, промовив солдат.

Розлючений Блохін підскачив до нього і схопив за горлянку.

— Блохін, облиш його! — гукнув у вікно Звонарьов.

Але Блохін не слухав. У його жертви вже вивалився язик і посиніло обличчя. Двое матросів, які проходили мимо, насилу відтягли артилериста.

— Якщо якийсь іще негідник ображатиме Шуру, задушу своїми власними руками! — пригрозив Блохін.

Звонарьов підкликав його.

— Здрастуй! Навіщо прийшов на Утьос? — довідався прапорщик.

— Здравія бажаю! Поручик прислали по теплі речі, а то солдати на батареях літера Б і Залітерній нарікають на холод,— відповів він.

Блохін затримався на Утьосі до наступного дня. Увечері він зайшов до Звонарьова.

— Сідай, кури і розкажуй, як здали другий форт,— запропонував йому прапорщик.

Солдат сів біля дверей, але димити махоркою посоромився.

— Дух від неї важкий, і з незвички голова заболить,— пояснив він.

Потім Блохін неквапливо, підбираючи слова, розповів усі подробиці падіння форту номер два.

— Погане діло стало в Артурі. Хоч як розкинуть своїм розумом солдатики і матроси, а виходить, завелась у нас зрада. Продати хочуть кріпость, а нас винищити, щоб не було кому оборонятися,— закінчив він свою розповідь.

— Ну, вже й зрада! Погано обмірковані накази, незнання обстановки на місцях — от це й призводить до таких наслідків,— заперечив Звонарьов.

— Якби генерали і полковники були невчені, от як ми, то їм можна було б ще пробачити, а раз уже солдат розуміє, що так робити не можна, то генерали й поготів мусять розуміти.

Переконати Блохіна прапорщиків так і не вдалося.

Прийшла Варя і скромно сіла збоку, мовчки слухаючи їх розмови. Її присутність явно заважала солдатів, і він поспішив піти.

— Блохін міркує правильно. Так діяти, от як Горбатовський, можуть тільки зрадники,— сказала Варя, коли солдат вийшов.

— Що Горбатовський дуже недоумкуватий, це ми знаємо, але до зради тут ще далеко.

— Тато каже, що тепер дурість рівноцінна зраді. На його думку, Фок найшкідливіший генерал в Артурі, потім Рейс. Стессель же робить все те, що йому скаже Віра Олексіївна.

Вночі Блохін вийшов на подвір'я. Несподівано він помітив, як у прочинені двері дров'яного складу майнула чиясь тінь. Солдат насторожився, вирішивши, що це хтось із матросів чи слабосилої команди потайки пішов по дрова, бо в них уже відчувалася велика нестача. Зачекавши кілька хвилин, Блохін потихеньку підійшов до сарая і прислухався. До нього долетів чи то стогін, чи то плач, а потім кволий зойк. Солдат широко розчинив

двері, скочив всередину і на щось одразу нашттовхнувся. В темряві гойдалося людське тіло.

— Шурка! — миттю зміркував він і, трохи піднявши, вийняв дівчину з зашморгу.

Вона не подавала ознак життя. Блохін обережно опустив її на землю і почав робити штучне дихання, згадуючи, як це робив фельдшер Мельников. Але Шура не опам'ятовувалася. Солдатові навіть здалося, що вона починає холонутися. Переляканий цим, Блохін, підхопивши дівчину на руки, кинувся до офіцерського флігеля і страшенно застукав у вікно до Звонарьова.

Прапорщик, розбуджений цим гуркотом, спочатку подумав, що почався загальний штурм кріпості.

— Ваше благородіє, Сергій Володимирович, допоможіть! — раптом почув прапорщик і, схопивши милиці, підійшов до вікна.

— Шурка повісилася до смерті! — крикнув Блохін.

Звонарьов відчинив вікно і тут тільки зрозумів, в чому справа.

— Неси її на ганок, я зараз розбуджу лікаря і Варю.

Він почав стукати в стінку кімнати, де ночували сестри Бєлії. Збудити Варю було не важко. За час хвороби Звонарьова вона звикла прислухатися до найменшого шуму в його кімнаті.

— Тобі погано, Серьоженька? — влетіла вона, напіводягнута, в кімнату.

Прапорщик розповів їй про Шуру, і Варя прожогом кинулася на ганок. За кілька хвилин дівчину привели до пам'яті і потім перенесли в квартиру фельдфебеля. Варя до ранку вартувала біля ліжка подруги і потім сама одвезла її в Пушкінську школу. Блохін теж пішов з ними.

— Дивися, Ліксандро, і не думай більше про це, — суворо промовив Блохін на прощання, погрожуючи дівчині пальцем.

— Ніколи не думала, щоб такий грубіян, як Блохін, міг виявити стільки теплого людського почуття, — ввечері говорила Варя Звонарьову.

— Серце у нього золоте.

Відомості про те, що діялося на фортах, ледве досягали Утьоса, найбільше через Варю, бо вона мало не щодня бувала в місті чи у себе вдома. Іноді забігали солдати з Залітерної чи з батареї літера Б і сповіщали останні новини.

Прапорщик скоро звик до цієї солдатської пошти і по-довгу розмовляв з ними.

— Охота вам, освіченій людині, слухати всякі нісеніт-ниці,— дивувався Андреев.— Адже солдатські розповіді — на три чверті брехня.

— Але чверть же правда. По суті, тепер Артур три-мається тільки на самих солдатах.

— Нижні чини без офіцерів — нуль, неорганізований натовп.

— Офіцери без солдатів часто бувають і негативними величинами.

— Ви все ще лишаєтеся цивільним. Вам незрозуміла та нескладна істина, що тільки самі офіцери є сіллю ар-мії, носителями її бойових традицій.

Схвильований Андреев починав сіпатись, і прапорщик поспішно переводив розмову на інші теми.

Зранку Варя разом з сестрою йшла в казарму пере-в'язувати поранених. Звонарьов на милицях шкандибав по Утьосу, заглядаючи на кухню, де орудував Белоно-гов, куштував їжу, потім ішов на електричну станцію до Лебьодкіна. З Родіоновим обходив каземати на бата-реї, де розміщалися артилеристи і матроси, і, нарешті, про-глядав папери в канцелярії. Андреев, майже весь час хворий, давав змогу прапорщику розпоряджатися всім на свій розсуд. На третю годину всі збиралися на обід в офі-церському флігелі.

Батарея майже не стріляла, бо лишилося всього щось із сотню десятидюймових бомб. Їх берегли на випадок штурму. На морі було порожньо. Після загибелі ескадри японці відвели свій флот з-під Артура, крім багатьох дрібних сторожових кораблів. Тому на ніч лишалися пильнувати самі тільки чергові, вартові і днювальні, всі ж інші поринали у мирний сон. Лише глухий гуркіт канонади на сухопутному фронті і приплив свіжих по-ранених нагадували про війну.

Незабаром прийшла звістка про загибель Назаренка. Старий фельдфебель їхав на катері протокою, коли сна-ряд, впавши поблизу, перевернув катер. Назаренко каме-нем пішов на дно. Діставши звістку про це, Савівна так засмутилась, аж захворіла, і Шурі довелося повернутися назад і доглядати матір. Дівчина дуже схудла і

споганіла. Вона уникала заходити навіть до Звонарьова.

Одного з грудневих днів прийшла Акінфієва.

— Нарешті зібралася навідати вас, Серьожа! — привіталася вона. — Із Утьосом у мене пов'язані такі тяжкі спогади, що я з марновірним жахом наближалася до нього. Так і здається, що знову з'являться жандарми.

— Тепер їх нема чого побоюватися. Мікеладзе давно забрали з Артура, а Познанський ледве живий після тифу, — сповістила Варя.

— Цьому можна тільки радіти. З шпигунами вони не боролися, а хапали ні в чому не винних людей, — сказав Звонарьов. — Як живе Андрюша?

— Він захищає третій форт. Кажуть, там надто небезпечно, і я дуже тривожусь. Японці весь час атакують. Оля просила вітати вас. Вона теж уже ходить на милицях з допомогою Борейка і швидко одужує. Збоку смішно і зворушливо дивитися на цю парочку — дзвіниця, а поряд з ним блоха.

— Не в цьому справа. Їх пов'яже міцне взаємне кохання, — відповіла Варя.

— Як і вас з Серьожею, — промовила Надя.

— Ми з Серьожею теж міцно кохаємо одне одного. Правда? — у вічі спитала Варя нареченого.

— Хоч як це дивно, а я все ж кохаю оцю ревниву і колючу особу, — притяг до себе наречену Звонарьов.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

— Минуло понад тиждень після висадження в повітря форту номер два, а всі зусилля японців в атаках третього форту поки що не привели ні до чого. Це віддаляє час визволення Артура і кривно зачіпає інтереси фірми «Тіфонтай», — з люб'язною усмішкою на обличчі промовив пан Шу, дивлячись на Фока.

— На війні, на жаль, багато чого залежить від випадковостей. Отак позавчора в момент штурму цього форту рота моряків поряд готувала другу лінію оборони. Вона

з власної ініціативи взяла участь у відбитті атаки,— відповів генерал.

— Сподіваюся, ваше превосходительство вживе заходів, щоб надалі такі випадковості не повторювалися? Інакше можуть зазнати шкоди ваші особисті інтереси...

— Звичайно, звичайно. Я переконаний, що наш план буде виконаний в намічені строки, пан Шу.

Китаець попрощався і вийшов. Лишившись на самоті, Фок нервово заходив по кабінету.

— Косорила мавпа мертвою хваткою тримає мене за горло, і я не смію дати наказу, щоб її повісили,— бурчав він.— З другого боку, коло мене оцей боягуз Стессель, якому весь час ввижаються шибениці за передчасну здачу кріпості. Будь ласка, служіть в отаких умовах!..

Генерал сів за стіл і розмашистим почерком написав записку Горбатовському:

«У зв'язку з великим зруйнуванням бетонних укриттів на третьому форті, прошу ваше превосходительство пам'ятати, що над міру вперта оборона цього пункту призведе лише до марних втрат у людському складі. Тепер же в кріпості потрібна кожна людина. Необхідно якнайбільше берегти уцілілий гарнізон».

Лист було відправлено з кінним ординарцем в штаб Східного фронту.

— Слухай, хлопці, уважніше, чи стукотить японець, чи ні,— розпорядився комендант третього форту, штабс-капітан Булганов.— Тільки-но стукіт припиниться, біжи до мене з повідомленням.

Засівши в передньому рові, японці справа й зліва від потерни, що вела в капонір, готували дві мінні галереї, маючи намір висадити бруствер. Щоб перешкодити цьому, росіяни почали контрмінні роботи, але велися вони мляво і невміло. Саперів не було, і копали землю рядові стрільці і матроси. Булганов вважав за краще відсиджуватися в тиловій казармі. Крім нього, на форту був іще Андрюша Акінфієв зі своїми севастопольцями. Лейтенант мало розумівся на кріпосній війні і обмежувався лише розставленням вартових і спорудженням ретраншементу в тилій частини дворика.

Незабаром форт стали обстрілювати з великих гармат. Крім того, японці встановили в траншеях фортового гласису мінні апарати і почали закидати мінами внутрішній дворик. Стрільці і матроси поспішили заховатися в потерні, але вибухом міни потерну зруйнувало. Всіх, хто був там, живцем засипало.

Акінфієв з матросами кинулись на допомогу. Новий вибух розкидав їх в боки. Оглушений лейтенант повернувся в казарму і схвильовано спитав у Булганова, як можна допомогти похованим у потерні.

— Це не в нашій силі. Гарнізон треба берегти для відбивання штурму. Коли відженемо японців, тоді спробуємо допомогти нашим.

Лейтенант не погодився з цим і викликав охочих з своїх матросів. Вони обережно, крок по кроку, ховаючись від очей япоців, стали розбирати завал. До вечора вдалося витягти з потерни близько тридцяти чоловік покалічених і стільки же поранених. Андрюша торжествував.

Після морозяного ясного дня лягла темна ніч. Скориставшись нею, захисники форту почали квапливо ремонтувати завдані за день ушкодження. Було вирішено потерну зовсім лишити і засипати її уламками і землею. На всякий випадок стіни і стелю її мінували.

Японці так само не припиняли робіт під бруствером.

Настав туманний ранок. Солдати сиділи в казармах за чаєм, коли несподівано почувся оглушливий вибух. Посипались земля, уламки бетону, каміння, густий, їдкий дим наповнив весь дворик. Булганов і Акінфієв намагалися вивести солдатів і матросів з казарм, але вогонь косив смільчаків.

— Треба дати їм приклад сміливості, пане штабскапітан,— і лейтенант попрямував до виходу.

— Вашбродь, заждіть, чого задарма гинути,— звернулись до нього матроси.— Коли японець полізе на форт—стрілянина припиниться, не стане ж він бити по своїх.

Зауваження було ділове, і лейтенант зупинився.

— Облиште, друже мій, пратися з смертю,— підійшов Булганов.— Зрештою ви завжди лишитесь в програті і передчасно помрете. Горбатовський наказав берегти солдатів і без настійної потреби в контратаки не ходити.

— Коротше кажучи, припинити оборону форту?..

— Не зовсім так, але щось схоже. Я вже звелів по-трошку укладати пожитки. До ночі переждемо, а там змотаємо вудочки...

— Адже є цілковита змога захищати форт і далі!..

— Мабуть, це не входить в розрахунки начальства.

Лейтенант не повірив доти, поки сам не побачив справжньої телефонограми начальника Східного фронту оборони кріпості. Зміст її скоро став відомий всьому гарнізоні.

Японці не вірили, що росіяни, які так уперто досі обороняли кожний крок, тепер без опору лишають їм мало не всю територію форту. Вони посилено обстрілювали казарму й рів і не наважувались просуватися вперед, побоюючись, щоб росіяни не вчинили їм якоїсь каверзи.

Надвечір було одержано прямий наказ про залишення форту, «в зв'язку з цілковитою неможливістю його дальшої оборони».

— Це зрада! — гарячився Акінфієв. — Ми ще можемо тут триматися.

— Проти волі начальства не попреш, — відповів Буланов.

Тоді Акінфієв від свого імені написав Горбатовському протест і відправив його генералові з одним з своїх матросів. У відповідь він дістав наказ з'явитися в штаб Східного фронту.

— Що нам, вашбродь, робити? — спитали у лейтенанта матроси, коли він збирався йти в штаб.

— До мого повернення нікуди звідси не йти, хоча б стрільці й залишили форт.

— Єсть, вашбродь, буде виконано!

В штабі Горбатовський розсипався в компліментах на адресу лейтенанта, дякуючи йому за мужність і безстрашність, проявлені при обороні форту.

— Якби весь гарнізон складався з моряків, то про залишення форту номер три не могло бути й мови, але стрільці дуже послабшали і втратили свою колишню стійкість, — запевняв генерал. — Тому вирішено скоротити лінію оборони і покинути особливо зруйновані форти, де триматися вже майже неможливо. До числа таких належить і третій форт.

— Я з своєю ротою протримаюся там не менше тижня, — запевняв Акінфієв.

— Ваші матроси будуть потрібні в іншому місці. Дуже прошу вас виконати моє розпорядження.

— Єсть!

По дорозі на форт він зустрів своїх матросів. Вони сповістили його, що форт залишено.

— Майже цілісінький віддали... Встигли тільки висадити в проході одну кульову міну, та й то штабс-капітан лаяв,— доповів унтер-офіцер.

— Чому ж ви лишили форт без мого наказу?

Матроси здивовано глянули на нього.

— Та нам же від вашого імені передали телефоном наказ повернутися в штаб, що ми й зробили.

Акінфій був здивований, але нічого вже не міг поробити.

Японці не одразу помітили відхід росіян з форту і тільки надвечір наступного дня наважилися повністю зайняти його.

— Лепьохін, візьмеш із собою чоловік з п'ять і підеш на укріплення номер три,— розпорядився Гудима.— Там будеш за начальника артилерії.

Фейерверкер відкозиряв і попрямував до себе в каземат. Там він зібрав коло себе солдатів і повідомив їх про одержаний наказ.

— Хто хоче зі мною?

Солдати зітхали і мовчали.

— Жили собі на батареї, не журились, думали, до кінця тут пересидимо, так ні— іди на якесь там третє укріплення,— нарешті обіззався хтось із них.

— Така воля божа,— суворо відповів Лепьохін.

Ідучи, Лепьохін прочитав кілька молитов, узяв з собою біблію і одну з ікон. Коли солдати проходили повз Залітерну, їх гукнув Борейко.

— На богомілля, чи куди вирушили, кержаки?

— За вас, вашбродь, бога молити будемо на третьому укріпленні,— в тон поручикові відповів Лепьохін.

— Місце там небезпечне, дивіться, не згнатьбіть наш Утьос. Дізнаюся, що ви здрейфіли,— голови поодриваю! — застеріг Борейко.

Увечері артилеристи добралися до укріплення і з'явилися до його коменданта Спредова.

Лепьохін розмістив своїх людей в казармі, а потім

пішов ознайомлюватися з артилерійським озброєнням. Воно складалося з двох поршневих гармат, старої китайської гладкоствольної картечниці і кількох морських дрібнокаліберок.

Японці вже оволоділи переднім капоніром і частиною потерни. Оглянувши укріплення, Лепьохін розставив гармати на брустверах і в тиловому рові, призначив до кожної командира з своїх утьосівців, в яких він був певен.

— Без наказу не пали, стріляй до пуття, щоб снаряди не марнувати,— навчав він артилеристів.

Як і на третьому форті, японці тут застосували міномети, обстрілюючи всю середину укріплення. Це примусило одвести всіх людей, крім вартових, в потерну і розмістити їх біля входу на внутрішній дворик. Капітан Спредов влаштувався тут же, а зауряд-прапорщиків із фельдфебелів послав охороняти горжевий рів.

Весь день минув у напруженому чеканні вибуху переднього бруствера, але японці не поспішали. Надвечір обстріл укріплення зовсім припинився. Вороги обмінювалися лише нечастими рушничними пострілами і ліняво перекидалися бомбочками.

Вже в темряві, на передньому бруствері з'явився японець і голосно закричав російською мовою:

— Гей, голодранці, здавайтесь! Вам давно набридло їсти конину, а нам мерзнути в окопах. Час кінчати війну. Ваші генерали продали нам кріпость з усіма солдатами.

— Ах ти, косорилий чорт! — вхопилися стрільці за гвинтівки, але японець квапливо зник.

Потім у російські окопи полетіли камінці з прив'язаними до них прокламаціями. Японці умовляли здатися.

— Поки сила в нас є, треба укріплення відстоювати до останнього,— заявив Лепьохін.

Ніч минула спокійно. Японці посилено працювали в мінних галереях.

Вранці грукіт припинився. Спредов наказав усіх людей одвести в тилу частину укріплень, лишивши попереду тільки одного або двох вартових. Артилеристи приготувалися біля своїх гармат, зарядивши їх картечню. Лепьохін діловито говорив артилеристам:

— Пам'ятай, що Ведмідь сказав: «Не зганьби Утьоса, бий японця просто в саму пику!»

Близько дев'ятої години ранку, при цілковитому спокої на фронті, пролунали один по одному два сильні

вибухи. Передній бруствер обабіч потерни дуже осів і оголів бетонні мури її. Японці негайно відкрили по укріпленню зосереджений вогонь з одинадцятидюймових мортир. Весь гарнізон поспішив сховатися в казармі та потерні. Лепьохін одвів своїх артилеристів у тилловий рів. Скоро один з снарядів влучив у передню частину потерни, пробив бетонне перекриття і розірвався всередині приміщення. Водночас вибухли складені тут же бомбочки. Силою вибуху обвалило всю передню частину потерни. Загинув командир укріплення й більша частина гарнізону. Вихід на внутрішній дворик був завалений.

Одразу ж японці кинулися на штурм. Не зустрічаючи опору, вони захопили весь внутрішній дворик і по бокових ровах увійшли в тил укріплення. Рештки гарнізону потрапили в оточення в казармі. Лепьохін перший зрозумів, в якому становищі опинився гарнізон. Вийнявши біблію, він побожно перехрестився.

— Прийшла, братці, наша смертна година,— звернувся він до утьосівців.

Його бородані по черзі поцілували біблію і розібрали гвинтівки.

— Наказуй, старший, що робити.

Лепьохін розставив солдатів біля вікон казарми, а сам став до входу. Тут нашвидку спорудили з мішків бруствер і встановили кулемет. Всього уціліло в казармі і потерні близько ста чоловік, але більша частина з них були поранені, контужені і приголомшені. Цілком боєздатних лишилося не більше як сорок чоловік.

— Здавайся, рус! — гукали японці, але у відповідь гриміли постріли.

Японці підтягли польові гармати і стали впритул розстрілювати тиллові казарми. Але бетон витримав це бомбардування. Солдати причаїлися в простінках і між гарматними пострілами кидали в ворога бомбочками. Лепьохін з воріт примудрявся випускати по японцях черги з кулемета. Невеликий на зріст, кремезний, з ріденькою борідкою, він якось одразу виріс, голос його набрав суворих, владних ноток, сірі очі дивилися гостро й твердо. Всі його накази виконувалися негайно. Навіть матроси, що спочатку іронізували над пристрастю фейерверкера до біблії, тепер слухалися його в усюму.

Зимовий день схилявся до вечора, але гарнізон усе ще чинив опір. До укріплення прибув сам начальник

штабу облогової армії генерал Ідзіті. Він наказав послати парламентаря для переговорів про здачу. Японський майор з білим прапором з'явився перед ворітьми і зажадав до себе старшого офіцера.

— Уважно стеж за косорилим, щоб він не наробив якої-небудь каверзи. Тільки що трапиться — бий без попередження, — розпорядився Лепьохін, виходячи до парламентаря.

— Я хочу бачити офіцера коменданта, — промовив японець.

— Я й є комендант, а офіцерів у нас немає, — відповів з гідністю фейерверкер.

— Коли ви зараз добровільно здастесь, ми гарантуємо вам життя, — промовив японець.

— Довгенько доведеться вам чекати цього, ваше японське благородіє, — відповів Лепьохін і повернув до себе назад.

Підтягнувши ще кілька рот до укріплення, японці з вигуками кинулись на штурм. Нечисленний гарнізон швидко розтавав. Біля амбразур стрільці мінялися один по одному. Легкопоранені подавали патрони і бомбочки. Лепьохін, вже двічі поранений, весь час стріляв з кулемета, аж поки механізм розбило вибухом бомбочки. Казарма сповнилася їдким димом. Поранених більшало з кожною хвилиною. Вони збиралися в уцілілій частині потерни. Тут же були складені й запаси бомбочок.

Нарешті японцям вдалося вдертися всередину. Почалася штикова сутичка в передвечірніх сутінках. Поранений втретє, Лепьохін ледве добрався до потерни. Японці заповнили казарми і ринули в потерну. Фейерверкер востаннє окинув поглядом уцілілих захисників гарнізону і з силою вдарив ногою по одній з лежачих на землі бомбочок. Величезне полум'я на мить освітіло десяток-два поранених російських матросів і солдатів, а також японців з штиками наперевіс. Потім все зникло серед хмар диму. Під уламками укріплень загинули рештки гарнізону разом з штурмуючими колонами.

В домі Стесселя засідала військова рада. Чоловік з двадцять офіцерів, генералів і адміралів зібралися в просторому кабінеті. На стіні висіла велика карта Артура з фортами і укріпленнями. Фок червоним олівцем

старанно перекреслив укріплення № 3 і ретельно вивів дату його падіння: 18 грудня 1904 року. Поряд на карті вже червоніли такі самі хрестики над другим і третім фортами.

— Прошу уваги, панове,— постукав Стессель олівцем.— Зараз одержано звістку про падіння укріплення номер три. Отже, всі довгочасні спорудження Східного фронту перейшли в руки ворога. Наші війська віднині займають погано обладнані польові позиції другої лінії. Я хочу почути вашу думку про можливість дальшого продовження оборони.

Присутні почали висловлюватись. Артилеристи, моряки і командири полків сьомої дивізії одноставно говорили про потребу продовжувати оборону. Зате представники четвертої дивізії, якою командував Фок, не менш дружно висловлювались за безцільність подальшого опору.

— У нас зовсім немає снарядів,— ствердив начальник штабу четвертої дивізії підполковник Дмитрієвський.

— Є ще понад сто тисяч бомб і шрапнелей різних калібрів,— заперечив Белей.

— В полках понад половину солдатів хворіє на цингу, харчування погане. Настали морози, а теплого одягу немає,— на різні голоси твердили полковники Савицький, Гайдурін та Некрашевич в тон Дмитрієвському.

— Япончеві теж доводиться не шолодко, він більше від нашого страждає від холоду. Шалдатики ще можуть триматиша, тільки треба жбільшити видачу конини. У нас є ще кілька тишач коней. Обов'язково треба битися до кінця,— з великим піднесенням промовив старий Надеїн, який після смерті Кондратенка вступив у командування сьомою дивізією.

— Я нещодавно був у траншеях і бачив там наших мучеників-солдатиків. Самі тільки жорстокосерді люди можуть примушувати їх воювати. Вони завошивіли, зголодніли, але ще повні героїчного духу. Треба зберегти їх для Росії. Вони цілком заслужили право на дальше життя,— із сльозою в голосі розводився Фок.

— Про здачу не може бути й мови! У мене є ще близько півсотні варіантів дальшої оборони Артура,— урочисто промовив Смирнов, але ця заява викликала лише прикру усмішку на обличчях присутніх.

— Місія Порт-Артура в розумінні захисту флоту закінчена, бо ескадра перестала існувати. Для Північної

армії Артур тепер є лише тягарем. Дальший захист може привести до взяття кріпості штурмом і загальної різанини,— спокійним професорським тоном промовив Рейс.

— Ви забуваєте про ескадру Рожественського. Він же розраховує йти в Артур, а не у Владивосток,— заперечив Вірен.

— Щоб потонути в наших калюжах разом з артурською ескадрою,— зазначив іронічно Стессель.— Для цього не варто робити подорожі навколо Європи.

Але за подальшу оборону все-таки висловились значна більшість присутніх на нараді.

— Отже, будемо вважати, що рада висловилася за оборону до кінця,— підвів підсумки Стессель.— На яких рубежах ми далі будемо оборонятися?

— Я доповім,— підняв руку Смирнов.— Спочатку за Китайською стінкою, де ми стоїмо тепер. Тут у мене є п'ять варіантів.

— Будь ласка, без них,— зупинив його генерал-ад'ютант.

— Потім відійдемо на Скелястий кряж, потім на Володимирську і Митрофаніївську гірки і, нарешті, займемо міську огорожу. Звичайно, тут можуть бути різні варіанти, але я вже про них не говорю.

— Я вважаю, що всі ці лінії не мають серйозного оборонного значення. Затримуватися на них довго не пощастить. Та, проте, це тепер і не має ваги,— відповів Стессель.

Тільки-но всі розійшлися, Фок сів за письмовий стіл Стесселя і швидко накидав наказу про залишення батарей літера Б і Залітерної, обох Орлиних Гнізд і всієї другої лінії оборони.

— Я відходжу прямо до центральної огорожі,— сказав він Стесселю.

— Що ти, що ти, Віктор Олександрович! Адже щойно рада висловилася за дальшу оборону!

— Чхав я на всі ради! Коли до двадцятого числа Артур не капітулює, ми з тобою втратимо кілька мільйонів доларів. Це важливіше. Хоч решту днів ми будемо жити спокійним, забезпеченим життям. Ну, я пішов.

— Стривай, не можна ж так одразу...— намагався зупинити його Стессель.

— Накажи Рейсу підготувати листа з пропозицією про капітуляцію. До півночі двадцятого грудня за старим

стилем він має бути в японському штабі,— і Фок, не прощаючись, вийшов.

Штаб командуючого японською облоговою армією під Порт-Артуром генерала барона Ногі розташувався у великому китайському селі Шуйшіін, в одинадцяти кілометрах від передових фортив обложеної кріпості.

Сам генерал жив у просторій світлій фанзі, всі стіни якої були завішані картами і схемами порт-артурських фортив і укріплень.

Темним прудневим вечором Ногі разом із своїм начальником штабу генералом Ідзіті схилився над письмовим столом, на якому лежали щойно зібрані відомості про втрати облогової армії під час останніх штурмів.

— Більше штурмувати ми не можемо, ваше превосходительство, ми лишимося без армії,— доповів Ідзіті.

— Але наш божественний Тенно вимагає негайно взяти Артур, бо ескадра Рожественського вже біля Мадагаскару, а до Маньчжурської армії Куропаткіна щомісяця прибуває по два свіжі корпуси. Якщо Артур не буде взятий до січня, росіяни дістануть перевагу і на суші, і на морі, і війну ми програємо,— неквапливо заперечив Ногі.

— Але штурмувати тепер нам просто нічим — немає ні людей, ні снарядів, ні патронів,— нервово промовив Ідзіті.

Настало тяжке мовчання.

— Тоді нам лишається тільки одне. Ідзіті-сан: характері,— роздільно, суворо промовив Ногі, дивлячись у вічі своєму начальникові штабу.

Розмову перервав сильний стукіт у двері.

— Увійдіть,— невдоволено дозволив Ногі. В кімнату влетів радісно збуджений генерал Танака.

— Щасливий доповісти вашому превосходительству: генерал Стессель обіцяв здати кріпость не пізніше як першого січня,— шанобливо доповів він Ногі.

Був ясний, морозяний ранок. Борейко вийшов з бліндажа на Залітерній і почав митися крижаною водою. Він був неголений, змарнів, але виглядав бадьорим і здоровим.

— Чи наші повернулися з укріплення номер три? — спитав він у денщика.

— Ні! Стрільці подекували, що япошка висадив укріплення і на ньому загинули всі аж до останнього.

Поручик нахмурився.

— Шкода Лепьохіна... Але раз в полон не здалися, значить, загинули з честю,— задумано промовив він.— Краще померти зі зброєю в руках, ніж покласти її перед ворогом.

Вимившись і похапцем проковтнувши склянку чаю, Борейко пішов на командирський пункт.

Тільки-но він глянув у бінокль, як здивовано опустив його. Японці вже зайняли всю Китайську стінку і пристосували її до оборони. Ще ввечері стрільці були тут, а тепер опинилися майже на версту ближче до Залітерної, хоч ніч минула зовсім спокійно.

Борейко негайно вирушив до стрільців, з'ясувати обстановку і дізнатися, чому стрільці лишили добре обладнану позицію.

— Наказ генерала Фока,— відповів йому стрілецький прапорщик, командуючий дільницею.— Кажуть, цієї ночі ми відійдемо до самого міста.

— Я із своїми артилеристами з Залітерної не піду,— похмуро кинув Борейко.

— І потрапите в лапи до японців.

— Перед тим поверну свої гармати на місто і розтрощу штаб Стесселя разом з його квартирою,— буркнув поручик в сумному роздумі.

На батареї його чекав новий сюрприз. Гудима сповістив, що одержано наказ очистити батареї літера Б і Залітерну сьогодні до дванадцятої години.

— Хто віддав таке розпорядження?

— Штаб генерала Горбатовського за наказом Фока.

— Я не маю наміру підкорятися йому! Що про це розпорядження думає Єнджеевський?

— Він надіслав протест самому Стесселю.

— Дивак! Невже він не знає, що генерал-ад'ютант і Фок — обое рябое! А ти, Олексій Андрійович, що збираєшся робити?

— Поки стрільці лишаться, не піду і я.

Помітивши відхід росіян, японці вдарили по них вогнем усіх своїх батарей. В погано обладнованих окопах стрільці одразу ж зазнали великих втрат, а де-не-де й подались назад. Японці кинулись за ними слідом, але потрапили під нищівний вогонь кріпосних батарей і відійшли

у вихідне становище. Почалася артилерійська дуель між Артуром та облоговими батареями.

Борейко сидів на спостережному пункті і вів інтенсивну стрільбу по піхоті та батареях ворога. В свою чергу японці намагалися примусити Залітерну замовчати, але це їм не щастило. Після полудня кінний ординарець привіз новий наказ — негайно очистити Залітерну.

Гудима і Борейко відмовились підкоритися і цьому наказові. Але не минуло й години, як батареї літера Б і Залітерну обстріляли з тилу батареї третьої лінії оборони. Першими ж пострілами поранило кількох чоловік з гарматної прислуги. Не бажаючи піддавати своїх людей даремному ризику, Борейко і Гудима примушені були лишити Залітерну і батарею літера Б.

Вони пішли в штаб Горбатовського.

— Що ви зробили для зруйнування батареї?— довідався генерал.

— Висаджено в повітря всі гармати й бліндажі, облито кerosином і підпалено все те, що може горіти, винесено все те, що можна було винести,— доповів поручик.

— З вами багато людей?— підлетів начальник штабу капітан Степанов.— Нам треба підтримати гарнізон Великого Орлиного Гнізда.

— Близько двадцяти чоловік, всі артилеристи з Залітерної й батареї літера Б.

— Треба негайно відправитись на Велике Гніздо і постаратися якомога довше затримати японців, щоб наші частини встигли укріпитися на третій лінії оборони. Інакше ворог вдереться в місто і учинить різанину мирного населення і поранилих, як це було за китайської війни.

За десять хвилин рештки утьосівців марширували до Орлиного Гнізда. Попереду виступав Борейко, а останнім йшов Блохін.

Велике Орлине Гніздо височіло над усім Старим містом і тилом Східного фронту. З його падінням японці діставали в свої руки тактичний ключ всієї північної і східної оборони кріпості. Не залишалося жодного місця в Артурі, яке б не було видно з Великого Орлиного Гнізда і гори Високої.

На вершині гори були споруджені польові укріплення, в скелі висічено кілька печерних бліндажів, які становили сажнів на п'ятдесят прекрасну охорону від снарядів любого калібру. Підйом гори був майже неприступний для пі-

хотної атаки, але біля підніжжя був великий мертвий простір. Це дозволяло зосередити тут значні сили безпосередньо близько від вершини.

З падінням Залітерної і батареї літера Б всі підступи до Орлиного Гнізда опинилися під прямим рушничним обстрілом ворога, а тому артилеристи з великими труднощами, місцями перебіжками, добралися до крутої стежки на вершину. Тут вони застали коменданта гори капітана Голіцинського і начальника команди моряків лейтенанта Тимирова. Голіцинський був поранений і контужений і, весь перев'язаний, лежав у бліндажі. Тимиров, хворий на цингу, ледве тримався на ногах.

— Прошу вас прийняти на себе обов'язки коменданта,— звернувся до Борейка капітан,— бо я і лейтенант вже зовсім знесилили.

— Слухаюсь! — відкозиряв Борейко.— Передусім я запропоную вам, панове, при першій же можливості залишити Орлине Гніздо і відправитись на перев'язний пункт.

Він обійшов укріплення. Гарнізон його без артилеристів не перевищував двадцяти чоловік стрільців і моряків. На озброєнні було три кулемети і кілька шметілловських кулеметів, крім того були кульові міни і бомбочки.

— Блохін, ти подумай, як зручніше спустити униз ці гостинці,— наказав Борейко.— А ти, Гайдай, візьмешся за шметілловські кулемети. Ти, Зайчик, ознайомся, чи багато тут продовольства і води.

З Орлиного Гнізда відкривався широкий краєвид на всі японські позиції, артурську гавань і Старе місто. Поручик одшукав Пушкінську школу, де була Оля Селеніна. Цей будинок було добре видно.

«Що вона зараз поробляє?» подумав Борейко.

Помітивши посилений рух на вершині гори, японці відкрили зосереджений вогонь. Гарнізон сховався у вузьких і глибоких траншеях і майже не зазнавав втрат. Після півгодинної артилерійської підготовки густі ворожі цепи пішли на штурм. Їм вдалося дійти до підніжжя.

Висунувшись з-за бруствера, Борейко бачив, як японці дерлися з каменя на камінь, намагаючись досягти вершини.

— Треба спустити на них кульову міну,— розпорядився поручик і кинув у японців зв'язку бомбочок. Крик, що пролунав слідом за цим, довів, що вони влучили в ціль.

Блохін з допомогою стрільців і матросів підняв на бруствер десятипудову кулю, начинену піроксиліном.

— Готово!— нарешті доповів він і підпалив запальний шнур.

Борейко сам навалився на міну, і вона покотилася вниз. Не встигнувши торкнутися землі, міна з гуркотом вибухла. Нечисленні уцілілі японці стрімголов кинулись до своїх окопів.

Знову почалося бомбардування Орлиного Гнізда. Вершина гори потонула в хмарах пилу і диму.

— Витягнемо до ночі?— спитав поручик у солдатів.

— Як бог дасть,— ухильно відповів Гайдай, з явною боязкістю.

— Не може япошка подолати утьосівців,— переконано промовив Блохін.— Ми мусимо витримати, а там подамося в місто, до вчительок,— кутком ока лукаво глянув він на поручика.

— Я чув, що ти виявляєш надто багато інтересу до фельдфебелевої дочки,— не лишився в боргу Борейко.

— Сирітку треба пожаліти, особливо коли її люди кривдять,— зніяковіло відповів солдат.

Під прикриттям артилерійського вогню японці знову добралися до підніжжя гори і цього разу міцно закріпилися в мертвому просторі. Ні бомбочки, ні кульові міни не могли їх дістати.

Віяв північний вітер. Блохін вирішив скористатися ним. Набравши по бліндажах усякого ганчір'я, солдат зв'язав його, причепив до нього каміння, облив керосином, запалив і спустив униз. Ідкий, вонючий дим поширився навколо. Японці не витримували, вибігали з своїх нір і потрапляли під обстріл.

— Викурили ми косорилого!— зраділи солдати.

Але сильний гарматний обстріл примусив гарнізон Орлиного Гнізда знову сховатися в бліндажах. Число поранених увесь час більшало. Їх ледве встигали нащвидку перев'язувати. Борейко дозволив їм йти з гори.

— Нам нема часу морочитися з перев'язуванням,— рішуче заявив він.

Утьосівці, всі як один, вирішили лишатися до кінця зі своїм командиром.

— Разом воювали на Утьосі і Залітерній, вкупі й смерть прийматимемо,— за всіх сказав взводний фейєрверкер Жиганов.

Близько другої години дня, без усякої підготовки, японці знову ринули на Орлине Гніздо. Вони швидко оточили його і по схилах стали видиратися вгору. Деяким пощастило добратися до вершини, але їх одразу ж перекололи.

Відрізаний від штабу, Борейко міг тільки сигнальними прапорами повідомляти про своє становище і просити допомоги з резерву. Але Горбатовський був глухий і німий. За наказом Фока, Орлине Гніздо підлягало здачі, і гарнізон його був приречений на загибель.

Надвечір піднявся туман, Старе місто затягло пеленою. Борейко востаннє подивився на будинок Пушкінської школи і глибоко зітхнув.

Незабаром скінчився запас води. Поранені просили пити і в смертельній муці безпорадно металися в бліндажах. Кінчалися бомбочки і рушничні патрони.

— Вашбродь, дозвольте відігнати японця штиками і винести поранених,— звернувся до Борейка Жиганов.

Поручик обдивився навколо. Здорових солдатів лишилося всього п'ятнадцять-двадцять чоловік, поранених було приблизно стільки ж, з них чоловік п'ять тяжко.

— Шквар, Жиганов! — з сумом промовив він. — Залиши мені двох чоловік, я з ними прикриватиму твій відхід.

— Дозвольте, вашбродь, мені лишитися з вами,— одразу ж озвався Блохін.

— І мені також,— підійшов Заяц.

— У тебе ще не загоїлися рани, тому ти не придатний. Хто іще? — оглянув він своїх солдатів допитливим оком.

— Ех, чи пан, чи пропав! Разом з Блохіним бився під Кінжовою, і тепер ще раз спробую своє діряве щастя,— труснув головою Гайдай.

— Пам'ятайте, живі звідси навряд чи вийдемо,— застеріг Борейко.

— Ми, вашбродь, утьосівці,— бадьоро обізвався Блохін.

Зібравши біля себе всіх здатних тримати гвинтівки, Жиганов ринув зверху на японців. Це було так сміливо й несподівано, що вороги кинулися врозтіч. Майже всі солдати щасливо продерлися крізь цеп, який оточував Орлине Гніздо.

— Проїшли,— промовив Борейко, весь час стеживши за ними.— Тепер, хлопці, тримайся! Зараз японці кинуться на нас.

Він не помилився. Вирішивши, що Гніздо очищено, японці звідусіль стали видиратися на його вершину. Але Борейко, Блохін і Гайдай почали закидувати їх бомбочками. Хоч як намагалися японці підбадьорити себе вигуками «банзай», все ж мусили знову відступити.

— Скільки лишилося бсмбочок?— втомленим голосом довідався Борейко.

— Десять штук, вашбродь. Дев'ять японцям, а остання нам,— відповів Блохін.

— І останню в них. У нас ще лишаться гвинтівки з штиками.

— Банзай!— знову почулося внизу.

Троє захисників кинулися до переднього бруствера. Тільки їх постаті з'явилися на вершині, коли гримнув страшений вибух міни, високо вгору злетіли уламки скелі, деревини...

За п'ять хвилин японський прапор звився над Орлиним Гніздом.

Силою вибуху Блохіна відкинуло далеко вбік. Пригломшений при падінні, він знепритомнів. Вже було темно, коли солдат опам'ятався, пригадав, що з ним сталося, і вирішив піти на розшуки Борейка.

Незабаром він натрапив на роздертий, закривавлений артилерійський кашкет з чорним оксамитовим околишем. В середині були ясно видні золоті ініціали: «Б.Б.».

— Ех, пропав наш Ведмідь! А який же чолов'яга був!— і Блохін відчув, як у нього залоскотіло в горлі. Сльози линули з очей. Навкруги нікого не було, і він, не соромлячись, витер обличчя рукавом. Потім сховав кашкет в кишеню.

Зайнявши Велике Орлине Гніздо, японці не рискнули вночі продовжувати наступ на Артур і стали окопуватися. Це дало Блохіну змогу щасливо добратися до російських частин. Потрапивши в місто, він передусім пішов у Пушкінську школу. На стукіт вийшла Оля Селеніна, спираючись на милицю. Солдат мовчки подав їй кашкет. Оля не розуміючи покрутила його в руках, потім глухо заридала.

— На Великому Орлиному Гнізді японські прапори!— влетів, не спитавшись, у кабінет Стесселя ротмістр Водяга.

Генерал-ад'ютант підхопився, як на пружинах, а потім знову сів на стілець. Віра Олексіївна сплеснула руками і заплакала. В домі почалася метушня. Забігали ординарці, загроюкали двері.

— Де це подівся Фок?— істерично запитувала генеральша.— Треба негайно розпочати переговори про мир, поки японці не вдерлися в Артур і не влаштували поголовної різанини. Анатоль, пошли зараз же по Рейса!

За хвилину прибіг схвильований начальник штабу.

— Віктор Олександрович, треба негайно послати Ногі листа з пропозицією здати Артур,— зустріла його Віра Олексіївна.

— Текст у мене вже заготовлений,— виїняв полковник папір з бокової кишені.— Але ж ми ще не маємо офіційального донесення про становище наших частин ні від коменданта кріпості генерала Смирнова, ні від начальника сухопутної оборони генерала Фока,— нагадав Рейс.

— Смирнова нічого плутати в цю справу, а Фока треба негайно розшукати будь-що,— розпорядився Стессель.

— Він щойно під'їхав сюди,— доповів Водяга.

За хвилину Фок у пальті, підперезаний срібним шарфом, при шаблі і з револьвером на боку широким стройовим кроком увійшов у кабінет. Він офіційально виструнчився перед Стесселем і доповів:

— Ваше превосходительство, під тиском переважаючих сил японців наші частини відійшли на останню лінію оборони. В зв'язку з вичерпанням запасів артилерійських снарядів і рушничних патронів, а також у зв'язку з крайнім знесиленням гарнізону вважаю дальший опір за неможливий.

Стессель стоячи вислухав цей рапорт.

— Цілком згоден з тим, що дальший опір ми чинити не можемо. Що ж ви, ваше превосходительство, думаєте робити? — спитав він.

— Вважаю за потрібне негайно розпочати переговори про капітуляцію Порт-Артура,— твердо відповів Фок.

Стессель стояв блідий, схвильований, одразу змарнілий, згубивши звичайний бравий вигляд.

— Як генерал-ад'ютант російського імператора і найстарший з військових начальників в Артурі я вирішую капітулювати,— промовив він.— Полковнику Рейс, будь

ласка, з цього приводу вступить в переговори з команду-ючим японською облоговою армією генералом бароном Ногі,— офіційним тоном закінчив він і сів у крісло.— Господи, врятуй і збережи мене від усякого зла! Не минути мені тепер шибениці...

— В Росії, хвалити бога, іще генерал-ад'ютантів не вішають, а коли вони прошпетяться, то посилають їх в державну раду,— заспокоїла чоловіка Віра Олексіївна.— Анатоль, ти маєш пам'ятати, що цим кроком ти врятуєш від смерті десятки тисяч наших героїчних офіцерів і солдатів. Тисячі й тисячі матерів, дружин, сестер і дочок вічно молитимуть за тебе господа бога.

— Дозвольте прочитати листа до японського головнокомандуючого,— вкрадливо промовив Рейс.

«Його превосходительству барону Ногі, головнокомандуючому японською армією, що обложила Порт-Артур.

Вельмишановний пане!

Зважаючи на загальне становище справ на театрі воєнних дій, я визнаю дальший опір Артура недоцільним і, щоб уникнути даремних втрат, бажав би розпочати переговори з приводу капітуляції. Коли Ваше превосходительство на це згодні, прошу призначити осіб, уповноважених для переговорів про умови і порядок здачі, а також вказати місце, де вони можуть зустріти призначених мною осіб.

Користуюсь нагодою висловити Вам почуття моєї глибокої пошани.

Генерал-ад'ютант *Стессель.*»

— Прекрасно,— схвалив Стессель і підписав поданий йому папір.

За чверть години прапорщик Мальченко в супроводі двох козаків з величезним білим прапором уже мчав у напрямі до японських ліній. Коли він проїздив повз штаб Горбатовського, генерал здивовано спитав:

— Куди це прямує парламентар такої пізньої години?

— Мабуть, поїхав передати від Стесселя поздоровлення генералові Ногі з Новим роком,— іронічно відповів Степанов.

Коли Мальченко з світою проминув російські лінії і попрямував далі, стрільці здогадалися про його наміри.

— Поїхав продавати Артур япошці,— сердито промовив Денисов, фельдфебель охотницької команди Єнджеєвського і, підкинувши гвинтівку, один по одному випустив по парламентарях усю обойму. Вечірні сутінки проте перешкодили йому влучити в ціль.

Зачувши за собою стрілянину, Мальченко поспішив сховатися від російських куль в японських окопах.

Белий нервово походжав по кабінету, чекаючи донесення про становище на фронті. Очищення батареї літера Б і Залітерної було для нього цілковитою несподіванкою. Ще вранці він дістав від Фока наказ обстріляти ці укріплення, бо їх зайняли японці. Кріпосні батареї зосередили на них свій вогонь. Як потім з'ясувалося, укріплення було залишено саме внаслідок цього обстрілу з тилу. Белий починав розуміти, що Фок обманув його, і вирішив про все переговорити безпосередньо з Стесселем.

Хвилювала його і доля Великого Орлиного Гнізда. Там були його солдати-артилеристи і офіцер, про яких він не міг не турбуватися. Та й величезне значення цього укріплення для подальшої оборони було для нього очевидним. Він кілька разів дзвонив телефоном, довідуючись про становище справ на Гнізді, але йому незмінно відповідали, що гора ще тримається.

Подали обід. Генерал неуважно привітався з Варєю, яка прийшла з Електричного Утьоса, і в піввуха слухав її балачки про всі утьосівські події. Затріскотів телефон. Варя кинулась до нього і за хвилину повернулася бліда, перелякана.

— Борейка вбито! — насилу промовила вона. — Передали із штабу Горбатовського. — І дівчина заплакала.

— А яке становище Великого Орлиного Гнізда? — швидко спитав Белий.

— Я не знаю... знаю, я не... дослухала..

— Ех ти, дурне дівчисько, найважливішого й не спитала, — розсердився генерал і сам пішов до телефону.

— Впало? Що ж Фок збирається далі робити? Довго на третій лінії ми не втримаємося, — і схвильований Белий повернувся до столу. — Після обіду я одразу ж їду до Смирнова. Звели приготувати екіпаж, — сердито наказав він Варі, хоч та все ще плакала.

— Шкода, шкода Борейка. Прекрасний був офіцер,

хоч і безладна людина. Кажуть, його геть розшматувало,— сповістив Белий дружину.

— Господи, коли ж це страхіття скінчиться? — тяжко зітхнула Марія Фомівна.

— Тепер швидко! Не те що дні — години Артура вже злічені.— Генерал квапливо закінчував обід.

Дзвінок в передпокої сповістив про прибуття гостя. На своє здивування, Белий побачив адмірала Вірена.

— Я вирішив вас потурбувати, Василь Федорович, в зв'язку з настанням надзвичайних обставин,— промовив моряк.

— Прошу до кабінету,— запросив Белий.

— Чверть години тому я дістав таку записку: «Зараз відправляю з парламентарями листа генерала Стесселя до барона Ногі з пропозицією розпочати переговори про капітуляцію. Тому тільки одна сьогоднішня ніч лишається для того, щоб зробити з кораблями те, що ви вважаєте за потрібне. Треба приготувати міноносець для відправки з ним прапорів і секретних паперів в Чіфу. Рейс».

— Уперше про це чую. Ідьмо зараз же до Смирнова. Він, напевне, в курсі справи. Адже рада тільки вчора вирішила вести далі оборону, а тут раптом здача,— дивувався генерал.

Накинувши на плечі шинель, Белий вкупі з Віреном попрямували до Смирнова.

Комендант кріпості лише очима залупав, коли його повідомили про капітуляцію.

— Тут якийсь непорозуміння! Ідьмо зараз же до Стесселя...

Стесселя застали в товаристві Фока, Рейса, Нікітіна і кількох ад'ютантів. Він уже набрав свого звичайного поважного вигляду. Фок про щось півголосом радився з Рейсом. Нікітін вже з графинчиком у руці пив чарку по чарці, цокаючись з ад'ютантами.

— Поминаю російський Артур,— реготав генерал.— За одним разом можна буде випити й за всі наші потоплені калози. Починайте, ротмістре Водяга. За «Ретвизана», «Полтаву», «Победу», «Пересвет»,— почав він перераховувати потонулі кораблі.

— Замість того, щоб марно роз'їжджати по місту, вашим превосходительствам слід би подбати за те, щоб якнайшвидше виконати мої накази,— напався Стессель на прибулих.— Вам, адмірале, тільки вистачить часу пі-

діврати свої кораблі. А тебе, Василь Федорович, прошу подбати за батареї, особливо берегові. Я більше вас не затримую, панове.

Превосходительним гостям лишалося тільки попрощатись.

Тільки-но Белий поїхав, Варя поспішила на Електричний Утьос. Звістка про загибель Борейка дуже схвилювала Звонарьова.

— Поки я не побачу його труп на власні очі, я не повірю в його смерть,— твердив прапорщик.

— До тебе прийшов Блохін,— повідомила Варя.

— Де Борейко? — кинувся до солдата прапорщик.

— Загинули на Орлиному Гнізді,— і Блохін докладно розповів про обставини смерті Борейка.

— Але ж, може, поручик уцілів, так само, як і ти?

— Ні. Перед вибухом вони стояли попереду всіх. Поряд них — Гайдай, я був трохи далі. Не інакше як розшматувало поручика і Гайдая з ним...

— По-моєму, слід негайно послати наших утьосівців на розшуки Борейка.

— Туди, вашбродь, зараз не доберешся. Наші частини відійшли до самої міської стіни.

Звонарьов все-таки пішов на батарею поговорити з Родіоновим та іншими солдатами першого взводу. Вирішили на світанку пошукати Борейка в районі Орлиного Гнізда. На це треба було дістати дозвіл від Белого. Прапорщик мав намір особисто відправитись в Артилерійський городок, щоб там переговорити з генералом.

— Як ти, кривий, проти ночі поїдеш туди? Хочеш, піду я і все влаштую,— відраджувала Варя свого нареченого.

Але Звонарьов став мовчки одягатися.

— Я й не знала, що ти можеш бути таким упертим!

— Справа йде про життя найближчого мені друга. Невже тобі це незрозуміло? — заперечив прапорщик.

— Я попрошу у Андреева дрожки, щоб тобі не йти пішки,— згодилася, нарешті, Варя.

За чверть години вони вже їхали береговою дорогою навколо Золотої гори. Низькі хмарки нависли над глухо шумлячим океаном. На сухопутному фронті чулися нечасті рушничні постріли. Промені прожекторів повільно повзли по землі.

Коли Звонарьов приїхав до Белого, генерал уже повернувся додому. Вислухавши пропозицію прапорщика, він похмуро насупив брови і коротко повідомив, що до японців відправлено парламентаря з пропозицією розпочати переговори про здачу.

— Треба гадати, завтра настане перемир'я, і ви легко зможете навести всі довідки про Борейка у самих японців,— закінчив генерал.

Звонарьов остовпів. Варя розгублено подивилась на батька і нареченого, потім раптом заплигала й стала плескати в долоні.

— Отже, кінець війні! Кінець усім страхіттям і мукам! Який ти добрий, татку,— і дівчина міцно поцілувала батька і пустогливо сіпнула за вухо нареченого.— Отже, ти більше не будеш сидіти на позиціях, а я боюся за тебе.

— Та перестань ти галасувати, дурне дівчисько! — розсердився Бєлий.— Знайшла з чого радіти. Що доброго в тому, що ми здали російську кріпость? Адже це кладе ганєбну пляму на всіх захисників.

Варя одразу померхла.

— Але ж ти, таточку, і Серьожа в цьому не винні?

— Хто стане розбирати — винен чи ні! Раз був в Артурі, значить, винен в його передчасному падінні,— прикро сказав Звонарьов.

— Але раз війну скінчено, то можна буде поїхати додому в Росію. Правда? — спитала дівчина.

— Навряд щоб так було. Вірніше, весь гарнізон піде в полон, а тяжко поранені, жінки і діти відправляться на батьківщину. Але ще поки що нічого не відомо. Треба підготувати батарею Електричного Утьоса до знищення,— перейшов на діловий тон генерал.— Висадіть в повітря гармати, снаряди, порох. Не зможете зробити цього — покидайте в море все, що тільки можете. Японцям нічого не повинно дістатися.

— Слухаюсь, ваше превосходительство,— виструнчився Звонарьов.

Від гавані почувся сильний гуркіт.

— Що це за стрілянина? — здивувалася Варя.

— Мабуть, моряки почали висаджувати свої судна,— відповів Бєлий.

Варя кинулась на балкон, за нею вийшли генерал і Звонарьов. Надворі було дуже темно. Праворуч, над Ве-

ликим Орлиним Гніздом, палали два величезних вогнища, освітлюючи своєю кривавочервоною загравою весь Північно-східний фронт. Полум'я багать яскравими вогняними стовпами тяглося до низько навислих хмар. На фронті стояла повна тиша, не було чути навіть звичайної рушничної перестрілки. З гори Високої тяглися білі стрічки прожекторних променів, повільно ковзаючи по внутрішній гавані Артура. На Перепелиній горі яскраво горів якийсь будинок. Під нею, в районі затоплених кораблів артурської ескадри спалахували яскраві блискавки і розлягались глухі, тривалі вибухи. Ближче до Артилерійського городка, у Східному басейні, несподівано виникло яскраве полум'я, на фоні якого вимальовувались силуети якогось великого військового корабля.

— Таточку, та це ж горить «Баян»! — перелякано промовила Варя.

— Мабуть, вирішили його знищити, — відповів генерал.

Зліва, в кінці Західного басейну, над мінним городком палахкотіла величезна заграва. Звідти лунали громоподібні розкоти страшних вибухів. Темні води затоки червоніли багрянцем пожеж.

— Правда, Сержожа, жахливо? Здається, що вся гавань повна людської крові, — здригаючися, промовила Варя.

Білий сердито фиркнув і повернувся до кабінету.

Незабаром Звонарьов поспішив на Утьос. Варя лишилася допомагати матері. Марія Фомівна вирішила, що раз Артур здається — значить, передбачається тривала дорога в Росію, і взялася завчасно укладатися.

Біля Утьоса прольотку Звонарьова зупинила група офіцерів.

— Будь ласка, скажіть, де тут міноносець «Статный»?

— Не маю уявлення.

— Нам сказали, що він чекатиме біля Електричного Утьоса. Ми веземо з собою полкові прапори, георгіївські сурми і секретні документи штабу.

— Виходить, здачу вирішено остаточно?

— На позиціях, де стоять наші частини, захищатися неможливо.

Біля батареї, приткнувшись до берега, ледве виступав силует невеликого міноносця. По східнях, прокладених просто на прибережні скелі, снували темні постаті матросів. З містка лунали накази.

— Можливо, що це й є «Статный»,— вказав на нього Звонарьов.

— Гей, на «Статном»! — крикнув один з новоприбулих.

— Есть на «Статном»!¹ — одразу відгукнулися з міноносця.

Офіцери пішли до берега, а за ними рушили два важко навантажені вози.

На Утьосі вже знали про капітуляцію, і прапорщика закидали запитаннями. Артилеристи хотіли були одразу ж висадити гармати, снаряди і порох, але Звонарьов заборонив це робити.

— Невідомо, чи прийме японець нашу пропозицію про здачу. Може, він відхилить її і кинеться на штурм. Тоді гармати і снаряди нам ще дуже стануть у пригоді,— пояснив він солдатам.

— Ми, Сергій Володимирович, тільки підготуємо все для вибуху і, коли побачимо, що японець погодився на мир, висадимо,— запропонував Родіонов.

На цьому й вирішили. Блохін, як визнаний всіма знавець підривної справи, керував підготовкою.

Звонарьов з Родіоновим та Блохіним обійшли востанє весь Утьос. В дулі кожної гармати лежали закладені піроксиліпові шашки. Близько сотні десятидюймових снарядів, складених разом, також мали злетіти на повітря від електричного запалу. Мури бетонних казематів батареї також були міновані.

— Де ж ми будемо жити, коли батарею буде висаджено? — питали матроси і артилеристи — пожилці цих казематів.

— Моряки відправляться до себе в екіпаж, а ми розмістимося з дохляками в нашій казармі,— відповів Блохін, кивнувши головою на команду слабосилих.

На електричній станції Лебьодкін порозсовував щось із десятків піроксилінових шашок.

— Здається, нічого не забули,— промовив Звонарьов, закінчивши обхід.— Можна й відпочити до ранку.

Але спати цієї ночі не довелося. Ще було зовсім темно, коли з управління артилерії передали, що японці погодилися розпочати переговори про капітуляцію.

---

¹ «Статный» і ще п'ять інших міноносців цієї ночі щасливо добралися до Чіфу, де й роззброїлися.

«Категорично забороняється, під страхом особистої відповідальності командирів батарей, що-небудь псувати чи палити», закінчувалась телефонограма за підписом Білого.

Звонарьова збудив гуркіт на батареї. Похапцем одягнувшись, він вийшов на подвір'я. В передранкових сутінках безперервно спалахували блискавки вибухів. Покалічені гармати падали на землю, в повітрі літали осколки снарядів, до неба знімалося величезне полум'я. Гримів Утьос, гриміла Золота гора, батареї на Тигровці, на Хрестовій горі. З сухопутного фронту лунав не стихаючи гуркіт. Здавалося, що Артур знову переживає штурмові дні.

— Самогубство російського Артура,— зітхнувши, промовив Звонарьов, прислухаючись до перекатного гуркоту вибухів.

Близько дев'ятої години ранку від Білого Вовка вийшли на буксирі «Севастополь» і «Отважный». Потім на них розляглося кілька вибухів. Виникли хмарки диму, і два останні кораблі артурської ескадри повільно поринули в морську безодню.

Покінчивши з Електричним Утьосом, солдати розійшлися по сусідніх батареях і в місто. Звонарьов попрямував в управління артилерії. Ще здаля, підходячи до міста, він побачив, що там іде погром. Солдати розбивали магазини, крамниці, приватні квартири, підпалювали ще уцілілі будинки,— «щоб япошці не дісталось», як пояснили вони. Стрільці і матроси кидались на офіцерів, коли ті проходили мимо.

— Тепер усі рівні — генерали, офіцери і солдати. Всі полонені! — кричали солдати.

— Продали нас генерали разом з Артуром! Проходьте, ваше благородіє, а то й по шиї дістати можете,— підлетіли два п'яні стрільці до Звонарьова, коли той зупинився подивитися.

— За що ж? — спокійно спитав прапорщик.

— На нашій тепер вулиці свято! Раніше нас били, а тепер ми,— пояснив один з них.

— Кинь, не бачиш, їх благородіє поранені, та й бачили ми їх не раз на другому форті,— спинив другий стрілець.— Ідьте, ваше благородіє, до себе додому, та краще там і сидіть,— порадив він.

Добравшись до квартири Білих, Звонарьов розповів про цю пригоду Варі.

— Нікуди я тебе більше не пушу, поки в місті не наведуть порядок,— рішуче промовила дівчина.

Другий день у домі Стесселя був розгардіяш. Безперервно приходили і виходили офіцери, цивільні, поліція і навіть китайці, одержати підтвердження про майбутню капітуляцію. Віра Олексіївна поспішно укладалася. Чоловік із десять солдатів збивали ящики, наповнювали їх доверху різним скарбом і забивали. Гора їх росла щогодини. Генеральша не мала наміру лишити що-небудь в Артурі.

У зачиненому кабінеті зібралися у Стесселя його найближчі друзі і помічники: Нікітін, Фок, полковники Савицький, Гайдурін та інші прихильники генерала.

Початок безпорядків у місті дуже налякав Стесселя і його компанію. Коли полковник Савицький надумав умовляти солдатів, його мало не побили, і він насилу сховався в приватній квартирі. Фок також намагався поновити порядок, і тільки сама сивина врятувала його від побоїв. В домі генерал-ад'ютанта знайшли сховище ще кілька офіцерів, особливо ненависних солдатам.

Прознавши про це, стрільці і артилеристи рушили до будинку генерал-ад'ютанта. Телефоном спішно викликали єдину в Артурі кавалерійську частину — сотню забайкальських козаків під командуванням осавула Концевича. Вона встигла якраз вчасно, щоб заступити дорогу натовпові. Почавшись між солдатами і козаками, лайка загрожувала перейти в бійку. Концевич обережно доповів генералові, що його люди також не цілком надійні.

— Відправ Ногі прохання негайно ввести в місто японські війська для припинення безпорядків,— запропонувала Віра Олексіївна, з жахом дивлячись на величезну пожежу в місті.

З темрявою ротмістр Водяга під охороною взводу козаків помчав з особистим листом Стесселя в ставку японського командуючого армією. Ногі не забарився прийти на допомогу «хороброму оборонителеві», як він величав у своїй відповіді Стесселя.

Незабаром рота японців з примкнутими штиками, в кашкетах з жовтими околицями, в суконних шинелях з хутряними комірами, щільним кільцем оточила будинок генерал-ад'ютанта, змінивши козаків і артилеристів.

Японські патрулі попрямували в місто і тут при світлі пожежі хапали і десятками розстрілювали героїчних захисників Артура. У той же час Стессель з дружиною і своїми посіпаками піднімали бокали на честь японського імператора і генерала Ногі.

Тільки-но стало відомо, що порядок в місті поновлено, Варя вирушила в район Великого Орлиного Гнізда шукати Борейка. Телефоном з Утьоса вона викликала Блохіна і Родіонова, і втрьох вони попрямували пішки на гору. Утьосівці встигли ще засвітло оглянути і саме Орлине Гніздо, і все навколо нього. Розшуки не увінчалися успіхом. Серед японців дехто розмовляв по-російськи. Від них Варя дізналася, що ще напередодні біля Гнізда підбрано в непритомному стані тяжко пораненого російського офіцера. «Шипка великий, ми таких ще не бачили, на ньому не було цілого місця, а він все ще дихав», пояснили японці.

— Не інакше, Ведмідь! — зраділи артилеристи.

— Завтра ж постараюся довідатись у японців через Балашова, — вирішила Варя.

Окрилені надією, утьосівці пішли додому.

— Піду Вамензона вбивати, — повідомив Блохін фейерверкерів, трусочувши своєю трофейною гвинтівкою.

— Охота тобі бруднити об нього руки, — спокійно промовив Родіонов.

— Якщо його не вбити, він і далі мучитиме солдатів, — і Блохін пішов.

На батареї № 22, якою командував капітан Вамензон, горіли підпалені солдатами дерев'яні казарми. Капітан квапливо укладав в чемодани найцінніші речі, коли його увагу привернув гомін на подвір'ї. Глянувши у вікно, Вамензон побачив натовп озброєних солдатів, попереду якого йшов Блохін. Капітан зрозумів, що настала мить розплати за всі його знущання із солдатів. Кинувши все, він поспішно вибіг на задне подвір'я і сховався у відхідку.

Солдати вдерлися в квартиру. Вони заглядали під ліжка, відчиняли шафи, оглянули горище, але ніде не змогли знайти капітана.

— Зон, де ж ти, розтакий сину?! — гукав Блохін, тикаючи штиком в усі закутки, але ніде нікого не було.— Куди ж він міг подіватися? Не вилетів же в димар на мітлі.— не розумів солдат.

Вийшовши на подвір'я, Блохін вирішив зазирнути до вбиральні. Як тільки капітан у щілину побачив його, то швидко підняв дошки стульчака і сплигнув у нечистоти, занурившись в них аж по саме горло. Кроки наближались. Вамензон судорожно притиснувся у самий куток, намагаючись заховатися якнайкраще. Відчинилися двері, і в ту ж мить, набравши побільше повітря, капітан пірнув. Блохін зазирнув у дірку.

— Нема його, проклятушого, й тут. Гайда далі! — скамандував він солдатам.

Капітан одразу ж виринув на поверхню.

— Постривайте ж у мене, мерзотники! Примушу я вас сторицею заплатити за це купання...— Коли солдати пішли, він почав вибиратися з вигрібної ями.

Все перебивши і попереламавши на квартирі Вамензона, солдати підпалили будинок і довго милувалися, як вогонь нищив житло ненависного їм командира.

— «З мого клопотання государ імператор дозволив панам офіцерам, які бажають повернутися в Росію, дати японським властям підписку про неучасть у цій війні»,— голосно прочитав Бєлий Звонарьову щойно одержану телефонограму.— Як ви на це дивитеся, молодий чоловіче?

— Жоден порядний офіцер не залишить своїх солдатів і не повернеться в Росію,— твердо відповів прапорщик.

— Серьоженька, дай-но я тебе поцілую за це! — поривчасто кинулась до нареченого Варя.— Мені дуже хочеться, щоб ти лишився зі мною, але це буде недобре щодо солдатів.

Бєлий ласкаво подивився на дочку.

— З тебе вийде згодом, коли ти підростеш і порозумнієш, непогана дружина,— промовив він.— Питання — йти чи не йти в полон, буде обговорюватися сьогодні ввечері на загальногарнізонних зборах офіцерів. Ми з вами зараз і підемо туди.

В темному, забрудненому приміщенні зібрання вони

застали вже щось із сотню офіцерів усіх частин артурського гарнізону — стрільців, артилеристів, саперів, козачої сотні і різних штабів. В залі та їдальні красувалися довгі столи під білосніжними скатертинами.

Незабаром прибув Стессель в супроводі Фока і Нікітіна.

— Панове офіцери! — скомандував Белий.

Всі виструнчилися. Вклонившись усім присутнім і потиснувши руки генералам і полковникам, Стессель пройшов на кінець стола.

— Прошу зайняти місця, — гучним командирським голосом промовив він.

Офіцери засовали стільцями, сідаючи по чинах — генерали біля Стесселя, за ними полковники і так далі. Звонарьов помістився наприкінці останнього стола, разом з лікарями і чиновниками.

— Востаннє ми зібралися дружньою артурською сім'єю, — підвівся з місця Стессель. — Багатьох ми не долічуємось у своїх поріділих лавах. Хто лежить у госпіталях, хто поліг геройською смертю на полі бою. Прошу вшанувати їх пам'ять вставанням.

Всі підвелися і кілька секунд мовчки стояли.

— Вичерпання всіх засобів оборони, масові хвороби серед гарнізону унеможливили дальший опір, і я розпочав переговори про капітуляцію. Полковник Рейс повідомив мене із Шуйшіїна, де велися переговори, що умови їх цілком почесні. Нижні чини йдуть в полон, панам же офіцерам надається змога повернутися в Росію. Їм також зберігається право на носіння зброї, на денщиків і на певну кількість речей. Государ імператор дозволив панам офіцерам на свій розсуд або йти в полон, або повернутися на батьківщину. Нам слід тепер поговорити на цю тему. Я особисто, звичайно, повертаюся в Росію разом зі своїм начальником штабу полковником Рейсом для безпосереднього рапорту його величності про всі обставини артурської оборони. Хто бажає висловитися, прошу не церемонитися, — закінчив Стессель.

— Дозвольте мені, — з кавказьким акцентом промовив полковник Тахателов, пригладжуючи рукою свою пишну напівсиву шевелюру. — Ми всі, як один, повинні поділити долю наших солдатів і разом з ними йти в полон. Як ми будемо потім дивитися їм у вічі, коли в справжню скрутну хвилину кинемо їх напризволяще? Я йду в полон

і вважаю, що всі здорові й легкопоранені офіцери повинні зробити те саме.

Потім шумливо підвівся з свого місця Вамензон. Він ледве встиг опорядитися після вимушеного купання.

— Протягом всієї облоги ми ділили з нижніми чинами всі знегоди і нестатки. А як вони нам відплатили за це? Образами, загрозами і навіть нападами, чому ми були свідками вчора і сьогодні в місті. Що може бути спільного між мною і цим, пробачте на слові, бидлом, яке розуміє лише матірщину та зуботичини? Ні, панове, я вважаю: ніщо нас не зв'язує з цією бандою невдячливих тварин, і, звичайно, відправляюся в Росію.

— Правильно! Нема чого зв'язувати свою долю із цими хамами,— почувлися голоси.

— Таким офіцерам, як ви, капітане, не місце в армії,— підхопився полковник Мехмандаров.— Ви ганьбите наше середовище!

— Прошу, ваше превосходительство, захистити мене від образ,— весь червоний від люті, звернувся Вамензон до Стесселя.

— Більше спокою, панове! Полковнику Мехмандаров, закликаю вас до порядку.

Почалися гарячі суперечки, думки офіцерів поділилися. Частина підтримувала Вамензона, інші — Мехмандарова.

— Яка твоя думка, Василь Федорович? — спитав Стессель, звернувшись до Белого.

— Я перестав би поважати себе, якби повернувся до закінчення війни в Росію,— коротко кинув генерал.

Офіцери, які сиділи поблизу, зааплодували, Стессель сердито фиркнув і одвернувся.

Було досить пізно, коли збори закінчились, не дійшовши ні до якого певного вирішення. Роздратований Бєлий разом зі Звѣнарѣвим поїхали додому.

— Анатоль, я звеліла перевезти до нас з казарм чотирнадцятого полку всі китайські золоті речі,— повідомила чоловіка Віра Олексіївна.— У нас вони будуть ціліші.

— І прекрасно зробила,— схвалив Стессель.— Там же їх щось на вісімсот тисяч карбованців. У тисяча дев'ятого році ми добре таки почистили імператорські палаци в Пекіні.

— Я гадаю, що ми можемо їх вивезти з Артура разом зі своїми речами. Японці не посміють оглядати твій ба-

гаж. Тільки дивися, Анатоль, не прохопись нікому про це,— застерегла генеральша.

— Буду німий, як могила,— розуміюче кивнув головою генерал-ад'ютант.

— Татусю, ми з Серьожею хочемо одружитися,— увійшла в батьків кабінет Варя.

— Знайшла час за дурниці братися,— сердито буркнув генерал.— Ти ще дуже молода, подожди, поки вийде заміж Катя, а Звонарьов повернеться з полону.

— Але, татусю...— почала була Варя.

— Ніяких але. Сказано не можна, значить не можна! — підвищив голос Бєлий.

Ображена дівчина поспішила вийти і попрямувала до нареченого поділитися своїм горем.

— Василь Федорович, звичайно, правий, доведеться почекаати, поки скінчиться війна,— зітхнув прапорщик.

— Отже, ти мене зовсім не кохаєш? — спалахнула Варя і хотіла піти.

Звонарьов мусив довго заспокоювати її.

Цього вечора Варя рано пішла в свою кімнату і одразу ж лягла, але заснути не могла. Вона була дуже занепокоєна. Їй ввижалась тривала розлука з коханим. Вона довго обдумувала, як добитися згоди батьків на негайне весілля, аж поки, нарешті, схваливши рішення, скочила на підлогу і вийшла в коридор. З хвилину вона постояла біля дверей батькової спальні. Переконавшись, що батько з матір'ю сплять, дівчина, після хвилинного вагання, з сильно тьохкаючим серцем, навшпиньках підійшла до кімнати Звонарьова і безшумно прослизнула в неї...

Вранці вона сіпала вспаного Звонарьова.

— Вставай, вставай. Тато вже чекає на тебе в кабінеті.

— Га? Що? — протирав очі Звонарьов.— Навіщо я знадобився Василю Федоровичу?

— Як навіщо? Я розповіла матері, що ти тепер цілком, цілком мій...— і дівчина кілька разів поцілувала його.

За кілька хвилин прапорщик уже сидів перед Бєлим.

— Я хотів поговорити з вами... Ми з Варєю хотіли... Дозвольте нам з Варєю одружитися,— нарешті видушив він з себе.

Генерал з удаваною суворістю подивився на нього і промовив:

— Зарано їй ще заміж, але коли у вас уже зайшло так далеко, то робити нічого. Фомівна! — гукнув він дружини, підводячись з місця.

Варя, весь час підслуховуючи під дверима, прошмигнула в кімнату і стала поряд із Звонарьовим. Белий з дружиною по черзі благословили іконою молоде подружжя.

— Ну, тепер треба рушати в управління, — промовив генерал.

— Він, тату, ще чаю не пив, — потягла Варя за рукав в їдальню Звонарьова. — Я вже все обдумала, — зацоكتіла вона, наливаючи нареченому чаю. — Тахателов буде посадженим батьком, Марія Петрівна — посадженою матір'ю. Оля і Льоля — подружки, а Стах і Соїманов — шафери, Вася ж понесе попереду ікону.

— А чому ти не згадуєш Андрюшу? — здивувався Звонарьов.

— Його, бідолаху, вбило ще позавчора, — зітхнула Варя. — Я забула тобі про це сказати.

— Отже, Надя знову овдовіла, — сумно промовив прапорщик.

— Ти вже скінчив пити чай? — по-родинному звернувся Белий до Звонарьова.

— В цю ж хвилину, — і прапорщик спішно допив свій чай.

— Дай підмізинний палець, треба зняти мірку для обручки, — підбігла вже в передпокої Варя до Звонарьова. — Я зараз замовлю їх і домовлюся з священиком про весілля.

В управлінні артилерії зібралися всі офіцери — артилеристи і прикомандировані моряки. Белий подякував їм за службу, дозволив морякам повернутися в розпорядження флотського начальства і дав вказівку своїм офіцерам про порядок передачі гармат японцям. Після цього Звонарьов з Гудимою і Андреевим вирушили на Утьос.

Тільки-но вони з'явилися на батареї, як їх оточив збуджений натовп солдатів. Звонарьов ще ніколи не бачив на обличчях своїх артилеристів стільки недовір'я і люті, як зараз.

— В чому справа? — здивувався він.

— Дозвольте, вашбродь, без утаювання спитати вас, невже ми підемо в полон, а пани офіцери поїдуть розко-

шувати додому в Росію? — звернувся до прапорщика Родіонов.

— Хто з офіцерів схоче, їм дозволено повернутися на батьківщину.

Солдати обурено загомоніли. Звонарьову здалося, що вони зараз же кинуться на своїх офіцерів.

— Не гомони, хлопці,— зупинив солдатів Родіонов.— Ви-от, вашбродь, з нами лишитеся? — звернувся він до прапорщика.

— Звичайно, з вами. Разом воювали, разом і в полон підемо.

— Я ж вам казав, що Сергій Володимирович завжди з нами, як і наш Ведмідь,— тріумфуючи сказав Блохін.

— А штабс-капітан Гудима і капітан Андреев? — спитав Родіонов.

— Вони теж ідуть в полон.

— Ура! Качай, братці, наших офіцерів! — підхопили солдати на руки своїх командирів.

Щось із чверть години підлітав Звонарьов в повітря, поки, нарешті, його відпустили.

Незабаром на Утьосі з'явився японський офіцер з двома солдатами. Присідаючи і ввічливо шиплячи, він просив передати йому всю особисту зброю.

— Ми артилеристи, у нас усе давно одібрали стрільці,—байдуже відповів Андреев.— Лишилися дві учбові рушниці та поламани нагани.

Розчаровані японці поспішили піти.

— Куди ж ви подівали рушниці? — здивувався Звонарьов.

— Дерево спалили, а дула погнули і покидали в море,—весело усміхнувся Блохін.— У мене, вашбродь, є до вас прохання,— одразу посерйознішав він.

— Кажі, в чому справа.

— Дозвольте мені вступити в закон з Ліксандрою Назаренко.

Прапорщик роззявив рота від здивування.

— Але ж дитина...

— Моя, ваше благородіє,— суворо промовив Блохін. Звонарьов зрозумів, що Блохін вирішив допомогти Шурі, все прийнявши на себе.

— Добре! Я доповім капітанові. Тільки треба поспішати. Завтра чи найпізніше тіслязавтра ми підемо з Артура,— попередив він.

Увечері того ж дня відбулося скромне Варине весілля. Крім двох-трьох знайомих і близьких друзів, нікого не було. Варя одягла звичайнісіньке біле плаття, Звонарьов — скортук, за відсутністю мундира. В церкві були представники утьосівців.

Слідом за Звонарьовим вінчався Блохін з Шурою.

— Я і не знала, що ти така хороша людина,—міцно розцілувала Варя солдата.— Не турбуйся, ми з Серьожею не залишимо вас, допоможемо, коли треба, Шурі.

— Філіпп Іванович — найперша людина в світі,—переконано промовив Родіонов.

Зранку 23 грудня російські війська звідусіль рушили на велику площу під фортом № 5, за Новим містом. Стояла чудова сонячна погода. Ледь-ледь тягнув з моря теплий вологий вітер. Японці вже зайняли Старе місто, і по вулицях марширували їх патрулі, наглядаючи порядку. Рота за ротою, батальйон за батальйоном, полк за полком безперервним потоком повільно пливли російські частини по розбитих артурських бруківках. Серед них були тисячі поранених, виписаних і просто втікачів з госпіталів. Тяготи і нестатки облоги зблизили усіх, і розлучатися один з одним не хотілося. Деякі з солдатів були такі кволі, що товариші вели їх під руки. Офіцерів майже не було видно, а у тих, хто йшов у строю, був виснажений, хворобливий вигляд; багато хто дуже шкандибав, спираючись на ціпки.

Та ось проти сонця блиснула мідь оркестру, і зачулися бадьорі звуки військової музики. Це йшов Східно-сибірський стрілецький полк. Хоч у полку було дуже багато поранених, солдати все-таки твердо тримали ногу, зберігаючи рівняння в рядах, і йшли бадьорим широким кроком. Попереду полку по-старечому дріботів Надеїн, а за ним шкутильгав, з перев'язаною головою і рукою, Стах Єнджеєвський. По тротуару шкандибав незмінний Капітонич.

Тільки-но оркестр змовк, Єнджеєвський подав знак рукою, і тисячний солдатський хор грянув:

Збирається віщий Олег-войовник
Хазарам ізнов відомщати,
За напад — мечам і пожарам прирік
Лани він хазарські і хати,

Японці одразу стривожились, з їх облич зникли усмішки, вони заметушились, і до місця здачі одразу ж підійшла з найближчої казарми рота піхоти.

— Яка частина? — підлетів японський офіцер до полку.

— Двадцять п'ятий Східно-сибірський генерала Кондратенка полк, — відрубав Стах. — Сподіваюся, вам ім'я цього генерала відоме?

Японець почав усміхатися і, смішно присідаючи, зашипів.

Двадцять п'ятий полк одвели трохи вбік і оточили щільним кільцем вартових.

— Взяли під арешт одразу весь полк, — жартували солдати.

За стрільцями йшли артилеристи. Утьосівців вів Звонарьов. Здійснити шістдесятиверстний перехід пішки до Дальнього він, звичайно, не був у силах, але все-таки вирішив проводити своїх солдатів до межі Артура, а потім його змінить Гудима. Наприкінці йшли моряки в чорних бушлатах, в хвацько заломлених набакир безкозирках. Але обличчя матросів і офіцерів були похмурі й суворі. Вони не спускали очей із своїх затоплених на мілководді внутрішнього рейду кораблів, на яких уже мурашками копошилися японці. Ледве вступивши в Артур, вони одразу ж кинулись в порт і почали огляд суден, ліквідацію пожеж, де вони були; водолази почали піднімати затоплені кораблі.

— Ех, віддали ми косорилим наші кораблики! Висадити навіть як належить їх не зуміли!

— Кажуть, генерал Стесселев навмисно аж до самого кінця нашим адміралам нічого не казав, щоб, виходить, кораблів ми не попусували заздалегідь.

— Дали б нам, матросикам, волю, зубами б на частини судна пороздирали, а япошкам не дали б! — бурчали моряки.

До Звонарьова, який стояв із утьосівцями трохи далі, підійшов, спираючись на ціпок, Сойманов.

— Радий тебе бачити на ногах, — привітав він прапорщика, — а також і поздоровити з законним шлюбом, — кивнув лейтенант на обручку на руці Звонарьова.

— Дякую. Може, і ти заглянеш до нас з Варєю в Артилерійський городок. Тесть мій чогось захворів, і я ще на кілька днів затримаюся в Артурі,

— Кораблики наші скоро воскреснуть під японським флагом, на великий наш сором і ганьбу,— сумно кивнув лейтенант на гавань.

— Зараз мені сказали, що Григорович здав японцям багато продовольства, а яке воно нам було потрібне останнім часом! Це він, напевне, зберігав на різдвяні свята. Адже завтра вже святий вечір. Ми, артилеристи, теж не встигли знищити усього. Самих снарядів здаємо понад двісті тисяч,— щоправда, гідних до стрільби з них всього лише двадцять тисяч, та й те дрібних калібрів.

— Але решту японці швидко відремонтують і можуть використати проти Маньчжурської армії.

— Так, наше начальство, і морське, і сухопутне, показало себе не на висоті,— примирливо промовив Звонарьов.

— По-моєму, просто злочинним. І передусім Стессель і наші адмірали,— з запалом промовив Сойманов.

Поблизу стояв невеликий намет, на якому красувався напис: «Місце клятви». Тут давали підписку про дальшу неучасть у війні ті з офіцерів, хто повертався в Росію.

Коли з'явився Надеїн, японський офіцер запросив його зайти в намет і подав йому бланк для підпису. Розібравши, у чому справа, старик обурився.

— Я п'ятдесят років шлужу в армії і нікому ніколи не давав таких ганебних обіцянок. Я не Штешшель,— і розсерджений генерал вийшов з намету.

Незважаючи на сонце, йому було холодно, і він підсів до якогось із вогнищ, розведених стрільцями.

— Треба погріти штари кошті,— усміхався він беззубим ротом.— Капітонич, ти хоча б горілочки рожживша б!

Кавалер одразу зник.

На місце здачі гарнізону ніхто з генералів, крім Надеїна, не прибув.

У Стесселя в той час збиралися гості на урочистий бенкет. Віра Олексіївна в парадному шовковому платті, затягнута в корсет, зі складною зачіскою, востаннє зірким хазяйським поглядом оглядала накритий стіл.

У вітальні сам генерал-ад'ютант разом із «справжніми друзями і помічниками» — Фоком, Нікітіним, Рейсом і Водягою — розважали гостей. Чекали «самого переможця Артура» — генерала Ногі і начальника його штабу генерала Ідзіті, але вони чомусь запізнювалися, Стессель

нетерпляче поглядав на годинник. Запізнення вже набирало явно зневажливого характеру. Але ось підкотила парна коляска, і з неї легко виплигнули двоє військових у японській формі. Генерал-ад'ютант і його дружина кинулись в передпокій зустрічати гостей. Але замість Ногі вони несподівано побачили перед собою розпливлу в радісній усмішці фізіономію генерала Танаки, а поряд з ним пана Шу в формі майора.

— Ваше превосходительство, генерали барон Ногі та Ідзіті просять їм пробачити, але обидва вони не зовсім здорові і тому не можуть скористатися вашим люб'язним запрошенням, а доручили мені репрезентувати їх особи,— розшаркався Танака.

Подружжю Стессель нічого не лишалося, як висловити своє співчуття і запросити гостей до столу. Щоб заповнити вільні місця за столом, були запрошені два-три випадково спійманих на вулиці японські офіцери. Один з них, як виявилось, був артурським годинником Іто, а другий — колишнім куафером намісника Жаном, який перетворився на капітан-лейтенанта Кабаясі. Не прибули також на обід без усяких пояснень Горбатовський, Балашов і Костенко. Стессель уперше відчув, що його зірка починає заходити.

Щоб піднести настрій, Нікітін підливав чимало вина в бокали. Один по одному йшли тости за російського і японського імператорів, за обидві воюючі армії, за Ногі і Стесселя. Почалися взаємні компліменти.

— Я безмежно щасливий, що мені довелося ще раз зустрітися з вашим превосходительством у приємнішій обстановці, ніж попереднього разу,— розсипався Танака.— Я твердо пам'ятаю, що зобов'язаний вашому превосходительству своїм життям, і буду довіку зберігати в своєму серці самурайську вдячливість до вас.

Пан Шу, тепер — майор Тадзіма, вів ділові розмови з Фоком, який, як завжди, нічого не пив, крім води. Попросивши потім дозволу встати, вони пішли в кабінет.

— Маю честь передати вашому превосходительству чек на обумовлену суму на японський банк. На ньому ви побачите підпис самого принца Коное, члена нашої божественної імператорської фамілії,— простяг він Фокові списаний ієрогліфами аркушик.

— Хоч би невеликий аванс готівкою,— попросив генерал.

— В рахунок авансу ми віднесли ті золоті речі, що зберігалися в Артурі і тепер упаковані разом з речами Стесселя,— байдуже відповів японець.

— Уперше чую,— пробурмотів Фок.

— Не відмовте навести довідки у Віри Олексіївни.

«Обмахлювали...» обурено подумав Фок.

Після обіду гості перейшли в сусідню кімнату, і тут Стессель згадав, що зараз гарнізон залишає Артур.

— Я хочу попроситися з солдатами,— промовив він.— Може, ваше превосходительство побажає подивитися на наших артурських героїв? — звернувся він до генерала Танаки.

— Я на них досить надивився свого часу,— відповів японець, згадуючи завдані йому при арешті стусани і потиличники.

— Тобі не можна туди їхати, Анатоль. Солдати так розгнуздалися, що можуть тебе і вбити,— втрутилася Віра Олексіївна.

— Ваш чоловік перебуває вже під охороною імператорської японської армії, значить йому не загрожує ніяка небезпека,— зарозуміло відповів Танака.

Прощатися з гарнізоном від імені Стесселя поїхав підпийлий Нікітін.

Частини ще стояли на попередньому місці, коли він під'їхав до п'ятого форту. Наказавши їм вишикуватися, генерал привітався з солдатами і побажав «веселого полону». Стрільці загомоніли.

— П'яний як ніч, тому тобі й весело, а нашого брата вчора за півпляшки японці розстрілювали на місці! — кричали солдати.

— Доберемося ми ще й до генерала Стесселя і його дружків!

Нікітін поспішив поїхати собі.

До солдатів підійшов Капітонич. Старик був дуже під чаркою, шапка збилась набакир, і єдина нога разом з дерев'яною виписувала мислете. Помітивши похмурі обличчя солдатів, Капітонич загорлав:

— Струнко! Слухати мене як самого генерала Стесселя!

Стрільці зареготали.

— Не журись, хлопці! Я в Севастополі воював з англійцями, французами, турками, сардінцями і знаю, що супроти російського солдата ніхто не може встояти! Ку-

пили японці Артур у генерала, а російського солдата їм повік не подолати.

Кілька японських солдатів з караулу одразу ж накинулись на нього і потягли, не звертаючи уваги на умовляння Надеїна.

Белий і Звонарьов виїжджали з Артура похмурого сірого дня 29 грудня. До роз'їзду на дев'ятнадцятій версті вони мали їхати в екіпажі, а далі залізницею через Дальній і морем в Японію. Виряджати їх, крім рідних, прийшли вчительки Пушкінської школи, Шура і Надя Акінфієва, вся в чорному. Тут же крутився Вася, який остаточно переселився до Белих.

Генерал поцілував жінку і дочок, потиснув усім іншим руки і сів в екіпаж. Звонарьов, попрощавшись з усіма, підійшов до Акінфієвої.

У цей час підбігла, спираючись на милицю, Оля Селеніна. Обличчя її сяяло радістю, і на ходу вона розмахувала якимсь клаптиком паперу.

— Живий, живий! — вже здаля кричала вона своїм друзям.

— Хто? — здивовано спитав Белий.

— Мій Боря! Зараз дістала офіціальну довідку в японців. Евакуйований з Дальнього в Японію.

— Олечка, люба! — кинулась до подруги Варя. — Яка я рада, що наш Ведмідь знайшовся живий!

— Слава тобі, господи! — побожно захрестилась Марія Фомівна.

Навіть обличчя Акінфієвої прояснилося.

— Негайно розшукайте його, Серьожа, і передайте від усіх нас найщиріший привіт, — попросила вона Звонарьова.

— Час їхати, — заквапився Белий.

— Будь здоровий і не смій залицятися до японок! — І Варя на прощання поцілувала чоловіка.

Екіпаж рушив.

На сигнальній щоглі, що височіла на Золотій горі, опустився російський військовий прапор і звився японський.

Гуркіт салюту потряс повітря.

Артурська епопея скінчилася.

ПІСЛЯМОВА

2 січня 1945 року в Порт-Артурі відбувся урочистий парад японського гарнізону в ознаменування сорокової річниці падіння кріпості. На параді комендант кріпості генерал Ота виголосив велику промову. Наприкінці її він сказав, що самої лише самурайської хоробрості і мужності було все-таки недостатньо для оволодіння кріпостою. Була потрібна також наявність «ширих» взаємин між генералом Ногі і Стесселем. Отже, через сорок років самі японці визнали, що тільки зрада Стесселя дала їм змогу оволодіти відрізаною з суші і моря російською кріпостою.

Облога кріпості тривала 329 днів. За цей час японці втратили 112 тисяч чоловік, росіяни — всього 26 тисяч чоловік. Навіть погано озброєна, недообладнована, очолена комендантом-зрадником кріпость показала, на що здатний російський солдат і офіцер.

Вірний своєму союзницькому обов'язкові, Радянський Союз 8 серпня 1945 року оголосив війну самурайській Японії. Стався блискавичний розгром найкращої японської армії — Квантунської. Потрібно було трохи більше як тиждень, щоб японська армія була розчавлена і Японія капітулювала перед міцним натиском Червоної Армії і Флоту.

24 серпня 1945 року повітряно-десантні частини Червоної Армії висадилися в Порт-Артурі, і на Золотій горі замайорів червоний стяг Країни Рад.

2 вересня Японія визнала себе переможеною і підписала акт про беззастережну капітуляцію.

Щоб запобігти повторній агресії Японії і для зміцнення безпеки на Тихому океані, Радянський Союз і Ки-

тай після визволення Порт-Артура використали його як військово-морську базу на Далекому Сході.

1 жовтня 1945 року, на місці, де сорок років тому стояла російська ескадра, кинули якор кораблі переможного Радянського Флоту. Вони прибули сюди, щоб стояти на варті миру й безпеки нашої Батьківщини.

1949 рік ознаменувався історичною перемогою китайського народу над об'єднаними силами гомінданівської і американської реакції. 1 жовтня 1949 року була проголошена Китайська Народна Республіка.

Радянський народ прийняв цю звістку з величезною радістю. Він завжди був сповнений почуття дружби і поваги до китайського народу, до його визвольної боротьби під керівництвом вождя китайського народу Мао Цзедуна проти феодального та імперіалістичного гніту.

Прагнення обох народів до дружби і співробітництва та їх бажання забезпечити мир і безпеку знайшли свій вираз в укладеному 14 лютого 1950 року договорі про дружбу, союз і взаємну допомогу між Радянським Союзом і Китайською Народною Республікою.

Поважаючи національну незалежність, права і інтереси китайського народу, Радянський Союз вирішив передати Китайській Народній Республіці Порт-Артур і місто Дальній.

В Порт-Артурі зустрілись радянські моряки і китайські солдати.

На місці старих фортів і на кладовищах, бачачи хрести на могилах російських солдатів, радянські моряки відчують гордість за свій народ і схиляють голови перед героїчними подвигами своїх батьків і дідів, загиблих у російсько-японській війні.

ДОДАТОК

СПИСОК ВІЙСЬКОВИХ І МОРСЬКИХ ТЕРМІНІВ У РОМАНІ «ПОРТ-АРТУР»

Адмірал — особа вищого начальницького складу флоту. У російському флоті було три адміральських чини: контр-адмірал, віце-адмірал і адмірал.

Адміральський флаг — флаг, що піднімається на щоглі того корабля, де перебуває адмірал.

Ад'ютант — офіцер, що завідує діловодством частини або перебуває для доручень при вищих начальницьких особах.

Аппарель — пологий земляний або бетонний в'їзд для піднімання і спускання гармат і людей на кріпосні вали або для спускання у рови і окопи.

Апроші або підступи — вузькі ровики, якими наступаючі на кріпость війська поступово зближуються з ворогом, лишаючись прикритими від вогню. Назустріч їм обложені ведуть контрапроші, щоб перешкодити ворогові.

Артільник — у царській армії солдат, обраний ротою для провадження артильного господарства і затверджений командиром роти.

Бак — 1) передня частина судна; 2) велика миска для рознесення їжі.

Баклани — морські птахи, що часто сидять на березі, а звідси — жартівливе прізвисько берегових артилеристів.

Банкет — земляний насип, який примикає до внутрішнього схилу бруствера і за яким перебувають стрільці.

Банник — циліндрична щітка на довгій ручці, вживана для очищення гармат.

Баркас — найбільше гребне судно для перевозу людей і вантажів.

Баталер — кондуктор або унтер-офіцер, що завідував грошовим, речовим і харчовим довольством матросів.

Батарея нормальної профілі—має встановлену для даної системи гармат височину бруствера (див. бруствер).

Батарея полегшеної профілі—має меншу височину бруствера і будується без траверсів, що відокремлюють одну гармату від одної.

Берма—уступ поміж бруствером і ровом, що охороняє перший від обсіпання.

Бомбардир—звання солдата в артилерії царської армії, відповідає нинішньому ефрейторові, присвоювалось звичайно навідникам (бомбардир-навідник).

Бомбочки—так звалися під час російсько-японської війни ручні гранати.

Бон—плавуче загородження з колод і бочок або залізних ящиків, пов'язаних один з одним ланцюгами або тросом. Служить для захисту стоянки флоту від ворожого нападу—міноносців, підводних човнів і швидкохідних катерів.

Боцман—старший над матросами і унтер-офіцерами на кораблі, завідує всіма роботами в морській галузі і утримуванням корабля в чистоті.

Брандер—судно, призначене для закупорки морських баз ворога з допомогою затоплення його на вхідних фарватерах.

Брандвахта—звичайно старе судно на рейді або в гавані, з якого стежать за входячими суднами, стоїть на мертвих якорях. Порівняння з брандвахтами вважалось для корабля ганебним.

Бруствер—насип на землі, який служить для прикриття стрільців або гармат, іноді робиться з насипаних землею мішків чи бочок.

Ватерлінія—риска, до якої судно заглиблюється в воду при навантаженні.

Вахта—особливий вид чергування на кораблі, а також час, протягом якого чергує одна зміна. Ті, хто змінився з вахти, зветься підвахтовими.

Вахтовий начальник—офіцер, командир вахти; йому підлягає вся вахтова команда.

Вельбот—легкий п'яти-шестивесельний розпашний човен. Вельботи бувають: адміральські, капітанські і рятувальні.

Верп—невеличкий якор із залізним штоком, служить для стягання судна з мілини і при зміні місць на рейді.

Вертушка Вільда—прилад для визначення швидкості вітру.

Вилазка—наступальна дія гарнізону кріпості проти облогових військ.

Вимпел — довгий вузький флаг, роздвоєний на кінці, піднімається на грот-щоглі під час плавання корабля.

Відсіки — приміщення всередині судна, розмежовані особливими перебірками вздовж і впоперек. З їх допомогою забезпечується плавучість корабля в разі пробоїни, бо перебірки не дозволяють воді поширюватися по всьому судну.

Водомісткість — обсяг води, яку витісняє судно. Вага його дорівнює вазі судна.

Вузол — одиниця довжини в морі, дорівнює морській милі, тобто 1,85 кілометра. Швидкість корабля вимірюється в вузлах, які він проходить за годину.

Гальванер — матрос або унтер-офіцер, спеціаліст по електроприводу артилерійських гармат.

Гальюн — відхідник на кораблі.

Гальющик — матрос, що відає гальюном.

Гарматна прислуга — солдати, що служили при гарматі під час стрільби. Звалися також номерами при гарматі.

Гласис — земляний насип перед зовнішнім ровом укріплення.

Горжа — тилова частина форту.

Грот-щогла — друга від носу щогла.

Далекомір — прилад для визначення дистанції до цілі або іншого предмета.

Девіація — помилка компасу внаслідок впливу корабельного заліза на магнітну стрілку.

Деривація — відхилення снаряда від площини стрільби внаслідок обертання під впливом нарізів. Залежно від нарізів деривація може бути права і ліва. У російських гармат нарізка була права, під час польоту снаряди обертались за стрілкою годинника і відхилялися вправо від площини стрільби. У японців нарізка була ліва. Це давало змогу використовувати в російських гарматах нерозірвані японські снаряди, і це широко практикувалося в Артурі.

Дефіле — тіснина, прохід у труднопрохідній місцевості, мости, міжгір'я тощо.

Джонка — китайський парусний човен.

Доки — басейн для ремонту суден. Доки бувають сухі і плавучі.

Екіпаж — команда корабля або морська частина на березі.

Елеватор — підйомне пристосування для подачі снарядів і зарядів з погреба до гармат.

Ескарп — внутрішня стінка рову форту або укріплення.

Еспланада — незабудований і вирівнений простір між кріпостю і найближчими населеними пунктами.

Задраїти — щільно закрити.

Зерцало — тригранна призма з двоглавим орлом згори. Воно було емблемою законності на суді, стояло на суддівському столі.

Імпань — китайський хутір.

Кабельтов — одна десята морської милі, дорівнює 185,3 метра.

Каземат — 1) у кріпості — приміщення, безпечне від артилерійського огню. Каземати бувають оборонні — для гармат і кулеметів і охоронні — для людей і боєприпасів; 2) каземати на кораблі — броньовані приміщення в борту корабля для встановлення в ньому гармат середнього калібру.

Камбуз — корабельна кухня.

Канонір — рядовий артилерійських частин у царській армії.

Капонір — бетонне укріплення, що має обстріл тільки в одному напрямі.

Картушка — частина компасу, коло, поділене на румби. Над нею міститься магнітна стрілка.

Квадрант — прилад для надання гарматі потрібного кута підвищення. Нині замінений ватерпасом на прицілі. Квадранти застосовувалися тільки в кріпосній артилерії.

Кесон — приставний дерев'яний борт, прикріплюваний до стінок корабля. З нього викачують воду і провадять роботи по лагодженню корабля.

Кільватер — стрій кораблів, коли вони ідуть один за одним на певній відстані.

Кільватерна колона — розташування суден у кільватері. **Подвійна кільватерна колона** — стрій ескадри, коли судна ідуть паралельними курсами у двох кільватерних колонах.

Кінець — усяка вільна недовга снасть.

Клюз — наскрізний отвір у борту для пропускання якірного канату.

Кок — корабельний повар.

Комінгс — залізний поріг навколо люка, заважає воді стікати з палуби всередину корабля.

Комендор — матрос-артилерист, навідник гармати.

Контрескарп — зовнішня стіна фортового рову.

Кортік — холодна кюльча зброя, схожа на невеликий кинджал, присвоєна начальницькому складу флоту.

Крамбол — залізна балка для піднімання якоря. Вираз «на

правому або на лівому» крамболі визначає становище предмета, вадного в напрямі правої або лівої скули корабля.

Крейсер — військове судно з значною швидкістю руху, має головним призначенням розвідку, дозорну службу, охорону транспортів. Броньовані крейсери призначаються також для ескадреного бою разом з броненосцями. Мінні крейсери ставлять міни.

Кумирня — буддійський храм.

Лафет — станок, на якому містяться тіло гармати і прицільні пристосування, а також пристосування для вбирання віддачі.

Леер — туго натягнута вірówka з закріпленими обома кінцями. Леером також зветься сталевий тонкий трос, протягнутий між стояками по борту судна або на мостик для огородження відкритих місць або для зручності пересування, наприклад на зледенілій палубі.

Люнет — польове укріплення, відкрите з тилу.

Марс — площадка на щоглі. На ній встановлюють дрібні гармати.

Мегафон — великий рупор для розмов на далеку відстань.

Мінна галерея — підземний хід, що прокладається під ворожим укріпленням для закладання міни. Вертикальні галереї зветься мінними колодязями.

Місток — легка надбудова на верхній палубі, захищена від хвиль і вітру. На кораблі їх буває декілька: передні, верхні і нижні, задні або кормові, поперечні. На ходовому містку зосереджено всі прилади управління кораблем.

Мічман — перший офіцерський чин у царському флоті.

Надраювати — начищати.

Найтовити — зв'язувати вірówкою, прикріплювати предмети.

Наплаву — лишатися наплаву, означає зберегти здатність триматися на поверхні води.

Настильний вогонь — стрільба з гармат під невеликим кутом підвищення, не більше як 41 градус. Настильний вогонь протиставиться навісному вогню мортир, які стріляють під кутом підвищення в 50 градусів і більше.

Настильність траєкторії — ступінь її наближення до прямої лінії.

Номери при гарматі — див. гарматна прислуга.

Обер-офіцер — середній командний склад у царській армії.

Обтюруючі кільця — містилися у клинових затворах крипосних гармат. Служили для охорони від проривів газу крізь замок під час стрільби, що могло призвести до обпків гарматної прислуги.

Пагода — назва храму в Китаї і Японії.

Перлінь — вірówka або трос від чотирьох до шести дюймів в обхват.

Півпортик — стáвні гарматного порту.

Пірс — вантажно-розвантажувальна пристань.

Порт гарматний — вікно в борту судна для дула гармати.

Порт — місце, де є рейд або гавань з усім потрібним для ремонту суден і виконання перевантажувальних операцій.

Потерна — підземний бетонний хід сполучення.

Планшир — дерев'яний брус з округлими кромками, що обмежує легкий борт верхньої палуби у верхній його частині.

Пластир — спеціально заготовлений парусиновий килим, що підводиться під пробойну, і вода притискує його до неї. Служить для тимчасового закриття пробойн.

Правильний — номер гарматної прислуги, який стоїть біля правіла лафета, з допомогою якого він повертає гармату в різних напрямках.

Пробанити — очистити ствол гармати після стрільби. Див. банник.

Реверс — грошовий внесок або внесок цінних паперів, який зобов'язаний був представити командирові частини офіцер, коли одружувався у віці від 23 до 28 років. Дохід з реверсу мав бути не менший як 250 карбованців на рік. Реверс вносився як матеріальне забезпечення родини. Після досягнення 28-річного віку реверс повертався власникові. До 23 років офіцерам одружуватися заборонялось.

Ревізор на кораблі — офіцер, що завідував господарською частиною на кораблі.

Редут — зімкнуте укріплення у вигляді квадрата чи багатокутника, з обороною вперед і в боки.

Редюїт — зімкнуте укріплення з обороною в усіх напрямках. Часто вживається як синонім редуту.

Рейд — водний простір, що являє зручну стоянку для суден, захищену від вітру. Внутрішній рейд — в гавані, зовнішній рейд — перед гаванню.

Реляція — донесення про воєнні дії, послане старшому начальникові.

Риф — мілина з твердим ґрунтом. Бувають надводні і підводні.

Розшук — посилена розвідка для з'ясування розташування ворога і захоплення в полон.

Румб — один з тридцяти двох напрямів на картушці компасу, а також відстань між двома напрямками. Румби дістають назви за частинами світу. Один румб дорівнює 11 градусам 15 хвилинам. По-

ворот під прямим кутом становить 8 румбів. Поворот назад — 16 румбів.

С а л ю т — привітання холостими пострілами з гармат.

С е г м е н т н и й с н а р я д — артилерійський осколковий снаряд. Своєю дією схожий на шрапнель. Застосовується для поразення відкритих і малозахищених цілей, людей, міноносців тощо.

С к л я н к и — півгодинний проміжок часу, позначуваний одним ударом у судновий дзвін. Кількість склянок вказує час. Рахунок їх починається з півдня. Кожні чотири години рахунок починається знову.

С н а р я д н и й к о к о р — сталевий возик для підвезення і піднесення важких бомб до великих берегових гармат. У моряків пороховий кокор — циліндричний мішок з порохом для подачі зарядів до гармат.

С п и с а н н я з к о р а б л я — перевід на інше місце служби.

С т а р ш и й о ф і ц е р — перший помічник командира військового судна.

С т е н ь г а — дерев'яний брусок, що становить продовження щогли.

С т е н ь г о в і ф л а г и — флаги, які піднімаються на стеньгах у бою.

С т р і й ф р о н т у — судна вишикуються в одну лінію, одне поруч одного. При цьому строю вони можуть вести огонь тільки вперед і назад.

Т р а в е р з — 1) напрям під прямим кутом до ходу судна; 2) на кораблі — поперечна броньова перегородка для захисту від снарядних осколків.

Т р а в е р с и — земляні насипи в окопах і укріпленнях для прикриття від бокового вогню.

Т р а л — спеціальний пристрій для боротьби з мінами, що має метою знищення мінних загороджень. Складається із сталевого тросу, кінці якого прикріплені на судні-тральщику. Вільно буксована середина захоплює поставлені в глибині міни і піднімає їх на поверхню води.

Т р а л е н н я — виловлювання і знищення мін, поставлених у морі.

Т р ю м — внутрішнє приміщення корабля між нижньою палубою і дном. У трюмі містяться вантажі. На військових кораблях тут влаштовуються бомбові і порохові погребі.

Ф а л — снасть для піднімання парусів і флагів.

Ф а л р е п — вірówka, що заміняє поруччя біля вхідного трапа.

Ф а л р е п н и й — матрос, який посилається з вахти подати фалреп.

Ф а р в а т е р—вільний прохід між небезпечними місцями, обставлений застережними знаками, або певний шлях для плавання суден.

Ф е й е р в е р к е р— молодший командний склад в артилерії царської армії, прирівнювався до унтер-офіцера в піхоті.

Ф е л ь д ф е б е л ь— звання нижнього чину в артилерії і піхоті. Безпосередній начальник в роті або батареї, найближчий помічник командира роти або батареї в господарській частині.

Ф л а г - к а п і т а н— начальник оперативного відділу штабу ескадри, йому підлягають усі чини штабу.

Ф л а г м а н— командуючий з'єднанням військових кораблів. На кораблі, де перебуває флагман, піднімається особливий флаг, а тому корабель зветься флагманським.

Ф л а г м а н с ь к і— спеціалісти, сигнальники, вістові та інші люди, що належать до штабу флагмана.

Ф л а г - о ф і ц е р— офіцер, який виконує ад'ютантські обов'язки.

Ф л а н г— кінець розташування військ, найбільш вразливе місце бойового порядку.

Ф л а н к у в а н н я— обстрілювання подовжнім вогнем, найдійовіший вид стрільби.

Ф о к - щ о г л а— передня щогла на судні.

Ф о р з е й л ь—легке судно, що йде наперед ескадри і вказує їй шлях, а разом з тим виконує близьку розвідку по шляху руху ескадри.

Ф о р т—зімкнуте залізобетонне укріплення довгочасного типу, придатне до кругової оборони. Будується в кріпостях або самостійно.

Ф о р т и ф і к а ц і я— 1) відділ військово-інженерного мистецтва, який вивчає засоби укріплення місцевості для полегшення бою для своїх військ і утруднення для ворога; 2) сукупність кріпосних будов.

Ц а п ф и—циліндричні виступи у середній частині гармати для встановлення тіла гармати на лафет.

Ц і л и к— рухома частина прицілу мушки, що рухається вправо і вліво. Служить для бокового наведення гармати.

Ч у м б у р— сиром'ятний ремінь на вузді, яким прив'язують коней.

Ш а м п у н ь к а— невеликий китайський весельний човен для перевезення людей і вантажу в гавані і на рейд.

Ш в а р т о в— канат для прикріплення судна до пристані або до іншого судна.

Шк а н ц і — частина верхньої палуби від середньої до задньої щогли.

Шк а ф у т — частина верхньої палуби від передньої до середньої щогли. Найпочесніше місце на кораблі в царському флоті.

Шп а н г о у т — ребро корпусу корабля.

Шт е р т — короткий тросовий кінець.

Шт у р в а л — механічний пристрій, з допомогою якого повертається руль.

Шт у р м а н — кораблеводій, помічник командира по водінню корабля в морі.

Ю н г а — молодий матрос, хлопчик.

Ю т — частина верхньої палуби на кормі корабля.

З М І С Т

	Стор.
Частина третя	5
Частина четверта	281
Післямова	614
Додаток	617

Редактор *П. Синяїський*
Художник *А. Пономаренко*
Художній редактор *К. Калусін*
Техн. редактор *О. Яхніс*
Коректор *О. Словенко*

*

АЛЕКСАНДР НИКОЛАЕВИЧ СТЕПАНОВ.
Порт-Артур. Книга вторая.
(На українському мові)

*

БФ 08737. Здано на виробництво 15/II—1955 р.
Підписано до друку 23/V—1955 р.
Формат паперу 84×108⁷/₈. Папер. арк. 9,813.
Друк арк. 32,185. Обл.-вид. арк. 34,440.
В друк. арк. 68.800 зн. Зам. 515
Тираж 65.000.

*

Надруковано з матриць Київської книжково-
журнальної фабрики в 4-ій поліграффабриці
Головвидаву Міністерства культури УРСР,
м. Київ, пл. Калініна, 2.

